

“જાપવા છપાવવાની સર્વને છૂટ છે.”

“સરતુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” ટે. રામખાલ-અમદાવાદમાં
લિટ્ટુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ના ગ્રં. ૧૯૮૬ના આ ઉદ્દેશ પુસ્તકમાં બે મહાત્માઓના સદુપદેશ આશુવાદરૂપે બે ભાગમાં સમાવેશ છે.

શ્રીમાન ‘વી. વી. એસ. આયર’નો અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ ‘ઉપાસદો’, અને તે ઉપરથી ફિંટી અનુવાદ અજમેરના સસ્તા શાસ્ત્રિય તંત્રથી ઉપાસદો; એ બંને ઉપરથી આમાંનો પહેલો ભાગ ગોળપદો હોવાથી એ બંનેના અનુવાદક અને પ્રકાશક મહાશયોનો ઉપકાર માનીએ છીએ. ઉપદા અનુવાદો ઉપરથી મૂળ ગ્રંથકાર મહાત્મા વિશે તથા તામિલ જાતિવિશે કેટલીક હકીકત આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં અપાઈ છે તે વાંચ્યા પછીજ આ પુસ્તક વાંચવું પડે. મૂળ તામિલ ગ્રંથનું નામ “કુરલ” છે. એ મૂળ ગ્રંથ તથા ગ્રંથકાર મહા-પુરુષ વિશે શ્રીમાન આયર લખે છે કે:-

“જે કવિનો આ મૂળ ગ્રંથ છે, તેનું નામ તામિલ જૂમિની બહાર બહુજ યોદાના સાંભળવામાં આવ્યું હશે; તથાપિ તે એવા દ્રષ્ટાઓ કિંવા ઋષિઓમાંના એક છે કે જેમના સંદેશ તેમનાજ યુગ કે દેશપૂરતા નહિ, પણ સર્વજન યુગો અને દેશો માટે ઉપકારક મનાય છે. કવિવર તિરુવલ્લુવરનો જન્મ એક અત્યુત્કૃષ્ટિમાં હોઈ ગૃહસ્થાશ્રમની ઉપર સુધી વલ્લુકરના ધર્માથી ગુજરાત કયું હતું; છતાં એ મહાત્મા દુનિયાને અસામાન્ય “કુરલ” મૂળ ગ્રંથરૂપ અમૂલ્ય વારસો આપી ગયા છે. એ મૂળ ગ્રંથની રચના એવી સંપૂર્ણ છે, એમાંના વિચાર એવા ગહન છે, ભાવ એવા ઉમદા છે. અને ઉદેશ પણ એવો ઉત્તમ અને વાસ્તવિક છે કે, માનવસમાજનાં મહાન ધર્મશાસ્ત્રો સિવાય બીજા શેઠાજ ગ્રંથો તેની બરાબરી કરી શકે. એ ગ્રંથ એવો મહાન હોવાથી તામિલ જનતામાં એની ‘તામિલવેદ’ ‘વિશ્વ વેદ’ ‘પંચમ વેદ’ ‘ધર્મરી ગ્રંથ’ ઇત્યાદિ અનેક નામથી પ્રશંસા થાય છે. આવો અમૂલ્ય ખજાનો અત્યાર સુધી ભારતવર્ષની માત્ર એક જ જાતિવિશેષના ઉપયોગમાં રહ્યો એ બહુ દયાજનક છે.”

બીજા ભાગમાં મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીના સદુપદેશ બંગાળી ઉપરથી આપેલા હોઈ તેમનું અસ્તિ અગાઉ વિવિધ ગ્રંથમાળા દ્વારા નીકળેલું છે.

વિવિધ ગ્રંથમાલ્લાનો સંવત ૧૯૮૬ નો પૃષ્ઠમેઝ

ગ્રંથાંક	ગ્રંથનું નામ	મૂલ્ય	સાદું	પૃષ્ઠ
૨૨૯ થી ૨૩૨	શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ કો	૧૧૧	૧૧	૬૬૬
૨૩૩ થી ૨૩૬	પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ	૧૧	૧૧	૪૯૨
૨૩૭ થી ૨૩૯	સ્વામીવિવેકાનંદ-ભાગ ૧૨, ૧૩	૧૧	૧૧	૫૧૬
૨૪૦	ઉપદેશસારસંગ્રહ-ભાગ ૧, ૨	૧)	૧૧૧	૩૧૨
		કુલ	૫૧૧	૪૧૧ ૨૦૧૬)

વાર્ષિક ૧૬૦૦ પૃષ્ઠનું ધોરણ હોવાથી ઉપલામાંનાં ત્રણ પુસ્તક બસ થાત; છતાં એથી પુસ્તક અપાયાનું કારણ દૃષ્ટરજા છે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૨૮	ટી છવાય	કુટી છવાય
૩૭	૧૮	આવશે.	આવશે.
૬૩	૧૪	વચનોનો	વચનોનો
૬૮	૨૫	લખતાં	લેખતાં
૬૮	૨૭	મનુષ્યો	જે મનુષ્યો
૭૩	૧૦	યદ જશે.	જશે.
૮૭	૨૦	સાભાગ્યસદ્ભીના	સૌભાગ્યસદ્ભીના
૧૦૭	૧૨	છે ?	છો ?
૧૪૩	૫	માનવાત્મામાં	માનવઆત્મામાં
૧૪૪	૨૦	તેઓછપને	તે ઓછપને
૧૫૩	૪	છટે	છૂટે
૧૭૭	૧૮	સ્થળ	સ્થૂળ
૨૦૬	૧૯	ચોથા	પાંચમા
૨૪૮	૧૯	વિદ્યા	વિદ્યા
૨૪૯	૨૦	મોક્ષરજા	મોક્ષરજા
૨૪૯	૨૮	સાધના અને	સાધના
૨૬૯	૩૧	વચ	વૈચ
૨૮૫	૫	ટકા	ટકા

અનુક્રમણિકા

સદુપદેશસંગ્રહ-ભાગ પહેલો

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	ધર્મસ્તુતિ	૧
૨	મેધસ્તુતિ	૨
૩	સાચા ત્યાગીજનોનો મહિમા	૩
૪	ધર્મનો મહિમા	૪
૫	કૌટુંબિક જીવન	૫
૬	સદધર્મિણી	૬
૭	સંતતિ	૭
૮	પ્રેમ	૮
૯	અતિથિસત્કાર	૯
૧૦	મૃદુ ભાષણ	૧૦
૧૧	કૃતચના	૧૧
૧૨	પ્રમાણ્યતા અને આચારનિષ્ઠા	૧૨
૧૩	આત્મસંયમ	૧૩
૧૪	સહચાર	૧૪
૧૫	પરજોની વાસતાનો ત્યાગ	૧૫
૧૬	સમા	૧૬
૧૭	અનસુવા-કિંવા ધર્મીનો અભાવ	૧૭
૧૮	નિર્ભીજના	૧૮
૧૯	નિંદા કે સુગંધી કરવી નહિ.	૧૯
૨૦	મિથ્યા વાણી વહવી નહિ.	૨૦
૨૧	પાપાગ્રોથી દૂર રહેવું.	૨૧
૨૨	પરોપકાર	૨૨
૨૩	દાન	૨૩
૨૪	દીર્ઘ	૨૪
૨૫	દયા	૨૫
૨૬	નિરાશિષ બે.જન	૨૬
૨૭	તપ	૨૭
૨૮	દબ	૨૮
૨૯	નિષ્કામચના	૨૯
૩૦	સચ્ચાઈ	૩૦

૨૦	સાંકળ	૨૧
૨૧	સાંકળ	૨૨
૨૨	સાંકળ	૨૩
૨૩	સાંકળ	૨૪
૨૪	સાંકળ	૨૫
૨૫	સાંકળ	૨૬
૨૬	સાંકળ	૨૭
૨૭	સાંકળ	૨૮
૨૮	સાંકળ	૨૯
૨૯	સાંકળ	૩૦
૩૦	સાંકળ	૩૧
૩૧	સાંકળ	૩૨
૩૨	સાંકળ	૩૩
૩૩	સાંકળ	૩૪
૩૪	સાંકળ	૩૫
૩૫	સાંકળ	૩૬
૩૬	સાંકળ	૩૭
૩૭	સાંકળ	૩૮
૩૮	સાંકળ	૩૯
૩૯	સાંકળ	૪૦
૪૦	સાંકળ	૪૧
૪૧	સાંકળ	૪૨
૪૨	સાંકળ	૪૩
૪૩	સાંકળ	૪૪
૪૪	સાંકળ	૪૫
૪૫	સાંકળ	૪૬
૪૬	સાંકળ	૪૭
૪૭	સાંકળ	૪૮
૪૮	સાંકળ	૪૯
૪૯	સાંકળ	૫૦
૫૦	સાંકળ	૫૧
૫૧	સાંકળ	૫૨
૫૨	સાંકળ	૫૩
૫૩	સાંકળ	૫૪
૫૪	સાંકળ	૫૫
૫૫	સાંકળ	૫૬
૫૬	સાંકળ	૫૭
૫૭	સાંકળ	૫૮
૫૮	સાંકળ	૫૯
૫૯	સાંકળ	૬૦
૬૦	સાંકળ	૬૧
૬૧	સાંકળ	૬૨
૬૨	સાંકળ	૬૩
૬૩	સાંકળ	૬૪
૬૪	સાંકળ	૬૫
૬૫	સાંકળ	૬૬
૬૬	સાંકળ	૬૭
૬૭	સાંકળ	૬૮
૬૮	સાંકળ	૬૯
૬૯	સાંકળ	૭૦
૭૦	સાંકળ	૭૧
૭૧	સાંકળ	૭૨
૭૨	સાંકળ	૭૩
૭૩	સાંકળ	૭૪
૭૪	સાંકળ	૭૫
૭૫	સાંકળ	૭૬
૭૬	સાંકળ	૭૭
૭૭	સાંકળ	૭૮
૭૮	સાંકળ	૭૯
૭૯	સાંકળ	૮૦
૮૦	સાંકળ	૮૧
૮૧	સાંકળ	૮૨
૮૨	સાંકળ	૮૩
૮૩	સાંકળ	૮૪
૮૪	સાંકળ	૮૫
૮૫	સાંકળ	૮૬
૮૬	સાંકળ	૮૭
૮૭	સાંકળ	૮૮
૮૮	સાંકળ	૮૯
૮૯	સાંકળ	૯૦
૯૦	સાંકળ	૯૧
૯૧	સાંકળ	૯૨
૯૨	સાંકળ	૯૩
૯૩	સાંકળ	૯૪
૯૪	સાંકળ	૯૫
૯૫	સાંકળ	૯૬
૯૬	સાંકળ	૯૭
૯૭	સાંકળ	૯૮
૯૮	સાંકળ	૯૯
૯૯	સાંકળ	૧૦૦

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭	રાજાઓ સમક્ષ રોડું વર્તન રાખવું ! ...	૧૮
૧૮	આત્મિક પરથી મનોભાવ પારખવા ...	૧૯
૧૯	હજારોની યોગ્યતા ...	૨૦
૨૦	દેશ અથવા મુસલ ...	૨૧
૨૧	દ્રવ્યસંપાદન ...	૨૨
૨૨	સેવ્યની બાજુ ...	૨૩
૨૩	શરૂ થોડાં આત્મગૌરવ ...	૨૪
૨૪	મૈત્રી ...	૨૫
૨૫	મૈત્રી માટે યોગ્યતાની પરીક્ષા ...	૨૬
૨૬	ધરવદ ...	૨૭
૨૭	નુકસાનકારક મૈત્રી ...	૨૮
૨૮	જુદી મૈત્રી... ...	૨૯
૨૯	મૂખાર્થ ...	૩૦
૩૦	અદંકારભરી મૂખાર્થ ...	૩૧
૩૧	પ્રત્યક્ષારનો ભાવ ...	૩૨
૩૨	સાત્ત્વિક સાધનો અવધાર ...	૩૩
૩૩	ધરભેદ ...	૩૪
૩૪	મદાનનોને કુભાવવાથી દૂર રહેવું. ...	૩૫
૩૫	ઓતું અલ્પ ...	૩૬
૩૬	ગુણકાઓ ...	૩૭
૩૭	અલ્પાનતિવેધ ...	૩૮
૩૮	ત અથવા જુગદું ...	૩૯
૩૯	ઓમડવેલડ ...	૪૦
૪૦	કુર્ચાનના ...	૪૧
૪૧	પ્રતિષ્ઠા ...	૪૨
૪૨	મદતા ...	૪૩
૪૩	યોગ્યતા ...	૪૪
૪૪	વિનયશીલતા ...	૪૫
૪૫	સન્માર્ગે નહિ વપરાતું ધન ...	૪૬
૪૬	લગ્નની લાગણી ...	૪૭
૪૭	કુટુંબની ઉન્નતિ ...	૪૮
૪૮	પેતી ...	૪૯
૪૯	કંગાલપણ અથવા દારિદ્ર્ય ...	૫૦
૫૦	બીખ ...	૫૧
૫૧	બીખના ભય ...	૫૨
૫૨	ખરાબ શવન ...	૫૩

सदुपदेशसंग्रह-भाग पहलो

अपि निरुपद्रुवना ताभिधवेदो सारानुवाद

अनुवादकः नानुक्ता नंदलाख चौकसी.

प्रतिपाणा पोण-पडोदरा

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦૩	મોહબાણનો નષ્ટમ...	૧૦૫
૧૦૪	ચિદ્નોપરથી હૃદયપરીક્ષા	૧૦૬
૧૦૫	પ્રેમનો મહિમા	૧૦૭
૧૦૬	સ્વપ્નાવસ્થાની પ્રશસ્તિ	૧૦૮
૧૦૭	સંખ્યાકાળનો ઉદ્વેગ	૧૦૯

સદ્ગુપ્તેશસંગ્રહ-ભાગ બીજો

૧	ધર્મ અને તેનું તાત્પર્ય	૧૧૫
૨	યોગસાધન	૧૨૬
૩	ઉપદેશ	૧૪૮
૪	આશાવતી વિપાખ્યાન	૧૬૯
૫	પ્રશ્નોત્તરો	૨૦૬

सदुपदेशसंग्रह-भाग पहलो

ऋषि तिरुवद्वुवरना तामिळवेळ्ळो सारानुवाढ

अनुवादकः नागुरुक्काळ नंदक्काळ चोक्सी.
प्रियाणा चोण-वडादरा

કવિવર મહાત્મા તિલ્લવલ્લુવર

આ કવિવરના જીવન વિષે બહુ યોદ્ધા હદીકત મળતી નથી. અન્ય અનેક મહાપુરુષો વિષે જન્યું છે તેમ જોમના સમય વિષે પણ અટકોળા જાંધવી પડે છે. જનશ્રુતિ પ્રમાણે મદ્રાસ હંજીકાના મયલાપુરમાં તેમનું જન્મકાળ હતું, અને ત્યાંના જોલેલા શિંગન નામે શ્રીમંત સફરી વેપારી સામે તેમને દોસ્તી હતી. આ શિંગન, સિંહલદ્વીપના મદ્યાવંશમાં કદા પ્રમાણે કલિ-અબ્દ ૨૬૬૦ ના સુમારમાં સિંહલદ્વીપ સામે સફળ વિશદ્ધ અલાવ-નારા ચોલ રાજાનો છૂટો વંશજ હતો. આ ઉપરથી કલિઅબ્દનું ૩૨ મું અને ઇસ્વી સનનું ૫૯૬૯ સતક તિરુવલ્લુવરના જીવનકાળ-તરીકે જણાય છે, જળી જનશ્રુતિ પ્રમાણે આ કુરલ અંથ પાંડ્યવંશ-ના ઉચ્ચપેઠ વેલુટી રાજાના સમયમાં મદુરાની કવિ પાઠશાળામાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. મહાશય શ્રીનિવાસ આયંગર “તામિલ રટ્ટીઝ” નામના પોતાના વિદ્વત્તાપૂર્ણ અંથમાં આ રાજાના રાજ્યાદોહણની સાલ ઇ. સ. ૧૨૫ એટલે કે કલિ અબ્દ ૪૩૨૭ ની આપે છે. જળી કુરલ અંથમાંનું, જોડે સૂત્ર ‘શિલપ્યાધિકારમ્’ અને ‘મણિમેખલિ’-એ નામનાં જે મહાન તામિલ કાવ્યોમાં અવ-તરજતરીકે અપાયું છે, અને એ કાવ્યો ઇસ્વી સનના ૫૯૬૯ કિંવા બીજા સૈકામાં લખાયાં હોવાનું બીજા પુરાવા ઉપરથી નક્કી થયું છે. એ બધા ઉપરથી સામાન્ય રીતે એવું અનુમાન કરી શકાય કે, ઉપરોક્ત કવિ કલિઅબ્દના ૩૨ થી ૩૪ મા સૈકા વચ્ચે થઈ ગયા છે. શ્રીમાન રાધવ આયંગરે પોતાના ‘ચેરન ચેત-કુતુવન’ નામના પ્રતિભાશાળી અંથમાં ઉપરોક્ત જે કાવ્યોનો સમય ઇ. સ. ૬ પાંચમું સૈકું સૂચવ્યો છે; પરંતુ ‘કુરલ’ અંથ ઉપરોક્ત બન્ને કાવ્યો દરતાં પ્રાચીન કરતો હોવાથી તેના કર્તાના ઉપરોક્ત સમયને શ્રીમાન રાધવ આયંગરનું કથન બાધક થતું નથી.

મહાત્મા તિરુવલ્લુવર વિષે નિશ્ચયાત્મક હદીકત લોકોને એટલી યોદ્ધા માલમ છે કે એમનું વાસ્તવિક નામ શું હતું તે પણ નક્કીપણે કહી શકાતું નથી. કેમકે ‘તિરુવલ્લુવર’ અબ્દનો અર્થ “વલ્લવા ભતિનો એક ભક્ત”-એવો થાય છે; અને વલ્લવા ભતિ

x કલિઅબ્દ ઇ. સ. થી ૩૧૦૧ કિંવા ૩૧૦૨ વર્ષો પૂર્વે સર થયો હતો.

મદ્રાસ ઇલાકાની એક અદ્ભુત જાતિ હોઈ હાથીની પીઠ ઉપર ઢોલ પીટીને રાજના હુકમો જાહેર કરવાનું તે જાતિનું કામ હતું.

તામિલ જનસમાજમાં ચાલતી એક પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે, મહાત્મા તિરુવલ્લુવરનો જન્મ પાંડયરાજાઓની રાજધાની મદુરામાં થયો હતો. ઉત્તરોત્તર ચાલી આવેલી દંતકથા ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે, તિરુવલ્લુવરના પિતાનું નામ 'ભગવન્' હોઈ તે બ્રાહ્મણજાતિના હતા અને માતાનું નામ 'અડિ' હોઈ તેમનો જન્મ એક અદ્ભુત પારિયા કુટુંબમાં થયો હતો. ભાગ્યવશાત્ તે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં ઉછરી હતી અને તે બ્રાહ્મણે તેને ભગવનની સાથે પંજાવી હતી. એ દંપતીને પેટે મહાત્મા તિરુવલ્લુવર સિવાય બીજા બે પુત્રો અને ચાર કન્યાઓ જન્મ્યાં હતાં અને તિરુવલ્લુવરની માફક તેઓ પણ બધાં કાવ્યકળામાં કુશળ હતાં. 'મોખ્યાર' નામની તેમની એક બહેન તો તામિલ દેશની એક પ્રતિભાશાળી કવયિત્રી થઈ ગઈ છે. એ સાતે ભાઈબહેનોમાં મહાત્મા તિરુવલ્લુવર સૌથી નાના હતા.

એક જનશ્રુતિ ઉપરથી એવું પણ જણાય છે કે, આ બ્રાહ્મણ-પારિયા દંપતિએ દોઢ કારણથી સાતમા ગર્ભ વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, જે સંતાન જન્મશે તે પ્રભુને સમર્પણ કરી દઈશું. પછી તે યાત્રાએ નીકળ્યાં ત્યારે મદ્રાસ પાસે આવેલા મયલપુરના એક બાગમાં માતા અડિએ તિરુવલ્લુવરને જન્મ આપ્યો હતો. એ પછી માતા અડિ મોહવશ થઈ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આ બાગકનો ત્યાગ કરવા સજી નહોતી. પછી એ બાગક તિરુવલ્લુવરે સ્નેહાધીન માતાને એક વાર કહ્યું કે “સર્વ દોષની રક્ષા કરવાનો શું જનનપિતા નથી? અને શું હું પણ તેનું જ સંતાન નથી? જે કંઈ થનાર છે તે તો થશેજ, તો પછી મા! તું વ્યર્થ ચિંતા શને કરે છે?” બાગકના આ શબ્દોએ ભારે અસર કરી. માતાને સોડ હર થઈ ગયો અને બાગક તિરુવલ્લુવરને મયલપુરમાં જ દોડી દીધો. આ જનશ્રુતિ બહુ સુંદર અને બેધ-દલક છતાં તે તરિક્ક અને બહુ વૈજ્ઞાનિકોની નાહિ પણ અધિક કલ્પસેદ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અથવા તે શ્રદ્ધા પ્રભુપ્રેમીઓની જ સંપત્તિ થઈ શકે તેમ છે—અર્થાત્ સિવાય બીજાઓને મને એ જનશ્રુતિ કદરે નેહી છે.

મયલપુરમાં એ રીતે ત્યજાયેલા તિરુવલ્લુવરનું પાદનપે, પણ

હોઈ કયું, શિશુ-રીયાનો એ પ્રબંધ થયો અને બાલ્યાવસ્થા તથા કોશર વય દેવી રીને પચાર થઈ; એ બધી વાતો તેમના જીવનની ગીતી ઘટનાઓની પેઠે અંધારામાં જ રહી છે. લોકો જે કંઈ બોલે કે તે એટલું જ કે, તેઓશ્રી મયલાપુરમાં રહેતા અને ગુજરાત માટે વલ્લભરનો ધંધો નિર્દોષ સમજીને સ્વીકાર્યો હતો. આ મયલાપુરમાં જેલેલિ શિંગન નામનો જે શ્રોમંત મૂકરી વેપારી રહેતો હતો તે નોકાવિઘામાં બહુ કુશળ હોઈ તિરુવલ્લુવરનો માઠ મિત્ર તથા સહાય બન્યો હતો. કહેવાય છે કે, એક વાર એનું એક વહાણ દેવીના મગામાં ફળી ગયું અને અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં તેમાંથી ન નીકળ્યું. આથી મહાત્મા તિરુવલ્લુવરે કિનારાપર જઈને કહ્યું કે “એલેલેયા!” એ શબ્દ તેમના મુખમાંથી નીકળતાં જ વહાણ તરવા લાગ્યું. પાસાળાજી રમતી વખતે કેટલેક ઠેકાણે લોકો જેમ રામ નગનું નામ દઈને પાસા નાખે છે; તેમ બારે બોલે ઉચકતી વખતે મદ્રાસી મન્નુરો હાલ પણ “એલેલેયા” શબ્દનો જે ઉચ્ચાર કરે છે, તે એ વખતથી શરૂ થયો હોય એવો સંભવ છે.

મ. તિરુવલ્લુવરે લલ્લ કયું હતું. તેમનાં પત્નીનું નામ વાસુકી હતું. એમનું ગૃહસ્થ જીવન શાંત, સુખી અને સંતોષી હતું. વાસુકી અમૂલ્ય ભક્તિની હતી કે અન્ય ભક્તિની તે જણાયું નથી. પરંતુ તામિલ લોકોમાં જે દંતકથાઓ ચાલે છે અને જેનું વર્ણન બહુ લોકો બહુ ગ્રેમ અને ગૌરવ સાથે કરે છે; તે ઉપરથી કહી શકાય કે, વાસુકી એક પૂજનીય મહાસતી-અર્ધાત્ સાચી આર્ય મહિલા હતી. અનન્ય પતિભક્તિનો આદર્શ આર્ય સ્ત્રીઓની ઉંચામાં ઉંચી અને પવિત્રમાં પવિત્ર ભાવના હોઈ એ શુભ આગળ અભિમાનીમાં અભિમાની મનુષ્ય પણ બક્તિસહિત મસ્તક નમાવે છે. દેવી વાસુકીમાં એ શુભ સંપૂર્ણ ખીલેલો હતો. તિરુવલ્લુવરને જગતી જે કથાઓ પ્રચલિત છે, તે સર્વાંશે સાચી છે કે કેમ, એ તો કોણ કહી શકે? પરંતુ એટલું તો નિઃસંદેહ છે કે, એમાંથી એમના ઉત્તમ ગૃહસ્થજીવનનો સરસ પરિચય મળે છે.

વાસુકી પોતાના પતિમાં એટલી બધી અનુરક્ત હતી કે પોતાનું વ્યક્તિત્વ વીસરી ગઈ હતી; અને એની સાવનાઓ, ઈચ્છાઓ તથા વિચારશક્તિ સુદ્ધાં પતિભક્તિમાં લીન થઈ જઈને પતિ-આજ્ઞાનું મધાર્થ પાલન કરવું, એજ એનો પ્રધાન ધર્મ થઈ રહ્યો હતો. લલ્લ કરવા પહેલાં તિરુવલ્લુવરે કુમારી વાસુકીની યોગ્યતા

તપાસી જોઈ હતી. કેટલાક ખીસા અને લોખંડની કરચો વગેરે આપીને તે સંધવાની ઝોગણે આજ્ઞા કરી હતી, અને વાસુકીએ જરા પણ શંકા કે આશ્ચર્ય બતાવ્યા વગર ભાવિ પતિની એ આજ્ઞા પ્રમાણે કયું હતું. એ પ્રકારે મહાત્મા તિરુવલ્લુવરને ખાત્રી થઈ કે વાસુકી ધર્મપત્ની થવાને સંપૂર્ણ યોગ્ય છે, ત્યારેજ તેઓ તેની સાથે લક્ષ્મી પવિત્ર ગાંઠથી બાંધાયા હતા. વાસુકી પણ જીવનકાળપર્યંત સ્વામીની સેવામાં તનમનથી અનુરક્ત રહી હતી. તિરુવલ્લુવરના સુખી ગૃહસ્થાશ્રમની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાઈ રહી હતી; તે સાંભળીને એક બ્રહ્મચારી એ વાતની ખાત્રી કરવા માટે તેમને ત્યાં ગયા અને એવા ભાવનું પૂછ્યું કે “ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખેથી ભગવાન ભજી શકાય ? ” એનો જવાબ તિરુવલ્લુવરે સ્વમુખે આપવા કરતાં તે પોતેજ નિર્ણય કરી લે, એવા હેતુથી, તે સંતને થોડા દહાડા પોતાને ત્યાં રહેવા વિનંતિ કરી.

એક દિવસે સવારમાં એ તરફના રિવાજ પ્રમાણે પરોણાની સાથે મહાત્મા તિરુવલ્લુવર ટાઢા ભાતનો નાસ્તો કરી રહ્યા હતા. વાસુકી એ વખતે આંગણમાં આવેલા કૂવાપર પાણી ખેંચતી હતી; એવામાં તિરુવલ્લુવરે મોટેથી કહ્યું કે “ અરે ! આ ભાત કેટલો બધો ઉન્હો છે ! ખવાતો નથી ! ” પતિદેવનું એ વચન સાંભળતાંજ વાસુકી અર્ધો ખેંચેલો ઘડો અને દોરડું એમ ને એમ મૂકી દઈ તેમની પાસે દોડી આવી અને પંખો લઈને સ્વામીના ભાણાપર વાયુ ઢાળવા લાગી ! અને કેવું આશ્ચર્ય ! અહીંયાં વાસુકીએ પંખો હલાવતાંજ આખી રાત પાણીમાં ઝખોળી રાખેલા એ ટાઢા ભાતમાંથી ગરમ વરાળ નીકળવા લાગી, અને ત્યાં કૂવા ઉપર અડધો ખેંચેલો ઘડો અને દોરડું જેમનાં તેમ અદ્ધર લટકી રહ્યાં હતાં ! ખીજે એક પ્રસંગે દિવસના ભરઉભસમાં મહાત્મા તિરુવલ્લુવર શાળપર વણી રહ્યા હતા, ત્યારે વાણાનો કાંઠલો લોંચપર પડી જવાથી તેને શોધવા માટે દીવો માગ્યો. પતિદેવની આજ્ઞા થતાંજ દેવી વાસુકી દીવો પ્રગટાવી લાવી; પણ ધોળે દિવસે દીવાની શી જરૂર ? એવી શંકા પણ ન કરી !

પેલા સંતને આ બે પ્રસંગોથી આપોઆપ ઉત્તર મળી ગયો કે, દેવી વાસુકી જેવી સુયોગ્ય આજ્ઞાપાલક સ્ત્રી મળી હોય, તો તો ભલે પરમધ્યેય પાછળજ બધો સમય અને આખું જીવન ગાળવું હોય તોપણ ગાળી શકાય. કેમકે એવી સ્ત્રી આ સંસારમાં

ખંધનકારી નહિ થતાં ઉલટી મોક્ષમાર્ગમાં સહાયકારી થાય છે. મહાત્મા તિરુવલ્લુરરે આ શ્રંથમાં એવા ભાવનું પશુ કહ્યું છે કે, હું પડીના નાના સરખા આંગણાને સ્ત્રી પોતાની સુયોગ્યતા વડે નંદનવન લેવું બનાવી શકે છે, અને અયોગ્ય મળી હોય તો મહેઠાણાને પણ નરકતુલ્ય દુઃખદાયક બનાવી દે છે. જ્યાં સાક્ષાત્ તપશ્ચર્યાની મૂર્તિસ્વરૂપ સતી વાસુકીદેવી પ્રસન્નતાપૂર્વક સદા મંગાલની પેઠે એમના જીવનવનને નિત્ય પ્રતિ હરિયાણું અને સુવાસિત રાખતી હોય, ત્યાં પછી તેની વિરુદ્ધ તેમને કલ્પના પણ ક્યાંથી આવે ! મહાત્મા તિરુવલ્લુરરે તો ઉલટું એક જગાએ સરળભાવે એવા ભાવનું કહ્યું છે કે “જે સ્ત્રી નિત્ય ચતિદેવની પૂજા-વંદના કરે છે, તેનું કહ્યું જળથી ઉભરાતાં વાકળો પણ માને છે.” એ કથન ખરેખર એમની અનુભવવાણી હતી.

જ્યાંમુધી દેવી વાસુકી જીવતી રહી ત્યાંમુધી તિરુવલ્લુરરે આનંદપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન ગાળ્યું અને એના મૃત્યુ પછી એકાકી રહેવા લાગ્યા. કહેવાય છે કે, પોતાની જીવનસહચરીને રેડે છુટયો ત્યારે એ મહાત્માના મુખમાંથી સરળભાવે નીચતા ભાવનું પદ સહસ્રા નીકળ્યું હતું:—

“હે પ્રિયે ! તેં મારી કેવી સેવા કરી છે ? તેં મારા પડતા બોલ અદ્ધર ઝીંધ્યા છે. તું મારે માટે સ્વાદિષ્ટ લોચન બનાવતી અને મારી આજ્ઞાને કદાપિ લોપ કરતી નહિ. તું મારા પગ ઢખાવતી, મારા ઉંધા પછી ઉંધતી અને જાગવા પહેલાં જાગી ઉઠતી, એવી એ નિર્દોષ સરલ સાધ્વી ! શું તું આજે મને છોડી ગઈ !”

મ. તિરુવલ્લુરરેજીનો જન્મ અમૃત જાતિમાં થયો હતો, એ જાખવમાં કેટલાક વિદ્વાનોને સંદેહ છે. તેઓનું કહેવું એમ છે કે, તે સમયમાં આપણા હાલના “રાજકોઠારી” જેવો ‘વલ્લવન’ નામનો એક હોરો હતો અને ‘તિરુ’ એ માનાર્થે ઉપસર્ગ લગાડવામાં આવતાં તિરુવલ્લુર નામ બનતું હતું. આ તો એક કલ્પનામાત્ર હોઈ વિશેષ આધાર આજીવ્યત મળ્યો નથી. વળી આ કલ્પના ઘણે ભાગે એટલા માટેજ કરેલો લાગે છે કે, એથી મહાત્મા તિરુવલ્લુર વરના જીવનમાં ‘અમૃતપણાને-અસ્પર્શ્યતાનો’ જે ગ્રાધ લાગ્યો છે તેનું નિવારણ થઈ જાય પરંતુ એવી કલ્પના કરીને કલ્પના કરનાર અને તેના પોષક પોતાની દુર્બળતાજ દર્શાવે છે. અમુક જાતિવિશેષમાં અવલરવાથી ઠાઈ મહાત્માના મહત્ત્વમાં વધારો

કે ઘટાડો થતો નથી. ઉત્તમ જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ કોઈ પણ અમુક દેશની, જાતિની, વર્ણની કે આશ્રમની બાંધોડી મિલકત કોઈ કાળે થઈ નથી, અને તેના ઉપર કોઈનો ઇજારો કદાપિ થનાર પણ નથી. સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપે ભગવાનની જે બે પરમ સુંદર વિભૂતિઓ છે, તે તો નાતજાત કે વર્ણાશ્રમને નહિ પિછાનતાં ખુલ્લા દિલથી જે કોઈ એમનું સ્વાગત કરે તેના અંતરમાં વિનાસકોચે પ્રવેશે છે, ખીલે છે અને ફળે છે.

તિરુવલ્લુવર કયા સંપ્રદાયના હતા એ પણ એક વિવાદ-અસ્ત-પ્રશ્ન છે. શિવ, વૈષ્ણવ, જૈન, જૌદ્ધ-એ બધા સંપ્રદાયવાળાઓ તેમને પોતપોતાના સંપ્રદાયના ગણવા માગે છે. એ સંપ્રદાયોને મળતી કેટલીક વાતો પણ તેમના અંતરમાં મળે છે; પરંતુ તેથી ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય નહિ કે, તેઓ અમુક સંપ્રદાયનાજ અનુયાયી હતા. તેમના અંતરમાં કેટલીક વાતો અમુક મતને અનુકૂળ હોય એવી મળી આવે છે તો કેટલીક વાતો એ મતને બિલકુલ ગ્રાહ્ય હોય નહિ એવી પણ મળી આવે છે. આથી એમ સમજાય છે કે, તિરુવલ્લુવરજી એવા ઉદાર અને વિશાળ હૃદયવાળા મહાપુરુષ હતા, કે જેમણે પોતાના અંતઃકરણને કોઈ એક વિશિષ્ટ મતસંપ્રદાયના બંધનમાં પડવા નહિ દેતાં એક સાચા ઝવેરીની માફક જ્યાંથી પણ દિવ્ય રત્ન મળી આવે ત્યાંથી તે રત્ન ગ્રહણ કરીને પોતાના રત્નભંડારની અભિવૃદ્ધિ કરી હતી. એક ધર્મ-પિપાસુ ભ્રમરની માફક એમણે ભિન્નભિન્ન મતરૂપી પુષ્પોનાં રસનું પાન કર્યું ખરું; પણ કોઈ અમુક એકજ પુષ્પમાં પોતાની જાતને બંધાવા નહિ દેતાં ચતુરાઈથી સુંદર કૂંડોનો માત્ર સાર-લાગજ ગ્રહણ કર્યો; અને એ ઉત્તમ ધોરણે અંતરાત્માને પરમ ઉન્નત અને પ્રકૃષ્ટિત બનાવ્યો; એટલુંજ નહિ પણ એ સારભૂત જ્ઞાનને પોતાની અત્યંત લલિત અને કાવ્યમય વાણીમાં શુંથીને સંસારને પણ તેનું દાન કરતા ગયા.

એક મઝાની વાત એ છે કે, બીજા સંપ્રદાયોની પેઠે ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયવાળા પણ એવો દાવો કરે છે કે, મહાત્મા તિરુવલ્લુવરની વાણી ઈસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશના પડઘારૂપ છે. વળી આ અંતરના ખ્રિસ્તી અનુવાદક ડૉ. પોપ મહાશયે તો એક જગ્યાએ એવું પણ ચીતરી માર્યું છે કે “એમના પર ખ્રિસ્તી ધર્મનો સૌ કરતાં વધારે પ્રભાવ પડ્યો હતો.” આમ કહેવામાં ખ્રિસ્તી લોકોનો

આશય એ છે કે, મયલાપુરમાં સેન્ટ ટોમસના મુખે ઇસુ ખ્રિસ્ત-
ને ઉપદેશ જલ્પ્યા સિવાય તિરુવલ્લુવરના આ શ્રંધની રચના
આવા પ્રકારની ને આટલી બધી ઉત્તમ થઈ શકે નહિ. પરંતુ
નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે, સેન્ટ ટોમસ અને મ. તિરુ-
વલ્લુવરનો મેળાપ થયો હતો કે કેમ, એજ વાત હજી પૂરવાર
થવી બાકી છે !

એ હોઠાએ એવી વાતો લખવાનું કારણ એમની એવી
એકતરફી માન્યતા છે કે, ઇસાઇ ધર્મજ જગતનો સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ
હોઈ એના જેવી પવિત્રતા બીજે ક્યાંય મળે તેમ નથી. આ વાત
તો તેઓ જાણેજ ક્યાંથી કે, ભારતવર્ષ તો ખ્રિસ્તની હજારો વર્ષ
પહેલાંથી આવી ઉંચી કદપનાઓ, પ્રયોગો અને અનુભવો કરતું
આન્યું છે ને હજી પણ કરી શકે છે ? તેમને એ આ વાત સમ-
જાઈ જાય કે, એમનો ખ્યાલો ઇસાઇ ધર્મજ ભારતવર્ષના
એક મહાન ધર્મની પ્રેરણા અને રદ્ધિમાંથી જન્મેલો હોઈ તેમના
દેશને અનુરૂપ એવી ભારતીય ધર્મની નકલમાત્ર છે; તો કદાચ
તેમની આ ગર્વોક્તિ તેમના મોંમાં ને મોંમાંજ ગેળ થઈ જાય !

ખ્રિસ્તીધર્મ પણ બેશક સારો છે. ઇસુખ્રિસ્તના બાળક જેવા
વિશુદ્ધ અને પવિત્ર હૃદયમાંથી નીકળેલો ‘પહાડપરનો ઉપદેશ’
બેશક ઉત્તમ, હૃદયને દીનત કરવાવાળો અને આત્માના મધુરમાં
મધુર તારમાં બલુકાર નીપજાવી અપૂર્વ આનંદ આપવાવાળો
છે; અને એના પ્રતિપાદનની દળ પણ અપૂર્વ અને મૌલિક છે;
પરંતુ તેટલા ઉપરથી કંઈ વિચારોની મૌલિકતાનો દાવો નજ
કરી શકાય. જે હોઠાએ આર્યોનાં ઉપનિષદો અને ઇસુના ઉપ-
દેશો, એ બન્નેનું અધ્યયન કર્યું છે; તેઓ તો એ ઉલ્લયમાં રહેલી
સમાનતા બોધને આસ્વીકરણ કર્યા છે. વળી એ વાત પણ સર્વ-
માન્ય છે કે, ઉપનિષદો ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાં હજારો વર્ષપર
રચ્યાં હતાં. બૌદ્ધધર્મ અને ઇસાઇ ધર્મની સમાનતા ઉપર તો અચ્ચા
પણ ચાલી રહી છે; પરંતુ આ વાત પણ સ્પષ્ટ છે કે, ભગવાન જુદા-
નો ઉપદેશ પણ એ ઉપનિષદ ધર્મનું જ એક પ્રકારનું રૂપાન્તર છે.

બૌદ્ધધર્મની પ્રચારશક્તિ બહુ બારે હતી. બૌદ્ધ બિહુ-સંઘ
સંસારના મહાન સંગઠનનું એક પ્રમુખ ઉદાહરણ છે. એમા રાજ-
કુમારો તેમજ રાજકુમારીઓ સુદા જીવનકાળનું પ્રદાયકમન
અંગીકાર કરી બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે પોતાનું સમસ્ત જીવન

અર્પણ કરી દેતાં હતાં. સમ્રાટ અશોકની બહેન રાજકુમારી સ' મિત્રાએ સિંહલદ્વીપમાં જઈને દીક્ષા આપવાનું કામ કર્યું હતું. બ્રહ્મદેશ, આસામ, ચીન અને બપાંન દેશોમાં તો અઘાધિ બૌદ્ધ ધર્મ પ્રચલિત છે. પશ્ચિમ તરફ પણ બૌદ્ધભિક્ષુઓ આફગાનિસ્તાન, ઇરાન અને આરબસ્તાન સુધી પ્રાચીન ભારત ધર્મના અનૂતન સંસ્કરણનો યાને બૌદ્ધ ધર્મનો ઉત્તરવલ ઉપદેશ લઈ પહોંચી ગયા હતા. પછી પેલેસ્ટાઈનની કૃષ્ણદ્રૂપ ભૂમિએ મુલકોમાં પ્રતિપાદિત થયેલાં ઉચ્ચ ધર્મતત્ત્વોનાં બીજને પેતાના ઉદરમાં રચાત આપીને એક નૂતન ધર્મબાળકને જન્મ આપ્યો હોય, તેમાં પણ આશ્ચર્ય જેવું શું છે ?

એ ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે, ક્ષમ અને આદિસાદિ ઉચ્ચ તત્ત્વોના શિક્ષણ માટે મ. તિરુવલ્લુવરં પ્રિયતી ધર્મ તન્ક જાગવાની જરા પણ જરૂર નહોતી. એમટ સુસંસ્કારી હૃદય પણ એ ઉચ્ચ ભાવનાઓની સ્ફૂર્તિ માટે કૃષ્ણદ્રૂપ ક્ષેત્ર હતું, અને કાળો વર્ષની પુરાણી-દે! સંસારની પ્રાચીન માં પ્રાચીન અને મદાનમા મદાન-મ સ્ફૂર્તિ યાને સખ્યતા એમ ને વારસામાં મળેલી હતી કે જે સંસ્કૃતમાં 'મૃતિશ્રમા' આં 'અદિસા વર્ષાં ધર્મ.' :પજ્ઞાત્પુ યઃ જાતુઃ સધુન્વે તમ્હો મુણઃ । અવકામિષુ યઃ સાયુ ન સાયુઃ સર્મિમચ્ચતે' એ વગેરે અનુભવ ઉપદેશો લયા પડ્યા છે.

મદાનમા તિરુવલ્લુવરંજીએ ધર્મ, બધાં અને કામ, જે ત્રણ પુરુષાર્થો ઉપર આ મધના સન્ન પ્રતિપદત કર્યું છે. એથી હુરવાર્ધ જે મેદા તેતું વિવેચન મ. તિરુવલ્લુવરં આ અંધમ જુલ પ્રકરણરે નથી કર્યું, તે ઉપરથી કેટલુંક કહે. એમ કહે છે કે, કાલ્યાણિક સન્નતું શિવમુદ્ધલન સન્ન બાજથી અર્પણ કરેલ નહિ. એવી સાચા તાતું તિરુવલ્લુવરં સન્નત કર્યું છે. સન્નત આ મધમાં અનેક રચમે બીજા મધના કામ ન અરેલા હતાંતે પ્રાચીન કલ્પનાર આર્ય-સન્નત સન્ન : તદ્દ મદાન તિરુવલ્લુવરં સન્ન સ્ફૂર્તિ ઉદ્દેશ છે, કે જે અન્નના મુલકને એકદમ સન્નિવર્તિત રૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

તામિલ જાતિ અને માપાવિપે ઘોડી માહિતી

દક્ષિણમાં સમુદ્રતટપર જ્ઞાતમાતાનાં ચરણોમાં આ એક મહાન તામિલ જાતિ કંઈ અસાત કાળથી વસતી આવી છે. આ પ્રાચીન જાતિની સભ્યતા સંસારની પ્રાચીનતમ સભ્યતાઓની હારે ઉભી રહેવાનો દાવો કરે છે. એ જાતિને તેનું પોતાનું જ્ઞાતંત્ર સાહિત્ય છે, કે જે ભૌતિકતા તથા વિચારણાની બાબતમાં સુવિખ્યાત સંસ્કૃત સાહિત્યથી કોઈ રીતે પોતાને કમ નથી સમજતું. એ જાતિ અસંલયો બુદ્ધિસંપન્ન હોઈ આજે પણ એનો શિક્ષિત વર્ગ અધિક બુદ્ધિમાન હોવાનો ગર્વ ધરે છે.

પોપાકની ટાપટીપવાળા આપણા દેશબંધુઓની દૃષ્ટિએ જ્યારે કાળી ચામડીવાળો, ખાંધે ચોટલાવાળો, કમરે તથા ખસાપર એક એક વસ્ત્ર વિંટાળેલો અને ઉઘાડું માથું તથા ઉઘાડા પગવાળો એક મદ્રાસી બાઈ ચડે છે; જ્યારે તેના પ્રત્યે તેને વિશેષ માન નથી ઉપજતું. સાધારણ રીતે તામિલ બંધુઓની રહેણીકરણી એટલી સરળ અને આડંબરરહિત હોય છે, તથા એમની કેટલીક વાતો એવી વિચિત્ર હોય છે કે જેથી સાધારણ પ્રવાસીના મનમાં ઉપલક્ષ્ય નજરે તો તેમની સભ્યતા વિષે કોઈ કોઈ વાર સંકેહ પણ થાય છે; પરંતુ તેમની એ સરળતામાં ખરે જોતાં તો એક એવી સભ્યતા રહેલી છે, કે જેણે બાહ્યાડંબર તરફ બાહ્ય ધ્યાન ન આપતાં ઔદિક (બુદ્ધિની) ઉન્નતિનેજ ધ્યેય માન્યું છે.

તામિલ લોકો મોટે ભાગે ચતુર, મહેનતુ અને મહાશુ હોય છે. એમની વ્યવહારુશક્તિ, સાહસ અને પ્રયત્ને એક વાર તેમને સમુદ્રના અધિપતિ બનાવી દીધા હતા. એમની નાવિક શક્તિ પ્રસિદ્ધ હતી. પોતાનાં બનાવેલાં વહાણોમાં એસીને હરિયામાર્ગે તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમના દૂર દૂરના દેશોમાં વ્યાપાર અર્થે જતા હતા. એ પ્રાચીન કાળમાં એમણે હિંદી મહાસાગરના કેટલાક દ્વીપોમાં પોતાનાં સંસ્થાન પણ સ્થાપ્યા હતાં. એમના બંડા ઉપર માછલીનું ચિહ્ન હતું. તે પસંદ કરવાનું કારણ એવું સંભવે છે કે, એ લોકો પોતાને માછલીના જેવા જળમાનવિધામાં યાને નીકાકળામાં કુશળ બનાવવાની ઉત્કંઠા ધરાવતા હતા. એમની શિક્ષવિદ્યા પણ ઉત્તમ દશાએ પહોંચી હતી. તેમનું જરીનું કામ

તો અત્યારે પણ બહુ સારું થાય છે.

મહુરામાં બનેલાં કપડાં આખા હિંદુસ્તાનના લોકો આહીને ખરીદે છે. સંગીતવિદ્યાના એ લોકો કેવળ બાણકારજ નહિ, પણ શોધક પણ છે. એમને ચોતાની સ્વતંત્ર સંગીતપદ્ધતિ છે, પણ તે ઉત્તરહિંદુસ્તાનની પ્રચલિત પદ્ધતિથી નોખી પડે છે. એ પદ્ધતિ સહજ-સુગમ નહિ છતાં પાંડિત્યપૂર્ણ તો અવશ્ય છે. હિંદુસ્તાની સગ અને ગઝલો એ લોકો બહુ શોખથી સાંભળે છે. એમની સ્થાપત્યકળામાં પણ એક પ્રકારનું નિરાળાપણું રહેલું હોઈને તેમણે નિર્માણ કરેલાં દેવાલયોમાં તે વિશેષરૂપે પ્રકટ થાય છે. એમનાં દેવાલયો એવાં મજબૂત અને વિશાળ હોય છે કે આપણે તેમને નાના મોટા ગઢજ કહી શકીએ. એ દેવાલયોની ચોતરફ દિવાલ હોય છે, અને તેનું સિંહદ્વાર બહુ લઘ્ય બનાવવામાં આવે છે. એ સિંહદ્વાર ઉપર ઘંટાકારનો એક સુંદર ધુમટ હોય છે, અને તેની અંદર દેવતાઓ વગેરેની મૂર્તિઓ કોતરી કાઢેલી હોય છે. આને એ લોકો 'ગોપુરમ્' નામથી ઓળખે છે.

તામિલ લોકોની વૃત્તિ ધાર્મિક હોઈ એમની ભાવનાઓ ઘણું કરીને ભક્તિપ્રધાન હોય છે. એમના તહેવાર અને ઉત્સવો ભક્તિથી ભરપૂર હોય છે. પ્રત્યેક દેવાલયને અંગે એક બહુ મોટો અને ઉચો રથ હોઈને ઉત્સવને દહાડે તે રથમાં દેવની મૂર્તિને પધરાવી સરઘસ કાઢે છે. એ રથને એક મજબૂત દોરડું બાંધવામાં આવે છે અને સેંકડો લોકો એ દોરડાને વળગી રથને ખેંચે છે. બીજા લોકો ગાતા ગાતા મોટા ટે.ગામાં ચાલે છે અને કોઈ કોઈ વાર તેઓ ગાતાં ગાતાં મસ્ત બની જાય છે. રથમાંની દેવમૂર્તિ આગળ લોકો સાધાંગ પ્રણામ કરે છે તો કોઈ કાન પકડીને ઉઠાડે કરે છે. વળી અત્યારે આરતી ઉતરે છે ત્યારે લોકો નામસ્મરણ કરતાં કરતાં ચોતાના બન્ને ગાલ બન્ને હાથથી ધીરેધીરે કપકારે છે.

'તામિલનાડુ'નો પ્રદેશ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભરપૂર છે, પણ શારીરિક સૌંદર્ય તો 'આયંગાર'જાતે સિવાય તામિલ લોકોમાં બહુ ઓછું જણાય છે. શારીરિક શક્તિમાં એ લોકો ગુજરાતી કે બંગાળીઓ જેવા છે—અર્થાત્ હલકી મનાતી કોમોમાં સાહસ અને બળ જણાય છે, પણ હિંચ કહેવાતી કોમોમાં બળ અને પોરબ આછાં હોય છે. એમનો મુખ્ય ખેતરક ભાત હિંચ અને જ એ લોકો 'અન્નમ્' કહે છે. ઘઉંની વપસાર નહિ હોવાથી એની અનેક વાની-

એથી તેઓ હજી પણ લગભગ અભણ્યા છે; તથાપિ ચોખાની વિવિધ વાનીઓ ખનાવવામાં એ લોકો બહુ નિપુણ છે. પુરીને એ લોકો દૂધાદારતરીકે ગણે છે અને 'રસમ' એ એમનું પ્રિય 'પીણું' હોઈ તે બહુ સ્વાદિષ્ટ અને પાચક હોય છે. યાળીમાં ખાવાનું એ લોકોને પસંદ ન હોઈ કેળનાં પાનપર ખાય છે. એમની ખાવાની રીત પણ વિચિત્ર છે.

તામિલ બહેનો પડદો નથી પાળતી, તેમ મારવાડી બહેનોની માફકે ઉપરથી નીચે સુધી આખા શરીરે ઘરેણાંના બારથી લદાઈ રહેવાનું પણ પસંદ નથી કરતી. હાથમાં બેએક ચૂડીઓ કે બંગડીઓ અને નાક તથા કાંતમાં હલકા ઝવેરાતવાળા ઘોડાકે અલ-કારો તામિલ ઓઓ માટે પૂરતા ગણાય છે. તામિલ બહેનો નવ ગળની રંગીન સાડી પહેરે છે, કાંઠોટો મારે છે અને માથું 'પુલ્લું' રાખે છે; પણ તે વેણીબંધ હોય છે અને ચોટકામાં ઘણે જાગે દૂધો શુધ્ધાં હોય છે. માત્ર વિધવા ઓઓજ માથું 'દાંકિલું' રાખે છે. વિધવાઓના ચોટકા ઉતારી નાખવામાં આવે છે અને તેઓ સફેદ સાડીઓ પહેરે છે. મોટા અને ઉંચા ઘરની ઓઓ પણ ઘરનું કામકાજ બોતે કરે છે. બજારસોદા પણ તેઓ હોરી લાવે છે અને પાણી પણ તેઓજ ભરી આવે છે; એટલે તેઓ બહુધા આરોગ્ય અને પ્રસન્નચિત્ત રહે છે. ઘરમાં કે બહાર તેઓ ધૂમટો તાણતી નથી. એમના મુખની ગંભીરતા અને શાંત નિઃશબ્દ દષ્ટિ, એમને એ ધૂમટા કરતાં પણ વધારે કામ લાગે છે.

તામિલ ભાષા એક સ્વતંત્ર ભાષા ગણાતી હોઈ બીજી આર્ય ભાષાઓની પેઠે તે સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલી નથી મનાતી. તામિલ લિપિના સ્વર તો બીજી આર્ય ભાષાઓ જેવાજ છે, પણ બ્યંજ-નોમાં બહુ વિચિત્રતા છે. 'ક' વર્ગ, 'ખ' વર્ગ, 'ટ' વર્ગ, 'ત' વર્ગ અને 'થ' વર્ગના માત્ર પહેલા અને છેલ્લાજ અક્ષરો તામિલ વર્ણમાળામાં હોય છે. વચ્ચેના ત્રણ અક્ષરો એ વર્ણોમાં નથી હોતા. દાખલગરકે 'ક', 'ખ', 'ગ', 'ઘ', 'ઙ' ને ઠેકાણે તામિલમાં માત્ર 'ક' અને 'ક' જ હોય છે, અંત ખાડીના 'ખ', 'ગ', 'ઘ' નું કામ 'ક'થીજ લેવામાં આવે છે. પરંતુ એમાં એક વિચિત્ર અક્ષર હોય છે કે જે અ.કે ભાષાઓમાં કિંવા અ.વી-ફર ના નથી કેન્દ્ર ભાષામાં એને મળતાં બહુ હોવાનું કહેવાય છે. અને એના ઉચ્ચાર 'ર' અને 'જ'ની વચ્ચે થાય છે, પણ સ્વસ્થાધારણ લોકો એને

ઉચ્ચાર ‘ક’ ના જોવો કરી દે છે. તામિલ ભાષામાં કઠોર અક્ષરોનું બહુધા પ્રાધાન્ય છે. પ્રાચીન અને આધુનિક તામિલ ભાષામાં પણ ફરક હોવાથી પ્રાચીન ગ્રંથો સમજવાને માટે સવિશેષ જ્ઞાનની જરૂર રહે છે. હિંદની અન્યાન્ય ભાષાઓની પેઠે તામિલ ભાષાનું આધુનિક સાહિત્ય વર્તમાન સમયના વિચારોથી ભરાતું જાય છે. પરંતુ એનું પ્રાચીન સાહિત્ય તો બહુધા ધર્મપ્રધાન છે. તામિલ સભ્યતા અને તામિલ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ સ્વતંત્ર હોવાના સંબંધમાં કંઈ કહેવાનું નથી; પણ એટલું તો નિઃશંક છે કે, આર્ય સભ્યતા અને આર્ય સાહિત્યની એમના ઉપર ઉંડી છાપ પડી છે, અને આર્ય ભાવનાઓથી એ બંને એટલાં બધાં ઓતપ્રોત છે, અથવા તો એ ઉભયની ભાવનાઓમાં એટલું બધું સામ્ય છે, કે એમાં કંઈ મૌલિક ભેદ છે કે કેમ એ સમજવું અઘરું થઈ પડે છે. તામિલ ભાષામાં ‘કમ્બન’નો રચેલો ‘કમ્બન રામાયણ’ નામનો ગ્રંથ છે. તેનો કથાભાગ વાલ્મીકિ રામાયણપરથી લેવામાં આવ્યો છે, પણ ભાવોની ઉચ્ચતા તથા ચરિત્રોની સજીવતામાં એ ગ્રંથ કોઈ કોઈ ઠેકાણે વાલ્મીકિ અને તુલસીકૃત રામાયણથી પણ ચઢિયાતો કહેવાય છે. માણિક્ય વાચક કૃત ‘તેરુવાચક’ પણ એક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે; કિંતુ તિરવલ્લુવરનો રચેલો મૂળ ‘કુરલ’ અથવા ‘ત્રિકકુરલ’ ગ્રંથ તો તામિલ ભાષાનો સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ છે, તામિલ સાહિત્યનું તે સર્વોત્તમ પુષ્પ છે.

ઉપરોક્ત મૂળ ગ્રંથકાર ૪૦ વિષે હિંદી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં સી. રાજગોલાચાર્ય લખે છે કે “તેઓ જાને અછત કિંવા અરુપશ્ય હતા, કિંતુ આખા પુસ્તકમાં ક્યાંય પણ એ વાતનો આભાસ સરખો નથી મળી આવે. કે ગ્રંથકારના મનમાં પણ એ વાતનો કંઈ ખ્યાલ હતો. વળી અન્ય તામિલ કવિઓએ તિરુવલ્લુવરની કવિતાઓનાં જ્યાં જ્યાં અવતરણ આપ્યાં છે કિંવા તેમની ચર્ચા કરી છે, ત્યાં પણ એ વાતનો આભાસ નથી મળતો કે તેઓ અછત હતા. આ ત્રિકકુરલ ગ્રંથના રચનારનો જન્મ જ્ઞાતિ તરફ ખિંડકુલ રક્ષ ન આપતાં તેના સમકાલીન તેમજ પછીના કવિઓ તથા દર્શનિદે એ પણ તેના પ્રત્યે ભારે શ્રદ્ધા અને સન્નિત વ દર્શાવ્યો, એ ભરતરથી વ સદ્ગુણના પુત્રીજ કહેવાય.

“આ ‘ત્રિકકુરલ’ ગ્રંથ વિવેક, શુભ નિર્દેશ અને માનવ પ્રકૃતિના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની ખાજી છે. આ અદ્ભુત ગ્રંથનું સૌર્ય સુખ

વિશેષતા અને ગમતકાર એ છે કે, એમાં માનવજાતિ અને તેની દુર્બળતાઓના વિચારની સાથે સાથે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતાનું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. વિચારોના ગમેત અને મંડળ સૌંદર્યને માટે ત્રિકકુરુતનો બાવ એ એક સોલું ઉદ્દેશ્ય છે, કે જે શિક્ષણપથનું અનુપમ મંદિર છે. કળાનો દષ્ટિથી પણ સંસ્કાર-ભરના સાદિત્યમાં એનું સ્થાન ઉંચું છે. કારણ કે જે સ્ત્રીકે ખનિદ્રાવ્ય છે. ઉપમાઓ અને દૃષ્ટાંતો બહુ થોડા આપવામાં આવ્યાં છે અને એની શૈલી વ્યંગમય છે.”

“આ પુસ્તકના વાચનથી ઉત્તરદિગ્દુસ્તાનના વાચકોને પણ જણાશે કે, તેમની ઉત્તરની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો (દક્ષિણની) તામિલવતિની સાથે કેવો ગાઢ સંબંધ અને કેવું તાદાત્મ્ય છે, તેની સાથે દક્ષિણની પોતાની પણ વિશેષતા અને મુદ્દતા આ ગ્રંથમાં પ્રકટ થાય છે.”

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાઓ

ગુજરાતી સરસાર્થ સાથે-મધ્યમ અક્ષર

આમાં શ્લોકના અક્ષર આવા છે.

તથા દીકાના અક્ષર આ લીટી પ્રમાણે છે. કદ ૩૩૩x૫૫૫,
પૃષ્ઠ ૨૫૬, સાદુ પૃંદુ ૦)૮, પાકું ૦)૮, શબ્દિયું ૦

ગુજરાતી સરસાર્થ સાથે-મોટા અક્ષરમાં

આમાં શ્લોકના અક્ષર આવા છે. અને

દીકાના અક્ષર આ પ્રમાણે છે.

૫x૬૩૩ નાં પૃષ્ઠ ૨૫૬, સાદુ પૃંદુ ૦, પાકું ૦

શ્રીમદ્ધી અનુસાર ગુજરાતી દીકા સાથે

૩૩૩x૫૫૫ નાં પૃષ્ઠ ૪૮૦, પાકું પૃંદુ ૦

મૂલમૂલ ભગવદ્ગીતાઓ

મધ્યમ અક્ષર, કદ ૩૩૩x૫૫૫, પૃષ્ઠ ૨૫૬, પાકું પૃંદુ ૦, સાદુ ૦)૮

મોટા અક્ષર ,, ૫x૬૩૩, ,, ૨૨૦ ,, ,, ૦, ,, ૦

પંચરત્ન ગીતાઓ

પંચરત્ન ગીતા ગુજરાતી સરસાર્થ સાથે

મોટા અક્ષર, ૫x૬૩૩ પૃષ્ઠ ૨૫૬, પાકું પૃંદુ સાથે ૦

મધ્યમ અક્ષર, ૩૩૩x૫૫૫ નાં પૃષ્ઠ ૨૨૦, પાકું પૃંદુ સાથે ૦

મૂલમૂલ પંચરત્ન ગીતાઓ

નાના અક્ષરમાં, ૩૩૩x૫૫૫ નાં પૃષ્ઠ ૨૦૦, પાકું ૦, સાદુ ૦)૮

મધ્યમ અક્ષરમાં, ,, ૫x૬૩૩ ,, ૨૨૦ ,, ૦

મોટા અક્ષરમાં, ૫x૬૩૩ ,, ૨૨૦ ,, ૦

શ્રીમદ્ભગવત્ વિદ્યાવલિ-૩૩૩x૫૫૫ નાં પૃષ્ઠ ૨૦૦, પાકું પૃંદુ ૦

શ્રીમદ્ભગવત્ વિદ્યાવલિ-૫x૬૩૩ નાં પૃષ્ઠ ૨૨૦, પાકું પૃંદુ ૦

શ્રીમદ્ભગવત્ વિદ્યાવલિ-૩૩૩x૫૫૫ નાં પૃષ્ઠ ૨૦૦, પાકું પૃંદુ ૦

શ્રીમદ્ભગવત્ વિદ્યાવલિ-૫x૬૩૩ નાં પૃષ્ઠ ૨૨૦, પાકું પૃંદુ ૦

શ્રીમદ્ભગવત્ વિદ્યાવલિ-૩૩૩x૫૫૫ નાં પૃષ્ઠ ૨૦૦, પાકું પૃંદુ ૦

તામિલ વેદ

અર્થાત્ તામિલ કાપિ

તિરુવલ્લુવરનાં વોધવચનો

અધ્યાય ૧ લો-ઈશ્વરસ્તુતિ

૧-‘જ’ જેમ શબ્દમાત્રનું મૂળસ્થાન છે, તેમ આદિત્યકા
એ સર્વ પદાર્થોનું-અસ્તિત્વમાત્રનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે.

૨-એ સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરનાં શ્રીચરણોની સેવા-પૂજા જો તમે
ન કરો, તો પછી તમારી ગમે તેટલી વિદ્યા શા કામની ?

૩-હૃદયકમળના અધિવાસી શ્રીભગવાનના પવિત્ર ચરણોનું
શરણુ જે જન લેશે, તે સંસારમાં કોઈ કાળ અવિત રહેશે.

૪-જેમ જ્ઞાને ધૃણાના ભાવોથી પર જીવા શ્રીપરમાત્માના
પાદારવિંદને જે જનો દૃઢતાપૂર્વક વળગી રહે છે તેમનાં જીવન
ધન્ય છે. સંસારનાં કોઈ દુઃખો તેમને કદી સ્પર્શી શકતાં નથી.

૫-અંતઃકરણપૂર્વક મનુના શુષ્કાનુવાદ માનારા લોકોને પોતા-
નાં ભક્તો-પૂજાં કર્મોનાં ફળ નહિ લોગવવાં પડે.

૬-જે લોકો જો પરમ પુરુષે દર્શાવેલા ધર્મમાર્ગને અનુસરે
છે, તે લોકો કોઈ જાણી જાને છે.

૭-એ અદ્વિતીય આદિપુરુષનું શરણુ લેનારા લોકોજ માત્ર
દુઃખ-શોકમાંથી જાણી શકે છે.

૮-ધનપૈસા તથા દંદિયમુખના તોફાની આગરમાંથી તે
લોકોજ માત્ર પાર જઈ શકે છે, કે જેઓ જન ધર્મસાગર સુની-
વરના ચરણોમાં લીન રહે છે.

૯-સર્વ મહત્તાઓના સાગર એવા શ્રીપરબ્રહ્મન પાદારવિંદ-

માં જે મસ્તક નમતું નથી, તે મસ્તક જીવ વગરના મુઠ્ઠા જેવું નકામું છે.

૧૦-જન્મમરણરૂપી મહાસાગરને ઉલ્લંઘવા તેઓજ માત્ર શક્તિમાન થાય છે, કે જેઓ પ્રભુના પાદારવિન્દનું શરણ લે છે; તેમ નહિ કરનારાં એ સમુદ્રને ઝાળાંગી જવા કદાપિ સમર્થ થતાં નથી.

અધ્યાય ૨ જો-મેઘસ્તુતિ

૧-વૃષ્ટિથીજ પૃથ્વી ટકે છે; માટે વૃષ્ટિને અમૃતરૂપ લેજો.

૨-સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ વૃષ્ટિથીજ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે અને મનુષ્ય પોતે પણ વૃષ્ટિથીજ આહારનું અંગ બને છે.

૩-પૃથ્વીની આરે કેર પાણીથી છલકાતા મહાસાગર પ્રથરાયલા હોવા છતાં જો વૃષ્ટિ નિષ્કળ નીવડે તો સમસ્ત પૃથ્વીપર દુષ્કાળનો કેર વર્તે.

૪-અંતરિક્ષના ઝરા જો સૂકાઈ જાય તો ખેડુતો હળ જોડતા બંધ પડે.

૫-વૃષ્ટિ વિનાશ કરે છે, પણ એ રીતે નાશ પામેલાંને પાછાં ટટાર કરનાર પણ વૃષ્ટિજ છે.

૬-અંતરિક્ષમાંથી જલસિંચન થતું બંધ પડે, તો ઘાસનાં તણખલાં સરખાં ઉગતાં અટકી જાય.

૭-જો અંતરિક્ષ તેના પાણીનું શોષણ કરવાનું તથા ફરી પાછું તેને અર્પણ કરવાનું કાર્ય ત્યજ દે તો તો આ વિશાળ મહાસાગરો પણ ગંદકીથી ગંધાઈ ઉઠે.

૮-અંતરિક્ષના ઝરા જો સૂકાઈ જાય, તો દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાને થતા યજ્ઞયાગો અને જમણવારો પણ થઈ શકે નહિ.

૯-અંતરિક્ષના જળભંડાર જો ભીડાઈ જાય, તો પછી આ પૃથ્વીપર કોઈ પણ ઠેકાણે દાન કે તપ જેવું અસ્તિત્વમાં રહે નહિ.

૧૦-સંસારમાં કોઈ પણ વ્યવહાર પાણીસિવાય આદી શકતો નથી. સદાચારી મનુષ્યનો સદાચાર પણ આખરે તો વૃષ્ટિ ઉપરજ આધાર રાખે છે.

અધ્યાય ૩ જો-સાચા ત્યાગીજનોનો મહિમા

૧-જોએ દુઃખિયમુખો. તજી જીને તપસ્વી જીવન જીવે છે, તેમનો મહિમા ધર્મશાસ્ત્રો વીળી બધાં સત્કાર્ય કરનાં અધિક વર્ણવે છે.

૨-ત્યાગી તપસ્વી લોકોનો મહિમા પ્રમાણ છે. મુજેલાંની સંજ્યા કાઢવી નેટલી કઠિન છે તેટલુંજ કઠિન કામ એ મહિમાનું માપ કાઢવાનું છે.

૩-જોએ, જે લોકોએ પરલોકની સાથે આ લોકની તુલના કર્યા બાદ આ સંસારનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે, તેમનાજ મહિમાથી આ પૃથ્વી બધમંથી રહી છે.

૪-જે પુરુષ પોતાની સુદૃઢ ઇન્દ્રિયશક્તિના પ્રભાવે પોતાની પાંચે દુઃખિયોને, મહાંવત અંકુશવટ હાથીને વશ રાખે છે તેમ વશ રાખે છે, તે પુરુષ સ્વર્ગીય દેવોને પણ પૂજવા યોગ્ય છે.

૫-જિતેન્દ્રિયની શક્તિ બાણવી હોય તો દેવરાજ ઇંદ્ર અને અહસ્ત્યાપતિ ગૌતમમુનિનો પ્રસંગ વિચારો.

૬-મહાન પુરુષ તેજ કે જે અસંભવ કાર્ય સિદ્ધ કરે; અને દુર્બળ મનુષ્ય તે કે જેનાથી એ કાર્ય સિદ્ધ ન કરાય.

૭-જોએ, જે મનુષ્ય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ-એ પાંચે વિષયોની યથોચિત અસારતા સમજતો થયો હશે, તે સાશં સંસારપર પોતાનો અમલ ચલાવશે.

૮-સંસારભરનાં ધર્મશાસ્ત્રો કિમકિમના નાદ સાથે સત્યવક્તા મહાત્માઓનો મહિમા બહાર કહે છે.

૯-ત્યાગના ખડક ઉપર સ્થિર રહેલા મહાત્મા પુરુષનો કોષ એક ક્ષણભર પણ સહન કરવો અશક્ય છે.

૧૦-પ્રાણોને પણ ત્યાગી પુરુષતરીકે લેખવા નેહ્યો; કારણ કે તેઓ બધાં ઉપર દયાભાવ રાખે છે.

અધ્યાય ૪ થો-ધર્મનો મહિમા

૧-ધર્મના યોગે મનુષ્યને મોક્ષની તેમજ અર્થની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. તો પછી ધર્મ કરતાં વિશેષ લાલદાથી વસ્તુ સંસારમાં બીજી તે કયી હોય ?

૨-ધર્મના કરતાં ચઢિયાતું કોઈ સુકૃત નથી, અને તે વિસરી જવા જેવું અન્ય કોઈ હુકૃત્ય નથી.

૩-સુકૃત કિંવા સત્કાર્યો કરવામાં સતત મંડ્યા રહો, અને કાર્ય પોતાનાં સર્વ ગુણ અને સાધન સાથે પૂર ઉત્સાહથી કર્યો જાવો.

૪-પોતાના મનને નિરંતર પવિત્ર રાખો. ધર્મનો સમસાર આ એક ઉપદેશમાંજ બસ સમાઈ જાય છે; બીજી બધી શબ્દોના કેવળ આડંબર સિવાય કશુંજ નથી.

૫-ઈર્શ્યા, લોભ, ક્રોધ અને અગ્રિય કિંવા કદ્દ વગર એટલાથી સદા અલગ રહો; ધર્મપ્રાપ્તિનો એજ માર્ગ છે.

૬-એવો વિચાર કદી ન કરશો કે, હું ધીરે ધીરે માર્ગનું અવલંબન કરીશ; કિંતુ એક ક્ષણના પણ વિલંબ અત્યારથીજ સુકૃત કરવા માંડો. કારણ કે ધર્મજ એક એવી વસ્તુ છે જે મૃત્યુસમયે તમારો સંગાથી થશે અને અમર મિત્ર તરીકે તમને લેશે ના. એને મારે બસ એકજ વાર પાલખી ઉપર લોડો લોડો તન્દુ નગર કરો અને પછી પાલખીમાં બેસી વ્યક્તિને પણ જાણો.

૭-જો તમે પોતાનું આખું જીવન સુકૃત કરતાં જાવો જન્મમરણના ફેરાજ તમારે મારે બંધ થઈ જાય.

૮-ધર્મનું જીવનમાંથી ઉપજતાં સુખોજ વાર્તા છે; બાકીનાં સુખો આખરે અપ્રીતિ અને પીડામાં પરિવર્તિત થાય છે.

૯-ધર્મસંગત કાર્યજ મારા દેવ. યોગ્ય જનના ઉપકારે મારા બનાવના. બીજા બધાંજ કાર્યો દેવ તેમને ન્યાય કરવા ઘટે.

અધ્યાય ૫ મો-કૌટુંબિક જીવન

૧-ગૃહસ્થાશ્રમ અન્ય ગ્રંથે આશ્રમોનો આશ્રય છે.

૨-ગૃહસ્થાશ્રમી યજ્ઞોનો નાથ, ગર્હપાત્રોનો શ્રેષ્ઠી અને ત્યાગીઓ તથા પિતૃજ્ઞાનો મિત્ર છે.

૩-(૧) ગૃહસ્થ'બ્રાહ્મીઓનું' શ્રાદ્ધ સાર્વજનિક, દેવતાઓને યજ્ઞ-ધાર્મિક સંતોષવા, (૨) યાજ્ઞિયસેવાને અનુસરવું, (૩) ધર્મનાંતો સંબંધિત ઉપરાંત સ્વર્ગસંબંધિઓને મદદ કરવી અને (૪) આત્મી-નતિ સ્થાપવી—એ પાંચ ગૃહસ્થનાં જરૂરી કર્તવ્ય છે.

૪-જે મનુષ્ય કુલમં કરતાં હરે છે અને પોતે જન્મવા કે વાપરવા પડેલાં તેમાંથી અન્યને આપે છે, તેનો વંશ કદાપિ નષ્ટ થતો નથી.

૫-જેના ધર્મમાં સ્નેહ અને પ્રેમનો સદા વાસો છે, અને જેના ધર્મમાં ધર્મ પ્રવર્તે છે, તેજ ચચાર્ય ધર છે, અને તેનો સકળ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે.

૬-ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મીનું મનુષ્ય જે ચચાર્ય પાલન કરે, તો તેને અન્ય ધર્મકર્મો કરવાની જરૂરજ ક્યાં રહે છે ?

૭-જેઓ ધર્મીનુસાર સકળ કાર્યો કરતા ચક્રા કૌટુંબિક જીવન વીતાવે છે, તેઓ મુમુક્ષુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.

૮-જે ગૃહસ્થાશ્રમી અન્ય આશ્રમીઓનાં કર્તવ્યપાલનમાં સહાય કરતો થકો પોતે પણ ધાર્મિક જીવન જીવે છે, તે તપસ્વી રહી ઉપાસના કરનારા ત્યાગી કરતાં પણ મહાન છે.

૯-સદાચાર અને ધર્મનો સંબંધ મુખ્યત્વે કરીને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે છે, અને સત્કીર્તિ એ જોનું ભૂખળ છે.

૧૦-જે ગૃહસ્થ પોતાનું જીવન ચચાર્ય આચરણ આચરતો જીવે, તે મનુષ્યોમાં દેવતા લેખાયો.

અધ્યાય ૬ ઢો-સહધર્મિણી

૧-સહધર્મિણી તેજ છે કે જેનામાં સુપત્નીત્વના સકળ ગુણો વિદ્યમાન હોય, અને જે પતિના ગળ ઉપરાંત ખર્ચ ન રાખે. x

૨-સ્ત્રી જે સુપત્નીના ગુણોથી રહિત હોય, તો અન્ય સકળ સારાં વાનાં હોવા છતાં ગૃહસ્થજીવન અકારૂં લાગે છે.

૩-જેને સુયોગ્ય પત્નીની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય, તેને પછી કયી વસ્તુનો અભાવ રહે? અને જેની પત્નીમાંજ યોગ્યતા નહિ તેની પાસે ધર્મશ્રેય હોવા છતાં પણ સુખની હાજરી ક્યાં?

૪-સતીત્વના પ્રભાવથી સુરક્ષિત સ્ત્રીના કરતાં અધિક ભય અને મહિમાવાન વસ્તુ દુનિયામાં ખીજી કયી છે?

૫-જે સ્ત્રી અન્ય કોઈ દેવતાઓની પૂજા-અર્ચા નહિ કરતાં પથારીમાંથી ઉઠતાંજ નિજ પતિદેવની પૂજા-અર્ચા કરે છે, તેની મરજીને આધીન પાણીથી ભરેલું વાદળું પણ રહે છે.

૬-સર્વોત્તમ સહધર્મિણી એજ, કે જે પોતાના ધર્મ અને માનઆખરની રક્ષા કરતી થકી પતિદેવની સેવાચક્રી કરે.

૭-કડક રીતે પડદાનું પાલન કરવાથી શો લાભ છે? સ્ત્રી-ધર્મનો સર્વોત્તમ ને સાચો રક્ષક તો તેનો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ છે.

૮-જે સ્ત્રીએ સુયોગ્ય પુત્રને જન્મ આપ્યો હોય છે, તે સ્ત્રીનું સ્થાન દેવલોકમાં પણ બહુ ઉંચું હોય છે.

૯-જેના ઘરની ખ્યાતિ સારી નથી તે શત્રુઓની સામે ગર્વથી ઉંચી ગરદન રાખીને સિંહસમી ચાલે ચાલી નથી શકેતા.

૧૦-મુયશવાળા પવિત્ર ગૃહની પ્રાપ્તિ એ સર્વોત્તમ બક્ષીસ છે, અને સુયોગ્ય સંતતિ એ તેના મહત્વની પરાકાષ્ઠા છે.

x સા માર્યા યા ગૃહદક્ષા સા માર્યા યા પ્રજાવર્તી ।

સા માર્યા યા પતિપ્રાણા સા માર્યા યા પતિવ્રતા ॥

અધ્યાય ૭ મો-સંતતિ

૧-બુદ્ધિમાન સંતતિના જેવી મહાન ઈશ્વરી બક્ષીસ અન્ય કોઈ હોય તો તેની અમને બળર નથી.

૨-ધન્ય છે તે મનુષ્યને, કે જેનાં સંતાન નિઃકલંક આચરણ-વાળાં હોય સાત જન્મોસુધી પાપ-દુઃખ પામે નહિ.

૩-સંતતિ એજ મનુષ્યની સાચી સંપત્તિ છે. કારણ કે તે પોતાને પ્રાપ્ત થતાં બધાં પુણ્યો તેનેજ અર્પણ કરે છે.

૪-નાનાં નાનાં બચ્ચાંઓએ તેમના કોમળ હાથવડે ડહોળીને ચુંચી નાખેલી રાબડિંવા ઘેંસ, અમૃતથી પણ વધારે સ્વાદિષ્ટ છે.

૫-બચ્ચાંને લેટણું ને જૂમવાં એ શારીરિક સુખ છે, અને તેમની કાલીઘેલી વાણી સાંભળવી એ કાનનું સુખ છે.

૬-‘બ’સરીનો નાદ મધુર છે અને સિતારનો સ્વર કર્ણપ્રિય છે’ એવું તો એ લોકોજ માત્ર કહે છે, કે જેમને પોતાનાં બાળકની મીઠી તોતલી વાણી સાંભળવાનું લાગ્ય મળ્યું નથી હોતું.

૭-પુત્રપ્રત્યે પિતાનું કર્તવ્ય એજ કે, તે એને સમાજમાં પ્રથમ પંક્તિને ચોગ્ય બનાવે.

૮-બુદ્ધિની બાબતમાં બાળકને પોતાના કરતાં ટપી જતાં બેઘને હરકોઈને આનંદજ થાય છે.

૯-માતાની કૃપે ત્યારે પુત્રસંતતિનો જન્મ થાય છે ત્યારે તેના આનંદનો પાર નથી રહેતો; પણ એના કરતાં પણ પારાવાર આનંદ તો તે માતાને ત્યારે થાય છે, કે ત્યારે લોકોને માટે તે પુત્રની સુકીર્તિ તેના સાંભળવામાં આવે છે.

૧૦-પિતાપ્રત્યે પુત્રનું કર્તવ્ય શું છે ? એજ કે, એને બેઘને સારા સંસાર પિતાને પૂછવા લાગે કે કયા પુણ્યપ્રભાવથી-કયો વપસ્યાના ફળરૂપે-તમને આવા સુપુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ છે ?

અધ્યાય ૮ સો-પ્રેમ

૧-એવી લોગળ ક્યાં છે, કે જે પ્રેમના દરવાજાને લીડી રાખી શકે? પ્રેમીઓની આંખોનાં સુકોમળ અને સ્વાભાવિક અશ્રુબિંદુઓ એ લોગળની ખાસ હાજરી દર્શાવે છે.

૨-જેઓ પ્રેમ નથી કરી જાણતા, તેઓ માત્ર પોતાને માટેજ જીવે છે; અને જેઓ પ્રેમ કરી જાણે છે તેઓ પોતાનાં હાડકાં પણ જીવેજીવે માટે આપી દેશે.

૩-કહેવાય છે કે, પ્રેમની મજા ફરી આપવા માટેજ આત્મા ફરીવારકે હાડપિંજરમાં પૂરાવાને સંમત થયો છે.

૪-પ્રેમના પ્રભાવથી હૃદય સર્વપ્રત્યે કોમળ અને સ્નેહી બને છે અને એ સ્નેહમાંથીજ મિત્રતારૂપી બહુમૂલ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થાય છે.

૫-લોકો કહે છે કે, લાગ્યશાળીનું સૌભાગ્ય એ તેમના ગત જન્મના પ્રેમથી ઉભરાતા સ્વભાવના બદલામાં દેવતાઓએ આપેલા પારિતોષિક સિવાય અન્ય કંઈજ નથી.

૬-પ્રેમનો વ્યવહાર માત્ર સદાચારી સજ્જનો પ્રત્યેજ ચાલે, એવું કહેનારા લોકો મૂર્ખ છે. કારણ કે દુર્જનની સામે ઉભા રહેવા માટે પણ પ્રેમજ એકમાત્ર મનુષ્યનો સંગાથી છે.

૭-જુઓ, હાડકાં વિનાના કીટકને સૂર્યનાં કિરણો બાળીને લસમ કરી દે છે, તેમ સદાચાર અને સ્નેહભર્યાં કામો દુષ્ટની દુષ્ટતાને પણ બાળી દે છે.

૮-જે માણસનું હૃદય પ્રેમને નથી સમજતું, તેની ઉન્નતિ ત્યારેજ થશે, કે જ્યારે મનુષ્યોનાં હૃદયોને કુંપળો ફૂટશે.

૯-જો હૃદયમાં પ્રેમ ન હોય, તો બહારનું સૌંદર્ય શા કામનું?

૧૦-પ્રેમજ જીવનનો પ્રાણ છે. જે મનુષ્યમાં પ્રેમનો અભાવ હોય તે ચામડીથી વિંટાયેલો હાડકાંનો થેલો માત્ર છે.

અધ્યાય ૧ મો-અતિયિસત્કાર

૧-બુદ્ધિમાન હોઈ, પરિશ્રમ ઉઠાવતા થકા ગૃહસ્થાશ્રમી થાયો અને છે? તો કે, અતિયિને યોગ્ય અને યાત્રિકોને અહાપ આપવા માટે.

૨-ધરમાં ઠેાઠ મહેમાન હોય ત્યારે અમૃત કાં નથી હોતું, પણ તેનો ઉપસોગ એકલાએ નહિ કરતાં મહેમાનને પણ તે આપવું જોઈએ.

૩-ધેર આવતા અતિયિનો આદરસત્કાર કરવાને જે ગૃહસ્થાશ્રમી જૂકતો નથી, તેના ઉપર ઠેાઠ જાતની આપણિ આવવી નથી.

૪-જે મનુષ્ય અતિયિનું પ્રસન્નમુખે સ્વાગત કરે છે, તેના ધરમાં લક્ષ્મીને રહેતાં આનંદ થાય છે.

૫-જુઓ, જે જન પ્રથમ પોતાના અતિયિ અથવા મહેમાનને જમાડીને ત્યારબાદ જે કંઈ રહ્યું હોય તે પોતે ખાય છે, તેના ખેતરમાં વાવવાની પણ જરૂરિયાત રહે ખરી કે ?

૬-જુઓ, જે મનુષ્ય વિદાય થનારા અતિયિનો યોગ્ય સેવાસત્કાર કરી જૂક્યો હોય છે, અને આવનાર અતિયિની રાહ જોતો રહે છે, તે મનુષ્ય દેવતાઓનો પણ પ્રિય અતિયિ બને છે.

૭-અતિયિસેવાનું માહાત્મ્ય એટલું બધું છે કે તેનું વર્ણન ઠેાઠ રીતે કરી શકાય તેમ નથી. અતિયિયજનું માપ તો આ વિધ્યની યોગ્યતા ઉપરજ છે.

૮-જુઓ, જે મનુષ્ય અતિયિ-યજ્ઞ નથી કરતો, તેને એક દિવસ અવશ્ય કહેવું પડ્યો કે “બારે પરિશ્રમ ઉઠાવીને એ આટલી બધી દોલત એકઠી કરી, પણ હાય! એ બધીજ નકામી ગઈ છે; કેમકે મને શાંતિ આપે એવું કશુંજ એ વડે થયું નથી.”

૯-ધન અને વેશવની છાજો ઉડતી હોવા છતાં, જે માણસ યાત્રિકનો આદરસત્કાર નથી કરતો, તે માણસ વસ્તુતઃ દરિદ્રીજ છે. મૂખ હોય તેજ એવું કહે.

૧૦-ફલ તોડવાથી તે કરમાઈ જાય છે, પણ અતિયિનાં દિલસંગ માટે તો એકમાત્ર દક્ષિજ બસ છે.

અધ્યાય ૧૦ મો-મૃદુ ભાષણ

૧-સત્પુરુષોની વાણી સ્વભાવથીજ સ્નેહ, દયા, કૌમળતા અને સરળતાથી નીતરતી હોય છે.

૨-મધુર વાણી અને ગ્રેમભરી અમીદષ્ટિ ઉદાર હૃદયે આપેલા દાન કરતાં પણ વધારે ગુણકારી થાય છે.

૩-હૃદયમાંથી નીતરતી મધુર વાણી અને સ્નેહભરી દષ્ટિમાં જ ધર્મનું નિવાસસ્થાન છે.

૪-જે મનુષ્ય સદા સર્વ કોઈ સાથે મૃદુ સંભાષણ કરતે રહેશે, તેની આગળ દુઃખશોકને વધારનારી દરિદ્રતા ફરકશે પણ નહિ.

૫-નમ્રતા અને સ્નેહભરી વાણી-એ જ મનુષ્યના મુઠ્ઠા અલંકાર છે.

૬-તમારા વિચાર જો શુદ્ધ અને પવિત્ર હશે, અને તમારું વાણી જો નમ્ર અને સ્નેહાળુ હશે, તો તમારી પાપવૃત્તિનો ક્ષય થઈ ધર્મશીલતા જરૂર વધશે.

૭-સેવાભાવને દર્શાવતી સ્નેહાળુ વાણી મિત્રો બનાવે છે અને બીજાં પણ અનેક ફાયદા કરે છે.

૮-સહૃદયતા અને સ્નેહથી ઉભરાતી ક્ષુદ્રતાવિહોણી વાણી આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં-ઉભય સ્થળે લાભદાયી નીવડે છે.

૯-સ્નેહભર્યા શબ્દોમાં જે મીઠાશ રહેલી છે તેનો અંતુલ એક વાર કર્યા બાદ પણ મનુષ્ય નિષ્કુર અને કઠકંશ વાણીને પ્રયોગ કરવો કેમ નહિ છોડતો હોય ભક્તા?

૧૦-જ્યાં આગળ મીઠા અને મૃદુ શબ્દોથી ચાલી શકે હોય ત્યાં આગળ પણ નિષ્કુર અને કટવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરનાર માણસ, પાકાં ને મીઠાં ફળ છોડીને કાચાં ને કુસ્વાદુ ફળ પસંદગી કરે છે, એમજ માનો.

અધ્યાય ૧૧ મો-કૃતજ્ઞતા

૧-ઉપકાર કરવાના વિચારપૂર્વક જે દયા દર્શાવાય છે, તેનો બદલો સ્વર્ગલોક અને મૃત્યુલોક બન્ને ભેગા મળીને પણ નથી વાળી શકેતા.

૨-અણીને વખતે કદેલી સહાય દેખાવમાં, ભલેને જોાછી હોય, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો તે સત્સમ્રાટ દાનધી પણ વધારે વજનદાર છે.

૩-બદલાના ખ્યાલ વગર જે બલાર્થ કરવામાં આવે છે તેની તુલનામાં વિશાળ મહાસાગર પણ તુચ્છ છે.

૪-સમજીને ચચેલો ઉપકાર સંધિના દાણા જેવો નાનો હોય તોપણ સમજી આદમી તો તેને પહાડ જેવો વિશાળ લેખે છે.

૫-કૃતજ્ઞતાનું માપ, ઉપકારના માપ ઉપર નથી પરંતુ ઉપકૃત વ્યક્તિની ખાનદાની ઉપરજ આધાર રાખે છે.

૬-મહાત્માઓની મિત્રતા અને સંતત્રમાત્રમની અવગણના કરશે ના, અને મુસ્તીબતને વખતે મદદગારોને ત્યજશે ના.

૭-સુધોધ્ય વ્યક્તિ પોતાને અણીને વખતે ઉગારનારનું નામ આત જન્મોત્તુધી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સંભાર્યા કરશે.

૮-ઉપકારને જૂલો જવો એ નીચતાનું લક્ષણ છે; પણ ઉપકારને બદલે કોઈ અપકાર કરે તો તેને તત્કષણ વિસરી જવો, એ કુદીનતાની નિશાની છે.

૯-અપકાર કરનારને હાથે ચચેલો જોકાદ નાનોશો ઉપકાર પણ જો યાદ કરાય તો તેને હાથે ચચેલો જીવલેણમાં જીવલેણ અપકાર પણ તરતજ સમાપાત્ર બને.

૧૦-બીજાં જ્યાં પાચેથી મનુષ્ય છૂટી શકે છે; પરંતુ અકૃતજ્ઞતાના પાપથી અજાગીઓ પ્રાણી છૂટી શકેતો નથી.

અધ્યાય ૧૨ મો-પ્રમાણિકતા અને ન્યાયનિષ્ઠા

૧-હૃદયની પ્રમાણિકતા અને ન્યાયનિષ્ઠાનો સાર માત્ર એજ છે કે, મનુષ્ય પક્ષપાતરહિત બનીને જેના તેના હક્ક જેને તેને આપી દે-પછી આજ્ઞા તો તે અનુસરે. હોય કે ગ્રાજીતો હોય, મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય.

૨-ન્યાયનિષ્ઠ મનુષ્યની સંપત્તિ કદી ઘટતી નથી, પણ પેઢી દર પેઢી દીર્ઘકાળપર્યંત આલ્યાજ કરે છે.

૩-પ્રમાણિકતા આ ઈમાનદારીના લોગે મળતા દ્રવ્યનો સ્પર્શસરખો કરશે ના; પછી ભલેને એ દ્રવ્યથી લાલ સિવાય અન્ય કશાનો સંભવ ન હોય તોપણ થઈ શું ગયું?

૪-ભલ્લી અને ખૂરી વ્યક્તિ યાને ન્યાયી અને અન્યાયી આદમી એની ઓલાદ ઉપરથી પણ ગ્રાજીતો આવે છે.

૫-સુખ-દુઃખ તો બધાયના લાગ્યમાં આવે છે; પ્રમાણિકતાજ બુદ્ધિમાન માણસ માટે ગર્વનો વિષય છે.*

૬-તમારું મન જ્યારે ન્યાયનો રસ્તો છોડીને અન્યાયને પંથે પળે, ત્યારે સમજી લેવું કે તમારો સર્વનાશ પાસેજ છે.

૭-ન્યાયી અને સદાચારી વ્યક્તિની નિર્ધનતા તરફ કોઈ પણ અભાવ બતાવતું નથી.

૮-ત્રાજવાની ઢાંડી તરફ નજર કરો, તે પોતે સીધી હોય છે અને તેથીજ તે સીધી રીતે યાને પક્ષપાતરહિત તોળે છે. બુદ્ધિમાનોતું ખરું ગૌરવ આ બાબતુ કે તે બાબતુ પક્ષપાતપણે ન બૂકતાં ત્રાજવાની ઢાંડી માફક ન્યાયી રહેવામાં છે.

૯-જે મનુષ્ય પોતાના મનથી પણ ન્યાયથી ચલાયમાન નથી થતો, તેના પ્રમાણિક સુખમાંથી નીકળતી વાણી સદા સાચી અને નિર્ણયાત્મક હોય છે.

૧૦-સામાના સ્વાર્થને પોતાનાજ સ્વાર્થ બરાબર ગણનારા ધંધાદારીનો ધંધો અવશ્યમેવ ખીલશે.

* નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशन्तु गच्छन्तु वा यथेष्टम् ।
अथैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

(ભતૃહરિનીતિશતક-૮૪.)

અધ્યાય ૧૩ મો-આત્મસંયમ

૧-આત્મસંયમદ્વારા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે અસંયત ઇન્દ્રિયકાલસા, એ સૌંદર્ય નરકનો ધોરી રસ્તો બને છે.

૨-આત્મસંયમનું નિશાન તમારા ધનભંડારની માફક હશે. એથી ચઢીઆતું ધન આ સંસારમાં બીજું કશું નથી.

૩-જે માણસ આ દુન્યવી વસ્તુઓની ખરી કિંમત ઝાંકી જાણે છે અને પોતાની ઇન્દ્રિયોનું યોગ્ય રીતે દમન કરી સંયમી જીવન જીવે છે, તેને જુદા અને બીજા બધી જાણીસો આપો-આપ આવી મળે છે.

૪-જેણે પોતાની ઇચ્છામાત્રને જીતી લીધી હોય છે અને જે સ્વકર્તાવ્યર્થાલેશ પણ ચલાયમાન થતો નથી, તેની આકૃતિ પ્રચંદ પહાડ કરતાં પણ વધારે પ્રતિભાશાળી હોય છે.

૫-નમ્રતા સર્વ કાંઈને ચોભાવે છે, પરંતુ તેના પૂરબહારમાં તો તે ધીમંત શાહુકારોમાંજ દીપી નીકળે છે.

૬-જે આદમી પોતાની પશ્ચિન્દ્રિયોને કાચબાનાં અવયવોની માફક પોતાની અંદર ખેંચી લઈ શકે છે, તેણે જન્મજન્માં તર આલે જોડલો ખાળનો સંધરી રાખ્યો છે, એમ સમજવું.

૭-બીજા કશાને બલે તમે ના દોડો, પણ તમારી જીભડી પર તો લગામ અવશ્ય રાખજો; કેમકે બે-લગામ જીભ આડું અવળું ગમે તેમ બકશે અને પરિણામે તમને આકૃતમાં ઉતારશે.

૮-તમારો એકાદ શબ્દ પણ સામાને દુઃખદાયક નીવડે, તો તમારું બધુંજ પુણ્ય પડવારી ગયું મમલો.

૯-અમિથી ઉઠેલો હામ કાળે કરીને પણ રૂઝાય છે, પરંતુ જીભથી રવાયલો હામ ચિરકાળ તાજો ને તાજોજ રહે છે.

૧૦-જુદા અને આત્મસંયમ જેણે દેખ્યાં છે, તથા ક્રોધને જે અવકાશ આપતો નથી, તેનાં પુનિત દર્શન કરવાને કાળે ધર્મ-શબ્દ સ્વયં તેને ત્યાં પધારે છે.

અધ્યાય ૧૪ મો-સદાચાર

૧-સદાચારી મનુષ્ય સર્વત્ર પૂજ્ય છે; માટે સદાચારને પ્રાણુથી પણ અધિક કિંમતી સમજે.

૨-પોતાના આચરણની ખૂબ સંભાળ રાખે. કારણ કે ક્ષણે તેટલી ખોળ કરતાં પણ તમને સદાચાર જેવો જીવંત મિત્ર બીજો નહિ મળી શકે.

૩-સદાચારી જીવન મનુષ્યના પ્રતિષ્ઠિત કુળને પ્રકટ કરે છે; ત્યારે દુરાચરણ મનુષ્યને અકુલીનોત્તી પંક્તિમાં મૂકાવે છે.

૪-વેદોના પાઠ એક વાર વિસરી જવાય તો તેને ફરીથી શીખી શકાય છે; પરંતુ સદાચાર ચૂકી જતાં પોતાનું સ્થાન ચિરકાળને માટે જાય છે.

૫-સુખ-સમૃદ્ધિ ઈર્ષાળુ જનો માટે નથી હોતી; તેજ પ્રમાણે ગૌરવ અને માન દુરાચારીઓના નસીબમાં નથી હોતાં.

૬-સ્થિર ચિત્તવાળા શખ્સો સદાચારનો માર્ગ છોડતા નથી. કેમકે એથી કેવી ને કેટલી આપત્તિઓ ઉભી થાય છે તેનું તેમને જ્ઞાન હોય છે.

૭-સદાચારી મનુષ્યનું સદાય સન્માન થાય છે; પરંતુ જે લોકો એ સન્માર્ગમાંથી ચલ્લાયમાન થાય છે, તેમના નસીબમાં તો જ્યાં ત્યાં અપમાન અને અપકીર્તિજ આગળ આવ્યા કરે છે.

૮-સદાચાર સુખ-સંપત્તિનું બીજરોપણ કરે છે, ત્યારે દુરાચાર અનંત આપત્તિઓને જન્મ આપે છે.

૯-કુલીન આદમીના મુખેથી ગંદા ને ગલીચ શબ્દો ભૂલે ચૂકે પણ કદાચિ નીસરવા પામતા નથી.

૧૦-મૂર્ખાઓને તમે ક્ષણે તે બીજું શીખવાડી શકો, પરંતુ સદાચારને રસ્તે ચાલવાનું તો તેમને કદી શીખવાડી શકો નહિ.

અધ્યાય ૧૫ મો-પરસ્ત્રીની વાસનાનો ત્યાગ

૧-જે લોકોની નજર ધર્મ અને શુભ સંપત્તિ પર દરેલી હોય છે, તેઓ પરસ્ત્રીની અભિલાષાની મૂર્ખતા કરતા નથી.

૨-સદાચારરૂપી ધર્મથી ભ્રષ્ટ થનારાઓમાં એના કરતાં અધિક મૂર્ખ કોઈ નથી, કે જે પારકે આંગણે અટવાયા કરે.

૩-જેઓ મિત્રના ઘર પર હુમલો કરે છે, તેઓ અવશ્ય મૃત્યુના જડખામાં ફસાય છે.

૪-કોઈ મનુષ્ય કાલે તેવો મોટો હોય, પણ જો તે અભિચાર માટે શરમનો કિંચિત્ પણ ખ્યાલ ન ધરતાં પરસ્ત્રીમાંથી બને તો તેની મોટાઈમાં ધૂળ પડી !

૫-સહજપ્રાપ્ય એવી પટોશીની સ્ત્રીને લાશુ યનારતું નામ પણ સદાને માટે કલંકિત બને છે.

૬-તિસ્તકોર, પાપ, ભય અને શરમ-એ ચારેમાંથી વ્યભિચારીનો છૂટકો થતો નથી.

૭-પરાઈ સ્ત્રીના રૂપલાવણ્યથી જેનું ચિત્ત થંચળ બનતું નથી તેજ પુરુષ સાચો સદ્ગૃહસ્થ છે.

૮-શાબાશ છે એ નરની મરદાનગીને, કે જે પારદી સ્ત્રીને લોહુપતાભરી નજરે નથી નિહાળતો ! એવો નર કેવળ સદાચારી અને ધર્માત્માજ નથી, પણ સંત છે.

૯-સંસારભરની સકળ શુભ વસ્તુઓના અધિકારી કોણ છે ? તેઓજ કે જે પરાઈ સ્ત્રીને સ્પર્શ પણ નથી કરતા.

૧૦-બીણું ગમે તે યાઓ, પણ પરસ્ત્રીગમનના પાપથી તો સદાય અજગા રહો; એમાંજ તમારું અંતિમ હિત છે.

અધ્યાય ૧૬ મો-ક્ષમા

૧-અમીમતા એને પેતાને ખબરનારા અને ખોદનારાને પણ
અમય માટે તેને તમે પણ તમને સતાવનારાની વાતોને સાંખી
મોઢા દેમદે ખરી મેં તું મોમાં જ છે.

૨-અમીમતા એને તે કંઈ જાણી પહોંચાડે તેને તમે
કમ ને એ કહેજ; પરંતુ તે પાત્રને સમૂખથી વિસરી ગયો
તે ને એના જેવા પીણું રહું શું ?

૩-અમીમતા એ કામની ના પાડી એના જેવી અમય
પરિણામ અમય કહેવા નહીં; અને સૂર્ય કાંકાની બહુલી વાતોને
મોઢા દેમદે એની રૂબરૂ મર્યાદાની બીજ નથી.

૪-અમીમતા એ વિવેકની વધવા આકાશ પો, તો
પરિણામ અમય એ કમ; કામની દેવ અંતર્યામી કહેવો.

૫-અમીમતા એ કમ અમય એ છે, તેમની કિંમત આખી
કે છે, તે કમ અમય, અમીમતા એ છે, પાતાના દરદરના હુમલ
મેં રહી જ રહી છે, તેમને તેમના કમનવત કિંમતી ગણે છે.

૬-અમીમતા એ કમ અમય એ છે, તેમની કિંમત આખી
કે છે, તે કમ અમય, કમી કિંમત અમય એ છે.

૭-અમીમતા એ કમ અમય એ છે, તેમની કિંમત આખી
કે છે, તે કમ અમય, કમી કિંમત અમય એ છે.

૮-અમીમતા એ કમ અમય એ છે, તેમની કિંમત આખી
કે છે, તે કમ અમય, કમી કિંમત અમય એ છે.

૯-અમીમતા એ કમ અમય એ છે, તેમની કિંમત આખી
કે છે, તે કમ અમય, કમી કિંમત અમય એ છે.

૧૦-અમીમતા એ કમ અમય એ છે, તેમની કિંમત આખી
કે છે, તે કમ અમય, કમી કિંમત અમય એ છે.

૧૧-અમીમતા એ કમ અમય એ છે, તેમની કિંમત આખી
કે છે, તે કમ અમય, કમી કિંમત અમય એ છે.

૧૨-અમીમતા એ કમ અમય એ છે, તેમની કિંમત આખી
કે છે, તે કમ અમય, કમી કિંમત અમય એ છે.

૧૩-અમીમતા એ કમ અમય એ છે, તેમની કિંમત આખી
કે છે, તે કમ અમય, કમી કિંમત અમય એ છે.

અધ્યાય ૧૭ મો—અનસૂયા કિંવા ઈર્ષ્યાનો અભાવ

૧-ઈર્ષ્યાના નિચારા તમારું મન બ્યારે સાવ ઊડી દે, ત્યારે બાલુવું કે તેનું વહણ ધર્માચરણ તરફ થયું છે.

૨-સર્વ પ્રકારની અનસૂયા કિંવા અદેખાઈથી રહિત પ્રકૃતિ થવી, એના જેવી ઉત્તમ અન્ય કોઈ ઈશ્વરી બક્ષીસ નથી.

૩-જે મનુષ્યને ધર્મ અને આશ્રયની પરવા ન હોય, તેજ પટોશીની સમૃદ્ધિ જોઈ આનંદ ન પામતાં ઈર્ષ્યામિમાં બળે.

૪-સમજી લોકો ઈર્ષ્યાના માર્યા કોઈનું નુકસાન નથી કરતા, કેમકે એ અવગુણમાં રહેલી આપત્તિઓનું તેમને જ્ઞાન હોય છે.

૫-ઈર્ષ્યાખોરને માટે ઈર્ષ્યાજ પૂરતી સજા છે. કારણ કે એના દાના દુરમનો જોડે એને જતો કરે છે તોપણ એની પોતાની ઈર્ષ્યાની આગમાં જ એનો સર્વનાશ થઈ જાય છે.

૬-જે બીજાને દેવાતાં દાન દેખી શકતો નથી, તે જનનો પરિવાર આંગણે આંગણે રખડી નદમ્મદ થઈ જશે.

૭-લક્ષ્મીદેવી ઈર્ષ્યાખોરની પાસે નહિ રહેતાં તેને તેમની મોટી બહેન(દરિદ્રતા)ને હવાલે કરી અગ્નીઆરા ગણી જાય છે.

૮-દુષ્ટ ઈર્ષ્યાખોરો ધોર દરિદ્રતાને આણે છે, અને તેના માલીકને નરકને દરવાજો ધસાડી જાય છે.

૯-અદેખા આદમીની સમૃદ્ધિ અને ઉદારચેતાની ક'ણુ-આઈ, એ બન્ને એકસરખાં આશ્ચર્યજનક છે.

૧૦-ઈર્ષ્યા અને અસૂયાથી કોઈની કદાપિ ઉન્નતિ થઈ નથી, તેમજ ઉદારચેતા નરની કદાપિ તેથી પડતી થઈ નથી.

અધ્યાય ૧૮ મો-નિર્લોભતા

૧-જે શબ્દ સન્માર્ગથી ચલિત થઈને અન્યની મિલકત પડાવી લેવાની ઈચ્છા કરશે તેની દુષ્ટતા વધતી જશે અને તેના વંશની પરતી ઘશે.

૨-જે કોઈ દુષ્ટતામાત્રથી દૂર રહે છે, તેઓની વૃત્તિ લાભી થતી નથી અને તેઓ કોઈ પણ દુષ્ટમોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી.

૩-જે મનુષ્યોને અનન્ય સુખાનંદની આકાંક્ષા હોય છે તેઓ નજીવ સુખાનંદનો લોભ અને અન્યાયનો આશ્રય કરતા નથી.

૪-પોતાની ઇચ્છાઓને જેમણે વશ બનાવી હોય છે તેઓ, અને જેમની વિભાવદષ્ટિ વિશાળ હોય છે તેઓ, પારકી વસ્તુ જોઈ લેવા નથી કે 'આરે ! આમને એની જરૂર છે.'

૫-જે હૃદિમાન અને વિચારાળુ મન શા કામનું કે જે લાભવતાં લાભદાઈને અમુકનાં કામો કરવાને તૈયાર થાય ?

૬-મુજબતા, મુખ્યા અને સન્માર્ગે ચાલનારા પાત્રોને લક્ષ્મી ની રાશીમાં પરિણે કંઈ કામનું જરૂર છે કે પ્રપંચ કરશે, તો તેઓની પાસે જેવો તે બંધારો થઈ જશે.

૭-કાલને કીધે કોઈકા કરેલા ધનમાત્રની કામના કરો નહિ. કાલ કે તેણે કાલ જોગવાઈ વળતે બહુ ટકું નીવડે છે.

૮-જોઈ નિયતિમાં કલુષ ન આવે એવી જે વખતી ઇચ્છા હોય તે તમારે કે દેશીની નિયતિ જોગવાઈની કામના ન કરો.

૯-જે કોઈનાર મનુષ્ય પારકી વીજને પડાવી લેવાની ઇચ્છા કરે નહિ, તેની ઇચ્છા કદનીદેવીની મજાદે વચ્ચે થઈ જશે અને તે તેને કોઈની તેને કેવે પધારે છે.

૧૦-જોઈ પારકાને કોઈ કામતારી લેવાઈને નાશ કે મુશ્કેલી થાય અને કદનીદેવીની મજાદે વચ્ચે થઈ જશે તે કોઈની નીવડે છે.

અધ્યાય ૧૯ મો—નિંદા કે ચુગલી કરવી નહિ.

૧-જો માણસ શતદહાડો બુરાઈનાંજ કામોમાં મગ્યો રહે છે અને સદાચરણનું નામ સુદાં કદી લેતો નથી, તે માણસના સાંભળતાં પણ જો કોઈ કહે કે “જુઓ, આ માણસ કદીજ કોઈની ચુગલી કરતો નથી”-તો તેનું પણ મન તે સાંભળી રાજ થાય છે.

૨-સદાચારથી વિમુખ રહી દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થવું એ બેશક ખોટું છે, પરંતુ સામે મોંએ હસવું અને પીઠ પાછળ ખોદવો કરવી, એ એના કરતાં પણ વધારે ખોટું છે.

૩-જૂઠું અને ચુગલીને આધારે જીવતા રહેવું તેના કરતાં તત્કાળ મૃત્યુસુખમાં પેસવું બહેતર છે. કારણ કે એવી રીતે મોતને વધાવી લેવાથી સદાચરણનાં ફળ તત્કાળ ફળે છે.

૪-કોઈ માણસે તમને મોઢામોઢ ગાળો હીધી હોય કે અપમાન થયું હોય, તોપણ પીઠ પાછળ તેની બહાઈ કરે ના.

૫-મેઢેથી કોઈ સદાચાર ને નેકીની વાતો બલે કરે, પણ તેની ચુગલીખોર જીભ તેના અંતરની નીચતા પ્રકટ કરી દે છે.

૬-તમે જો સામાની નિંદા કર્યો, તો તે પણ તમારાં છિદ્રો થોધી ઠાઠીને પ્રકાશમાં આણ્યો.

૭-જેમને પરનિંદામાં રસ પડે છે તેમને મિત્રો બનાવવાની મધુરી કળાનું જ્ઞાન નથી હોતું, અને તેઓ કૂટનાં બીજ વાવી પોતાના જુના મિત્રોને પણ ઠંટાળો આપી ફર કાઢે છે.

૮-જેમને પોતાના મિત્રોના દોષોની પણ જાહેરમાં ચર્ચા કરવામાં આનંદ આવે છે તેઓ બીજાઓનાં છિદ્રોથી રીતે જતાં કરશે ?

૯-નિંદાખોરોને પોતાની છાતીપર ધારણ કરવામાં પૃથ્વી માતા નિઃકર્તવ્યનિષ્ઠાને મદદમાં બોલાવવી હશે કે શું ?

૧૦-મનુષ્ય જો પોતાના દોષોને દુરમનેના દોષોની માફક થોધી શકે, તો અધર્મ અને દુષ્ટતા તેને સ્પર્શી શકે કે ?

અધ્યાય ૨૦ મો-મિથ્યા વાણી વદવી નહિ.

૧-જે માણસ મિથ્યા વાણી વદીને બીજાંઓને ગુસ્સે કરશે માણસ સર્વ કોઈના તિરસ્કારને પાત્ર બનશે.

૨-પોતાના મિત્રોતું અહિત કરવું તેના કરતાં પણ વધારે ખરાબ કામ અનેક જણની આગળ મિથ્યા લાપણુ કરવું તે છે.

૩-મિથ્યા શબ્દોનો વધારો કરનાર શખ્સ પોતાની નાલાયકીની દાંડી ખીટે છે.

૪-જે જન સભા વચ્ચે ઉભો રહીને મિથ્યા વચન ઉચ્ચારે છે, તેને પોતાને તેથી કશોજ ફાયદો થતો નથી; ઉલટું એની પડખે થી શુભમાત્ર પલાયન કરી જાય છે.

૫-મહાન પુરુષ પણ મિથ્યા વાણી વદવા માંડતાં આખરે શુભાવી દેશે.

૬-ખાલી શબ્દોને ચાહનાર આદમી, આદમી નામને યોગ્ય નથી; એને મનુષ્યોના એઠવાડાતરીકે ઓળખવો એજ ઠીક છે.

૭-સુર જનોને યોગ્ય લાગે તો કડવાં વેણુ ભલે ઓચરે; પરંતુ તેમના સ્વહિત માટે પણ મિથ્યાવાણી વદતાં તો અટકેજ.

૮-જગતના મહાન કોયડા ઉઠેલવામાં જેમનું ધ્યાન લાંબું છે એવી બુદ્ધિમાન વ્યક્તિઓનું એકે વચન એવું નથી હોતું કે જેમાં કંઈ ને કંઈ ગૂઢ અર્થ રહ્યો ન હોય.

૯-જેમની દષ્ટિ સાબુન છે, તેઓ દષ્ટિદોષથી પણ મિથ્યા વચન ઉચ્ચરતા નથી.

૧૦-એવાંજ વચન માત્ર વદો, કે જે વદવાને યોગ્ય નહીં નકામાં અને દાંસિક વચનોને તો હોડ બહાર પણ આવવા દો.

અધ્યાય ૨૧ મો-પાપકર્મોથી દૂર રહેવું

૧-દુષ્ટ લોકો પાપ નામે જોળખાતી મૂખાંથી બંધીતા નથી, પણ સંતનન મનુષ્ય તેનાથી હમેશ દોઢ ગાઉ દૂર રહે છે.

૨-દુષ્ટતા દુષ્ટતાને જન્મ આપે છે; જોટલા માટે દુષ્ટર્મ કિંવા પાપથી આમ કરતાં પણ અલગ બંધીતા રહેવું.

૩-દુરમનને પણ ઇચ્છ કરવાથી અલગ રહેવું તેને સર્વોત્તમ ઠહાપણ કહ્યું છે.

૪-ગુસ્તવૃક્ષથી પણ દોષના ગર્વનાશનો વિચાર ન કરો; કારણ કે જે પારકાનું જીવું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેના વિનાશની યુક્તિ ન્યાયદેવતા વિચારી કાઢે છે.

૫-“હું કંગાલ દરિદ્રી છું” એમ કહીને દોષએ પણ પાપ કરવું ન ઘટે. કેમકે એમ કરવાથી તે અગાઉના કરતાં પણ વધારે કંગાલિયત વહોરી લે છે.

૬-જે મનુષ્ય આપત્તિઓથી હેરાન થવા ન ઇચ્છતો હોય, તેણે પારકાને હાનિ પહોંચાડવાથી છેટા રહેવું જોઈએ.

૭-ખીજ બધી જાતના દુરમાનોથી બચી શકાય છે, પરંતુ પાંપડી દુરમનથી છટકવું અશક્ય છે. કારણ કે પાપનો કદી વિનાશ નહિ થતાં તે પાપીનો પીછો પકડે છે ને નહિ છૂટ કરીને જ છોડે છે.

૮-છાયા જેમ મનુષ્યનો પીછો નહિ છોડતાં પાછળજ બમે છે; તેમ પાપકર્મો પણ પાપીનો પીછો પકડીને અતે સર્વનાશ કરી નાખે છે.

૯-પોતાની જાતપર જેને પ્રેમ હશે તે માણસ પાપની ભણી જરા પણ નહિ અકે.

૧૦-જે માણસને આપત્તિઓથી સદા સુરક્ષિત સમજો, કે જે અનુચિત કામ કરવાને માટે સન્માર્ગથી લેશ અલિપ્ત થતો નથી.

અધ્યાય ૨૨ મો-પરોપકાર

૧-મહાન પુરુષ જે ઉપકાર કરે છે તેનો ખદલો મેળવવા આશા નથી રાખતા. સંસારને જળ પૂરું પાડનાર વાદળાનો ખદલો સંસાર કદી પણ કૈવી રીતે ચૂકવી શકે ?

૨-મહાન પુરુષ નિજ પરિશ્રમથી જે ધન સંચય કરે છે, બાધું પારકાનાંજ ઉપયોગ માટે હોય છે.

૩-હાદિ'ક ઉપકાર કરતાં ચઢિયાતી કોઈ ચીજ આ ભૂલોકમાં કે સ્વર્ગલોકમાં મળી શકે તેમ નથી.

૪-તેજ મનુષ્ય કેવળ જીવે છે, કે જેને સારાસારનું જ્ઞાન છે જેને યોગ્ય-અયોગ્યનું જ્ઞાન નથી તે મુડદાથી પણ ખરાબ છે.

૫-જે માણસ સમસ્ત સૃષ્ટિ પર પ્રેમ રાખે છે તેની સંપત્તિ અને આખાદી છલાછલ લરાયલા અખૂટ તળાવનાં જેવી છે.

૬-સહુદય ઉદારાત્માનો વૈલવ ગામની વચ્ચે ઉગેલા અને કૃષ્ણનાં લૂમથી લચી પડતા કૃષ્ણ-ઝાડ જેવો છે.

૭-પરોપકારી સજ્જનનું ધન એક એવા વૃક્ષ જેવું છે, કે જેની ઔષધિ જ્યારે જોઈએ ત્યારે સર્વને સહજે મળે છે.

૮-ધર્મ અને યોગ્યતાને પીછાણનારા લોકોને જીવો, તેઓ પોતાના આપત્કાળમાં પણ પારકા પર ઉપકાર કરવા ચૂકતા નથી.

૯-પરોપકારી સજ્જન પોતાને ત્યારેજ દરિદ્રી લેજે છે, કે જ્યારે તે મદદ માગવા આવનારની માગણી પૂરી કરી શકતો નથી.

૧૦-પરોપકારને પરિણામે પાપમાલી આવે, તો પોતાની જાતને પણ વેચીને પરોપકાર કરવાની તક વધાવી લેવી જોઈએ.*

* સરખાવો:—

પરોપકારાય ફલન્તિ વૃક્ષાઃ પરોપકારાય વહન્તિ નદયઃ ।

પરોપકારાય હ્રહન્તિ ગાવઃ પરોપકારાયમિદં શરીરમ્ ॥

અર્થાત્ પરોપકારને માટે વૃક્ષો ફલે દુજે છે, પરોપકારને માટે નદીઓના પ્રવાહ વહે છે, પરોપકારને માટે ગાયો દૂડે છે અને પરોપકારને માટેજ આ શરીર છે.

અધ્યાય ૨૩ મો-દાન

૧-ગરીબોને આપણું તેનું જ નામ દાન છે. બીજા બધાનું આપવાના પ્રકાર તો ધીરધાર સમાન છે.

૨-દાન લીધાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તોપણ દાન ગ્રહણ કરવું એ ખરાબ છે; અને દાન દેનારને માટે સ્વર્ગ પણ જતું હોય, તોપણ દાન દેવાનોજ ધર્મ સર્વોત્તમ છે.

૩-‘મારી પાસે નથી’-એવો અધમ ભાવ કદી દર્શાવ્યા વગર દાન કરનારજ ખરો કુળવાન છે.

૪-યાચકના મુખ ઉપર મનોપસૂચક હાસ્યરેખા ભેંચા વગર દાનીતું દિલ પ્રસન્ન થતું નથી.

૫-ભૂખને છતવી એ આત્મવિજયીના વિજયોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ વિજય છે; પરંતુ એ વિજય કરતાં પણ સ્વીકાર્યો વિજય તો એ માણસનો છે કે જે (અન્યની) ભૂખને તૃપ્ત કરે છે.

૬-ગરીબોની આંતરડી ઠારવાને તેઓને સંકટસમયે કામ લાગે માટેજ ધનિકોએ પોતાને માટે ધનસંચય કરી રાખવો ભ્રમ છે.

૭-ભૂખની ભૂંડી બીમારી તેને લાગુ પડતી નથી, કે જે પોતાની બાબતે બીજાઓની સાથે વહેંચીને ખાય છે.

૮-જો નિષ્કુર તોફાન ધનનો સંચય કરીને છેવટે તેની ખરાબી કરે છે, તેમણે દાનની હહેજત શું કદી આપીજ નથી ?

૯-કંઠસનું સંઘરી રાખેલું એકલવાયું ખાણું બીજાના દાંડસથી પણ વધારે સ્વકારે છે.

૧૦-મોત જેવી અકારી વસ્તુ બીજી નથી; પરંતુ મોત પણ દાનીને એ વખતે મીઠું લાગે છે, કે વ્યારે દાનીનો પાસે યાચકને સદાય આપવાનું કંઈ સાધન નથી હોતું.

અધ્યાય ૨૪ મો-કીર્તિ

૧-ગરીબોને દાન આપીને કીર્તિ મેળવો, એના જેવો મોટો લાભ મનુષ્યને માટે અન્ય કશાયમાં નથી.

૨-પ્રશંસકોની છાત્રપર દાનારની કીર્તિજ સદા વસે છે.

૩-આ સંસારમાં બીજી બધી વસ્તુ નષ્ટ થઈ જાય છે; પરંતુ અતુલ પરાક્રમી મહાપુરુષોની કીર્તિ સદા અમર રહે છે.

૪-જગદ્ગ્યાપી સ્થાયી કીર્તિ મેળવનારને સ્વર્ગના દેવતાઓ સાધુસંતો કરતાં પણ વધારે માને છે.

૫-કીર્તિમાં વધારો કરનાર એવી જે યશપ્રદ પાપમાલી અને મૃત્યુ તે મહાન આત્માઓ સિવાય અન્યને પ્રાપ્ત થવાં અશક્ય છે.

૬-આ સંસારમાં જન્મીને મનુષ્ય સુયશ મેળવે એજ ઉચિત છે. જેઓ તેમ નથી કરતાં તેઓ જન્મ્યાંજ ન હોત તો ઠીક હતું.

૭-જે લોકો પોતે સર્વાંશે દોષમુક્ત નથી છતાં તેઓ પોતાનું જાતપર ચીઢાતા નથી; તો પછી તેમના નિંદકોપર ચીઢાવાને તેમને શો અધિકાર છે વાડ ?

૮-કીર્તિ ન મેળવાય, તો તે હરકોઈને માટે શરમની વાત છે.

૯-કીર્તિવિહોણા લોકોના ભારથી દબાયલા દેશ તરફ દબા કરો. એ દેશ ભૂતકાળમાં સમૃદ્ધિથી ભલેને ભરપૂર હોય, પણ ધીરે ધીરે તે ઘોર હરિદ્રાવસ્થાને પ્રાપ્ત થશે.

૧૦-એ લોકોજ ખરૂં જીવે, છે કે જેઓ નિષ્કલંક જીવે જીવે છે; અને ખરૂં જોતાં એ લોકોજ મરે છે, કે જેઓ કીર્તિહીન જીવન જીવ્યા હોય છે.

અધ્યાય ૨૫ મો-દયા

૧-દયાથી ઉલરાતું દિલ એ મોટામાં મોટી દોલત છે. કારણ કે જડ દોલત તો નીચ મનુષ્યો પાસે પણ હોય છે.

૨-સન્માર્ગે ચાલી દયા કરતાં શીખો; અને અન્ય પંથોમાં પણ તમને એજ જણાશે કે, દયા એજ મુક્તિનું મુખ્ય સાધન છે.

૩-દયાળુઓને અધિકારમય નરકમાં જવું પડતું નથી.

૪-પાપકર્મોનાં જે કુળ ભોધને છવાત્મા યરથર કંપે છે તે કુળ સર્વ પ્રત્યે મમતા અને દયા રાખનારની પાછળ પડતાં નથી.

૫-કેશવનો રૂપરશ્મિ સુદાં દયાળુ માણસને ઘતો નથી. ભરપૂર વાયુથી વિંટળાયેલી પૃથ્વી એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

૬-દયાધર્મને વિસરી જઈને પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થનાર બ્રહ્મિ તરફ દષ્ટિપાત કરો. એને વિષે સાધુજનો કહે છે કે, દયાનંધર્મને ભૂલી જવા માટે ગત જન્માન્તરોમાં એને બચકર દુઃખો ખમવાં પડ્યાં છે, છતાં પણ આ જન્મમાં તે એ વાત ભૂલી ગયો છે.

૭-નિર્દય મનુષ્યને માટે જેમ આ સંસાર નથી, તેજ પ્રમાણે દયાહીન માટે પરલોક પણ નથી.

૮-દ્રવ્યહીન હરિદ્રી કોઈકે દહાડો પણ દ્રવ્યવાન થાય, એ ખનવાળો છે; પરંતુ જેઓ દયાહીન છે તેઓ તો ખરખાત હરિદ્રી હોઈ તેમનો દિવસ કરતો નથી.

૯-નિર્દય માણસને હાથે સત્કર્મો થવાં એટલાં અશક્ય છે, કે જેટલાં અશક્ય વ્યથ ચિત્તવાળાને સત્યનાં દર્શન છે.

૧૦-ત્યારે કોઈ નબળાં પોતાં પીડવાનું તમને મન થાય, ત્યારે યાદ કરો કે તમારા કરતાં અધિક જૂળવાનની આગળ તમે બચથી કાંપતા હો તે વખતે તમને પોતાને કેવી લાગણી થાય ?

અધ્યાય ૨૬ મો-નિરામિષ ભોજન

૧-જે ખીજનું માંસ ખાતો હોય, તેના દિલમાં દયાની લાગણી ક્યાંથી હોય ?

૨-ઉડાઉના હાથમાં ધનનો સંચય કદાપિ રહી શકતો નથી; તેમ માંસલક્ષીના દિલમાં દયાનો સંચય રહી શકતો નથી.

૩-જનવરોની હત્યા કરવી એ નિઃસંદેહ નિષ્કુરતા છે; અને તેમના માંસનું લક્ષણ કરવું એ ખરેખાર પાપ છે.

૪-માંસ લક્ષણ નહિ કરવામાંજ શુભ છે. જે માંસાહાર કરશે તો નરકનું દાર તમારા છૂટકારા માટે કદાપિ નહિ ખુલ્લે.

૫-હુનિયા જે લોજનને માટે માંસની ઇચ્છાજ ન કરે, તો તેને વેચનાર કોઈજ ન રહે.

૬-શુભ ત પ્રાણીઓને લોગવવી પડતી વ્યથા અને ચંત્રણાને સાચો ખ્યાલ એક વાર પણ જે મનુષ્યને આવે, તો પછી કોઈ દહાડો તે માંસલક્ષણને નહિ ઇચ્છે.

૭-જે લોકો માયા અને અજ્ઞાનના બંધનમાંથી મુક્ત થયા હોય છે, તેઓ પ્રાણુરહિત માંસનું કદી લક્ષણ નથી કરતા.

અધ્યાય ૨૭ મો-તપ

૧-શાંતિપૂર્વકે દુઃખ સદન કરવું અને જીવનમાં કશી નહિ, તપનો સમય સાર જસ એમાંજ જાવી જાય છે.

૨-તપ જોવા લોકો માટેજ માત્ર શાપ બને છે, કે જેમણે તેની ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત કરી હોય છે;

૩-જો તમે તમારા શત્રુઓનો નાશ અને તમારા પ્રેમીઓની ઉન્નતિ ઇચ્છતા હો તો જલજ્વલે કે, તે શક્તિ તપમાંજ રહેલી છે.

૪-તપ સર્વ કામનાઓ પૂરી કરે છે, જેટલા માટેજ લોકો આ ભૂલોકમાં તપ કરવાની ઠાણીય કરે છે.

૫-તપક્ષરણ કરનારા લોકોજ વારતરમાં પોતાનું ક્ષિત સાધે છે; ખીજાં મનુષ્યો તો ગાયાની જંગલમાં સપડાઇ કામનાઓની પાછળ બાટકાં બસતાં પોતાનું ક્ષિત કેવળ જગાડયેજ જાય છે.

૬-સોનાને જેટલા કઠકે તાપમાં પીગાળવામાં આવે છે, તેટલોજ અજકાટ સોનાના રંગમાં આવે છે. તેમ તપક્ષરણમાં જેટલી કઠકે મુશીબતો તપસ્વીને સહેલી પડે છે, તેટલી વિશુદ્ધ અને નિર્મળ તેની પ્રકૃતિ બને છે.

૭-પોતાની જાતપર કાણુ કરેલા પુરુષોત્તમને જેઓ ગધાજ લોકો એને પૂજે છે.

૮-તપસ્યાદ્વારા શક્તિ અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા મહાત્માઓ મૃત્યુને જીતવામાં પણ સફળતા મેળવી શકે છે.

૯-કામનાવાળાઓની સંખ્યા દુનિયામાં હોવાનું કારણ એ છે કે, તપ તપનારાં જુદા છે, અને નહિ તપનારાં અધિક છે.

અધ્યાય ૨૮ મો-દંભ

૧-દંભીનો દંભ જોઈને તેનાં પંચતરવો પણ હસે છે.

૨-દિલમાં દુષ્ટતા ભરેલી હોય, અને દિલને તે વાતની ખબર પણ હોય તો તો પછી રૂઆળદાર ચેહરોજ શા કામનો ?

૩-પોતાની જાતપર કાણુ કર્યા સિવાય તપસ્વીના જેવો વેશ ઠરનાર, વાઘતું ચામડું ઓઢીને ચરતા ગધેડા જેવો છે.

૪-ભેખધારી દુરાચારી તરફ જુઓ ! એ દંભી ઝાડીમાં છુપાઈ પક્ષીઓને પકડનાર વાઘરી જેવો છે.

૫-ઢાંગી ધૂતારા દેખાવની ખાતર પવિત્રતાસૂચક સ્વાંગ સજો છે અને કહે છે કે “મેં મારા મનોવિકારને વશ કર્યા છે.” પરંતુ આખરે તો એવાઓને દુઃખ ભોગવતા રાવું પડશે કે “મેં આ શું કર્યું ? હાય ! શું કર્યું ?”

૬-હૃદયથી જેણે કશાનો ત્યાગ કર્યો નથી અને ઉપર ઉપરથી ત્યાગીનો ડાળ કરીને લોકોને છેતરતો ફરે છે, તેના જેવો ખરાબ ધૂતારા બીજો કોઈજ નથી હોતો. ગમે તેવી ખરાબ ઠગાઈ કરતાં પણ તેના દિલમાં અરે ઉત્પન્ન નહિ થાય.

૭-ચણાઈની એક બાબુ દેખાવમાં તો બહુ સુંદર હોય છે, પણ બીજી બાબુ પર તેને કાણું ધાણું હોય છે. કેટલાક માણસો પણ એવા હોય છે. બહારથી તો તેઓ બહુ સુંદર અને પવિત્ર દીસે છે, પણ તેમનું અંતઃકરણ આવ મેલું હોય છે.

૮-એવા પણ અનેક જણ હોય છે, કે જે અંતઃકરણના અપવિત્ર છતાં વીર્યક્ષેત્રોમાં દેહ અંગતતા શિકાર શોધતા ફરે છે.

૯-તીર સીધું છતાં લોહીનું તન્સુ હોય છે, ત્યારે વીણા વાંકી છતાં ચોમેર મધુર સરોદને વિસ્તારનારી હોય છે. માટે મનુષ્યોને પારખો તે તેમના ડાળ ઉપરથી નહિ, પણ તેમનાં અંતરપરથીજ પારખજો.

૧૦-દુનિયા જેને ધૂણાની દૃષ્ટિએ જુઓ છે એવા કન્યાથી જો તમે ખચી શકો છો, તો તે સુંદર બાઈની નહીં.

અધ્યાય ૨૧ મો-નિષ્પપંચતા

૧-જેને જગખત્રીસીએ ચઢવાની (તિરસ્કારખાત્ર ચવાની) ઇચ્છા ન હોય, તેણે છગપ્રપંચના વિચારમાત્રથી બચવું જોઈએ.

૨-‘મારા પટોશીની અમુક ચીજ હું છગથી પડાવી લઈશ’ એવું પોતાના મનમાં ને મનમાં ઇચ્છવું એ પણ પાપ છે.

૩-દગાફટકાથી એકઠી કરેલી દોલત બધે વધતી લાગે, પણ તે ચિરકાળને માટે દુઃખદાયી છે.

૪-લૂંટની લાલસા તેના વખત બરાબર તેના કરતિને દુઃખના અગાધ દરિયામાં ડૂબેલી રહે છે.

૫-પારકાની મિલકત પચાવી પડવાની દાનવવાળા અને ક્યારે લાગ મળે કે પચાવી પડું એવું તકાચી બેસનારાના બળી નજર કરે. એને બિચારાને ઇશ્વર આપેલી મહેરબાનીની મુદતનો ખ્યાલ નથી, અને પ્રેમધર્મ તો તેના દિલથી બહુ દૂર છે.

૬-જે માણસને લૂંટની લાલસા હોય છે તેનાથી વસ્તુઓની વાસ્તવ તુલના થઈ શકતી નથી; તેમ સદાચારી થવાનું પણ તેનાથી બની શકતું નથી.

૭-જે મનુષ્યોએ આ દુન્યવી વસ્તુઓની ચોખ્ખતા સંમજીને પોતાના હૃદયને દહ બનાવ્યું હોય છે, તેઓ પોતાના પટોશીઓને કઠીબ દગો દેતા કે કમતા નથી.

૮-વસ્તુઓની વાસ્તવ કિંમત પીછાનનારના દિલમાં જેમ ન્યાયધર્મનો વાસો હોય છે, તેમ ચોરના હૃદયમાં છગપ્રપંચે આસન બનાવ્યું હોય છે.

૯-જે માણસનું ધ્યાન દગાફટકા ને છેતરપંદી સિવાય અન્ય કશા તરફ નથી હોતું, તે સુન્માર્ગનો સીધો રસ્તો છોડીને વિનાશને પંથ વળગે.

૧૦-પારકાને દગનારો માણસ પોતાના દેહમુદાનો માલિક નથી રહેતો, ત્યારે જેઓ પ્રમાણિક ને નિષ્પ્રપંચ રહે છે, તેઓ દેવદોકના અટલ વારસાના અધિકારી બને છે.

अध्याय २८ मो-दंभ

૧-દંભીને। દંભ જોઈને તેનાં પંચતરવો પણ હસે છે.

૨-દિલમાં દુષ્ટતા ભરેલી હોય, અને દિલને તે વાતની ખબર પણ હોય તો તો પછી રૂઆબદાર ચેહરોજ શા કામનો ?

૩-પોતાની જાતપર કાણુ કર્યાં. સિવાય તપસ્વીના જેવો વેશ
કેરનાર, વાઘનું ચામડું ઝોઢીને ચરતા ગધેડા જેવો છે.

૪-જોખધારી દુનચારી તરફ જુઓ ! એ દંભી આડીમાં છુપાઈ
પરીજ્ઞાને પકડનાર વાઘરી જેવો છે.

૫-દેવેશી પૂતારા દેખાવની ખાતર પવિત્રતાસૂચક સ્વામી
મને જે જાને કરે છે કે “મે” મારા મનોવિદ્યારને વશ કર્યા છે.”
પરંતુ આ જાને તે જોવાચ્છાને દુઃખ ભોગવતા દેવું પડશે કે
“મે” આ શું કયું ? હાથ ! શું કયું ?”

૧-પ્રથમથી જોયું. કશાનો ત્યાગ કર્યો નથી અને ઉપર
ઉપરથી ત્યાગીને ડાળ કરીને લોકોને છેતરતો ફરે છે, તેના જેવા
અરાધ્ય કુલારો જનને દેઈજ નથી દેડતો. ગમે તેવી અરાધ્ય કામો
કરતાં પણ તેના દિલમાં આરે ઉત્પન્ન નહિ થાય.

૧૩-શ્રી કૃષ્ણે કંઈ બાલુ દેખાવમાં તો બહુ સુંદર હોય છે.
પણ શ્રી કૃષ્ણને તેને કાઢી કાઢી દેવા છે. કેટલાક માણસો પણ
કેવા કેવા કે બહુ મધ્ય તો લેશે. બહુ સુંદર અને પવિત્ર દીપ્તિ છે.
આ તેમજ કાંઈ કાંઈ બાલુ દેખા છે.

[illegible][illegible]

1. 1950年10月1日，中华人民共和国成立，标志着中国历史进入了一个新的纪元。

અધ્યાય ૩૧: મો-અક્રોષ

૧-માણસે જમ ખાધી વા સમા કરી ભારેજ કહેવાય, કે ત્યારે તેનામાં શિશા કરવાળી શક્તિ હોય છતાં ન કરે. જેનામાં એવી શક્તિજ નથી તે મમ ખાય તોયે શું ને ન ખાય તોયે શું ?

૨-પીડવાની કે અન્ય રીતે રંજાણની શક્તિની ગેરહાજરીમાં પણ શુસ્સે યત્ન ખરાબ છે; અને ત્યારે એવી શક્તિ તમારામાં હોય ત્યારે તો ક્રોધ કરતાં વધારે ખરાબ કંઈ ચીજ નથી.

૩-તમને હાનિ પહોંચાડનાર મમે તે વ્યક્તિ હોય, છતાં ક્રોધ કરવો ભૂલી જાઓ; કારણ કે ક્રોધમાંથી અનેક અનર્થો જન્મે છે.

૪-ક્રોધ હાથનો સંહાર કરે છે અને હૃદયનો વિનાશ કરે છે; ક્રોધ કરતાં વધારે ભયાનક યત્ન મનુષ્યનો કંઈ છે ખરો કે ?

૫-તમે જો તમારું પોતાનું યજ્ઞ આહંતા હો, તો ક્રોધને સર્વથા દૂર કરો; કેમકે એનાથી જો તમે આધા નહિ રહો, તો તે તમારાપર ઉઠતીને તમારો સર્વનાશ કરી નાખશે.

૬-ક્રોધની ભવાણા જેની જેની પાસે પહોંચે છે, તે પ્રત્યેકનો નાશ કરે છે; અને તેને સેવનારનું તો નષ્ટબોધ કાઢે છે.

૭-જો વ્યક્તિ ક્રોધનું રત્નની માફક જતન કરે છે, તે પોતાનો હાથ જોરથી જમીનપર અક્ષાળનાર બીજી વ્યક્તિનાં જેવો છે; એ બીજી વ્યક્તિના હાથને જેમ નુકસાન થયા વગર પહેતું નથી, તેમ પહેલીનો વિનાશ થયાવગર પણ રહેતો નથી.

૮-તમને થયેલી હાનિ બડબડતો અગ્નિના જેવી તીવ્ર દાહક થાને દુઃખદ હોય, ત્યારે પણ ક્રોધથી અજમા રહેવામાં માત્ર છે.

૯-જો મનુષ્ય નિજ અંતરમાંથી ક્રોધને દેશવટો દઇ દે, તો તેની સકળ કામનાઓ તત્કાળ તૂટ થઇ જાય.

૧૦-જો કંઈ ક્રોધરિપુના વારથી દબાઇ જાય છે તે મુએલા જેવો છે; પણ જેણે ક્રોધને તિલાંજલિ આપી હોય તેજ સંત છે.

અધ્યાય ૩૨ મો-નિરુપદ્રવતા

૧-દ્રેષના માર્યા જ્યારે કોઈએ હાનિ પહોંચાડી હોય, ત્યારે પણ પવિત્રાત્મા નુકસાનને બદલે નુકસાન કરતો નથી.

૨-સામા માણસે તમારા તરફની કોઈ પણ ઉત્કેષણીવિના તમને નુકસાન પહોંચાડ્યું હોય, ત્યારે પણ જો તમે તેનું કંઈ બગાડો, તોયે તમે તમારી જાત પર વધારે દુઃખો વહોરી દો છો.

૩-પોતાને નુકસાન કરનારને માણસ કેવી રીતે સજા કરે? તો કે અપકારને બદલે ઉપકાર કરી તેમના હૃદયમાં તેમને શર-મીઠા બનાવીને.

૪-બુદ્ધિમાન મનુષ્યની બુદ્ધિમત્તા શા કામની, જો તે અન્ય પ્રાણીઓને સહન કરવી પડતી વ્યથાને પોતાની વ્યથાતરીકે ન અનુભવે, અને કોઈ પ્રકારની વ્યથા કોઈને પહોંચાડતો પોતે ન અટકે?

૫-મનુષ્યને પોતાને જ્યારે કોઈ પીડાનો અનુભવ થાય, ત્યારે તેણે સાવધ બની જવું કે એવી પીડા બીજા કોઈ પણ પ્રાણીને તે ન પહોંચાડે.

૬-કોઈ પણ માણસને, કોઈ પણ પ્રસંગે અને કોઈ પણ અંશે જાણી જોઈને નુકસાન ન પહોંચાડવું એ મોટી વાત છે.

૭-પીડા એ શી વસ્તુ છે તેનો અનુભવ જેને પોતાને થઈ ગયો હોય તે બીજાઓને પીડાવને કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થાય?

૮-જે મનુષ્ય પોતાના પાડોશીને બપોર પહેલાંના વખતમાં પીડે છે, તેની પાસે પીડા પોતાની મેળેજ બપોર પછીના વખતમાં પહોંચાડીને આવે છે.

૯-બધાંજ દુષ્ટત્વો તેના કરનારના શિર પર પ્રત્યાઘાત કરે છે; માટે જે લોકોની ધન્યતા અનિષ્ટમાંથી ઉગરી જવાની હોય છે, તેઓ દુષ્ટત્વોને ત્યાગ કરે છે.

અધ્યાય ૩૩ મો-અહિંસા

૧-અહિંસાધર્મ સકળ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે હિંસાની ખૂટળ હરેક જાતનાં પાપ સાધ્યાં આવે છે.

૨-મુખ્યાંની સાથે ચોતાની ભાષ્ણરી વહેંચી વહેંચીને ખાવી અને હિંસાથી દૂર રહેવું—એ બે ફરમાનો સકળ ધર્મીયાર્યો અને પેગંબરોનાં ફરમાનોમાં મોટામાં મોટાં છે.

૩-અહિંસા સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે; સત્યનો દરજ્જો એની હેઠળ છે.

૪-સારો રસ્તો તો એજ છે, કે જેમાં આવાતનો ખાલ રખાય છે કે સુલભથી સુલભ જંતુઓને પણ હિંસામાંથી કેવી રીતે બચાવી શકાય ?

૫-સાંસારિક લવનના અનર્થોમાં બંધીને જેમણે સાંસારિક ત્યાગ કરી દીધો હોય છે, તેમની અંદર પણ અશ્રવણ તો તેજ મહા-પુરુષ છે, કે જે રખેને હિંસાના કરથી લવમાત્રનો સમાદર કરે છે.

૬-અહિંસામાત્રને ધારણ કરનાર મનુષ્યપર સર્વભક્ષી મૃત્યુ પણ હુમલો નથી કરતું.

૭-તમારા ચોતાના ભલા ખાતર પણ, સૌને ખ્યારો એવો પ્રાણ કેઈ પણ પ્રાણી પાસેથી હુંટવી કમો ના.

૮-હોઠો ભલેને કહે કે, બલિહાન આપવાથી મનુષ્યને અનેક

ન મર્યાદા વિશેના કંઈ મા અધ્યાયના હેતુ કથનમાં આમળ કહેવાઈ ગયું છે કે “સત્યના કરતાં અહિંસાની શ્રેષ્ઠતા નથી.” પણ અહીં આ અધ્યાયમાં સત્યનો દરજ્જો વિવરતો બતાવ્યો છે; કારણ કે મનુષ્ય અપાર તકલીફ ઘટ્ટને કોઈ રિષયનું ધ્યાન કરે છે, ત્યારે તેને તે રિષયજ સૌ કરતાં અધિક પ્રિય લાગે છે આને લઈને કોઈ કોઈ વાર આવી જતો વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ એ માનવરજાવનો એક અમારકાર છે.

દિંદુ મદાસજાના એક પાના લખાપત્ર મહંમ પવનગરેસરી લાલ સજવનરાવજીએ આ જાળગમ પંનાનો વિચાર આ પ્રમાણે કર્યો છે —

“અહિંસા એ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે, પણ સત્યના દરજ્જો અહીં આનો ધર્મ કોઈજ નથી. અહિંસા અને સત્યને વચ્ચે મેજ બમલો વેગ છે. હજારોમાં તેજે બને એકજ વસ્તુ છે.”

ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે; પરંતુ પવિત્રાત્માની દષ્ટિમાં તો એ જાતની હિંસાદ્વારા પ્રાપ્ત થનારા ફળભોગો ત્યાજ્ય અને નિંદ છે.

૯-હિંસાપર જીવનારા લોકોની તુલના, સારાસારનો વિચાર કરનારા લોકો, સુઘડાલ માંસ ખાનારની સાથે કરે છે.

૧૦-પૃથ્વી ભરેલા ભીખારીની લાણી લાળો; સુત્ર જનો કહે છે કે, એણે આગલા જન્મમાં હિંસા કરીને લોહી વહેવડાવ્યું હશે.

અધ્યાય ૩૪ મો-સાંસારિક વીજોની નિઃસારતા

૧-જે મોહને લઈને મનુષ્ય અસ્થાયી પદાર્થને સ્થાયી માની લે છે, તે મોહ કરતાં વિશેષ મૂર્ખાઈ ખીજ કોઈજ નથી.

૨-ધનનો સંચય એ તમારો જેવા માટે આવેલા લોકોની મળેલી મેદની જેવો છે, અને એનો ક્ષય એ મળેલી મેદની વીખે-રાઈ જવા જેવો છે—અર્થાત્ ધનવૈભવ ક્ષણભંગુર છે.

૩-લાઘવશાત્ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો વિનાવિકલે એવાં કામો કરો, કે જે સ્થાયી કલ્યાણ કરનારાં હોય.

૪-કાળ દેખવામાં તો એક નિર્દોષ પદાર્થ જેવો લાગે છે; પણ વસ્તુતઃ તો તે એક એવી કરવત છે, કે જે માનવીની જીંદગી કાપ્યાજ કરે છે.

૫-વાચા ગ્રંથ થઈ જાય અને ગળામાં ખોળરી ગાળી હેડકીઓ આવવા માંડે તે પહેલાં શુભ કાર્યો કરવાની ઉતાવળ કરો.

૬-ગઈ કાલે તો એક માણસ હતો અને આજે તે નથી. આ સંસારનું મોટામાં મોટું અચરજ હોય તો તે એજ છે.

૭-મનુષ્યને ખબર સરખી નથી હેતી કે પોતે ખીજ પળે જીવતો હશે કે કેમ? છતાં એના તરંગો જોશે તો કરોડો હશે.

૮-પાંખો ફૂટતાંજ પાંખીતું જન્મ્યું ફૂટેલું ઇંડું ત્યજી ઉડી જાય છે. શરીર અને આત્મા વચ્ચે આવેજ સંબંધ છે.

૯-મોત નિદ્રાસમાન, અને જીંદગી જાગવાસમાન છે.

૧૦-આત્માને શું પોતાનું કે ઇન્દ્રિય રહેઠાણ નથી કે તે આ નકામા નાકાચક શરીરમાં આશ્રય શોધતો કરે છે ?

અધ્યાય ૩૫ મો-ત્યાગ

૧-મનુષ્યે જે જે વસ્તુનો ત્યાગ કર્યો છે, તે તે વસ્તુથી ધનાસ દુઃખમાંથી તેણે ચોતાનો ઉદ્ધાર કરી લીધો છે. x

૨-સત્ય મુખની ઇચ્છાજ હોય તો તો શીઘ્ર ત્યાગ કરે.

૩-તમારી પાંચે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે, અને જે લોગમાં ખાસ આનંદ આવતો હોય તેનો તો ગિજકુલ ત્યાગ કરી દો.

૪-ચોતાની ખાસે કશું પણ ન રાખવું એ ત્યાગના મતધારીનો નિયમ છે. એક પણ ચીજનો પરિગ્રહ સેવ્યાથી જે કુંદાનો મનુષ્યે એક વાર ત્યાગ કર્યો હોય છે તેના તેજ કુંદામાં તેને પાછું ફેલાવું પડે છે.

૫-જે લોકો ચોતાના પુનર્જન્મના ચક્રને બાંધ પાડવા માગતા હોય, તેમને માટે તો આ શરીર પણ અનાવશ્યક છે; તો પછી બીજાં બાંધને તો કેટલાં બાંધાં બેઠાં અને અનાવશ્યક હશે ?

૬-‘હું’ અને ‘મારા’ના ભાવ માયા અને મહ સિવાય બીજું કંઈજ નથી. જે વ્યક્તિ એમનું દમન કરે છે તે વ્યક્તિ સ્વર્ગથી પણ ચઢિયાતા લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

૭-જે મનુષ્ય આસક્તિઓને વળગી રહે છે અને તેમનો ત્યાગ નથી કરી દેતો, તેને ચિંતા અને દુઃખ આવીને ઝંકપી લે છે. અને તેનો કેટલો પછી કેમ કર્યો છોડતા નથી.

૮-જે લોકોએ સર્વાંશે ત્યાગમતનો અંગીકાર કર્યો છે, તેઓ મુક્તિના પંથે ચઢી ચૂક્યા છે; બાકીનાં બધાંજ કુંદામાં ફેલાયેલાં છે.

૯-આસક્તિઓનાં બાંધને તોડી નાખતાંજ પુનર્જન્મનું ચક્ર તત્કાળ બાંધ પડે છે. જે માણસ એ બાંધને નથી તોડતો તે ભ્રમભળમાંજ પડ્યો રહે છે.

૧૦-સર્વ પ્રકારના મોહ અને આસક્તિઓથી પર એવા પ્રભુપ્રત્યે આસક્ત ધાઓ અને તેની સાથે એવા તો દૃઢ સંકળાઓ કે તમારી અન્ય સકળ સાંકળો ત્વીને છિન્નવિન્ન થઈ જાય.

x વાંચન વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ચિંતા, તે બોવાઇ જવાની ખીક અને ન મળવાથી થતી નિરાસા તથા અનિભોગથી જે કટકર ગર્હાન થાય છે, એ દુઃખોથી તે બચી જાય છે.

અધ્યાય ૩૬ મો-સત્યનો સ્વાદ

૧-મિથ્યા પદાર્થોને સત્ય માની બેસવાના ભ્રમથી છુવને આ દુઃખમય સંસારમાં ફરી ફરીને આવવું પડે છે.

૨-ભ્રમની જાળમાંથી જે મનુષ્ય મુક્ત થઈ જાય છે અને જેની દૃષ્ટિ નિર્મળ ને આવરણરહિત બને છે, તેને માટે આધકાર અને દુઃખ આદિય ઘણાં જઈને પ્રકાશ અને આનંદ આવે છે.

૩-જે શબ્દ શ્રદ્ધ પડતી વાતોમાંથી છૂટી જાય છે અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર પામે છે, તેને માટે સત્યલોક આ મર્ત્યલોકથી પણ વધારે સમીપ બને છે.

૪-મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ જન્મ પ્રાપ્ત થયા છતાં જે સત્યનો સ્વાદ ન લે તો તેનું મનુષ્ય થવું વૃથા છે.

૫-હરકોઈ પ્રકારની વસ્તુમાંથી સત્યને અસત્યથી જુદું કરી લેવું એ બુદ્ધિનું ખાસ કર્તવ્ય છે.

૬-જે મનુષ્યે અધ્યાત્મશાસ્ત્રાધ્યયન કર્યું હશે અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ કર્યો હશે, તેને ફરીને આ સંસારમાં આવવું નહિ પડે.

૭-જે લોકો ધ્યાન અને ધારણાદ્વારા સત્ય મેળવી લે છે, તેમને પુનર્જન્મનો ખ્યાલ કરવાની પણ અગત્ય રહેતી નથી.

૮-જનમ્મુ માણસ તો એજ છે, કે જે ફરી જન્મવા જેવી મૂર્ખાઈમાંથી ઉઠરી સત્ય અને સંપૂર્ણતા મેળવવા મથે છે.

૯-જે મનુષ્યને સુન્નિતાં સાધનોની યથાર્થ સમજ છે અને જે સ્વચ્છ જાતના મોહપણમાંથી છૂટવાની ટોશીપ કરે છે, તેનાં સ્વધર્મના જ્ઞાને નિઃપાતનો દર જાગી જાય છે.

૧૦-કામ, ક્રોધ અને મોહ ઉપર વિજય મેળવતાંજ મનુષ્યનાં સ્વર્ગનાં દુઃખો, તોફાનોં જાંઘ પડે છે.

અધ્યાય ૩૭ મો-વાસનાનો નાશ

૧-વાસના એક એવું બીજ છે, કે જે પ્રત્યેક જીવાત્માને વંદા વગર સૂઝે ન-મોનો નિર્લિપ્ત પાકે આપે છે.

૨-કેાઈ પણ જાતની વાસના તમારે રાખવીજ હોય, તો તે મનજન્મની પરંપરામાંથી છૂટવાનીજ રાખો; અને એ છૂટકારો તમને ત્યારેજ મળશે કે જ્યારે તમે વાસનાને છૂટવા છંદશો.

૩-નિર્વાસના જેવી ઉત્તમ દોષત આ સંસારમાં બીજી કોઈજ નથી; અને પરલોકમાં પણ એના જેવો જન્મનો તમને મળવાનો નથી.

૪-વિશુદ્ધિ કિંવા પવિત્રતા એ વાસનામાંથી મુક્ત થવા સિવાય બીજું કંઈજ નથી; અને એ મુક્તિ સંપૂર્ણ સ્વચ્છાઈનો આદર્શ પામવાની ઉત્કંઠાથીજ સિદ્ધ થાય છે.

૫-જેમણે વાસનાને વશ કરી હોય છે, તેઓજ ખરા મુક્તાત્મા છે. બાકીના મુક્ત જેવા દેખાવા છતાં વાસ્તવિક રીતે તો તેઓ બંધનમાં હોય છે.

૬-જો તમને ધર્મ પ્રિય હોય, તો તો વાસનાથી દૂર ને દૂર રહો; કારણ કે વાસના એ એક જાળ અને મૃગતૃષ્ણા છે.

૭-જો કેાઈ પોતાની વાસનામાત્રને સર્વથા દાબી દેશે, તો પછી મુક્તિને તે જે રસ્તે આવવાનું કહેશે તે રસ્તે તે ચાલી આવશે.

૮-જેને કેાઈ જાતની વાસના નથી, તેને કેાઈ દુઃખ પણ નથી હોતું; પણ જે જન ચીજોનો પ્રાપ્તિને માટે તલસ્થા કરે છે, તેનાપર તો દુઃખ ઉપર દુઃખ આવી પડે છે.

૯-મોટામાં મોટી આપત્તિરૂપ જે વાસના, તેનો નાશ કરવાથી મનુષ્યને આ મર્ત્યલોકમાં પણ સનાતન સુખ ખચિત મળે છે.

૧૦-વાસનાની તૃપ્તિ કદીજ થતી નથી; પણ જો મનુષ્ય તેનો સમૂળો ત્યાગ કરી દે છે, તો તો તેને સંપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ પણ અવશ્ય થાય છે.

અધ્યાય ૩૯ મો-રાજાના ગુણ

૧-તેની પાસે સેના, વસ્તીની આબાદી, ધનસંપત્તિ, મંત્રીમંડળ, મૈત્રી સંબંધો અને કિલ્લાઓ-એ છ વસ્તુઓ યથેષ્ટ પ્રમાણમાં હોય, તે રાજા સકળ રાજ્યમંડળમાં સિંહચમો છે.

૨-હિંમત, ઉદારતા, ચતુરાઈ અને કાર્યક્ષમતા-એ ચાર ગુણોનો રાજામાં કદીજ અભાવ ન હોવો જોઈએ.

૩-આ પૃથ્વીપર પોતાનું શાસનચક્ર ગણાવવાને માટે જે પુરુષો જન્મ્યા હોય છે તેમનો, અને સાવચેતી, જ્ઞાનમતા તથા શીઘ્ર નિર્ણયશુદ્ધિ, એ ત્રણ ગુણોનો કદી વિયોગ પડતો નથી.

૪-રાજા પોતે ધર્માચરણથી રુખલિત ન થાય અને અધર્માચરણનો નાશ કરે; પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું તે કાળજીપૂર્વક રક્ષણ જરૂર કરે, પણ વીરતાના નિયમવિરુદ્ધનું પાપાચરણ તો તે નજ કરે.

૫-પોતાના રાજ્યનાં આર્થિક સાધનોની ખીલવણી કેવી રીતે થાય અને પોતાનો રાજ્યભંડાર કેવી રીતે સમૃદ્ધ થાય, એ બાતનું જ્ઞાન રાજાને અવશ્ય હોવું જોઈએ; તેમજ રાજ્ય-સમૃદ્ધિની રક્ષા અને તેનો અદુપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય તેનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

૬-જે રાજા પોતાની સઘળી દૈયતા માટે રાજ્યદ્વાર ખુલ્લાં રાખશે અને કઠોર વચનનો પ્રયોગ નહિ કરે, તેનું રાજ્ય અન્ય સકળ રાજ્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ લેખાશે.

૭-જે રાજા રહેમદિલીથી દાન દેશે અને ગ્રેમપૂર્વક અમલ ચલાવશે, તેની દીર્ઘિ આખી પૃથ્વીપર વિસ્તરશે.

૮-જે રાજા નિષ્પક્ષપાતપૂર્વક ન્યાય કરે છે, અને પોતાની પ્રજાનું યથાચોગ્ય પાલન કરે છે, તેની ગણતરી મનુષ્યોમાં દેવ-તરીકે થાય છે.

૯-જે રાજામાં કાનને કડવો લાગે તેવો પણ પ્રજાનો પોકાર સાંભળવાનો શુણ્ણ હોય છે, તેના છત્રની છાંય પ્રજા કદીજ છોડતી નથી.

૧૦-જે રાજામાં ઉદારતા, દયાળુતા અને ન્યાયનિષ્ઠાનો શુણ્ણ હોય છે તથા જે પોતાની પ્રજાનું કાળજીપૂર્વક જતન કરે છે, તે રાજા રાજ્યમંડળની અંદર જ્યોતિસ્વરૂપ છે.

અધ્યાય ૪૦ મો-વિદ્યા-જ્ઞાન

૧-મેળવવાને યોગ્ય જે જ્ઞાન હોય તે સંપૂર્ણરૂપે મેળવી લેવું, અને તે મેળવ્યા પછી તેને અનુસરીને વ્યવહાર આચરવો.

૨-શ્રવતીજગતી આંખો બે છે:-એકનું નામ છે અંક અને બીજીનું નામ છે અક્ષર.

૩-વિદ્યાવાન લોકોજ આંખવાળા કહી શકાય છે; વિદ્યા વિહીનોના મુખપર તો આંખને સ્થાને માત્ર બે ખાડાજ હોય છે.

૪-વિદ્વાનોનો મિલાપ થતાં આનંદની રેલંછેલ થઈ જાય છે, પણ તેમની વિદ્યાની વેળા આવે છે, ત્યારે હૃદય ઉદાસીન થાય છે.

૫-ભિક્ષુકને ધનિકની પાસે જેટલા નમ્ર થવું પડે છે, તેટલા શિક્ષકની પાસે થવું પડે તોયે વિદ્યા મેળવવી ઉચિત છે. મનુષ્યોમાં જેઓ વિદ્યાપ્રાપ્તિનો ઇન્કાર કરે છે, તેઓ અધમમાં અધમ છે.

૬-જ્ઞાન એ રેતાળ ઝરણાસમાન છે. રેતીમાંના ઝરણાને જેમ જેમ ઉંડા ખોદતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ અધિક પાણી હાથ લાગે છે; તેવી રીતે જ્ઞાનક્ષેત્ર પણ જેટલું વધારે ખેડાય છે તેટલી તમારી વિદ્યા વધે છે.

૭-વિદ્યાવાનને માટે સકળ સ્થાન તેનાં પોતાનાં ઘર છે તેમ વતન પણ છે; તો પછી મરણપર્યંત વિદ્યા પ્રાપ્ત કરતા રહેવાનું મનુષ્ય શા માટે ચૂકે છે ?

૮-આ જન્મમાં સંપાદન કરેલી વિદ્યા મનુષ્યને તેના સાત જન્મો સુધી ઉચ્ચ અને ઉન્નત બનાવશે.

૯-વિદ્વાન માણસ અનુભવે છે કે, જે વિદ્યા તેને પોતાને તેમજ તેના શ્રીતાસમુદાયને આનંદ આપે છે, તે વિદ્યાને તે અધિક ચાહ્ય છે.

૧૦-વિદ્યાસંપત્તિ એજ મનુષ્યની નિર્દોષ અને અવિનાશી સંપત્તિ છે; એની અગળ અન્ય ધનસંપત્તિ તુરંત છે.

અધ્યાય ૪૧ મો-વિદ્યાવિહીનતા

૧-વિદ્યાની વિપુલતા વગર ઉંચા આસને ચઢવું તે, બાજીના ચિત્રપટ વગર પાસાના દાવ ખેલવા જેવું છે.

૨-વિદ્યાનોની હાજરીમાં જો મૂખ ગાણસ મૌન જાળવશે તો તે પણ ઠાઠો લેખાશે.

૩-વિદ્યાવિહીન નર ગમે તેટલો ડાહ્યા હોય તોપણ શાણા ને સમજી હોઠો તેના અભિપ્રાયોની કંઈજ કિંમત આંકતા નથી.

૪-વિદ્યાવિહીન નર તેની પોતાની દૃષ્ટિએ ગમે તેટલો ડાહ્યો હોય, છતાં સમા સમજા હોઠ ખોલતાંજ તેને શરમાવું પડશે.

૫-વિદ્યા સંપાદન કરવાનું જે ચૂક્યો હોય છે, તે મનુષ્ય કોઈ પણ જાતનો પાઠ નહિ આપનાર ખરાબાની પંડતર જમીન જેવો છે; તેના સંબંધમાં લોકો માત્ર એટલુંજ કહી શકશે કે, તે હયાત છે, મુલ્યો નથી; જો સિવાય વિશેષ કંઈજ નહિ.

૬-જો માણસની બુદ્ધિ બચ્ચતા અને કુશાગ્રતાથી લેદાઈ નથી, તેનું શારીરિક સૌંદર્ય માટીના પૂતળાના સૌંદર્ય જેવું છે.

૭-વિદ્યાવાનની દરિદ્રતા ખરેખ ખરાબ છે; પણ વિદ્યાવિહીન મૂખના દાઢમાંની દોષતા તે કરતાં પણ વધુ ખરાબ છે.

૮-ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલી મૂખ વ્યક્તિની કિંમત ઉતરતા કુળની પણ વિદ્યાસંપન્ન વ્યક્તિના કરતાં ઓછી આંકાય છે.

૯-પશુઓ કરતાં માનવપ્રાણી કેટલાં બધાં ચઢીચાતાં છે ! આખેદુખ તેટલીજ ચઢીચાતી વિદ્યાવાન વ્યક્તિઓ વિદ્યાવિહીન વ્યક્તિઓ કરતાં છે.

અધ્યાય ૪૩ મો-બુદ્ધિ

૧-બુદ્ધિ એ સર્વ પ્રકારની આકસ્મિક ઘટનાઓમાંથી રક્ષણ કરનારા બખ્તરરૂપ છે; એ એક એવો ગઢ છે, કે જેના ઉપર પ્રળા હુકમનોથી પણ છાપો મારીને વિજય મેળવાતો નથી.

૨-દુઃખવાચલી બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોના આડા અવળા બમણુપર અંકુશ રાખી તેમને સન્માર્ગે વાળે છે.

૩-કોઈ પણ વસ્તુના કથનમાંથી સત્યાંશને તારવી કાઢવાનું કામ સમજદાર બુદ્ધિજ કરે છે.

૪-બુદ્ધિમાન માણસ જે કંઈ બોલે છે, તે સર્વ કાંઈથી સમજાય તેવી રીતે બોલે છે; અને અન્યના મુખમાંથી નીકળતાં શબ્દોના મર્મ તે પોતે પણ જટ સમજી જાય છે.

૫-બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સૌ કોઈનાં દિલને જીતી લે છે, અને તેનો ગિજાજ સદા સર્વદા એકસરખો રહે છે; તેનો બાવ એકદમ ઉભરાઈ જતો નથી કે ઉતરી જતો પણ નથી.

૬-સંસારના રીતરિવાજ મુજબ બ્યવહાર રાખવો, એ પણ બુદ્ધિમતાનું કામ છે.

૭-ભાવિ ઘટનાનો ખગર સમજી બચ્ચિત્તને અગાઉથી પટે છે; બુદ્ધિહીન મનુષ્યને બચ્ચિત્તની સમજ હોતી નથી.

૮-બાયબરેલા સ્થાનમાં આંધળિયાં કરીને ધસી જવું, એ મૂર્ખાઈનું કામ છે. જેનાથી દર રાખવો ઉચિત હોય, તેનાથી દરતા રહેવું એ બુદ્ધિમતાનું લક્ષણ છે.

૯-જે દુરદર્શી માણસ પ્રત્યેક આકસ્મિક ખનાવ માટે અગાઉથી સજ્જ રહે છે, તેને યથરાતી પેદા થાય એવો આપાત એવા વારો આવતો નથી.

૧૦-જેને બુદ્ધિ છે, તેને સર્વ કંઈ છે; પરંતુ બુદ્ધિના બુદ્ધા મૂર્ખાની પાસે સર્વ કંઈ હોવા છતાં વાસ્તવિક કશુંજ નથી.

અધ્યાય ૪૪ મો-દોષોને દૂર કરવા

૧-જે માણસ કામ, ક્રોધ અને મદથી મુક્ત હોય છે, તેનામાં એક પ્રકારનું એવું ગૌરવ હોય છે, કે જે તેના ઐશ્વર્યને શોભાવે છે.

૨-કંબુસાઈ, અહંકાર અને વધારે પડતી આપવડાઈ, એ રાજામાં ખાસ દોષરૂપ ગણાય છે.

૩-જે લોકોને પોતાની કીર્તિની કાળજી હોય છે, તેઓ પોતાના રાઈ જેવા દોષને પણ તાડના ઝાડ જેટલો મોટો સમજે છે.

૪-દોષોરૂપી દુર્ગંજતાઓમાંથી કાળજીપૂર્વક પોતાની જાતનું રક્ષણ કરે; કારણ કે દોષો એ એવા દુશ્મન છે, કે જે તમને વિનાશના ખાડામાં ઘસડી લઈ જશે.

૫-જે મનુષ્ય ઓચિંતી આવી પડનારી આફત માટે પહેલેથી તૈયારી નથી રાખતો, તે મનુષ્ય અશિના એક તણખાથી જેમ ઘાસની આખી ગંજનો નાશ થાય છે તેમ નાશ પામે છે.

૬-રાજા જે પ્રથમ પોતાના દોષો સુધારે અને પછી બીજાં-ઓના દોષો તરફ લક્ષ આપે, તો કયું અનિષ્ટ તેની પાસે આવી શકે?

૭-જ્યાં ખર્ચ કરવો ઉચિત હોય ત્યાં પણ નહિ કરનારા કંબુસ તરફ જશે, તો તેની દોલત ભુંડી રીતે નષ્ટ થતી જણાશે.

૮-ખંધ મુઠ્ઠીની કંબુસાઈ એ એવો દોષ નથી, કે જેની ગણતરી અન્ય દોષોની સાથે થઈ શકે; એનો વર્ગ તો તદ્દન નિરાળોજ પડે છે.

૯-તમારા અંતઃકરણને જેમાં આનંદ પડે છે એવી તમારી શોખની બાળતોનો પત્તો બીજાઓને નહિ લાગવા દો, તો તમારા શત્રુઓનાં સઘળાં કારસ્તાનો વ્યર્થ નીવડશે.

અધ્યાય ૪૫ મો-યોગ્ય મનુષ્યોની મિત્રતા

૧-ધર્માચરણ કરતાં કરતાં જે લોકો ઘરમાં ધર્મ ગણા હોય, તેમનો આદર કરો અને તેમની મૈત્રી સંપાદન કરો.

૨-તમારે શિર યુજ્ઞદેશા અનિષ્ટોત્તુ' જેઓ નિવારણ કરી શકે અને ભાવિ અનિષ્ટોમાંથી તમને બચાવી લઈ શકે તેમ હોય, તેમની મૈત્રી ઉત્સાહભરે કેળવો.

૩-યોગ્ય માણસોની પ્રીતિ સંપાદન કરી શકાય, તો તે એક દુર્લભમાં દુર્લભ સૌભાગ્ય કહેવાય.

૪-જે લોકો તમારા કરતાં વધારે યોગ્ય હોય, તે લોકો એ તમારા મિત્ર થઈને રહે તો તમને એક એવી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય, કે જેની આગળ અન્ય સકળ શક્તિઓ નિરતેજ બની જાય.

૫-મંત્રીઓ એજ રાજાનાં ચતુરૂપ હોવાથી રાજાએ તેમની પસંદગી બુદ્ધિપુરઃસર અને ચતુરાઈથી કરવી જોઈએ.

૬-જે નર સુયોગ્ય મિત્રની ગાઢ સેવનમાં વિશ્વરી શક્યો, તેના દુશ્મનો તેની સામે સાવ શક્તિહીન થઈ જશે.

૭-જેને દષ્ટકાપૂર્વક હોય દાખવવાની તાકાતવાળા મિત્રો મળ્યા હોય, એ માણસનો નાશ કેાણ કરી શકે તેમ છે ?

૮-જે રાજા પ્રસંગ પડે ત્યારે પોતાને દષ્ટકા આપી શકે કેવલી શકે તેવા સુયોગ્ય માણસોની સહાયતા ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી તે રાજાની, દુશ્મનોની ગેરહાજરીમાં પણ પાચમાલી થશે.

૯-જેમની પાસે મૂળમાં યુદ્ધીજ નથી હોતી તેમને જેમ નહીં પણ નથી મળતો, તેમજ જે લોકો શાસ્ત્ર અને સમજદાર યુગ્મોની સુદૃઢ સહાયતા ઉપર વિશ્વાસપૂર્વક આધાર નથી રાખતા, તેમને સુરિચરતા પણ પ્રાપ્ત નથી થતી.

૧૦-દગલાબંધ શત્રુઓ બનાવવાએ મૂર્ખતાનું લક્ષણ છે; પણ મુજનોનો ગાઢ પરિચય જતો કરવો એ તેનાથી દશગણું ખરાબ છે.

અધ્યાય ૪૬ મો-સોવત તેવી અસર

૧-સુયોગ્ય દોકો નીચ સોળતથી લડકે છે; ત્યારે પાછા લોકો પોતાનો કુટુંબપરિવાર હોય તેમ તેની સાથે હજો લજો છે !

૨-પણીનો પ્રવાસ જે જાતની જમીનમાંથી વહે છે તે જમીનના શુદ્ધતાવાદ પાસે કરે છે, અને તેનો અસર સ્વસ્થાત બદલાઈ જાય છે; તેની જ રીતે મન ઉપર પણ 'સંગ તેવો રંગ' ચડે છે.

૩-હૃદિનો સંગ્રામ મન સાથે છે; પરંતુ પ્રતિજ્ઞાનો આસોવત-અસવ-ઉપર ચડે છે.

૪-અત્યંતની પવિત્રતા અને કર્મોની પવિત્રતા સંગ્રામ પવિત્રતા ઉપર આધાર રાખે છે.

૫-પવિત્ર અત્યંતસ્વચ્છતાઓની કોણાદિ ધર્મનિષ્ઠ નીવડે અને સુચિત્ત સ્વચ્છતાઓની ઉન્નતિ થાય છે.

૬-હૃદયની પવિત્રતા જે માનવીની હોલનનો મહાન ખાસ છે, અને સ્વચ્છતા તેને દરેક પ્રકારની આગર અપાયે છે.

૭-હૃદિમાન દોકો સર્વશુદ્ધિપત્ર હોય તોપણ આશુર્ય તેઓ સર્વ શક્તિને સ્થાપિત કરે છે.

૮-દર્શન અને સ્વચ્છતા મહાન સ્વચ્છતા પ્રાપ્તિ કરાયે છે સ્વચ્છતા ધર્મસ્વચ્છતાને હદ મળાયે છે.

૯-સ્વચ્છતા જેને મહાન મિત્ર મહાન્યને કોઈ જ નથી; હૃદયને ક્ષમણીયતાને આ ક્ષમણીયતાને જોઈને ક્ષમણીયતા.

અધ્યાય ૪૭ મો-જે કરવું તે વિચારપૂર્વક કરવું.

૧-કોઈ પણ કાર્ય કરવા પહેલાં તેના નફાનુકસાનનો ખ્યાલ કરી તે પછીજ તે કાર્યમાં તમારો હાથ પાડો.

૨-જે રાજા ચુનંદા સલાહકારોની સલાહ લીધા પછીજ કોઈ પણ નવું સાહસ ઉઠાવે છે, તેને માટે કશું અશક્ય નથી.

૩-કેટલાંક સાહસ એવાં હોય છે, કે જે ઉપર ઉપરથી મોટા નફા બતાવી મનુષ્યને લલચાવે છે, પણ પરિણામે તો મુડીનો પંજુ નાશ કરે છે, એવાં કામ ચાલ્યા લોકો ઉપાડે નહિ.

૪-બીજાઓની આગળ હાસ્યપાત્ર બનવાનો જેમને ભય હોય તેઓ કોઈ પણ કામ પૂરા વિચાર વગર કરતા નથી.

૫-દરેક બાબતની અંખાઉથી ચોજના કર્યા વગર રણમેદાનમાં ઉતરવું, એ પોતાના શત્રુપક્ષને કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલી ભૂમિપર સ્થાપન કરવા સમાન છે.

૬-કેટલીક બાબતો એવી હોય છે, કે જે તમારે હફડીજ ન કરવી જોઈએ, અને જો તે કરો તો પાયમાલજ થાઓ છો; ત્યારે કેટલીક બાબતો એવી પણ હોય છે, કે જે અવશ્ય કરવી જોઈએ, અને તે જો નહિ કરો તો પાયમાલ થશો.

૭-સાવધાનતાપૂર્વક વિચાર કર્યા વગર કોઈ પણ કાર્ય કરવાનો નિર્ણય કરી નાખવો નહિ. મૂર્ખ હોય તેજ પ્રથમ કાર્ય હાથમાં લે છે અને ધારી લે છે કે “પાછગથી વિચાર કરી લઈશ.”

૮-જે આદમી સીધે રસ્તે કામ નથી લેતો, તેની સઘળી મહેનત, અનેક જણની મદદ છતાં, પણ બરબાદ થાય છે.

૯-બહું કરવામાં પણ, જેનું બહું કરવું હોય તેના સ્વભાવ અને લક્ષણોનો ખ્યાલ જો નહિ રાખો, તો બતાઈ કરવામાં પણ બૂઠથાપ થવા પૂરા સંભવ છે.

૧૦-જે કામ કરવાનો તમે નિર્ણય કરો, તે કામ નિંદાથી બિલકુલ પર હોવું જોઈએ. કારણ કે જે માણસનું વલણ એવા અયોગ્ય કામ વરદે થાય છે, તે ફિટકારને પાત્ર બને છે.

અધ્યાય ૪૮ મો-શક્તિનો વ્યાસ

૧-કોઈ પણ કામ ઉઠાવવા પહેલાં તે કામમાં રહેલી મુશ્કેલીનો, તમારી તેમજ સામાવાણાની શક્તિનો તથા તમારા અને સામાવાણાના સહાયકોની શક્તિનો ધરાવે તે તોલ કરી જોવો, અને તે પછીજ તે કામમાં પડવું.

૨-જે રાજા પોતાના દળની ચથાર્થ શક્તિને ઝાળખતો હોય છે, અને જે કંઈ જાણી લેવા જેવું હોય તે તેણે જાણી લીધું હોય છે, તથા જે પોતાની શક્તિ અને માહિતીની મર્યાદા ઝાળખતો નથી, તે રાજાનું આક્રમણ નિષ્ફળ નીવડતું નથી.

૩-એવા અનેક રાજાઓ થઈ ગયા છે, કે જેમણે આવેશમાં આવી પોતાની શક્તિનો હદ ઉપરાંત ખ્યાલ જાંધીને સાહસો આદર્યા હતાં, પણ એ આદર્યા તેમને અધવચ મૂકવાં પડ્યાં હતાં.

૪-જેમને સુલેહ-શાંતિમાં રહેવાની આવડ નથી હોતી, જેમને પોતાની શક્તિ-અશક્તિનું જ્ઞાન હોતું નથી અને જેઓ છોકરા હોય છે, તેમનો વિનાશ સત્વર થાય છે.

૫-ભોરનાં પીછાંને પણ હદ ઉપરાંત ભાર ભરવાથી એ ભોર-પિચ્છ પણ ગાદની ધરી લાગી નાખશે.

૬-જે લોકો જાદુની છેક ટોચે ચઢ્યા પછી પણ ઉપર ચઢવાની કેશીય દરે તેઓને જ્ઞાન જોવાવારો આવશે.

૭-આવકનાં સાધન સાંકડાં હોય તેની ફિકર નહિ, જે વ્યયન. દરવાજા પણ આધિક મેકળા ન હોય.

૮-જે જન પોતાની આવકને વિચાર નથી રાખતો કિંવા તેની હદમાં નથી નહોતે તે જાહેર મળા માગે તે આજ્ઞાદ થતો હોય, તે પણ અને તે તેને સ્વ-વિનયના ઉત્તરવું પડશે, કે તેની પછી તે જ ન મળે તે નહિ પડે.

૯-જે જનુ-પે ને જનુ ના પાતળા વસ્ત્ર ઉપર ઉપર-જે-જે કામ છે. તે જનુ નહિ જનુ નહિ જનુ નહિ જનુ નહિ.

પ્રકાશ ૪૧ મો-તક આવતાં સોગટી મારવી.

૧-દિવસે લેમ કાગડો ઘુવડ ઉપર ફેલેડ મેળવે છે, તેવીજ રીતે
સાલ પોતાના દુઃખમનને મહાત્મ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેને
પ્રત્યેક અનુકૂળ તક સાધવી એ એક સોટી વાત છે.

૨-સમયને અનુસરીને ચાલવું એ એક એવું કારકું છે, કે જે
પ્રોત્સાહનો દેવીને તમારી સાથે દલતાથી બાંધશે.

૩-પાછી તક ઓગળીને અને ચોખ્ખા સાધનોને વાપરીને તમે
કોઈ કામ ઉપાડો તો કોઈ વસ્તુ અશક્ય નથી.

૪-સુચોચ તકો અને સાધનો જે તમે પસંદ કરો તો સારી
ફનિયાને જીતવાને તમે સમર્થ થાઓ.

૫-જેઓ વિજયો મેળવવાને ઉત્સુક છે, તેઓ તો શાંતિપૂર્વક
તક આવવાની રાહ જોતા રહેશે. નકામી ગડબડ કે ધાંધ તેઓ
નહિ કરે.

૬-(સાકમારીમાં) મેંડો, બેહોશ બનાવી દે એવી ચોટ લગા-
વતાં પહેલાં એક વાર તો ફેટલાકે ઠકમ પાછો હો છે. સક્તિશાળી
મનુષ્યની શાંતિ અને નિષ્ક્રિયતા પણ એવાજ પ્રકારની છે.

૭-શાલુ લોકો પોતાનો ક્રોધ બ્યાંત્યાં નથી દાખવતા; પણ
અંતઃકરણમાં સેવી સુઅવસરની રાહ જુએ છે.

૮-તમારા પ્રતિપક્ષીઓ ત્યારે તમારા કરતાં અધિક બળવાન
હોય ત્યારે તેમની આગળ ઝૂકી જાઓ. તેમની અવનતિનો અવસર
આવતાં જો તેમના પર તમે આક્રમણ કરશો તો તેઓ બહુ સહે-
લાઈથી જીતી શકાશે.

૯-ત્યારે કોઈ અસાધારણ સુંદર તક મળી જાય, ત્યારે તો
જગર અચકાએ, અસાધ્ય મનાતી વસ્તુ માટે પણ પ્રયત્ન આદરી દો.

૧૦-સમય પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે બગલાના જેવી નિષ્કર્મણ્યતા
અને શાંતિનો દેખાવ ધારણ કરો; પરંતુ સમય અનુકૂળ થતાંજ
બગલાની પેઠે એકદમ જડપથી ત્રાપ મારો.

અધ્યાય ૫૦ મો-સ્થાનને ઓઝાવવું.

૧-કાર્યક્ષેત્રની ચોક્કસ ભાગ મેળવ્યા વગર લડાઇ છેડવી નહિ કે લડાઇની શરૂઆત કરી દેવી નહિ.

૨-ખજવાન અને શક્તિશાળી પક્ષને માટે પણ કિલ્લેખંદીનાં સ્થાનોમાં મોરચા માંડવા અત્યંત લાલદાયી છે.

૩-હુખળ પક્ષ પણ જો યોગ્ય કાર્યક્ષેત્રને પસંદ કરીને સાવ-ધાનતાપૂર્વક સંગ્રામ કરે છે, તો પ્રખળ પ્રતિપક્ષ સામે ટકી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તેને હરાવે પણ છે.

૪-યુદ્ધને પ્રસંગે જો તમે પૂર્વપરિચિત સુદૃઢ સ્થળોનો આશ્રય લેશો, અને તેમનેજ તમારાં કેન્દ્રસ્થાન બનાવી રાખશો, તો તમારા વિરોધીઓની બધીજ યુક્તિઓ નિષ્ફળ થશે.

૫-મધર અગાધ પાણીમાં સર્વશક્તિમાન હોય છે; પરંતુ પાણીની બહાર તો તે માણસનું રમકડું માત્ર બની જાય છે.

૬-મજબૂત પૈડાંવાળો રથ સમુદ્ર ઉપર નથી દોડતો, તેમ સમુદ્રપર તરતું જહાજ સૂકી ધરતીપર નથી ચાલી શકતું.

૭-જો રાજા પોતાની યોજનાઓ અગાઉથી ઘડી રાખે છે અને ઉચિત સ્થાનપર આક્રમણ કરે છે, તેને પોતાના પરાક્રમસિવાય અન્ય કોઈ મદદગાર મિત્રની જરૂર પડતી નથી.

૮-જો રાજાનું સૈન્યખળ નખળું હોય, તે રાજા જો સુયોગ્ય સંગ્રામસ્થળોનું માત્ર આશ્રય લે છે તો પ્રખળમાં પ્રખળ શત્રુઓના પણ તેની સામેના તમામ પ્રયત્નો વ્યર્થ નીવડે છે.

૯-સંરક્ષણનાં સાધનો અને બીજી યુદ્ધસામગ્રી બરાબર ન હોય, તોપણ શત્રુઓને તેમનાજ મુક્કમાં મહાત કરવા મુશ્કેલ છે.

૧૦-જુઓ, લાલાવાળાઓની આખી ફોજનાં ફોજ સામે જો હાથી આંખનો પલકારો પણ માર્યા વગર ટક્કર ઝીલે છે, તેજ મસ્ત હાથી ભેજવાળી જમીનમાં ફસાઈ પડતાં એક હુદ્દા શિયાળ પણ તેનાપર વિજય મેળવે છે.

અધ્યાય ૫૧ મો-વિશ્વાસ મૂકવા માટે ચોકસી કરવી.

૧-ધર્મ, અર્થ, કામ અને પ્રાણભય, એ ચાર મનુષ્યની ઠસોટી છે. એ સંજોગ ઠસોટીઓમાંથી પાર ઉતરનારનેજ તમારો વિશ્વાસ અપાવું હશે.

૨-એ માણસ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો હોય, દોષોથી મુક્ત હોય અને તેને માનહાનિ કે અપ્રતિષ્ઠાનો ડર હોય, તેવાજ માણસ તમારા વિશ્વાસને માટે લાયક છે.

૩-હૃદય વિદ્યારૂપ અને હૃદયના પવિત્ર મનાતા મુરુષોને પણ ઠસોટીએ ચઢાવી બેસે. તો તેઓ પણ સર્વ પ્રકારના અજ્ઞાનથી સાવ મુક્ત તો નહિજ જણાય.

૪-મનુષ્યના સારાપણા અને નરસાપણાનો તોલ કરો; અને તેમાંજેનું પ્રમાણ વધારે મળી આવે તે તેનો સ્વભાવ છે એમ માનો.

૫-માણસ ઉદારચેતા છે કે અધમવૃત્તિનો છે તે બહુતાં શીખવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો બણે કે, વર્તન અથવા આચાર-વ્યવહાર એ ચારિત્ર્યની ઠસોટી છે.

૬-જેમને આમળ પાછળ કોઈનું હોય, તેવાનો વિશ્વાસ કરતાં સંભાળજો. કારણ કે તેમનાં દિલ મમતાહીન અને નફરત હશે.

૭-કોઈ મૂર્ખા ઉપર તમારો રોષ હોય તેથીજ નો તમે તેને તમારા વિશ્વસનીય સલાહકારતરીકે પસંદ કરશો, તો યાદ રાખો કે તે તમને અનંત મૂર્ખતામાં ઘસડી જશે.

૮-જો શબ્દસ ચોકસી કર્યા વગર બીજા ઉપર વિશ્વાસ મૂકે છે, તે પોતાના વંશવારસોમાટે પણ અનિષ્ટો પેદા કરી બાંધ છે.

૯-કશી બેસા વગર કોઈનો પણ વિશ્વાસ કરે ના, અને તે પછી પણ ને માણસ એને લાયક હોય તેનેજ તે કામ સોંપે.

૧૦-જોઈ પાદપું બેસું નથી તેનાપર બરોસો મૂકવો અને પરીક્ષામાં એ લાયક થયો છે તેનાપર સંદેહ લાવવો-એ બન્ને બેકસરખાં અનધીનાં કારણ બને છે.

અધ્યાય ૫૨ મો-મનુષ્યોની પરીક્ષા અને નીમણુંક

૧-મનુષ્યો. જે માણસ સારાંને તેમજ નરસાંને બંનેને મોટો હોય અને તેમાંથી માત્ર સારાંનીજ પસંદગી કરતો હોય, તેનેજ તમારી મોકરીમાં હાખવ કરજો.

૨-જે માણસ તમારા રાજ્યનાં આર્થિક અને અન્ય કામનાં સામગ્રીનો વિકાસ કરી શકે તેમ હોય અને તેનાપર આવી પડતી સ્થાપતિઓનું નિવારણ કરી શકે તેમ હોય, તેનાજ કામમાં તમારી રાજ્યવ્યવસ્થાની હોરી સુખન કરો.

૩-તમારી મોકરી માટે જો આદમીનેજ માત્ર પસંદગી મળતી હોય, કે જેનામાં દયા, શુદ્ધિ અને શીઘ્ર નિશ્ચયના ગુણ હોય અને જે હોબણાલયથી રહિત હોય.

૪-સારાંનેજ વ્યવસ્થી એવા પાણુ હોય છે, કે જે કસોટીમાં પાસે હોય છે, પરંતુ કર્તાવ્ય પાત્રન વળતે પલટાઈ જાય છે.

૫-મનુષ્યોને કામ સોંપવું તે તેમની કુશળતા, કાર્યદક્ષતા અને અનુભવનાદિને વિચાર કરીને સોંપવું, અને નહિ કે તમારી અનુભવેન. તેમના પ્રીતિભાવ અને મમતાના આલથી.

૬-જે કમની પસંદગી કરીને જે કામ માટે તે યોગ્ય હોય તેજ કામ હમ્વાનું સોંપો; અને પછી તે દરવાની જ્યારે પાછી તક આવે ત્યારેજ તેનો ફરતે તે મરડું કરવો.

૭-પ્રથમ તે કમની શક્તિ તેમજ જે કામ માટે તેનો આવક હોય તે કમને નિશ્ચય કરી લે; અને પછી તેને તે કામની જવાબદારી સોંપી દો.

૮-અનુકૂળ અકમી અનુકૂળ પદવીને માટે લાયક છે એવું તમારી નિર્ણય અપાઈ જાય. આ સમગ્રી તેને તે દરજ્જાએ મરડાવો અને તે પદવીને તે કીલ્લી શકે તેથી અનુકૂળતાએ તેને પુરી પાડો.

૯-મનુષ્યો જે અકમી કામ દક્ષતા, જોવા ને કરીને દાંડે (પ્રશંસા) પાત્ર હોય તેવા મુકાબલે અને નિવરણ સુચક અવધાનને કારણે કામની જે તેના અનુકૂળતાને પાડી નાંખે.

૧૦-જો કમને કમ દર અનુકૂળ અકમી કે તેને જ સમગ્રી શકે, તે પછીજ અનુકૂળતા અનુકૂળતા અનુકૂળતા. કે જે અકમી અનુકૂળતા હોય તેવા કમને તે મુકાબલે કરી શકે અકમી દર નવરતિ હોય તેવા કમને તેવા.

અધ્યાય ૫૩ મો-સર્ગાસંવંધીઓનું પાલણપોષણ

૧-આફતના વખતમાં પણ ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવાનો ભાગ માત્ર સર્ગાસંવંધીઓ અને ભાયાતવર્ગમાં જ હોય છે.

૨-તેમના રનેહભાવમાં ન્યૂનતા કદી ન આવે એવાં સર્ગાસંવંધીઓ જે મનુષ્યને સહભાગ્યથી પ્રાપ્ત થયાં હોય, તેની ચક્રતી કળાજ થયે.

૩-જે મનુષ્ય પોતાના જાતિભાઈઓની સાથે મોકળે અને મળતો હજનો નથી અને તેમના રનેહભાવનો અધિકારી હોતો નથી, તેની સ્થિતિ ખાળ વગરના તળાવ જેવી છે; ઉન્નતિનાં પાણી તેના ભાગ્યમાં સ્થિર ન રહેતાં વહી જાય.

૪-પોતાના જાતિભાઈઓનો જમાવ કરી તેમને પોતાને વળગેલા રાખવા, એજ પોતાની આબાદાનીનો ઉપયોગ અને હેતુ છે.

૫-માણસની જીભમાં મીઠાશ અને હાથ ઉદાર હશે, તે તેનો સજનીય વર્ગ તેની આસપાસ એકઠો થયે.

૬-જે મનુષ્ય ઉદાર સાથે ભેટ-સોગાદો આપે છે અને શુસ્સો દફતો નથી, તેના દંડતાં વધારે દૃઢ ભક્તિવાળો ભાયાતવર્ગ અને સજનીયોનો સાથ દુનિયામાં ઠાઇને નથી હોતો.

૭-કાગડો પણ પોતાના જાતિબંધુઓથી પોતાનો ખોરાક સ્વાર્થવશ બની કદી છુપાવતો નથી, પણ તેની સાથે રનેહભાવથી વહેંચીને ખાય છે. એવાજ મનુષ્યોની આબાદી રહેશે.

૮-રાજા પોતાના સઘળાજ જાતિભાઈઓ ભેડે એકસરખું વર્તન ન રાખતાં દરેકની સાથે તેની યોગ્યતા પ્રમાણે વર્તનની વિવિધતા રાખે, એ સારું છે. કાચુકે ઘણાઓને ખીન ન લોગવતા હોય એવા ખાસ હકકે લોગવવાનો મોહ હોય છે.

૯-ભાયાતનું મનોમાલિન્ય દૂર કરવાનો ઇલાજ સહેલો છે; એના અભાવાનું કારણ દૂર કરો એટલે તરતજ તે તમારે પડખે દોડી આવશે.

૧૦-જ્યાંદે કંઈ રીસાયલો ભાયાત તમારી પાસે ઠાઇ કારણ સર પાછો આવે, ત્યાંદે તેનો અંગીકાર કરો, પણ સાથે સાથે સાવચેતી પણ રાખો.

અધ્યાય ૫૪ ચો-અસાવધાનીથી સંભાળવું.

૧-મિથ્યાભિમાનથી ભરેલા સ્વપ્ન-તોષમાંથી જન્મતી અસાવધાનતા બેહદ ગુસ્સા કરતાં પણ વધારે ખરાબ વસ્તુ છે.

૨-ઘોર દારિદ્ર્યદુઃખ જેમ બુદ્ધિને કચડી નાખે છે, તેમ સલામતીની ખોટી ભાવના કીર્તિનો સંહાર કરે છે.

૩-કીર્તિ અથવા ગૌરવ અસાવધ માટે છેજ નહિ; દુનિયામાંના સકળ સંપ્રદાયોના વિચારકોનો એ નિશ્ચિત મત છે.

૪-ભીરુ અને બીકણને કિલ્લા અને ગઢાથી શું કાયદો થાય ? તેમજ અસાવધાનને પુષ્કળ સાધનસામગ્રીથી પણ શું ?

૫-જે આદમી પ્રત્યેક આશંકા સામે અગાઉથી નહિ ચેતે, તેને અકસ્માત્ આક્રમ આવતાં એ શરતચૂક માટે પસ્તાવું પડશે.

૬-બધા પ્રસંગો અને બધાજ મનુષ્યો સામે સાવચેત રહેવામાં જો તમે પ્રમાદ ન કરો, તો એના જેવું એકે નહિ.

૭-એ શખ્સને માટે કશુંજ અશક્ય નથી, કે જે પોતાના હરકામમાં સદા જાગ્રત અને સાવધાન મન સંચાલ્ય શકે.

૮-રાજાએ, બુદ્ધિમાનોએ ભલામણ કરેલાં કિંવા વખાણેલાં કાર્યોમાં ખતથી મંડયા રહેવું ઘટે. એ કર્તવ્યોનો જો તે ત્યાગ કરી દેશે, તો દુઃખલોગમાંથી સાત જન્મોમાં પણ તેનો છૂટકારો નહિ થાય.

૯-મિથ્યાભિમાનમાં ફૂલાઈ જવાની લાલચ ત્યારે ત્યારે તમને થાય, ત્યારે ત્યારે પ્રમાદ અને ગદગતીથી જે લોકોનો વિનાશ થયો છે તેમના દાખલા મનમાં સંભારી જાઓ.

૧૦-પોતાની જે કંઈ ઈચ્છા હોય તે મેળવવાનું માનવીને માટે સાધેજ સહેલું છે; પણ શરત એટલી કે, તે પોતાનો હેતુ નિરંતર પોતાના મન આગળ જાગ્રત રાખે.

અધ્યાય ૫૫ મો-ન્યાયી અમલ

૧-પૂર્ણ વિચાર કરે અને જો પક્ષમાંથી જોડેના તરફ તમારું વલણ ખતાવે નહિ નિષ્પક્ષપાત બને અને કાયદાબાજ લોકોની સલાહ મુજબ થયે. ન્યાય છલુવાની એ રીત છે.

૨-સંસાર પોતાના જીવનનિભાવને માટે મેઘ તરફ દષ્ટિ કરે છે, તેવીજ રીતે પ્રજાજન પોતાના જાનમાલના રક્ષણ માટે રાજદંડ ઉપર નજર ઠેરવે છે.

૩-જો રાજા પોતાની પ્રજા ઉપર સ્નેહથી અમલ ચલાવે છે, તેનીજ રાજ્યલક્ષ્મી દીધે કાળ રહેશે.

૪-જો રાજા ધર્માનુસાર રાજ્ય ચલાવે છે, તેના મુલકમાં નિષમિત વર્ષાકાતુ અને ઉત્તમ પાકો પોતાનું ઘર કરીને રહે છે.

૫-રાજાને વિજય અપાવનાર જોનો ભાલો નથી; પણ જોનો ન્યાયી રાજદંડ છે, કે જે હંમેશાં સીધો રહે ને કોઈ પણ પક્ષની તરફ કદી ન મૂકે.

૬-રાજા પોતાની સકળ વૈયતનો રક્ષણકાર છે; અને જો તે જોને કોઈ પણ પક્ષની બાબતે કદી ઠગવા નહિ દે, તો તેનું રક્ષણ તેનો ન્યાયી રાજદંડ જ કરશે.

૭-જો રાજાની સમીપ તેની પ્રજા સહેલાઈથી જઈ શકતી નથી, અને જો પોતાની પાસે આવતી ફરિયાદોનો સંભાળથી ધ્યાન આપી શકતો નથી, તે રાજા સ્વાનશ્વર થઈને કોઈ શત્રુની બેરહાજરીમાં પણ નાશ પામશે.

૮-જુલો, જે રાજા પોતાની પ્રજાનું બહારના તેમજ અંદરના બંને પ્રકારના દુઃખનોથી રક્ષણ કરે છે, તે રાજા અપરિચિત દુઃખના પ્રભાવનોને જો દાટે તો તે તેનો દોષ ન દેખાવ; ઉલટું જોમ કરવું જો તેનો ધર્મ છે.

૯-દુષ્ટ લોકોને મુનુની સબ કબ્લી, એ બળાબળા ખેતર માંથી નિંદામણ કર કરી દેવા બરાબર છે.

અધ્યાય ૫૬ મો--જુલમી રાજ્ય

૧-જે રાજા પોતાની પ્રજા ઉપર અત્યાચાર શુભરે છે અને અન્યાયનાં કામ કરે છે, તે રાજા ખૂની કરતાં પણ ભુંડો છે.

૨-અન્યાયી રાજાની રાજનીતિ સશસ્ત્ર વાટપાકુના મુખમાંથી નીકળતી " ઉભા રહો, અને જે હોય તે આપી દો " એ ધમકીના જેવી હોય છે.

૩-જે રાજા પોતાના રાજતાંત્રની હરહમેશ દેખરે રાખતો નથી અને તેની અંદરની અવ્યવસ્થા અને તુટીઓ ફર કરતો નથી, તેનો રાજ્યઅમલ દિવસે દિવસે ઘસાતો જાય છે.

૪-જુઓ, જે અવિચારી રાજા ન્યાયના રસ્તાથી આડો અવળો ચાલે છે, તેને પોતાનું રાજ્ય અને ઐશ્વર્ય ગુમાવવું પડશે.

૫-જુલમ નીચે કચડાતા લોકોની હાય અને આંશુજ રાજાની રાજ્યસમૃદ્ધિનો વાસ્તવિક રીતે ક્ષય કરે છે.

૬-રાજાઓને કીર્તિ અપાવનાર તેમનો ન્યાયી અમલજ છે; પણ અન્યાયી રાજ્યઅમલ તેમની કીર્તિને કલંકિત કરી દે છે.

૭-વર્ષાહીન આકાશની તળે પૃથ્વીની દશા કેવી થાય છે? આજેહૂંખ તેવીજ દશા નિર્દય પ્રજાપીડક રાજાના અમલતળે પ્રજા-વર્ગની થાય છે.

૮-જુલમગાર રાજાના અમલ તળે ધનવાનની સ્થિતિ ગરીબના કરતાં વધારે દુઃખી થાય છે.

૯-જે રાજા ન્યાય અને ધર્મના માર્ગમાંથી વાંકાચુંડે ચાલશે. તેા મેઘરાજા તેના રાજ્યમાં સમયસર વૃષ્ટિ નહિ કરે.

૧૦-જે રાજા ન્યાયપુરુષ નથી પોતાનું શાસન નહિ અસાચે ગાયોનાં ધન સુકાઈ જશે અને પ્રજાનાં વિદ્યા મૂલી ન

અધ્યાય ૫૭ મો-અયોગ્ય કામોથી દૂર રહેવું.

૧-રાજાએ શુન્દેગારના શુન્દાનું જરાજર માથે કાઢવું અને તેને ઓવી જાતની સજા કરવી કે તે ફરીને ઓવો શુન્દો ન કરે; પરંતુ એ સજા હુકમારની કડક ન હોવી જોઈએ.

૨-જેમની ઇચ્છા પોતાની રાજસત્તા ટકાવવાની હોય, તેમણે પોતાનો દંડ હોશિયારીથી વિઝતો રાખવો; પણ તેનો દુટકો પોષેથી મારવો, બહુ ભેસથી નહિ.

૩-જુઓ, જે રાજા લોહદંડથી શાસન કરે છે અને લોકોમાં ત્રાસ ઉપજાવે છે, તેને મિત્રરહિત જનીને શીઘ્ર નાશ પામવા વંખત આવે છે.

૪-જુઓ, જે રાજાની નિર્દયતા તેની દૈવતમાં કહાણીરૂપ થઈ પડશે, તેને આપત્તિવેળાએ રાજ્ય શુભાવણું પડશે અને તેનો આવરહા પણ ઢુકા થશે.

૫-જે રાજા નિષ્કુર હૃદયી અને વિકરાળ મોહનો હોય તેની પ્રજાને માટે અગમ્ય હોય છે, તેના હાથમાં રહેલ સમૃદ્ધિ એક ભયંકર રાક્ષસથી રક્ષાતા ધનભંડાર જેવી છે.

૬-રાજાને કઠોરભાષી અને ક્ષમાહીન હશે તો તેની રાજ્ય-સમૃદ્ધિ, કાલે તેટલી મોટી હોવા છતાં, સત્વર નષ્ટ થઈ જશે.

૭-કઠોર વચનો અને હુકમારની કડક સજાઓ-એ ઓવી કાનસો છે, કે જે સત્તારૂપી લોખંડને ઘસી ઘસીને સાફ કરી નાખે છે.

૮-જુઓ, જે રાજા પોતાની યોજના નિષ્કુળ નીવડતાં મંત્રીમંડળની સલાહમસલત નહિ લે અને ઉશ્કેરાઈ જઈને ત્રાસ વર્તાવશે, તેની રાજ્યલક્ષ્મી ક્ષીણ થઈ જશે.

૯-જે રાજા સવેળાએ પોતાના જગ્યાવાનાં સાધનોની પેરવી નહિ રાખે, તેને એકાએક લડાઈનો પ્રસંગ આવતાં ભયથી થર-થર કંપણું પડશે ને સત્વર નષ્ટ થવું પડશે.

અધ્યાય ૫૮ મો-ઠાવકાઈ કિંવા ઠરેલપણું

૧-કાવકાઈ નામે જોવાપાતી ચિત્તચોર સુઠરી તરફ જુઓ
સંભારતું મન નિવિંધને માટે છે તે જોનાજ પ્રલાયે.

૨-માય ન શકાય જોરા ગીનની કિંમત શી? અને અનુચ્ચ
દે મહેનદાની ન દાખવનાર આંખની પણ કિંમત શી છે?

૩-માય મેદરમાંજ દેખાવ દેનાર આંખોનો શો ઉપયોગ
છે, જે તેને બીજાના પ્રતિ નેમના પ્રમાણમાં ઠાવકાઈ ન દેખાડે?

૪-વિદ્યારથીવતઃ અથવા ગાંભીર્ય જોજ આંખનું બૂબલ છે.
જે આંખનો તે ન જોય તે નેની ગણના માત્ર બાકમાંજ થશે.

૫-જોમાયો પ્રતિ વિદ્યારથીવતઃ ન દાખવનાર આંખોવાળો
જો જોઈ તરફ જુલે! અનેજર, તેજો જમીનમાં ઉલ્લેખ મુક
હું કે પ્રભુ વધારે સારા નર્થકર.

૬-તે દે દેઃ કાચેજ આંધળા છે, જેજો બીજાઓ પ્રતિ
કાવકાઈ નર્થ દેવે દેવે અને બીજાઓના અપરાધપ્રતિ ચીઈ
નર્થ દેવે જોવાન નેજા વસ્તુર જોવાન પણ દેખાઈ નથી.

૭-નિજમનંજન પાડનારોનો જસાયે મનુષ્ય કયા કયા
જોજો કાચે જો જોનારોનો અને કાવકાઈ દાખવી શકે છે,
જો જુલે જો જુલેનો વસ્તુર દેવે.

૮-જોજો અવકાઈ દેવે જે નેજા દેવે પ્રતિ પણ જુલે
કાવકાઈ અને નિજમનંજન દાખવે જો દેવેનો નું કાવકાઈ.

અધ્યાય ૫૧ મો-શક્તિ-ઉત્સાહ

૧-જેમનામાં શક્તિ અથવા ઉત્સાહ હોય, તેઓજ શ્રીમંત કહેવાય. અચાનક લોકો શું પોતાની ગિરજાતના પથ માલીક છે કે ?

૨-ઉત્સાહ અને ઉદ્યમ એજ માણસનું સાચું ધન છે. કેમકે કનકોદન તો કોઈ ને કોઈ દિવસ તેની પાસેથી જવાનીજ.

૩-જે લોકોના હાથમાં અખૂટ ઉત્સાહ અને પુરુષાર્થરૂપી સાધનસામગ્રી હોય છે તે લોકો નિરાશ થઈને કદીજ કહેશે નહિ કે "હાથ ! અમે પાપમાલ થઈ ગયા !"

૪-જે મનુષ્ય ઉદ્યમમાંથી કદીજ પાછી પાની કરતો નથી, તેનું કોઈનું પૂછતી ભાગ્યલક્ષ્મી તેને ઘેર પધારે છે.

૫-જે જળવટે છોડવાનું સિંચન થાય છે, તેજ જળ તેનાં ફૂલના હોવા અથવા ફાલનું માપ છે; તેવીજ રીતે માણસનો કાર્ય કરવાનો ભુરસો એજ તેની ભાગ્યલક્ષ્મીનું માપીક છે.

૬-તમારા બધાજ કાર્યકેતુઓ મંદાન અને બળ ધવા દો. કારણ કે જો તેઓ નિષ્ફળ નીવડશે તોપણ તમારી કીર્તિને અંખપ લાગશે નહિ.

૭-ધીરંવાન પુરુષો હાર ધવા છતાં હિંમત હારતા નથી. હાથીના શરીરમાં સુવીક્ષ્ણ તીર ઉંટે ખુંપતાં તે પોતાના પગ રણક્ષેત્રમાં એર દડતાથી જમાવે છે.

૮-જે માણસો પુરુષાર્થહીન હોય છે એને જેમનામાં ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગનો અભાવ હોય છે, તેમના નસીબમાં અખૂટ કીર્તિ કદીજ સંભવતી નથી.

૯-હાથીનું બારે મોઢું કદ અને તેના અલ્પિયાળા દંતશળો તેને શું કામ લાગે છે ? વાઘને પોતાના પર તરતપ મારવાની વેપારી કરતો બોધનેજ હાથીનાં માતીઆં મરી જાય છે.

૧૦-ઉત્સાહની ભરપટ એજ બસ બળ છે. જેમનામાં તે નથી તે લોકો માત્ર ગાંઠનાં કુંઠાં કે ચાંબલા જેવા છે. તેમને માનવીનું શરીર છે એટલેજ માત્ર તકાવત.

અધ્યાય ૫૮ મો-ઠાવકાઈ કિંવા ઠરેલપણું

૧-ઠાવકાઈ નામે ઝોળખાતી ચિત્તચોર સુંદરી તરફ જુઓ! સંસારનું ચક્ર નિર્વિધને ચાલે છે તે એનાજ પ્રતાપે.

૨-ગાઈ ન શકાય એવા ગીતની કિંમત શી? અને અનુગ્રહ કે મહેરબાની ન દાખવનાર આંખની પણ કિંમત શી છે?

૩-માત્ર ચેહરામાંજ દેખાવ દેનાર આંખોનો શો ઉપયોગ છે, જો તેઓ ખીજાઓ પ્રતિ તેમના પ્રમાણમાં ઠાવકાઈ ન દેખાડે?

૪-વિચારશીલતા અથવા ગાંભીર્ય એજ આંખનું ભૂખણ છે. જે આંખમાં તે ન હોય તો તેની ગણના માત્ર બાકામાંજ થશે.

૫-ખીજાઓ પ્રતિ વિચારશીલતા ન દાખવનાર આંખોવાળા માણસો તરફ જુઓ! ખરેખર, તેઓ જમીનમાં ઉલોલા સૂકા ફુંકા કરતાં વધારે સારા નથીજ.

૬-તે લોકો સાચેજ આંધળા છે, જેઓ ખીજાઓ પ્રતિ ઠાવકાઈ નથી દેખાડતા; અને ખીજાઓના અપરાધપ્રતિ મીઠી નજરે જોનારના જેવા વાસ્તવ જોનારા પણ કોઈજ નથી.

૭-નિજકર્તવ્યના પાલનમાંથી જરાયે ચ્યુત થયા વગર ખીજાઓ પ્રત્યે જે રહેમદિલી અને ઠાવકાઈ દાખવી શકે છે, તે માણસ આ પૃથ્વીનો વારસદાર થશે.

૮-તમારો અપરાધ કયો હોય તેવા લોકોપ્રત્યે પણ ક્ષમા પ્રદાન કરવું અને રહેમદિલી દાખવવી એ કુલીનતાનું લક્ષણ છે.

અધ્યાય ૬૦ મો-અપ્રમાદ

૧-‘વંશ’ અગર ‘વેદો’ એ નામે ઓળખાતો ત્રાસુકનો દીવો, પ્રમાદ નામની ગંદી હવાનો હુમલો થશે તો હાલવાઈ જશે.

૨-તેમને ચોતાનો વંશ પાકે પાચે સ્થાપવો હોય તેમણે પ્રમાદ-ને તેના વાસ્તવ નામથી પીછાની તેનાથી સહંતર દૂર રહેવું ઘટે.

૩-તે મૂર્ખો પ્રમાદવશ બનીને ખુનીને ચોતાની કાંટે વળગાડે છે, તેના વંશનું અકાળે આવી બને છે.

૪-તે લોકો પ્રમાદમાંજ પર્યા રહે છે અને ઉચ્ચાશયી તથા હમદાકમો પ્રતિ ચોતાના હાથ વાળતા નથી, તેમનો વંશ વિનાશના રથે પળશે અને તેમના હુશુભો હગલે ને પગલે વધતા જશે.

૫-લાસરીઆપણ; ભૂલકણાવેડા, આળસ અને ઉઘ-એ ચાર, વિનાશને માટે સરળથેલા લોકોની વિલાસનોકા છે.

૬-પ્રમાદીજનો રાજાઓના કૃપાપાત્ર હોય, તોપણ સંસારમાં તેમનો કદાપિ અવ્યુદય થતો નથી.

૭-જેના પછુ કુટુંબ ઉપર આપત્તિઓ આવી હોય, તે જો પ્રમાદનો ત્યાગ કરી દેશે તો તેજ ઘડીએ તેની ઉપાધિઓ ટળી જશે.

અધ્યાય ૬૨ મો-વાક્યાતુર્ય

૧-આબાદી અને પાથમાલી, અથવા સંપત્તિ ને વિપત્તિ
લભની શક્તિમાં માને લભને વશ રહેલી છે; માટે વાણીનો અ-
વિવેક ન થાય તેથી ખાસ સંભાળ રાખવી.

૨-જે વાણી મિત્રોનો મૈત્રીસંબંધ દઢાવે અને દુશ્મનોનાં
હિલ્લ પીગળાવે તેજ વાણી 'વાણી' નામને યોગ્ય છે.

૩-પ્રત્યેક પરિસ્થિતિની એક વાર વાગળી તુલના કરે,
અને તે પછીજ ઉચિત વાણી ઉચ્ચારે; કારણ કે ધર્મની વૃદ્ધિ અને
લાભની દૃષ્ટિએ એના કરતાં વધારે કિંમતી અન્ય કંઈજ તમારે નથી.

૪-તમે એવી વાણીનું ઉચ્ચારણ કરો, કે જેને અન્ય કોઈજ
વાણી દબાવી દઈ શકે નહિ.

૫-પોતાના શ્રોતાઓનાં હિલ્લ પોતાની સાથે એકરૂપ બનાવી
દે એવી વક્તૃતા કરવી, અને સામાવાળાઓનાં સ્વચ્છનોનો સાર
અપસર સમજી લેવો, એ પક્ષા મુત્સરીનું ખાસ લક્ષણ છે.

૬-જે મનુષ્ય વાક્યાતુર્યસંપન્ન છે અને જે ગભરાટ કે ડરને
ઓળખતો નથી, તેને અર્થાં કે વાકમાં હરાવી દેવાનું કામ વાલ-
સલાને માટે પણ અશક્ય છે.

૭-જે માણસની વક્તૃતા મુસંબદ્ધ અને સમન્વત્તભર્યા
શબ્દોથી મુસતિજત હોય છે, તે સમગ્ર સંસારને પોતાની આંગળી-
ને ટેરવે નચાવે છે.

૮-જે લોકોને પોતાના મનના વિચાર થોડા અને મુનંદા
શબ્દોમાં બહાર કરી દેવાની કળા સાધ્ય નથી હોતી, તેઓમાંજ
સાચે આત્મ પિંજણ પિંજવાની લાગ હોય છે.

અધ્યાય ૬૧ મો—આફતમાં પળ હિંમત

૧—જ્યારે તમારા ઉપર કોઈ આફત આવી પડે, ત્યારે હસતે મોઢે તમે તેની સામા થાઓ. કેમકે આફતની સામે શક્તિ આપવા માટે હાસ્ય જેવું બીજું કંઈજ નથી.

૨—અંચળ વૃત્તિનો આદમી પણ મુશીબતની સામે થવાને જો પોતાની મનોવૃત્તિઓને એકાગ્ર કરશે, તો તેની સાથે તેજ ઘડીએ મુશીબતોનો ઉલટેલો આપો દરિયો શમી જશે.

૩—મુશીબતોની પરવા ન કરનારાઓજ મુશીબતોને મુઝવીને પાછી વાળે છે.

૪—જે મનુષ્ય હરેક આફતને ખુંદીને આગળ વધવાની તનતોડ મહેનત કરવાની તૈયારી રાખે છે, તેને તેમ કરવામાં વિઘ્નો બંધ નડે, પણ આખરે તો તે એ વિઘ્નોનેજ નિરાશ બનાવીને પાછાં કાઢશે.

૫—આપત્તિઓની આખી ફાંજને પોતાની સામે ગોઠવાયલી જોઈને પણ જેનું હૃદય મોળું નથી પડતું, તેના માર્ગમાં વિઘ્નોને આવતાંજ વિઘ્ન નડે છે.

૬—સૌભાગ્યને વળતે જેઓ અભિમાનમાં આવી જતાં નથી, તેમને “હાય, અમે પાયમાલ થઈ ગયાં !” એમ કહીને દેવાપણું હોય ખરૂં કે ?

૭—શાણ તો સમજતાજ હોય છે કે, આ શરીર એ આપત્તિઓનો ઉતારો છે, અને તેથી તેમના ઉપર જો કોઈ આફત આવી પડે છે તો તેઓ તેની પરવાજ કરતા નથી.

૮—જુઓ, જે આદમી સુખચેનની ચાહના રાખતો નથી અને જે જાણે છે કે આપત્તિઓ પણ સૃષ્ટિકર્મના કાયદાનો એક અંશ છે, તે આદમીને કોઈ પણ આપત્તિથી ચચણાટ થતો નથી.

૯—જે મનુષ્ય પરિશ્રમની પીડા, તકલીફ અને કડાફ્ટને કર્તવ્ય તરીકે માને છે, તેનાં વખાણ તેના દુસ્મનોને મોઢે પણ થાય છે.

અધ્યાય ૬૨ મો-વાક્યાતુર્ય

૧-આજાદી અને પાપમાદી, અથવા સંપત્તિ ને વિપત્તિ જીમની શક્તિમાં યાને જીમને વશ રહેડી છે; માટે વાણીનેા અવિષેક ન થાય તેવી ખાસ સંજ્ઞાજ રાખવી.

૨-જે વાણી મિત્રોનો મિત્રીશ્રંખા દહાવે અને દુશ્મનોનાં દિવ પીગળાવે તેજ વાણી 'વાણી' નામને યોગ્ય છે.

૩-પ્રત્યેક પરિસ્થિતિની એક વાર વાજળી તુલના કરો, અને તે પછીજ ઉચિત વાણી ઉચ્ચારો; કારણ કે ધર્મની વૃદ્ધિ અને લાક્ષની દૃષ્ટિએ એના કરતાં વધારે કિંમતી અન્ય કંઈજ તમારે નથી.

૪-તમે એવી વાણીનું ઉચ્ચારણ કરો, કે જેને અન્ય કંઈજ વાણી દબાવી દઇ શકે નહિ.

૫-પોતાના ઓતાઓનાં દિવ પોતાની સાથે એકરૂપ બનાવી દે એવી વકતૃતા કરવી, અને સામાવાળાઓનાં નવચનોનો સાર અડધસેર સમજી લેવો, એ પક્ષા મુત્સદીનું ખાસ લક્ષણ છે.

૬-જે મનુષ્ય વાક્યાતુર્યસંપન્ન છે અને જે ગભરાટ કે ડરને જીતી જાય નથી, તેને ચર્ચા કે વાદમાં હરાવી દેવાનું કામ બાલ-મત્તાને માટે પણ અશક્ય છે.

૭-જે માણસની વકતૃતા મુસંબદ્ધ અને સમજાવટભર્યા શબ્દોથી મુસન્નિત હોય છે, તે સમગ્ર સંસારને પોતાની આંગળી-ને ટેરવે નચાવે છે.

૮-જે લોકોને પોતાના મનના વિચાર ઘોડા અને ચુનંદા શબ્દોમાં જાહેર કરી દેવાની કળા આધ્ય નથી હોતી, તેઓમાંજ આવે જાણું પિંજણું પિંજવાની લગ હોય છે.

અધ્યાય ૬૩ મો-આચારવ્યવહારની પવિત્રતા

૧-મૈત્રીસંબંધો માનવીને વિજય અપાવનારા છે, પરંતુ આચારવ્યવહારની પવિત્રતા મનુષ્યની હૃદય ઇચ્છાને તૃપ્ત કરે છે.

૨-જે દૃત્યોથી મુચશ અને બાથુકનો લાભ થાય તેમ ન હોય, તેવાં દૃત્યોથી હુમેશાં છેડા રહો.

૩-જે લોકો સંસારમાં ઉત્પત્તિ સાધવાના અભિલાષી હોય, તેમણે દીર્ઘકાલે કલંકિત બનાવનાર સર્વ પ્રકારનાં આચરણોથી અળગા રહેવાં ધરે.

૪-જે લોકો વસ્તુઓને તેમના વાસ્તવિક પ્રમાણમાં જ નિરખે છે, તેઓના પર આકૃતની ચેળા આવી પડતાં પણ તેઓ અકીર્તિ કર અને અધમ આચરણનો આશ્રય લેતા નથી.

૫-સત્યુક્તો જે કામોને નિંદ્ય ગણતા હોય, એવાં કામો પોતાને જન્મ આપનારી માતાને બૂળમરણમાંથી બચાવવા ખાતર પણ દોષ એ ન કરવાં.

૬-અપયશનરેલાં અધમ સાધનોથી એકઠી કરેલી દોલત ને બહોળલાલી કરતાં સદાચારી મનુષ્યની કંઠાત્રિયત અને તંબી અનેક દરતોને સારી છે.

૭-સામાને રોવગર્વને જે સંપત્તિ એકઠી કરવામાં આવે છે તે બધીજ, તેના સંચયકર્તાને રોતો રાખીનેજ વિદાય થઈ જાય છે; પરંતુ સદાચારને રક્તે સંપાદન કરેલી સંપત્તિ, વયમાં ના થઈ જાય છે તે પણ આશરે આવી મળેજ છે.

૮-દગ કેટકા ઠાવો દ્રવ્યને સંચય કરવાની દોશીય કરવી, તે વસ્તુકરેલાં અરોગ વેશનાં પાણી ભરી રાખવા સમાન નિષ્ફળ છે.

અધ્યાય ૬૪ મો-ગુણવગુણનો નિર્ણય

૧-સફળતાની મહત્તા, અફળતાને માટે મથનારી ઇચ્છા-શક્તિની મહત્તા સિવાય અન્ય કંઈજ નથી. (અર્થાત્ ઇચ્છા-શક્તિ પણ મહાન હોવી જોઈએ.)

૨-નિષ્ફળ વાત જોવાં કૃત્યોથી અજાણ રહેવું, પણ સફળતાનો સંભવ છતાં માત્ર વિષ્ણોથી ડરીને પ્રયત્નથી દૂર ન થવું, એ બે સિદ્ધાંતો બુદ્ધિમાન લોકોના માર્ગદર્શક સોમિયા કહેવાય છે.

૩-ખરે કાર્યસાધક પોતાની મતલબને ત્યારેજ પ્રગટ થવા દે, કે જ્યારે તે મતલબ પાર પડે. કારણ કે કવેજાની બહિરાત-થી દહાય જોવાં વિષ્ણો આવે કે ને ટાળવાં અશક્ય થાય.

૪-હરકોઈ વાત કરવી સહેલી છે, પણ તે વાતને પ્રયોગસિદ્ધ કરી આપવી કઠિન છે.

૫-મહાન કામો પાર પાડવાને પંકાયલ હોય જોવા માણસની સેવા-સહાયતા મેળવવાને રાજઓ પણ પડાપડી કરે છે, અને મધેજ તેની સેવાનાં વખાણ થાય છે.

૬-જે પણ કામ કરવાની મનુષ્યો ઇચ્છા કરે છે, તે કામ તેમણે પાર પડે છે અને તે પણ તેમની ઇચ્છેલી રીતેજ. પરંતુ શરત જોટલી કે, તેઓ જે કરવાની ઇચ્છા કરે તે પોતાની પૂરી શક્તિ અને પૂરા દિલથી કરે.

૭-દેખાવપરથીજ કોઈ શખસનો તિરસ્કાર ન કરો. કારણ કે જોવાં પણ માણસો દુનિયામાં છે, કે જેઓ વેગખંધ દોડતા ભારે મોટા-ગાદાની ધરીના ખીલા સમાન હોય છે.

૮-પોતાની સમગ્ર કુશળતા ને કુનેવબુદ્ધિને કામો લગાડીને અમુક બાબતનો એક વાર જો તમે નિશ્ચય કરી લીધો, તો પછી તેમાંથી જરાયે ન દગમગત્તાં પાર પાડવા મંટી પડો.

૯-જોવાંજ કામો ઉપાડવાં, કે જે સુખ વધારનારાં હોય; અને જોવાં કામને આવશ્યતાં દહાય તમને નિર્દય કુજેતીના લોગ થવું પડે, તોપણ છેવટ સુધી મજબૂત રહો.

૧૦-જે માણસોમાં શુભાવશુભના નિર્ણયનો અભાવ હશે, તેમણે બીજી રીતે કાવે તેટલી મહત્તા મેળવી હશે તોપણ દુનિયા તેમની પરવા કરશે નહિ.

અધ્યાય ૬૩ મો-આચારવ્યવહારની પવિત્રતા

૧-મૈત્રીસંબંધો માનવીને વિજય અપાવનારા છે, પરંતુ આચારવ્યવહારની પવિત્રતા મનુષ્યની હરેક ઇચ્છાને તૃપ્ત કરે છે.

૨-જે કૃત્યોથી સુચશ અને જાથુકનો લાભ થાય તેમ ન હોય, તેવાં કૃત્યોથી હુમેશાં છેટા રહો.

૩-જે લોકો સંસારમાં ઉન્નતિ સાધવાના અભિલાષી હોય, તેમણે કીર્તિને કલંકિત બનાવનાર સર્વ પ્રકારનાં આચરણોથી અળગા રહેવું ઘટે.

૪-જે લોકો વસ્તુઓને તેમના વાસ્તવિક પ્રમાણમાં જ નિરખે છે, તેઓના પર આકૃતની વેળા આવી પડતાં પણ તેઓ અકીર્તિકર અને અધમ આચરણનો આશ્રય લેતા નથી.

૫-સત્પુરુષો જે કામોને નિંદ્ય ગણતા હોય, એવાં કામો ચોતાને જન્મ આપનારી માતાને ભૂખમરામાંથી બચાવવા ખાતર પણ કોઇએ ન કરવાં.

૬-અપયશભરેલાં અધમ સાધનોથી એકઠી કરેલી દોલત ને જાહોજલાલી કરતાં સદાચારી મનુષ્યની કંગાલિયત અને તંગી અનેક દરજ્જે સારી છે.

૭-સામાને રોવરાવીને જે સંપત્તિ એકઠી કરવામાં આવે છે તે બધીજ, તેના સંચયકર્તાને રોતો રાખીનેજ વિદાય થઈ જાય છે; પરંતુ સદાચારને રસ્તે સંપાદન કરેલી સંપત્તિ, વચમાં નષ્ટ થઈ જાય છે તોપણ આખરે આવી મળેજ છે.

૮-દગાફટકા દ્વારા દ્રવ્યનો સંચય કરવાની કોશીષ કરવી, તે વણપકવેલા માટીના ઘડામાં પાણી ભરી રાખવા સમાન નિષ્ફળ છે.

અધ્યાય ૬૪ મો-ગુણાવગુણનો નિર્ણય

૧-સફળતાની મહત્તા, સફળતાને માટે મથનારી ઇચ્છા-શક્તિની મહત્તા સિવાય અન્ય કંઈજ નથી. (અર્થાત્ ઇચ્છા-શક્તિ પણ મહાન હોવી જોઈએ.)

૨-નિષ્ફળ બાદ એવાં કૃત્યોથી અળગા રહેવું, પણ સફળતાનો શંકર છતાં માત્ર વિઘ્નોથી ઠરીને પ્રયત્નથી ફર ન થવું, એ એ સિદ્ધાંતો બુદ્ધિમાન લોકોના માર્ગદર્શક સોમિયા કહેવાય છે.

૩-ખરો કાર્યસાધક પોતાની મતલબને ત્યારેજ પ્રગટ થવા દે, કે જ્યારે તે મતલબ પાર પડે. કારણ કે કવેજાની બહિરાત-થી કદાચ એવાં વિઘ્નો આવે કે જે ટાળવાં અશક્ય થાય.

૪-હરકોઈ વાત કરવી સહેલી છે, પણ તે વાતને પ્રયોગસિદ્ધ કરી આપવી કઠિન છે.

૫-મહાન કામો પાર પાડવાને પંકાયલ હોય એવા માણસની સેવા-સહાયતા મેળવવાને રાજઓ પણ પડાપડી કરે છે, અને બધેજ તેની સેવાનાં વખાણ થાય છે.

૬-જે પણ કામ કરવાની મનુષ્યો ઇચ્છા કરે છે, તે કામ તેમનું પાર પડે છે અને તે પણ તેમની ઇચ્છેલી રીતેજ. પરંતુ શરત એટલી કે, તેઓ જે કરવાની ઇચ્છા કરે તે પોતાની પૂરી શક્તિ અને પૂર્ણ દિલથી કરે.

૭-દેખાવપરથીજ કોઈ શખસનો તિરસ્કાર ન કરો. કારણ કે એવાં પણ માણસો હુનિયામાં છે, કે જેઓ વેગબંધ દોડતા ભરે મોટા ગાડાની પરીના ખીલ: અમાન હોય છે.

૮-પોતાની સમગ્ર કુશળતા ને કુનેદબુદ્ધિને કાને લગાડીને અમુક બાબતનો એક વાર એ તને નિર્ણય કરી દીધો, તો પછી તેમાંથી જરાયે ન દગમગનાં પાર પાડવા મંડી પડે.

૯-દે.વાંજ કામો ઉપાડવાં, કે જે સુખ વધારવાં હોય; અને એવાં કામને આચરતાં કદચ તમને નિર્ણય ફેરવેલીના લોગ થવું પડે, તે પણ હંમેશા સુખી નજરૂજ રહે.

૧૦-જો મનને ના સુખાસુખનું નિર્ણયને અજબ દશે, તેમણે જાણ દીધે કે જે તે/હો નહીજ નેવવી દશે તે પણ હુનિયા તેમની પાવ. કરે ન દે.

અધ્યાય ૬૬ મો-રાજદૂત અથવા ઇલ્લી

૧-પ્રેમાળ સ્વભાવ, ઉચ્ચ કુળ અને સત્વજ્ઞોના હિતનું રક્ષન કરે તેવી રીતભાત—એ એલચીના કાર્ય માટેની લાયકાતો છે.

૨-પોતાના રાજપ્રત્યેની એકનિષ્ઠાભરી વફાદારી, તેજસ્વી શુદ્ધિ અને વાક્યાતુરી, આ ત્રણ ગુણ એલચીમાં ખાસ જરૂરી છે.

૩-પોતાના માલીકને ખચિત લાભદાયી નીવડે એવાંજ વચનો સામાં સમક્ષ બોલવાનું માધે છે છે, તે સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્વાન હોવો જોઈએ.

૪-જેનામાં અફલક તેમજ શાન બન્ને હોય અને જેનો ચેહરો ભવ્ય અને તેજસ્વી હોય, તેવાનેજ દૂતકાર્ય માટે જવા દેવો. x

૫-દુઃક વક્તવ્ય, છબની મીકારા અને અપ્રિય ભાષાનો ત્યાગ—એ સાધનોદ્વારા એલચી પોતાના માલીકનું હિત અવશ્ય સાધી શકશે.

૬-વિદ્યતા, ઠંડો મિલનજ, સચોટ વાણી અને કયે પ્રસંગે શું બોલવું કે કરવું તે સમજવાની શક્તિ યાને પ્રસંગાવધાનતા—એ શુષો એલચીની અંદર હોવાની આવશ્યકતા છે.

૭-જેને સમય અને સ્થળને ઝટ વર્તી લે જોવી ચોક્કસ આંખ હોય, જેને પોતાના વક્તવ્ય કર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય અને જે પોતાના શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરતાં પહેલાં તેમને જોખી જોતો હોય, તેવો નર દૂતકાર્ય માટે લાયકમાં લાયક છે.

૮-દૂતકાર્ય માટે જેને મોકલવામાં આવે, તે માણસ ચિત્તનો દંડ, હૃદયનો પવિત્ર અને મનોદ્વર પ્રકૃતિવાળો હોવો જોઈએ.

૯-જે દૃઢચિત્તવાળો દૂત પોતાના મુખમાંથી અણુછાજતાં અને દુર્બળ વચનો કદી નીસરવા દે નહિ, તે પરદેશી દરબારોમાં પોતાના રાજન્યા પેગામ પહોંચાડવાને બિલકુલ લાયક છે.

૧૦-મોત માધે જીજીમી રહ્યું હોય ત્યારે પણ એક સાચે એલચી પોતાની સરકારનું હિત સમાલવાની પૂરી કાચીશ કરશે.

xએવરાની બચવાનો મુખ્ય તો રાજકુલમાં અવરજવ હોવાનું મનુ-
સ્મૃતિ અને શુકનીતિમાં પણ વર્ણવાયું છે જુઓ—મનુસ્મૃતિ ૭-
૧૪ અને શુકનીતિ ૧-૧૭૪ અને ૧૭૫

અધ્યાય ૬૭મો—રાજાઓ સમક્ષ કેવું વર્તન રાखવું?

૧-રાજાઓની સાથે ફરવાના જેમને કોડ હોય, તેમણે પોતાનું વર્તન, અગ્નિ સમક્ષ તાપવા જેઠલાં મનુષ્યો જેવું રાખે છે તેવું જ રાખવું ઉચિત છે; એટલે કે તેઓ આઝા પાસે પણ ન જાય અને આઝા દૂર પણ રહે નહિ.

૨-જે ચીજોની લાલસા ખુદ રાજાને હોય તે ચીજોની લાલસા તેણે કદી ન ધરવી. રાજાની જાથુકની કૃપા મેળવવાનો અને તે દ્વારા પોતાની સમૃદ્ધિ વધારવાનો એ ખાસ મંત્ર છે.

૩-જો અપયશ મેળવવાની તમારી મરજી ન હોય, તો ગંભીર જાતના દોષોથી તમારે હરહમેશ સ્વચ્છ રહેવું જોઈએ, કારણ કે રાજા એક વાર પણ જાત્રત થવા પામી તો પછી કેમે કરી તે ટળતી નથી.

૪-મોટાંઓની સમક્ષ કાનમાં ગુસપુસ કરો ના કે તેમના દેખતાં બીજાની સામે જોઈને હસો યા મોં મલકાવો ના.

૫-કોઈ પણ વાત લપાઈ ને સાંભળી લેવાની કે તમારાથી ગુપ્ત રખાયેલી વાત યુક્તિપૂર્વક કઢાવી લેવાની કોશીલ કરવી નહિ; અને એ ગુપ્ત વાત ત્યારેજ શ્રદ્ધા કરવી, કે જ્યારે તમને સ્વેચ્છાપૂર્વક કહેવામાં આવે.

૬-રાજાનો મિત્રજ અમુક વખતે કેવો છે અને અમુક તકે પણ કેવી છે તેને કળી લીધા પછીજ જે કંઈ કહેવું હોય તે તેને રુચિકર ઘઈ પડે એવા શબ્દોમાં ધીમેથી કહેવું.

૭-રાજાને ગમતી હોય તેવીજ વાતો તેની આગળ કાઢવી; પણ નજીવી-નમાલી વાતો વિષે તે પૂછે તો પણ અર્થ ન કરવી.

૮-રાજા નાનો હોય, સગો સંબંધી હોય અથવા વગસગવાળો હોય તો પણ તેને તુચ્છ નહિ લખતાં તેના રાજતેજ આગળ અદળસર આવો.

૯-મનુષ્યો રાજાની ઘરવટ અને ગાઢ મૈત્રી ઉપર ભરોસો રાખીને અનુચિત કાર્યો કરશે તેઓને પાપમાલ થવું પડશે.

અધ્યાય ૬૮ મો-આકૃતિપરથી મનોભાવ પારખવા

૧-હિલની વાત કહેતાં પહેલાં સમજી ભાવ તેવા મનુષ્યને માત્ર મનુષ્ય નહિ પણ દેવ સમજો.

૨-દેખાવપરથીજ મનુષ્યના મનોભાવ પામી જવાની જેમના માં શકિત છે, એજોને હરકોઈ પ્રકારે તમારા સલાહકાર બનાવો.

૩-જે લોકો 'શબ્દોનું' ઉચ્ચારણ યતાં પહેલાં મનના ભાવ કળી જવાને સમર્થ હોય, તેમની સુખાકૃતિ બીજા તેમ નહિ કરી શકતાવાના જેવીજ ભલેને હોય, તથાપિ તેમનો વર્ગ નાખોજ પડે છે.

૪-મનની વાત એક નજરમાત્રથી આંખ કળી ન શકે, તો પછી આંતરિયોની આંદર ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની વિશેષતા શી રહી?

૫-સ્ફટિક અથવા બિલોરી પથ્થર પોતાનો અસલ રંગ બદલીને પાણીની વસ્તુનો રંગ ધારણ કરી લે છે, તેવીજ રીતે સુખાકૃતિનો દેખાવ પણ બદલાઈ જાય છે, અને હૃદયમાં આતમ્રાત થયેલા ભાવ પ્રગટ કરી દે છે.

૬-ચેહરાના કરતાં ચઢીઆતી ભાવપ્રદર્શક ચીજ બીજી કયી છે? કારણ કે મનમાં દિલગીરી છે કે ખુશી છે તે વાત ચેહરાજ પ્રથમ કહી આપે છે.

૭-તમારા અંતરના ભાવ વગરખોલ્લે સમજી જઈ શકે એવો કોઈ આદમી જો તમને મળી જાય, તોપછી તમારા મનોભાવની પૂર્તિ માટે તમારે તેના તરફ એક દષ્ટિપાત કરવાનીજ માત્ર જરૂર પડે છે. એક દષ્ટિપાતમાત્રથી તમારી સકળ ઇચ્છાઓ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

૮-આંખના ને મોંના હાવભાવ સમજી શકે તેવાં બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો જો પડખામાં હશે, તો તેમની આંખજ એકલી કહી આપશે કે, સામા માણસના દિલમાં મેત્રી છે કે દ્વેષભાવ છે.

૯-જે લોકો પોતાને કાબેલ અને કુશાગ્ર કહેવડાવે છે, તેમનો માપવાનો ગજ જો તમારે બાણવો હોય, તો તેમની આંખ છે, બીજું કંઈજ નહિ.

અધ્યાય ૬૧ મો-વક્તાની યોગ્યતા

૧-૨૨૨. એ વાતુત્તરજ્ઞાના પારંગત અને વ્યવસ્થાપક મહેનતને માટે મોત્યુરોનેના વાચાણર અભ્યાસ કરી હો અને તેમને અનુકૂળ વચને તે હુંજ લાહું વડે હયા થવા હે.

૨-૨૨૩. હો, હો વાચનો! વડુંજને વાચાણર પીઠાન્યા વાર વેળી વાચાણર અભ્યાસ ન કરો જો, તેમજને વાતુત્તરજ્ઞાની ગતિગમન થયો.

૩-૨૨૪. વાચનો! વાચાણર અભ્યાસની વાચી કરો અને અનુકૂળ વચને તે વાચાણર અભ્યાસ કરી વચો.

૪-૨૨૫. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને આત્મચરમ હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો.

૫-૨૨૬. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને વાચાણર અભ્યાસ કરો. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો.

૬-૨૨૭. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને વાચાણર અભ્યાસ કરો.

૭-૨૨૮. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને વાચાણર અભ્યાસ કરો.

૮-૨૨૯. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને વાચાણર અભ્યાસ કરો.

૯-૨૩૦. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને વાચાણર અભ્યાસ કરો.

૧૦-૨૩૧. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને વાચાણર અભ્યાસ કરો.

૧૧-૨૩૨. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને વાચાણર અભ્યાસ કરો.

૧૨-૨૩૩. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને વાચાણર અભ્યાસ કરો.

૧૩-૨૩૪. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને વાચાણર અભ્યાસ કરો.

૧૪-૨૩૫. હો વાચનો! વાચાણર અભ્યાસ કરો અને વાચાણર અભ્યાસ કરો.

અધ્યાય ૭૦ માં-દેશ અથવા મુલક

૧-મહાન દેશ જે કહેવાય, કે જેની દૂરસે કદાપિ નિષ્ક્રમ નીવડતી નથી, અને જેમાં સંતસાધુઓનો તેમજ ધર્મપરાયણ શ્રીમંતોનો વાસો હોય.

૨-મહાન દેશ એજ કહેવાય, કે જે ચોતાની ઊંડકાતી સમૃદ્ધિથી લોકોને ચોતાના તરફ આકર્ષિતો હોય અને જે આકર્ષિતો થી મુક્ત રહી માતળર દૂરસ આપતો હોય.

૩-કોઈ મહાન રાષ્ટ્ર તરફ નજર કરો; તેના ઉપર કચરી નાખનારાં જોખ ઉપર જોખ આવીને પડે છે, તોપણ તે ઘડાદરી-રૂપે તેમને ઝીંકે છે અને અદા કરવાનાં સર્વ કર ચૂકવી આપે છે.

૪-જે દેશ મહાન છે, કે જે દુષ્કાળ અને મહામારીના રોગોથી મુક્ત છે અને જે શત્રુઓના હુમલાઓથી પણ સલામત છે.

૫-મહાન પ્રજા એજ છે, કે જે પરસ્પર અઘડતા પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગઈ નથી હોતી, અને જે હત્યાકારી અધિરત્રવર્તકોથી (જેનાર્કિસ્ટોથી) રહિત હોઈ તેની અંદર તેનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા દેશદ્રોહીઓ પણ નથી હોતા.

૬-જે દેશ દુરમનોને હાથે થતી ખરાબીને પીછાનતો સરખો નથી, અને એવો કોઈ પ્રસંગ આવે તોયે જેની પેદાશમાં દિવસ આવે તેમ નથી, એવા કોઈ મુલક તરફ મીટ માંડો; એ મુલક દુનિયાના મુલકોમાં રત્નરૂપ મનાશે.

૭-પૃથ્વીની સપાટીપરનું પાણી, તેના બીતરલાગમાં વહેતું પાણી, મુમયસરની વૃષ્ટિ, ઉચિત રીતે આવેલા ડુંગરાઓ અને મજબૂત કિલ્લાઓ—એટલાં વાનાં પ્રત્યેક દેશને માટે જરૂરી છે.

૮-ધનસંપત્તિ, સુપાક ધરતી, રેયતની ખુશાલી, વ્યાધિની વિમુક્તિ અને દુરમનોના હુમલાઓથી સહીસલામતી—એ પાંચ વાનાં કોઈપણ રાષ્ટ્રનાં જૂથ છે.

૯-અગર કોઈ દેશપર આ બધાજ આશીર્વાદો ઉતરેલા હોય, છતાં પણ જે તેનો શાસક સખ સારો નહિ હોય તો તે દેશની કિંમત કોઈ બેટલી પણ નથી.

અધ્યાય ૭૧ મો-દ્રવ્યસંપાદન

૧-અપ્રસિદ્ધ અને નગણ્ય માણસોને પ્રસિદ્ધિ અને ગણતીમાં લાવવાની શક્તિ જેટલી દ્રવ્યમાં છે તેટલી બીજા કશામાં નથી.

૨-ગરીબોને બધાજ હડધૂત કરે છે; પરંતુ માલદાર મનુષ્યને સૌ કોઈ સત્કાર આપે છે ને વખાણે છે.

૩-ધનરૂપી સુસ્થિર જ્યોતિષ પોતાના માલીક માટે સકળ અધિકારમય સ્થાનોને પણ ઉભરાવાળાં કરી દે છે.

૪-જુઓ, જે દ્રવ્ય પાપરહિત સાધનોદ્વારા પ્રાપ્ત કરાયું હોય છે, તેમાંથી ધર્મ અને સુખનાં ઝરણાં વહે છે.

૫-દયા અને મમતાના ગુણોથી રહિત દ્રવ્યની તમે કદીજ વાંચના કરો નહિ, કે તેને તમારો હાથ સ્પર્શો અડાડો નહિ.

૬-નવારસી અને છંડાયલી મિલકતો, કાણુવેરા ને બીજી ન્યાયી લાગતો, તેમજ ચુદ્ધરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલો માલ એટલાં વાનાં રાબતા ધનભંડારની અભિવૃદ્ધિ કરનારાં છે.

૭-દયાળુતા જે પ્રેમનું બચ્ચું છે, તેના જતન ને પોષણમાટે સંપત્તિ નામે ઓળખાતી દયાળુ દિલનાં ધાવની જરૂર પડે છે. +

૮-જુઓ, દ્રવ્યવાન આદર્શો ત્યારે પોતાના હાથમાં કોઈ કામ લે છે, ત્યારે તેની વિચિત્ર ટેકરીનાં ટોચ પર બેસીને હાથની સાહમરી જેનારના જેવી સુસ્થિત હોય છે. +

૯-દ્રવ્યને સંચય કરે તો જુલુ કે તમ ન થાયુને! તોર તોડતા માટે એ સિવાય કાંઈ ધાવવળું એકે હાથવાર નથી.

૧૦ જે મણમે નાંખે તે મેં અર્થને નનન સૂચક કરી હોય છે. તેને મેં એ કીત ન જુલેય ધર્મ અને કામ હસ્તામલકરતા પ્રત્યે અને છે.

અધ્યાય ૭૨: મો-સૈન્યનાં લક્ષણ

૧-એક મુખ્યવરિયત અને 'સળંગ' સેના કે જે હરકોઈ કામમાં અપેક્ષાવર્તા ન કરે, તે રાજ્ય પાસેની સમગ્ર વસ્તુઓમાં અગ્રગણ્ય વસ્તુ છે.

૨-ભયકર હુમલાઓની પણ દરકાર કર્યા વગર નિરાશાપૂર્ણ મુજબોમાં પણ દસાંધા અડગ લડવાનું ટકી શકે છે.

૩-ઉદરો જેવી કર્ષોક સેના સમુદ્રની માફક ધુધવાટાં મારતી હોય તોયે શું થઈ ગયું ? ફણીધર નાગના એક જ ફુલોરથી તે ભાગી થઈ જશે.

૪-સેનાનું નામ એનેજ શોભે છે, કે જે પરાજય જેવું દેશ બાજુવી ન હોય, જેને લાંબરૂવતથી ફાટી ચકાય તેમ ન હોય અને જેનાં પરાક્રમોની લાંબી તવારીખ હોય.

૫-સૈન્ય નામને એજ યોગ્ય છે કે જેની સામે સાક્ષાત્ યમરાજ પણ માતાના સંઘળા જનુન સાથે આવીને ઉભો રહે, તોપણ જે બહાદુરીભરે તેનો મુકાબલો કરી શકે.

૬-સૌર્ય, સમ્માન, ધાંધલ અને ગભરાટ વચ્ચે પણ નિશ્ચયબળ માને ઉજ્જવલ પરાક્રમોના ઇતિહાસ પ્રત્યેના આદરભાવ, એ આર વાનો સેનાના અંદરણ્ય માટેનાં બખ્તરો છે.

૭-સેનાનું નામ જેને યોગ્યતા હોય તે તો હરકોઈ કુદરતનાં બાટ ભેદી રહે છે. કેમકે લડાઈના પ્રસંગ આવતાં જ દુરમનને કચડી નાખવાની તેનામાં શક્તિ હોય છે.

૮-સૈન્યમાં પ્રચંદ ધમ્મારો કરવાની શક્તિની ખામી હશે, તોમણ ચટાચાતા પ્રકારની ચાલબાલ અને વ્યુદ્ધવ્યનાથી વિજય પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

૯-સૈન્ય એ સંખ્યાસ. ઉગતું નદિ જેવું, નૈનિદેશી એ ખરખર હાલેવા કે જે નદિ હોય, અને એ તેનું ધમાર નદિ મળવાથી જૂએ મનુષ્ય વસ્તુ નાંદ હોય, તો તેનેજ વિજય થશે.

૧૦-સેના પાસેની સેવકાશીમાં, હાજર થઈને હોવા છતાં પણ સેના નામનું કામકે રતું નથી.

અધ્યાય ૭૩ મો-શૂર યોદ્ધાનું આત્મગૌરવ

૧-અરે યો દુશ્મનો ! મારા માલીકની સામે ન થાઓ. કારણ કે ભૂતકાળમાં જેઓએ તેને યુદ્ધ માટે આહવાન આપ્યું હતું, તેઓ આજે માત્ર પથ્થરના પાણિયારૂપે જ રહ્યા છે.

૨-હાથીપર ચલાવેલો લાલો કઠાર જાણી જાય, તોપણ તે સસલા ઉપર છોડેલા આળાદ તીર કરતાં વધારે યશપ્રદ છે. *

૩-જે પ્રચંડ ગાદુર સખત ફટકો લગાવે છે તેને લોકો વીરતા નામે ઓળખે છે; પરંતુ ઉદાર વીરતા તો ઓળ છે, કે જે પડેલાને પાર પાડેલાટે છે.

૪-યોદ્ધાએ હાથમાંનો લાલો હાથી ઉપર ચલાવીને પછી ખીંચે લાલો ગ્રોધવા માંડ્યો; એટલામાં એની નજર પોતાનાજ શરીરમાં વાળેલા લાલાપત્ર પડી, અને તેને જાહાર જેવી કાઢતાંજ તેના મુખ ઉપર આનંદનું હારવ્ય ફરકી ઝળું.

૫-શૂરવીરતા ઉપર બાંધેલા ચાદતાં તેની આંખ ધરાઓ પત્ત કાઢે. મારે, એ પણ મું તેને માટે શરમની વાત ન કહેવાય ?

૬-શૂરવીર યોદ્ધા એ દિવસને ઓળે ગયેલા લેખે છે, કે જે દિવસે એ તેના શરીર ઉપર દોડ્યા નથી પડતા.

૭-જુઓ, જે વીરો જાતની પસવા ન કરતાં પૂરેવીખમાં પથર હોંટની કિર્તિનીજ માત્ર આકાંક્ષા રાખે છે, તેનાજ ગમમંતિ મોટે આંખને અચંદ આંધી મૂકે છે. †

* સુરજગિસ—“આર્યે વરુણી સદ્ગુણ કરતાં હિરણ્ય કે દિવ્ય વિભૂષણથી અર્ધમ નહીં હિરણ્ય હોય છે.”—(મિથિલા ગણિત) હિરણ્યને હિરણ્યને જોઈ નહીં જોઈ તેના પાદ પડેલો અર્ધમ નહીં હિરણ્ય હિરણ્ય છે.”

† સુરજગિસ—“આર્યે વરુણી સદ્ગુણ કરતાં હિરણ્ય કે દિવ્ય વિભૂષણથી અર્ધમ નહીં હિરણ્ય હોય છે.”—(મિથિલા ગણિત) હિરણ્યને હિરણ્યને જોઈ નહીં જોઈ તેના પાદ પડેલો અર્ધમ નહીં હિરણ્ય હિરણ્ય છે.”

‡ સુરજગિસ—“આર્યે વરુણી સદ્ગુણ કરતાં હિરણ્ય કે દિવ્ય વિભૂષણથી અર્ધમ નહીં હિરણ્ય હોય છે.”—(મિથિલા ગણિત) હિરણ્યને હિરણ્યને જોઈ નહીં જોઈ તેના પાદ પડેલો અર્ધમ નહીં હિરણ્ય હિરણ્ય છે.”

૮-જે પસંદગી પુરુષોને યુદ્ધક્ષેત્રમાં મોતનો ઠર નથી હોતો,
 એ સરદારની સખ્તાઈ છતાં પણ સૈનિકવૃત્તિને બૂલતા નથી.*

૯-હાથ ધરેલા કામને ચાર પાડવાં પાછળ નેઓ જાન ખુએ,
 મને ઠપકો આપવાનો કે વખોડવાનો કોને અધિકાર છે ?

૧૦-જે કોઈ વીર નર એવી રીતે મરી શકે કે જે જોઇને
 તેના સરદારની આંખમાંથી આંસુ સરી પડે, તો એવા મોત માટે
 સીધા ભાગવી પડે કે ખુશામત કરવી પડે તો તેમ કરીને પણ એવું
 મોત મેળવવું ઉચિત છે.

* અર્થાત્ જાવનના નદિ અંધારાવવાની પોતાના સરદારની સખ્ત
 મનાઈ છતાં પણ તેઓ દુરમનોની સામે ઉલટબેર ધસી જાય છે.

† તરખાવો મીઠાસેખર 'મેનેકા'નું કથન--" કોઈનું મ્હેતું
 નથી કે ૩૦૦ ફોલામ વીરો દાવો; લોકો માત્ર એટલું જ કહે છે કે
 તેઓ કપાઈ મુઆ."

અધ્યાય ૭૪ મો-મૈત્રી

૧-હુનિયામાં મૈત્રી સંપાદન કરવાનું કામ જેટલું અઘરું છે તેના જેટલું અઘરું કામ બીજું કયું છે ? અને શત્રુઓના કાન દોવા સામે રક્ષણ કરનાર બખ્તર પણ મૈત્રીના જેવું બીજું કયું છે ?

૨-યોગ્ય નરોની મૈત્રી એ વૃદ્ધિ પામતી ચંદ્રકળાના જેવી છે, ત્યારે અયોગ્ય મૂર્ખાઓની મૈત્રી ક્ષીણ થતી ચંદ્રકળા જેવી છે.

૩-ખુદ્ધિમાન અને લાયક પુરુષોની મૈત્રી એ દિવ્ય પ્રદાના અધ્યયન જેવી છે. તેઓ સાથે જેટલો ગાઢ સંબંધ થશે, તેટલી ખુબીઓ અને આકર્ષણ તેમનામાં વધારે જણાશે.

૪-મિત્રતાનો ઉદ્દેશ મોજમજ ઉડાવવા પૂરતો નથી; પણ જ્યારે કોઈ મિત્ર બહેષ્ટી જઈને અવળે રસ્તે ચાલવા લાગે, ત્યારે તેને વારવો અને ઠપકો આપવો એ મૈત્રીનો સાચો ઉદ્દેશ છે.

૫-અવિરામપણે મળતા રહેવું અને સદા સર્વદા સાથે રહેવું એની જરૂર મૈત્રી નિભાવવા માટે એટલી બધી નથી. હૃદયોની એકતાજ મિત્રના સંબંધને સ્થિર અને સુદૃઢ બનાવે છે.

૬-સાથે બેસીને હસવા રમવાનું નામ મૈત્રી નથી; મૈત્રી તો ખરી રીતે એ પ્રેમસંબંધ છે, કે જે હૃદયને હર્ષિત કરે છે.

૭-તમારો સાચો મિત્ર તેજ છે, કે જે તમને ખોટો માર્ગ જતાં બાળે, શુભ માર્ગો બતાવે અને આપત્તિના પ્રસંગે પડખો ઉભો નહીંને સાથ દે.

૮ જુઓ, જે આદમીનાં વસ્ત્ર હવાથી ફરફર ઉડ્યા કરે છે, તેના હાથ પાતાનાં અવયવોને ઢાંકવાને કેટલી સફૂર્તિથી આમતેમ ફરે છે ! સુશીળતામાં આવી પડેલા માણસની બહારે દોડી જનારા સાચા મિત્રના આદર્શ પણ આવે જ છે.

૯ મિત્રદિવીનાં દર્શન ન્યાંજ બગાય છે, કે જ્યાં બે હૃદયો વચ્ચે સંપૂર્ણ પ્રેમ અને એકતા હોય છે અને જેઓ હરેક રીતે એકબીજાને ઉન્નત બનાવવાના પ્રયત્ન કરે છે.

૧૦-તે મિત્રસંબંધમાં લાખ રૂપાણું રહેલું છે, કે જેનો હિસાબ કદી ન કરાય. પછી તે જાહેરમાં મિત્ર સાથે કહે કે " હું એને આટલો ચાહું છું અને તે મને આટલો ચાહે છે "

અધ્યાય ૭૫. મો-મૈત્રીમાટે યોગ્યતાની પરીક્ષા

૧-પરીક્ષા કર્યા વગર મૈત્રી બાંધવા જેવી અનર્થકારી વાત બોલ નથી. કારણ કે એક વાર એવો સંબંધ બાંધાઈ ગયા પછી તે છોડી દેવાનું સહેલું નથી.

૨-જે લોકો પરીક્ષા વગર અન્ય મનુષ્યોને પોતાના દોસ્ત બનાવી દે છે, તેઓ એવી આપત્તિઓને હાથે કરીને વહોરી લે છે, કે જેમનો અંત તેમના મોત સાથે આવે છે.

૩-જેને મિત્ર બનાવવા ચાહતા હો, તેના કુળનો, તેના ગુણ-દેવોનો, તેમજ તેના સમગ્ર સાથી સંબંધીઓનો સારી પેઠે વિચાર કરી રહ્યો, અને તે પછીજ તેની જોડે મૈત્રી બાંધો.

૪-જે ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો હોય અને અપકીર્તિથી કંરતો હોય, એવાની સાથે જરૂર હોય તો કિંમત આપીને પણ મૈત્રી બાંધવી પડે છે.

૫-જે લોકો શાણાઓનો સન્માર્ગ સમજતા હોય, અને તમને જાહેર કરતે ચાલતા હો ત્યારે તમને કપડો આપવાને તેમજ શિક્ષા કરવાને પણ સમર્થ હોય, એવા મનુષ્યોને તો જરૂર ખોળી શકો અને મિત્ર બનાવો.

૬-આપત્તિમાં પણ એક ગુણ રહેલો છે. કારણ કે આપત્તિ દોષ એવો ગજ છે, કે જેના વડે મિત્રોની વફાદારી અને નિષ્ઠાનું આપ નીકળી શકે છે.

૭-મનુષ્યને માટે મોટામાં મોટો લાભ કયો છે ? એનું કે, મૂર્ખાઓનો સોબનથી બચી જવું.

૮-નિષ્ફળતા મળે એવાં કામો કરવાનો સંકેપ એવો નહિ; નેમ આપત્તિ પડનાંમાંજ તમારો ત્યાગ કરી દે એવા લોકોની મૈત્રી કરેા નહિ.

૯-જે લોકો ખરી અદ્યતની વખતે દેવો દે છે, એવા લોકોની ધારી મરજીની વખતે પણ દુ ખ ઉપચાયે છે.

૧૦-પરિત્ર પુરુષોની મિત્રો ઉત્સાહપૂર્વક કરે, પણ તમારે માટે અરે અ હોય એવા લોકોની મેળવ ને તેમને જે પણ લેદ આપવી પડે તે આપીને પણ દાળે.

અધ્યાય ૭૬ મો-ઘરવટ

૧-પોતાનો પ્રિયજન કાવે તે પ્રકારની પોતાની સાથે છૂટ લે છતાં તેનો પ્રતીકાર કર્યા વગર તેને તેમ કરવા દે, એવી જાતની મૈત્રી તે ઘરવટ કહેવાય છે.

૨-પરસ્પર મોઢળા મનવાળા અને સુખીઆ થવું, એ સાચી મિત્રતાનું હાર્દ છે; અને એવી જાતના ગાઢ પરિચયથી કદી પણ ના ખુશ ન થવું એ બુદ્ધિમાન અને યોગ્યતાવાળાં મનુષ્યોનું લક્ષણ છે.

૩-મૈત્રીને નામે લેવાતી છૂટોને પણ જે માન્ય રાખે નહિ, એવી હીર્ષકાળની મૈત્રી પણ શા કામની?

૪-જ્યારે મિત્રો પોતાની ઘરવટ પર ભરોંસો રાખે અને પરસ્પરની પરવાનગી લીધા વગર કોઈ કામ કરે, ત્યારે પ્રેમી મિત્ર પરસ્પરના પ્રેમનોજ વિચાર કરે અને મિત્રતા કાર્યને સારા અર્થમાં સમજે.

૫-તમને દુઃખદ નીવડે એવું કોઈ કામ મિત્રોને હાથે થાય, ત્યારે તેના કારણતરીકે તમારી સાથેની તેમની સંપૂર્ણ એક્યવૃત્તિને કિંવા તેમની ગેરસમજનેજ સમજો.

૬-જે આદમીએ હીર્ષકાળપર્યંત ભાવથી પ્રીતિ કરી હોય છે, તેનો પોતાના મિત્રપ્રત્યેનો પ્રેમ જરાયે ઓછો થતો નથી, જો કે તેને હાથે તેને વારંવાર નુકસાન ખમવું પડતું હોય છે.

૭-પોતાના જીવજન મિત્રની વિરુદ્ધ કરાતાં દોષારોપણો કાને ધરવાની પણ ના પાડનારા લોકોને, જ્યારે પોતાનેજ કોઈ નુકસાન એને હાથે ખમવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તેઓ એ પ્રસંગને એક ઉત્સવતરીકે વધાવી લે છે. x

૮-જે આદમી અનંત અને અમર પ્રેમથી બીજાને ચાહે છે, તે સમસ્ત સંસારને વહાલો થઈ પડે છે.

૯-જે માણસોનો પોતાના જૂના મિત્રો પ્રત્યેનો રનેહભાવ બદલાતો નથી, તેમના તરફ શત્રુઓ પણ માયાળુ નજરે નીરખે છે.

x કારણ કે-એ પ્રસંગ તેમને, કપકાનો એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વગર પોતાને થયેલા નુકસાન બદલ મિત્રને મારી બંધી તેના પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમની ગદનના જતાવી આપવાની એક સુંદર તક પૂરી પાડે છે.

અધ્યાય ૭૭ મો—નુકસાનકારક મૈત્રી

૧-જે માણસો પ્રેમના માર્ગો તમને કાઢ્યા ને, કાળા ખાઈ જશે કે શું એવું આચરણ રાખતા જણાય, પણ તેમના અંતરમાં પ્રેમ જેવું કેશ્ન જ તમારે માટે ન હોય, તેમની મૈત્રી વધવા કરતાં જે તેમ વધારે મીઠી લાગે છે. (અર્થાત્ કે છોડી દેવીજ ચારી.)

૨-જે નાલાયક હમણખતો કે જેઓ પોતાને લાભ થતો હોય ત્યારે તમારા ઉપર વારી વારી જાય અને તમારી ખુશામત કરતાં ફરે, પણ સ્વાર્થ સૂરતાંજ જેઓ તમને ત્યજી જાય—એવા માણસ લોકોની મૈત્રી મેળવી તોયે શું અને ખોઈ તોયે શું ?

૩-જેઓ, જે માણસો અમુક મિત્રથી પોતાને ચો કાયદો મશે તેની મહત્તરી ગણનારા હોય છે, તેમની ગણના વેશ્યાઓ અને ચોરાનાં જેવી છે.

૪-મીઠપરના સવારને રજુમેદાનપર ફેંકી દઈ ત્યારે પંગે ફેલી નાસા અણપલોટાપલા પોતા જેવા ફેટલાકો હોય છે. એવા લોકોની મૈત્રી કરવા કરતાં એકલા અડુલા રહેવું ઘણું સારું છે.

૫-ખરી જરૂરની વખતે મિત્રને છોડી જનારા હુદ લોકોની મીઠાખવા કરતાં ન રાખવી એજ બહેતર છે.

૬-શાણ્ણો આથેની અનુવદ મૂખાઓ સાથેની ઘરવટ કરતાં ખર ફરજને સારી છે.

૭-અનુઓને દેખલાવ ડાળલાણ સોજતીઓ અને ખુશામતી-ખાઓની મૈત્રી કરતાં ઘણોજ વધારે સારો છે.

૮-તમારાથી પાર પડી શકે એવા કામમાં જ્યારે તમે રોકાયલા હો, ત્યારે તમારા માર્ગમાં અંતરાયો ઉભા થયાં કરે, એવા માણસો જે તમારા મિત્ર બન્યા હોય તો તેમને તમારે એક પણ ચબ્બ મોઢથી કહેવો નહિ; પરંતુ ધીમે ધીમે એમની મૈત્રી ત્યજતા જવી.

૯-જે માણસોનાં કૃત્ય તેમનાં બોલેલાં વચ્ચેનાં ખોટાં પાટલાં જણાય, તેમની મૈત્રી સ્વપ્નમાં પણ યાદ કરવી, એ કડવો ધુંટલો ગળી જવા સમાન છે.

૧૦-જે લોકો તમારી આગળ મીઠું મીઠું બોલે, પણ સમાજ-માં તમારી નિંદા કરતા જણાય તેમની સંજતિ જરા પણ ન રાખવી.

અધ્યાય ૭૮ મો-જૂઠી મૈત્રી

૧-હુશ્મનની દંભી મૈત્રી એક એવી ચોરણ છે કે જેના ઉપર લાગ મળતાંજ તમને મૂકીને હથોડાના ધાથી તે ટીપી શકે.

૨-જે લોકો ઉપર ઉપચથી તો દોસ્તી દેખાડે છે પણ દિલમાં હુશ્મનાવટ રાખે છે, તેમની દોસ્તી સીના ચંચળ ચિત્તની માફક જરા વારમાં પલટાઈ જશે.

૩-હુશ્મનમાં જમે તેટલી વિદ્વત્તા હોય તોપણ તેના દિલમાં નો દ્રવ સાવ નિર્મૂળ થવો અશક્ય છે.

૪-જેઓ સામે મોઢે તો હસતા હોય અને અંદરખાનેથી હાડવૈર રાખતા હોય તેવા ઢાંગી ગદ્દમાશોથી ડરતા રહો.

૫-જેમનાં હૃદયનો મેળ તમારી સાથે ન મળતો હોય તેનાં લોકોનાં વચનો તમને મોહક અને આકર્ષક લાગે તોપણ તેઓ પર જરા સરખો વિશ્વાસ મૂકશો નહિ.

૬-હુશ્મન દોસ્તીની મુલાયમ ભાષામાં બોલતો હશે, તોપણ ક્ષણવારમાં તે હુશ્મનતરીકે પરખાઈ જશે.

૭-હુશ્મન નમ્રતાપૂર્વક ઝૂકી ઝૂકીને વાતચીત કરે, તોપણ તેનો વિશ્વાસ કરો ના; કેમકે કમાન અથવા કામઠું જ્યારે ઝૂકે છે ત્યારે કંઈ અનપેક્ષીત આગાહી કરે છે.

૮-જોકે સત્ર અથવા હુશ્મન કાંઈ જોડતો આવે તોપણ તેના વિશ્વાસ કરવો નહિ કાંઈ કે તેના એ જોડેલા હાથમાં પણ કંઈ હથિયાર છુપાવેલું હોય એ ખનવભોગ છે. એનાં આંધુમાં પણ મુદ્દત નવ સંધિ નહિ.

૯-જે હુશ્મન તમની નાંધે નાંધે રીતે દોસ્તીનો દંભ નાંધે છે, તેના નાંધે જુદા જુદા કંઈક કરવાનું તમારું જલ્દી ન હોય. તેના પાછા ભાવના નાંધે દોસ્તીને દેખાવ કરે, પણ અંતરમાં તમને તેના જલ્દી નાંધે નાંધે નહિ.

અધ્યાય ૭૯ મો-મૂર્ખાઈ

૧-મૂર્ખાઈ એટલે શું એ તમારે જાણવું છે? ને વસ્તુ લાગ
દાયક હોય તેને ફેંકી દેવી અને હાનિકારક હોય તેને વળગી રહેવું,
તેનું નામ મૂર્ખાઈ છે.

૨-અપા પ્રકારની મૂર્ખાઈઓમાં મુખ્ય મૂર્ખાઈ, અધમ અને
અયોગ્ય વસ્તુઓપ્રતિ દિવસું વડલું રાખવું, એ છે.

૩-મૂર્ખા મનુષ્ય પોતાનાં કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે, ઉદ્ધત અને
બેશરમ હોય છે અને ઈચ્છવા જેવી વસ્તુ ઈચ્છતો નથી.

૪-કોઈ આદર્શી વિદ્વાન અને બીજાઓનો શુરુ પણ હોય,
જ્યાં તે પોતે ઇત્રિયજન્ય વાસનાઓનો શુભામ હોય; તો તેના જેવો
મોટો મૂર્ખ બીજો નથી.

૫-મૂર્ખ માણસ આ એકજ જન્મમાં પોતાને માટે નરકલોક-
માં એક ખાસ સ્થાન બંધીય માટે અગાઉથી નક્કી કરી લે છે.

૬-મૂર્ખ માણસ જો કોઈ અગત્યનું કાર્ય પોતાના હાથમાં લે
છે, તો તેને જગાડી મૂકે છે; એટલું જ નહિ, પણ સાથે સાથે પોતે
બંધનમાં પડવાની પણ લાયકાત મેળવી લે છે.

૭-જાગ્યવશાત્ મૂર્ખાનાં હાથમાં જો કોઈક આવે, તો
તે દોષના પ્રતાપે અબળવ્યાં ને આવડતું કાલતું લોહોળ મળા
મારશે અને તેનાં સગાં-સંબંધીઓ બાપડાં જૂએ તરફડશે.

૮-મૂર્ખ આદર્શીને જો કોઈ કિંમતી પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય
મે, તો તેનું વર્તન એક ગાંદા અને વળી પીને છાકટા બનેલાના
જેવું થાય છે.

૯-મૂર્ખાઓની મૈત્રી એટલી બધી ખુશકારક હોય છે, કે
તેમનાથી છૂટા પડતાં કોઈનેજ કરી દુઃખની લાગણી થતી નથી.

૧૦-શાષ્ટાચોનો સજામા મૂર્ખાનું દાખલ થવું, એ સ્વચ્છ
પથંગ ઉપર કાદવવાળો પગ મૂકવા બરાબર છે.

અધ્યાય ૮૦ મો-અહંકારમરી મૂર્ખાઈ

૧-અછલની ગરીબી એજ વાસ્તવિક ગરીબી છે; બીજી બધી જાતની ગરીબીને દુનિયા ગરીબીતરીકે ગણતીજ નથી.

૨-મૂર્ખા આદમી જ્યારે પોતાની સ્વેચ્છાથી કોઈને બક્ષિસ આપે છે, ત્યારે તેનું તે કાર્ય બક્ષિસ મેળવનારના સદ્ભાગ્યનેજ આભારી છે, અન્ય કશાયને નહિં.

૩-મૂર્ખા આદમી પોતાના શિર ઉપર જે મુશીબતો પોતે આણે છે, તેવી મુશીબતો તો તેના કદા દુસ્મનોથી પણ તેના શિરે લાવવી કઠણ હોય છે.

૪-“અછલનાં છળછળીયાં” કોને કહે છે તે તમારે જણવું છે ? તો જણો કે “હું કાલો છું” એવો કાંકો રાખવો તેનુંજ નામ “અછલનાં છળછળીયાં” છે.

૫-પોતાને જેનું જ્ઞાન ન હોય તેનું જ્ઞાન ધરાવવાનો ઢોંગ કરનાર મૂર્ખાઓને જોશો તો જણાશે કે, તે જે વસ્તુઓનું પોતાને બરાબર જ્ઞાન હોવાનું ગુમાન રાખતો હોય છે, તેનાજ સંબંધમાં શંકાઓ ઉઠાવતો હોય છે.

૬-મૂર્ખા આદમીના મનની એજ બીનઠંકાયેલી રહે, તો પછી તેણે પોતાના શરીરની એજને ઢાંકી હોય તેથી શું લાભ ?

૭-જે છાલકો માણસ ગુપ્ત વાત પેટમાં રાખી શકશે નહિ, તે પોતાના શિરપર મોટી આફતોને નાતરશે.

૮-જે મૂર્ખા માનવી ખુદ પોતે લક્ષા-ખૂસામાં સમજતો નથી, તેમ બીજાની શિખાનણ કાને ધરતો નથી, તે મરતાંસુધી પોતાના સાથીઓ માટે પ્લેગના રોગ જેવા દુઃખદાયી રહે છે.

૯-મૂર્ખાની આંખો ઉઘાડવાને પ્રયત્ન કરનાર પણ મૂર્ખોજ છે. કારણકે મૂર્ખા હોય છે તે એકજ રીતે જુએ છે. અને તે જે રીતે જુએ છે તે રીત તેની પાંખો દ્વારા કદી બે ટીકીસતી નથી.

અધ્યાય ૮૧ મો-તુચ્છકારનો ભાવ

૧-તુચ્છકાર એ એક એવો અનિષ્ઠ ભાવ છે, કે જે મનુષ્યમાં દેવ નામનો રોગ ઉપજાવે છે.

૨-તમારો પાડોશી ખાસ ઝઘડો કરવા ખાનસજ તમને કંઈ નુકસાન પહોંચાડે, ત્યારે પણ એવો ચેરબાવ મનમાં ન રાખવો કે નુકસાનનો ખડકો નુકસાનથી વાળી આપીશ.

૩-પારકાંઓની સાથે જાળી જોઈને જાએડા કરતા ફરવાની ટેવ આવેજ એક દુઃખદાયી વ્યાધિ છે. મનુષ્યની તે જૂરી ટેવ છોડવામાં જ સલામત ને ઉન્નતિ થશે.

૪-તુચ્છકારભરી વૃત્તિ જેવા મોટામાં મોટા દુર્ગુણને જો તમારા દિલમાંથી દૂર કરી દેશો, તો સુખશાંતિ સહજે પામશો.

૫-જે મનુષ્યમાં દુરમનાવટથી દૂર રહેવાની કુશળતા હશે તેને નુકસાન કરવાની ઇચ્છાજ કેને ઉત્પન્ન થઈ શકશે ?

૬-જે મનુષ્યને બીજા મનુષ્ય બંધુઓપ્રત્યે તુચ્છકારની નજરે એવામાં આનંદ પેડનો હોય છે, તે માણસને આકૃત આવતાં પાર નહિ લાગે.

૭-કેજીઆ-કંઠાસથી દૂર રહેવાથી ઉન્નતિ અને આખાદી થાય છે; પરંતુ તેમને જો તમ ઉગલે ને પગલે વધવા દેશો, તો પાપમાલી જાહુ પાછળ નહિ રહી જાય.

૮-ચૌભામ્યની દેવી મનુષ્ય ઉપર જ્યારે પ્રસન્ન થવાની હોય છે, ત્યારે તે દરેક પ્રકારની હાડછેડની પણ અવગણના કરે છે; પરંતુ ભાગ્યવિધાતાજો જ્યારે તેની પાપમાલીનું કુરમાન કાઢ્યું હોય છે, ત્યારે તો તે તુચ્છકાર વૃત્તિની હદજ જોળંગી જાય છે.

૯-તુચ્છકારમાંથી ચક્રણ પ્રકારનાં કહુ પરિણામોજ ઉદ્ભવે છે; પરંતુ સહકારીઓ વ્યવહાર સદા શાંતિ અને એકતા આપે છે.

અધ્યાય ૮૩ મો-ઘરભેદુ

૧-કુળગલીઓ અને હોળના કૂવારા પણ ભો વ્યાધિના ઉત્પાદક બને છે તો આનંદદાયી ન રહેતાં અકાશં લાગે છે; તેવીજ રીતે કોઈના જાતિલાઈઓ જ્યારે તેનું કાચળ કાઢવાનો ઘાટ ઘડે છે ત્યારે તેઓ પણ ધિક્કારને પાત્ર થઈ પડે છે.

૨-નાગી તલવારના જેવા ખુદ્દા દુસ્મનથી ડરવું નહિ; પણ મિત્રને વેશે આવનાર શત્રુથી સદા સાવચેત રહેવું.

૩-શુભ શત્રુથી સદા ચેતતા રહો. કારણ કે તમારી મુંઝવણની ઘડીએ તે કુખારના દોરાની માફક ઝડપ દઈને તમને સાફ કરી નાખશે.

૪-મિત્રના સ્વાંગમાં તમારી આસપાસ ફરતો કોઈ શત્રુ ભો તમારે હશે, તો તેના કાવાદાવા અનેક જાતના હશે, અને તે તમારા જાતિબંધુઓ અને સગાંસંબંધીઓને પણ ફેાડીને, તમને નુકસાન પહોંચાડશે ત્યારેજ અંપશે.

૫-જ્યારે બંધુવર્ગમાંથીજ કોઈ તમારી સામે દ્રોહ કરે છે ત્યારે તે તમારા શિરપર અનેક આપત્તિઓ આણે છે અને તમારી જીંદગીને પણ કફોડી સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે.

૬-જે ઘર પોતાના આંતરભાગમાં એક દ્રોહી અથવા લોહુને આશ્રય આપે છે, તે ઘરની સ્થિતિ ઢાંકણું લગાડેલા વાસણના જેવી છે. તે ઘર દેખાવમાં અવિભક્ત બલે લાગે, પણ વાસ્તવમાં તો તે અંધુજન સમગ્ર વસ્તુતરીકે કઠી હોઈ ચકતું નથી.

૭-જુઓ, જે ઘરમાં ફાટફૂટ છે, તે ઘર કાનસથી ઘસાતા લોખંડના દુકડાની માફક રજ રજ થઈને પૂજમાં મળી જશે.

૮-જે ઘરમાં દ્રોહીને આશ્રય મળતો હોય છે, તે ઘરની ફાટફૂટ તલના દાણાની અંદર પડેલી ફાટ જેવી નાની ને નજીવી હોય તોપણ તે ઘરના માથાપર પાયમાલીનો પેગામ જંઝૂમી રહ્યો છે.

૯-જે કોઈ દેવ ધરાવનારાની સાથે ધરવટના વાવથી હળે મળે છે, તે માણસ વિપદર નાગને પોતાના સોળતીતરીકે રાખી એકજ શુંપડીમાં વસનારના જેવો છે.

અધ્યાય ૮૨ મો-મહાજનોને દુભાવવાથી દૂર રહેવું.

૧-એ મ જુલને પેતાની સલામતીની પરવા હોય, તેણે મહાજનો પુરવે નીકળી જઈ નહિ દુભાવવાની ખાતર સંજાળ રાખવી જોઈએ.

૨-એ કોઈ અગમી અધ્યતન પુરવોને તુખાકારશે, તો તેમની માન્યતા રાખીને જાણવું જોઈએ. દુઃખોનો વરસાદ વરસાવશે.

૩-એ જે પોતાના જીવનમાં સર્વનાશ કરાવી નાખવાની કોઈ કોઈ ઈચ્છા હોય, તે જાતે જોઈ જમાવે કર્મકામ શુભ અસાધ્ય મને જાણવું જોઈએ. અનિચ્છા વાળે પોતાના મહાજનોની દાસીદ્ય કરે.

૪-દુરે મહાજનોને સંસ્તરાવી જાએ મહાજનોની દાસીદ્ય કરે. દુઃખોનો વરસાદ વરસાવશે. એ જાતે જોઈ જમાવે કર્મકામ શુભ અસાધ્ય મને જાણવું જોઈએ.

૫-એ જે પોતાના જીવનમાં સર્વનાશ કરાવી નાખવાની કોઈ કોઈ ઈચ્છા હોય, તે જાતે જોઈ જમાવે કર્મકામ શુભ અસાધ્ય મને જાણવું જોઈએ.

૬-એ જે પોતાના જીવનમાં સર્વનાશ કરાવી નાખવાની કોઈ કોઈ ઈચ્છા હોય, તે જાતે જોઈ જમાવે કર્મકામ શુભ અસાધ્ય મને જાણવું જોઈએ.

૭-એ જે પોતાના જીવનમાં સર્વનાશ કરાવી નાખવાની કોઈ કોઈ ઈચ્છા હોય, તે જાતે જોઈ જમાવે કર્મકામ શુભ અસાધ્ય મને જાણવું જોઈએ.

૮-એ જે પોતાના જીવનમાં સર્વનાશ કરાવી નાખવાની કોઈ કોઈ ઈચ્છા હોય, તે જાતે જોઈ જમાવે કર્મકામ શુભ અસાધ્ય મને જાણવું જોઈએ.

૯-એ જે પોતાના જીવનમાં સર્વનાશ કરાવી નાખવાની કોઈ કોઈ ઈચ્છા હોય, તે જાતે જોઈ જમાવે કર્મકામ શુભ અસાધ્ય મને જાણવું જોઈએ.

અધ્યાય ૮૫ મો-સ્રીનું ચલણ

૧-જે પુરુષો પોતાની સ્ત્રીઓની પાછળ ચેલા અને છે માને તેમના નવાબ્યા નાથ છે તે પુરુષો મહત્તાને કદી પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી; તેથી જેમને મહાન કાર્યો કરવાની આકાંક્ષા હોય, તેઓ તેા ખ્યારના એવા કુંદાથી વિમુખ રહે.

૨-જે પુરુષને પોતાની સ્ત્રીપ્રત્યે અધમ પ્રકારનો મોહ હોય, તેની સમૃદ્ધિ લોકોમાં કહેવતરૂપ થઈ પડશે અને તેને શરમના માર્યા પોતાનું મોં છુપાવવું પડશે.

૩-જે નામદ પોતાની સ્ત્રી આગળ ખૂબી મૂકીને ચાલે છે, તેને સંભાવિત જનોની આગળ અપ જતાવતાં શરમાવું પડશે.

૪-નિમ્ન પત્નીની આગળ ચરચરતા અભાગીઆ નરને ધિક્કાર છે. તેના શુભો અને કૌશલ્યની કશી કહર નહિ થાય.

૫-જે માણસ પોતાની સ્ત્રીથી દરે છે, તેનામાં સંજ્ઞાનોની સેવાશુશ્રૂષા કરવા જેટલી પણ હિંમત હોઈ શકશે નહિ.

૬-જે મદો પોતાની સ્ત્રીઓનું ચલણ પોતાના ઉપર ચાલવા દે છે, તેઓ પોતાના મિત્રોની જરૂરીઆતોને પણ સંતોષી શકતા નથી કે કંઈ સત્કાર્ય પણ કરી શકતા નથી.

૭-જુઓ, જે પુરુષોના વિચાર મહાન કાર્યોપર સ્થિત થયાં હોય છે, અને જેઓ સામાન્યલક્ષીના લાડીલા લાલ હોય છે; તેઓ મોહભ્રમમાં લપટાવાની મૂર્ખાઈને વશ થતા નથી.

અધ્યાય ૮૬ મો-ગુણકાઓ

૧-પુરુષને ગ્રેમની ખાતર નહિ પણ તેના પૈસાનીજ ખાતર ઈચ્છનારી ગુણકાઓ તરફ જુઓ; તેમનાં સવાસલાં અને પટામણુ-વેડા માત્ર દુઃખનાંજ ઉત્પાદક હોય છે.

૨-જેઓ મોઢે ખ્યારનો દંભ કરે છે પણ જેમના વિચારો સર્વદા પોતાના આર્થિક લાભ ઉપરજ ચોંટેલા હોય છે, એવી વેશ્યાઓના રીતરિવાજોનો વિચાર કરો અને તેમને દૂરજ રાખો.

૩-વેશ્યા ત્યારે પોતાની સાથે ચારી કરનારને પોતાની છાતી સાથે ચાંપે છે, ત્યારે ખ્યારનો ઢાંગ કરે છે; પણ તેના દિલમાં તો ખસ એવીજ લાગણી હોય છે કે, બાણે પોતે એક અધારા ચોરડામાં કોઈ એક અબાણુયા મડદાને સ્પર્શ કરી રહી છે.

૪-જે પુરુષોનાં દિલનું વલણ પવિત્રતાનાં કામો કરવા તરફ હોય છે, તેઓ ગુણકાઓના સ્પર્શથી પોતાને અપવિત્ર કરતા નથી.

૫-જે પુરુષો પોતાની નિર્મળ ખુદ્ધિમાં ઉંડા વિદ્યાબ્યાસથી વધારો કરવાવાળા છે, તેઓ એવી સ્ત્રીઓના સ્પર્શથી પોતાની જાતને ભ્રષ્ટ કરતા નથી, કે જે સ્ત્રીઓનાં રૂપલાવણ્ય બબરૂ વસ્તુ હોઈ સૌ કોને માટે ખુરલી હોય છે.

૬-જેમને પોતાના હિતની પરવા હોય છે, તેઓ એ વેશ્યાઓના હાથને અડકતા સુદાં નથી કે જેઓ પોતાનાં દૂષિત રૂપલાવણ્યને બીજામાં વેચાતાં મૂકે છે.

૭-જે શખ્સો હલકાં દિલવાળા હશે, તેઓજ એવી સ્ત્રીઓને શોધતા જશે, કે જેઓ પોતાના શરીરથી આલિંગન આપતી છતાં તેજ વખતે તેનું મન કંઈ બીજેજ ભટકતું હોય છે.

૮-જે લોકો અશ્વલના હીણા હોય છે, તેમનેજ કપટદિલ-વાળી છીનાળ સ્ત્રીઓનાં આલિંગન અપ્સરાની મોહિની જેવાં મધુર લાગે છે.

૯-બની કનીને બેઠેલી વારાંગતા નારીની મૃદુમાંસલ ભુગ્ધો એક પ્રકારનો નરકકુંડ છે, અને તેમાં જથ્થા મૂખાઓજ અપલા વીને દૂબી મરે છે.

૧૦-જે મન ધનવનારી સ્ત્રીઓ પાને ગુણકાઓ. મદ્ય અને લુગાર-એ એવ. લે છે. માટે આનંદની વસ્તુઓ. બને છે, કે જેમની સામ્યલક્ષી તેમને છોડી ગઈ હોય છે.

અધ્યાય ૮૭ મો-મધપાનનિપેથ

૧-જે લોકોને મધપાનની ખૂરી લત લાગુ પડી હશે, તેમનાથી તેમના શત્રુઓ કદીજ બંદીથે નહિ, અને પોતે સંપાદન કરેલી કીર્તિ પણ તેઓ ખોઈ બેસશે.

૨-કોઈ પણ મધનું સેવન ન રાખે; એમ છતાં કોઈ પીવાજ હાથે તો તે લોકોજ માત્ર પીએ; કે જેમને સુપાત્ર સત્જનોને હાથે માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની હરકાર ન હોય.

૩-પીધેડ છાંકટા માણસના હંકાર તેની સગી માને પણ કંટાળા આપે છે, તો પછી સારા લોકોના કંટાળાનું તો પૂછવું જ શું ?

૪-જુઓ, છાંકટા બનવાની ખૂરી લત જેને લાગે છે, તેની સામેથી લક્ષ્મ-મુંદરી પોતાનું મુખનું ફેરવી લે છે. (અર્થાત્ કે તે માણસ નફ્ટ અને નિર્હાન્ય બની જાય છે.)

૫-પોતાની પાસેનાં નાણાંની બરબાદી કરવી અને તેના બહુલામાં બેહોશી પહોરી લેવી, એ તો બેવકુશીની પણ મહાબેવકુશી છે.

૬-દારૂ નામે જોળખાતું ઝેર જે લોકો રાજનું રાજ પીતા હોય તેમના તરફ દૃષ્ટિ કરો. તેઓ હંધણસી જેવા હોય છે, અરે ! એમનામાં અને મહાંઓમાં કંઈજ તકાવત નથી.

૭-જુઓ, જે લોકો ગુપ્ત રીતે નીચો કરે છે અને પોતાના દહાડા મુદહાલ અચેતન અવસ્થામાં ગુજારે છે, તેમના પાડપાડોશીને એ વાતની તુરત ખબર થઈ જાય છે અને તેઓ તેના તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જેવા માંડે છે.

૮-"છાંકટાપણું કેને કહે એની મને ખબર મુઠાં નથી"-એમ કહી દારૂડીઓ કદીજ દંભ ન કરવો ! કેમકે એથી તો પોતાના એ હુશિયની સાથે જુડું જોલવારૂપી પાપનું જોડાણ કરવા જેવું થશે.

૯-જે મનુષ્ય નીશામાં ચક્રચૂર બનેલા શખ્સની સાથે ચર્ચા કરીને દારૂ પીવાના હુશિયો તેના મનમાં ઠસાવી આપવાની ઠોશીપ કરે છે, તે મનુષ્ય પાણીમાં ડુબેલા માણસને હાથમાં મશાલ લઇને જોળનાર વ્યક્તિના જેવો છે.

૧૦-જે નિશાળાજ માણસ પોતાની સાવધ સ્થિતિમાં બીજા માણસની છાંકટી સ્થિતિ અને તેના હાલહવાલ પોતાની નજરે નિહાળે છે, તે માણસ દારૂબાણમાં પોતાની પણ કેવી દુર્દશા યતી હશે તેના ખ્યાલ શું નહિ કરી શકતો હોય ?

અધ્યાય ૮૮ સો-ચૂત અથવા જુગટું

૧-તમારી જીત થતી હોય તોપણ ઘૂતની કિંવા જુગારની લડતમાં પડો નહિ. કારણ કે તમારી જીતો એ માછલાં માટેના ગલમાં બેસેલી લલગાવનારી વસ્તુ જે-વી છે.

૨-માત્ર એક જીતીને સો ગુમાવનારા જુગારીઓ માટે આ દુનિયામાં આબાદ ને ગુખી થવાનો માર્ગ કોઈ છે કે? નહિ.

૩-માણુમ જો વારંવાર જુગાર જેટલા કરશે, તો તેનું સર્વસ્વ પારકાંઓના હાથમાં જઈ પડશે, જોટલુંજ.

૪-ક'ગાલિયતને જુગટું જેટલું ખાત્રીપૂર્વક આણે છે તેટલું ખાત્રીપૂર્વક અન્ય કશુંજ આણતું નથી. કેમકે તે મનુષ્યની સુ-ક્રીતિનો સંહાર કરે છે અને તેને દરેક નીગ કૃત્ય કરવા પ્રેરે છે.

૫-જુગટું રમવામાં કુશળતાનો ફાંકો ધરાવનારા અનેક થઈ ગયા છે, અને તેઓ જુગારની પાછળ ગાંડા બન્યા હતા; પરંતુ તેવા બધામાંથી એકે એવો નથી કે જેને ખરાબ થવું પડ્યું ન હોય.

૬-જુગારવૃત્તિના વેશે આવતી દુઃખદારિદ્ર્યની હાકણે જે લોકોની આંખે આંધળા પાટા બાંધી દીધા હશે, તેઓ ભૂળે ફાંકા મારતા થઈ જશે અને હરેક પ્રકારનાં દુઃખકલેશ લોગવશે.

૭-જુગટાથી તમારી માલમિલ્કત ખલાસ થઈ જવા ઉપરાંત તમારી પ્રમાણિકતામાં પણ પૂળો મૂકાશે, તમારું હૃદય નિષ્કુર બનશે અને તમારી બહુજ હુંશા થશે.

૮-ઘૂતની લડતમાં પડનારની પાસેથી લક્ષ્મી, સરસ્વતી ને કીર્તિ ત્રણે વિદાય થઈ જશે; જોટલુંજ નહિ પણ તેને પોતાને જોઈતાં અન્નવસ્ત્ર માટે પણ લીધા માગતા કરવું પડશે.

અધ્યાય ૮૧ મો-ઓસડવેસડ

૧-વાંત, પિત્ત અને કફ જે ત્રણ પ્રકૃતિઓનું કયું લોકોએ વધુન કર્યું છે, તેમાંથી હરકોઈ પ્રકૃતિમાં હક કરતાં વધારે વધઘટ થાય છે, તે તે વ્યાધિનું રૂપ લે છે.

૨-કરેહો આહાર પૂરેપૂરા પથી ગયા બાદ જે નૂતન આહાર કરવામાં આવે છે, તે શરીરને કશા ઓસડની જરૂર પડતી નથી.

૩-મિતાહાર કરે. અને તે પછી એક વાર ખાધેલું ખરાબર પચી ગયા પછીજ દીર્ઘાયુષી જનવાનો જસ આજ એક માર્ગ છે.

૪-ત્યાંસુધી તમારું ખાધેલું છેક હજમ ન થઈ જાય અને તમને કફીને બૂખ ન લાગે, ત્યાંસુધી ફરી ખાતા રોકાઓ; અને ત્યારબાદ પછી એવાજ ખોરાકનો મિત્તહાર કરે, કે જે ખોરાક તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ હોય.

૫-તમારી પ્રકૃતિને પ્રતિકૂળ ન હોય એવા ખોરાકનું જો તમે મિતાહારપણે એવન રાખશો, તે તમારા દેહમાં કોઈ પક્ષ જાતની ગેરવ્યવસ્થા કે ભેદની ઉભી નહિ થાય.

૬-જેવી રીતે આદોગ્ય, પેટ ખાલી થયા પછીજ ખાનારાને થોડતું આવે છે, તેવી રીતે દોઝ હદ ઉપરાંત ખાનારાને ખોળતો આવે છે.

૭-જો માણસ બૂખથી વધારે ઠંસી ઠંસીને આદોગ્યવાની મૂખાઈ કરશે, તેના રાગો પછી હદ ઉપરાંત વધી જશે.

૮-દોઝ, તેનું કારણ અને તેના નિદાનનો પ્રથમ વિચાર ફરી હોય, અને પછીજ તેને મટાડવાના પ્રયત્નમાં સાવધાનતા પૂર્વક મંદી જાઓ.

૯-વેપ હોય તે પ્રથમ દોઝીની રક્તિ, દોઝની ઉમ્મતા અને મોસમની અનુકૂળતા-અનુકૂળતાનો આંક પ્રથમ કાઢી લે, અને ત્યારબાદ સાવધેનીપૂર્વક દોઝનો ઉપાય કરવા માંડે.

૧૦-દોઝી વેપ ઓસડ અને ઓસડ તૈયાર કરનાર-એ ચાર ઉપર દોઝના નિદાનનો આધાર છે, અને વગી એ ચાર પેઠી દરેક ના આધાર રૂપ છે.

અધ્યાય ૧૦ મો-કુલીનતા

૧-સાફ દાનત અને શરમાળપણું એવાજ માણસોમાં સ્વભાવથી હોય છે, કે જેમનો જન્મ કુળવાન કુટુંબમાં થયો હોય છે.

૨-જ્ઞાનદાન કુળમાં જન્મેલાં માણસો સદાચાર, સત્ય-શીલતા અને શિષ્ટાચાર-એ ગ્રણ્થી કદી પતિત થતાં નથી.

૩-સાચા કુળવાનનાં આ ચાર લક્ષણ છે:-(૧) હસમુખ ચેહરો, (૨) ઉદાર હાથ, (૩) મધુર ભાષણ અને (૪) વિનયશીલ વર્તન.

૪-કરોડો રૂપિયાનો લાભ થતો હશે, તોપણ કુળવાન મનુષ્યો પોતાના નામને બદો નહિ લગાડે.

૫-જુઓ, જે મનુષ્ય પોતાના કુળના પ્રતિષ્ઠિત આચાર-વ્યવહારોને પવિત્ર રાખવાને આતુર હોય તેઓ દગાળાજીના દાવ ખેલે નહિ કે અન્ય કુકર્મો કરે નહિ.

૬-કુળવાન કુટુંબમાં જન્મેલા માણસનો દોષ અંદ્રમાના કલંકની પેઠે સ્પષ્ટભાવે સમાજમાં તરી આવે છે.

૭-જમીનની ભત તેની અંદર ઉગતા ને ઉછરતા છોડ ઉપરથી સમજાય છે; તેવીજ રીતે મનુષ્યનું કુટુંબ પણ તેના મુખમાંથી જરતા શબ્દો ઉપરથી ઓળખાઈ જાય છે.

૮-સદ્ગુણનીજ જે તમને વાંચ્યા હોય, તો તો લજ્જાનો ગુણ તમારે કેળવવોજ રહ્યો; અને જે તમારે તમારા કુટુંબને પ્રતિષ્ઠિત બનાવવું હોય, તો તમારે સર્વપ્રતિ સન્માન રાખ્યેજ છૂટકો.

અધ્યાય ૧૧-મો-પ્રતિષ્ઠા

૧-તમને નીચે ઉતારી પાડનારી બાબતોથી સદા અજાણ રહેા. પછી તે બાબતો તમારા જાનના રક્ષણમાટે પણ જરૂરી કાં ન હોય !

૨-જે લોકો પોતાની નામના મૂકી જવાની ઇચ્છા રાખતા હોય, તેઓ કોઈ પણ અનુચિત કામ ન કરે.

૩-તમારી ઉન્નત અવસ્થામાં તો વિનયને ઠેળવો; પણ પડતી ના વખતમાં તો તમારા માનગૌરવને ચીવટાઈથી વળગી રહેા.

૪-જે લોકોએ પોતાના પ્રતિષ્ઠિત નામને બોળ્યું હોય છે, તેઓ કાંતરીને ફેંદી રીધેલ વાળનાં જીલ્લાં જેવાં નકામાં છે.

૫-મહાન પુરુષો પણ જો કોઈ દુષ્કર્મ કરશે, તો તેઓ સમાજની નજરે નાના દેખાવા માંડશે. પછી તેમને હાથે યથેષ્ટ કો દુષ્કર્મ સ્વેચ્છાથી જેવડું નાનું ભલેને હોય !

૬-પોતાનો તિરસ્કાર કરનારની પુશામત કરીને જીવવાની દોશીય માણસ કરેજ શામાટે ? પુશામતમાં નથી તો કીર્તિ અપાવવાની શક્તિ કે નથી સ્વર્ગમાં લઈ જવાની શક્તિ.

૭-પોતાના ઉપર ધિક્કારભરી નજરે જોનારાની મહેરબાની ઉપર રહેવા કરતાં, બહેતર છે કે મનુષ્ય મોતને તત્કાળ વધાવી લે.

૮-અરે ! આ વ્યામઠીથી મઢેલો દેહ શું ખરેખર અમર છે, કે તેને બચાવવાને લોકો પ્રતિષ્ઠાને લોગે પણ ઇચ્છા કરે ?

૯-અમરીમૃગના શરીર ઉપરથી તેના વાળ ઉતારી લેવામાં આવતાં તત્કાળ તે પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કરી દે છે; તેની પેઠે કેટલાંક માનવીઓ પણ એવાંજ બારીક લાગણીવાળાં હોઈ તેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠા કોઈ પણ રીતે બચાવી શકાય તેમ ન લાગે ત્યારે પોતાનાં જીવનનો અંત આણી નાખે છે.

૧૦-જે પ્રતિષ્ઠિત લોકો પોતાની પ્રતિષ્ઠાના વ્યાધ્યા ગયા બાદ જીવવાને ના પાડે છે, તેમનાં જીવન તરફ જોશો તો જણાયે કે, સારો સંસાર તેમના કીર્તિમંદિર આગળ હાથ જોડીને ઉભો રહે છે અને તેમની કીર્તિવેદી ઉપર ભક્તિની ભેટ ચઢાવે છે.

અધ્યાય ૧૨ મો-મહત્તા

૧-મહાન અને ઉમદા કાર્યોને સંપાદન કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષાનેજ લોકો મહત્તાને નામે જાળજે છે.

૨-જન્મવાની રીત તો સર્વ મનુષ્યોની એકસરખીજ હોય છે, પરંતુ તેમની પ્રતિષ્ઠાના પ્રકાર વિવિધ હોય છે; કેમકે એમની જીવવાની રીત જૂદી જૂદી હોય છે.

૩-કુલીન કહેવાવા છતાં જેઓ આચારવ્યવહારમાં કુલીન નથી, તેઓ કુલીન કહેવાશેજ નહિ; ત્યારે જેઓ નીચ કુળમાં જન્મ્યા છતાં વર્તનથી નીચ નથી તેઓ વસ્તુતઃ નીચ પણ નથી.

૪-શ્રીઓના શિયળની માફક મહત્તાનું રક્ષણ પણ પોતાની જાતપ્રતિ સાચા ને એકનિષ્ઠ રહેવાથીજ થઈ શકે છે.

૫-મહાપુરુષોમાં યોગ્ય સાધનો કામે લગાડીને અશક્ય મનાતી વાતો પણ પાર પાડવાનું સામર્થ્ય હોય છે.

૬-મહાન પુરુષોની આદરભક્તિ ઠરી તેમની કૃપા મેળવવાની વૃત્તિ ક્ષુદ્ર માણસોમાં નથી હોતી.

૭-ક્ષુદ્ર વૃત્તિવાળાંઓના હાથમાં નસીળસંજેગે જે સંપત્તિ સાંપડે છે, તો તો પછી તેમની ઉચ્છ્રંખલતાને સીમાજ નથી રહેતી.

૮-મહત્તા સદાસર્વદા દંભરહિત અને વિનયશીલ હોય છે; અને ક્ષુદ્રતા અથવા હલકાઈ પોતાની લાયકાતોની સંસારભરમાં ડંકાસ હાંકે છે.

૯-મહત્તા સર્વ કોઈના પ્રત્યે નમ્રતા ને વિનય દેખાડે છે, ત્યારે હલકાઈમાંનો ઉચ્છ્રંખલતા યાને અવિનયની પરાકાષ્ટા હોય છે.

૧૦-મહત્તા હંક્ષાં બીજાઓની નળજાઈઓ છાવરે છે; અને ક્ષુદ્ર વૃત્તિને બીજાઓની એળ ઉઘાડવા સિવાય બીજે વિષય જ જડતો નથી.

અધ્યાય ૧૩ મો-યોગ્યતા

૧-જો લોકોને ચોતાનાં કર્તવ્યોનું જ્ઞાન હોય છે અને જેઓ ચોતાની અંદર યોગ્યતા ખીલવવાની ઇચ્છા રાખના હોય છે, તેમની દષ્ટિને તો આજ્ઞાં કોટણું બધુંજ કર્તવ્યરૂપ વાસે છે.

૨-વર્તનમાંજ તાથક મનુષ્યોની લાયકાત રહેલી છે; બાકીની સૌ ઉપાધિઓ કે બેદસૂચક નિશાનીઓ તેમની યોગ્યતામાં રજા પણ વધારે કરતી નથી.

૩-સર્વ પ્રત્યે પ્રેમ, લાજ-શરમ, શ્રીજન્ય, અદોષદષ્ટિ અને સત્યશીલતા-આ પાંચ વસ્તુઓ સદ્વર્તન નામની ઇમારતને ટેકવનારા સ્તંભો છે.

૪-સંતજનોનો ધર્મ છે અહિંસા અને યોગ્યતાવાળાં મનુષ્યોનો ધર્મ છે પરનિંદાનો ત્યાગ.

૫-નમ્રતા એજ બળવાનોનું બળ અને શત્રુઓની સામે રક્ષણ કરનારું કેવલ અથવા બખતર છે.

૬-યોગ્યતાની કસોટી એ છે કે ચોતાના કરતાં બીજી બધી બાબતોમાં ઉતરતા દરજ્જાતા હોય એવા લોકોમાં પણ જ્યારે કોઈ વિશેષતા જણાઈ આવે, ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરવો-અર્થાત્ લોકો આગળ કોઈ બાબતમાં ચોતાની હાર થતાં તે હારને કબૂલ કરી લેવી, એ યોગ્યતાની કસોટી છે.

૭-યોગ્યતાવાળો આદર્શી ચોતાનું ખૂટું કરનારનું પણ જો બહું ન કરે, તો પછી તેની સરઆઈ કે વિશેષતા ક્યાં રહી ?

૮-મનુષ્યની પાસે જે આદિગ્ય અથવા સદ્વર્તનરૂપી સંપત્તિ હોય, તો નિર્ધનતા એ તેને માટે જરાયે શરમનું કારણ નથી.

૯-ધરતીકંપના આંચકાથી બધુંજ પલટાઈ જાય તોપણ જે સન્માર્ગ મુકશે નહિ, તેઓ યોગ્યતાના સાક્ષાત્ દેવતા કહેવાશે.

૧૦-સુયોગ્ય લોકો જે તેમની યોગ્યતામાંથી અલાયમાન થઇ જાય, તો આ ધરતી માતા પણ મનુષ્યજીવનનો બોલો ઝીલી રાખવા શક્તિમાન રહેશે નહિ.

અધ્યાય ૧૪ મો-વિનયશીલતા

૧-કહે છે કે, વિનયશીલતા એ લોકોનેજ સહજસિદ્ધ થાય છે, કે જેઓ સર્વ દોષનું ખુલ્લા દિલથી સ્વાગત કરે છે.

૨-માણુસાઈ અને સુસંસ્કારિતાજ વિનયશીલતા અથવા સૌજન્યના ઉમદા ગુણમાં પ્રકટ થાય છે.

૩-બાહ્યલક્ષણોની એકવાક્યતાથીજ મનુષ્યોનો પરસ્પર સંબંધ દૃઢ બંધાતો નથી; પણ 'દેહ જૂજવા ને મન એક'-એવો સજ્જડ સંબંધ તો સદ્વર્તનની એકવાક્યતાથીજ સિદ્ધ થાય છે.

૪-જુઓ, જે લોકોને ન્યાય અને ધર્મનિષ્ઠા ઉપર ભાવ હોય છે, અને જેઓ પરોપકારી હોય છે, તેમની કદર દુનિયા જરૂર કરે છે.

૫-મજાકમાં ઉચ્ચારાયલા હીણા ને હલકા શબ્દો પણ મનુષ્યની લાગણી દુઃખવે છે, એટલા માટે સુસંસ્કારી લોકો પોતાના દુશ્મનોપ્રત્યે પણ અવિનયી વર્તન રાખતા નથી.

૬-સુસંસ્કારી લોકોના પ્રભાવથીજ દુનિયાનો કારભાર નિર્વિઘ્ને ચાલ્યા કરે છે; બાકી એમની હયાતિ વગર સાચેજ આ બધી એકરાગતા મૃતવત્ બનીને ધૂળમાં દટાઈ જાય.

૭-જે લોકોમાં સારી રીતભાતનો અભાવ હોય છે, તેઓની પ્રકૃતિ કાનસના જેવી પાણીદાર હોય તેથી થું થયું ? નર્ચા લાકડાના ઓળતર કરતાં તેઓ જરાયે સારા નથી.

૮-અમિત્ર અને અન્યાયીપ્રત્યે પણ વપરાતો અવિનય મનુષ્ય માટે શોભાસ્પદ નથી.

૯-જેઓ રિમત હાસ્ય કરી જાણતા નથી, તેમને આ મુવિશાળ સંસારમાં ઘોળે દહાડે પણ અંધકારવિના કંઈજ દેખાશે નહિ.

૧૦-અછકલા યાને અવિનયીના હાથમાં આવેલું ધન, મેલા ને ગંદા વાસણમાં રાખવાથી બગડી ગયેલા દૂધના જેવું છે.

અધ્યાય ૧૫ મો—સન્માર્ગે નહિ વપરાતું ધન

૧-જે માણસ દગલાખંધ દોલત એકઠી કરે છે, પણ ખર્ચતો કરતો નથી, તે માણસ મુઠકા બરાબર છે.

૨-જે માણસ ધનનેજ સર્વસ્વ માની સંચય કર્યે બાંધે છે, પણ સન્માર્ગે વાપરતો નથી, તે માણસ બીજા અવતારમાં રાક્ષસ થવાનો છે.

૩-જે લોકો સદા ધન સંઘરવાનુંજ સમજે છે અને કીર્તિની પરવા કરતા નથી, તેઓ જૂતળને ભારૂંપ છે.

૪-જે લોકો સન્માર્ગે ખર્ચતા નથી કે ઉપશોગ પણ કરતા નથી, તેઓ પાસે કરોડો હોય તોપણ નિર્ધન છે; અને પોતાની દોલત માટે એક પ્રકારના રોગરૂપ તથા અનર્થનું મૂળ છે.

૫-લોકોને જોના પર ચાહે ન હોય એવા માણસની જાહો-જલાલી, ગામની વચમાં ઉગેલા મોટા વિપવૃક્ષ જેવી છે.

૬-જે માણસ સ્વધર્મ અને પરોપકારનો વિચાર નહિ કરતાં ધનના દગલાજ ખઠકયે બાંધે છે, તે દગલા અબળવાઓનાજ અપમાં આવે છે.

૭-જે કોઈ લોકકલ્યાણનાં કાર્યોમાં પોતાનો ખર્ચનો ખાલી કરી નાખે છે, તેની એ ખાલી સ્થિતિ હોંબો વખત રહેવાની નથી.

અધ્યાય ૧૬ મો-લજ્જાની લાગણી

૧-સુયોગ્ય લોકોને શરમાવાનું થાય છે તો તે તેમના અયોગ્ય કૃત્ય માટે થાય છે; માટે સુંદરીઓની શરમ કરતાં એ શરમ બુદ્ધાજ પ્રકારની હોય છે.

૨-અન્ન, વસ્ત્ર અને સંતતિ, એ ત્રણ તો સારા અને ખોટા માણસ પાસે પણ હોય છે. માત્ર લજ્જાનીજ ગાબતમાં તેઓ બુદ્ધા પડે છે.

૩-સુયોગ્ય લોકો માટે શરમની લાગણી એ શું રત્નસમાન નથી ? અને એ લાગણી જે માનવીમાં નથી હોતી, તેની શોખી અને તેનો તોર ગમે નહિ એવાં અયોગ્ય નથી હોતાં ?

૪-જે કોઈ ખીજાની ક્ષેત્રી જાણે, તો તે પણ પોતાની હોય તેમ શરમાય છે; તેને લજ્જા અને ક્રોધમળતાનું ધામ જાણવો.

૫-પોતાને કદી શરમાવું ન પડે એવાં સાધનો સિવાયનાં અન્ય સાધનોથી રાજ્યો મળતાં હોય તોપણ યોગ્ય માણસ તો તે સ્વીકારવાની નાજ પાડે છે.

૬-જે લોકોને પ્રતિષ્ઠા અને શરમની સાચી લાગણી હોય છે, તેઓ પોતાને અપ્રતિષ્ઠા અને શરમમાંથી બચાવવા માટે જીંદગી તજ દેશે, પણ શરમનો ઘુંટડો નહિ ગળે.

૭-જેથી સારા માણસો શરમાય તેવાં કાર્યોથી જે શરમાતો નથી, તેનાથી ધર્મ અને સદાચાર પણ શરમાશે-દૂર રહેશે.

૮-કુલાચાર ભૂલવાથી મનુષ્ય કુળભ્રષ્ટ થાય છે, પણ લાજ-શરમ ભૂલી નફ્ટ બનનારનું તો બધુંજ હવામાં ઉડી જાય છે.

अध्याय १७ मो-कुटुम्बनी उन्नति

૧-અનુચીતો કોટુજિકે પદ્ધતિ નિયમકેનવ મને ૬૬
નિયમવલે જેવી સાથે છે, જેવી બીજા કાચથી નથી થતી.

૨-મહાનગીભર્યો 'પુરુષાર્થ' અને 'સાર' દાનથી પુરુષનો
દિગ્ગતિ આપ છે.

૧૩-ત્યારે મનુષ્ય ૬૬ નિઃશ્વર સાથે કોમ કરવા લાગે છે,
ત્યારે રવો પણ કમરે જસીને તેની આગળ ને આગળ ચાલે છે.

૪-ને દોષદેવનતિ માટે, ઉદ્યોગ કરવામાં પામ નથી હંકારા,
તેઓએ પોતે ખાસ, અમ, સર્વ શેખના નકિ ચોલ હોય તે
તેમના કામકાજને લીધે ખસ ગયાપોગ્યાપ બરકત આવવાની.

૫-જેઓ જન્યાય કે જનાચારનો આચરે. હીધા વગર ક્રિન્તિ
સાધે છે, તેમને ખાટે સારો સંચાર મિત્ર જની રહે છે.

૬-જે વંશમાં પોતે જન્મ્યો હોય તે વંશને ઉત્તર અવસ્થામાં લાવવો, એમાં પણ મનુષ્યની મોટી મરહાનગી રહેલી છે.

જેવી રીતે કુદનો સખત અપાટો બહારથી ઉપર પડે છે, તેમ કુદઅપોષણનો બાર પણ જે બાર ખમી થકે તેનાજ ખંભા ઉપર પડે છે.

૮-જે લોકો ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે, તેમને માટે ઋતુ બેઋતુ જેવું ક'ઇન્ હોતું નથી. જો તેઓ પોતાના કામમાં સાસરીઆવેડા કરશે અથવા 'બિપરવાઇ' રાખશે, કે પછી 'મિથ્યા' અભિમાનને વળગી રહેશે તો તેમની 'પહેલી' દેશજ આપશે.

‘હન્સારે શુ પોતાનાં કુટુંબને’ દરેક આશ્રિત સંમિ રક્ષણ કર-
નાર મંત્રુધ્ય મહેનતમજુરી ‘અને’ યુશીબતોજ ઉકાપવાને સર-
ભાગ્યે છે ? x

તે કુટુંબના મૂળીઆને આપત્તિઓપર આપત્તિઓ આવી ખેતંતરી કાઢશે અને તે કુટુંબવૃક્ષ લોંબપર વૃદ્ધી પડશે.

અધ્યાય ૧૮ મો-સેતી

૧-લોકો ભલે કાવે ત્યાં આથડે, પણ આખરે તો તેમને ખોરાક માટે હળજ સંભાળવું પડે છે. માટે કાવે તેટલો મુશીબતભર્યો છતાં પણ ખેતીનોજ ધંધો સર્વોપરિ છે.

૨-ખેડુતો સમાજરૂપી ગાડાની ધુરાસમાન છે. કારણ કે જે લોકો હળ ખેડવાની પોતાની અશક્તિને કારણે ખીજાં કામ કરે છે, તે બધાંયને નભાવવાનો ભાર ખેડુતોજ ઝીલે છે.

૩-વાસ્તવિકે જીવવું માત્ર તે લોકોનુંજ છે, કે જેઓ ખેતી કરીને જીવે છે. ખીજાં બધાં તો તેમની પાછળ જોડાયલાં ગાડાં જેવાં હોઇ આશિયાળો રાટલો ખાવાવાળાં છે.

૪-જે લોકોનાં ખેતરો ધાન્યથી લચી પડતાં કણસલાંની રયામ છાયામાં પોદે છે, તેઓ અન્ય રાજાઓનાં છત્ર પોતાના રાજા આગળ ઝૂકતાં જોશે.

૫-ખેતીનો રજેલો રાટલો ખાનારા લોકોને નિહાળો. તેમને કદી લીખ માગવી પડતી નથી, અને ભિક્ષુકોને દાન આપે છે.

૬-તમારા ખેતરની લોંચ જો તમે ખેડી ખેડીને એવી સૂકવો કે જેથી તે લોંચની એક શેર માટી સૂકાઈ સૂકાઈને માત્ર પાશેર બની રહે; તો ખાતરની કશી જરૂર નહિ પડતાં મળલકે પાકે પાકે.

૭-ખેડ સાથે ખાતર પણ હોય તો વળી ઘણો વધારે ફાયદો આપે છે; અને નિંદણકામ બરાબર થયા પછી રખેવાળી પણ બરાબર થાય તો તે પવાત કરતાં પણ વધારે લાભદાયી થાય છે.

૮-કોઈ લોળો આદમી ખેતરો પર જતે નહિ જતાં ઘેર બેસી રહેશે, તો લોંચ પણ તેની સાથે રીસાળ સીની પેઠે રૂસણું માંડશે.

૯-“હાય ! મારી પાસે ખાવાના ગાંસા છે, હવે હું શું ખાઈશ ?”-એવું ત્યારે કોઈ એકીને બોલતાં સાંભળે છે, ત્યારે ધરતીમુંદરી મનમાં તેના ઉપર હસે છે.

૧-કંગાલિયાર કંગાલિયાર
કેમકે કંગાલિયાર જે રંગ
૨-કેમકે કંગાલિયાર જે રંગ
છે, પણ સાથે કંગાલિયાર જે રંગ
૩-તંગી એવી જે રંગ
મતંગી કુલાવી છે જે રંગ
૪-આ કંગાલિયાર જે રંગ
૫-કંગાલ માણસ જે રંગ
અને શાનથી કરપૂર જે રંગ
તોપણ તેમનો આરંગ
૬-એક તો કંગાલિયાર જે રંગ
ધમને નામે મીઠું જે રંગ
તેની માતા પણ જે રંગ
૭-સજગતી કંગાલિયાર જે રંગ
દરિદ્રતાનાં દુઃખો વચ્ચે જે રંગ
૮-કંગાલો માટે તે
તેમણે પાતાનાં અંગ
અવનથી ખીજનાં અંગ

જો પાસેથી ખીખ
અથી અને પ્રેમથી
દરબજે ઉત્તમ છે.
ગવન છેવટ સુધી
રૂઢાઈ ખીજ નથી.
મૂખે મરવા છતાં
દરવા માટે આ

વેસનો હોય,

પાણીનીજ
નથી.

મારી એ
તો નિશા
નહિ."

મથકાતાંજ

ચે છે, પણ
સ્તાં તો તે

વખતે પૂતકાર-

અધ્યાય ૧૦૦ મો-મીસ્ર

૧-તમને સહાયરૂપ થઈ પડે એવા શક્તિવાળા દાતા પાસે ભીખ લેલે માગો. તેઓ આપવાની અશક્તિનો ઢોંગ કરે, તો તેમાં વાંકે તેમનો છે, તમારો નહિ.

૨-જે લોકો પોતાનો ધર્મ યથાર્થ સમજતા હોય અને જેઓ સહાય કરવામાં પોતે અશક્ત હોવાનો ઢોંગ કરે નહિ, તેમની આગળ તો ભીખ માગવામાં પણ મંજૂર રહી છે.

૩-જે માણસ સ્વપ્નમાં પણ યાચકને ના પાડતો નથી, તેને હાથે ભીખ લેવી, એ તો દાન દેવા જેટલું માનભર્યું છે.

૪-લોકો નિર્વાહ માટે ભીખનો ધંધો સ્વીકારે છે; તેનું એ પણ કારણ છે કે, શિક્ષા આપવાની ના પાડે નહિ, એવા દેવ-માનવોની સંસારમાં હયાતિ છે.

૫-જે લોકોમાં નકાર કરવાની બુદ્ધિ નથી હોતી, તેમનાં દર્શનમાત્રથી કંગાલિયતનાં દુઃખ ટળી જાય છે.

૬-જેઓ શિક્ષકોને તુચ્છકાર્યા વિના દાન દે છે, તેમનો મેળાપ થતાં શિક્ષકનું હૃદય આનંદથી ઉછળવા લાગે છે.

૭-ભીખ માગનારાજ જે દુનિયામાં કોઈ ન રહે, તો ભૂતાવળના નાચસિવાય આ દુનિયાનો વિશેષ કશો અર્થ રહે નહિ.

૮-જો કોઈ ભીખ માગનારૂંજ આ દુનિયામાં ન રહે, તો પછી ઉદારતાનો મહિમા પણ ક્યાંથી રહે?

૯-દાન દેવાની કોઈ માણસ અશક્તિ જણાવે, તો યાચકે નાખુશ થવું નહિ. કેમકે તેની પોતાનીજ તંગ હાલત તેને સમજાવે એમ છે કે, સામે માણસ પણ એવી સ્થિતિમાં કેમ ન હોય?

અધ્યાય ૧૦૧ મો-મીસના પ્રય

૧-માનનારો મનુષ્ય બહે એવાઈ દતાઓ પામેથી ભીમ લેતો હોય કે તેઓ ને આપે તે ખરા રિલથી અને પ્રમથી આપતા હોય; છતાં તેના કરતાં અધિક દુઃખર હરજો ઉત્તમ છે.

૨-"હું માગી ભીખીને પણ કંગાઈ લખન છેવટ સુધી લીધું" એમ કહેવામાં રહેલી નફ્ટાઈથી વધુ નફ્ટાઈ બીજી નથી.

૩-ધન્ય છે એ ગૌરવ અને પ્રતાપને કે જે મૂખે મરવા છતાં પણ ભીખ માગતી નથી. એના મનુષ્યને કષ્ટરવા માટે આ સમગ્ર વિશ્વ પણ બદલે નાનું છે.

૪-જાતમહેનતથી રજેલો ખોરાક મહેને પાવળો મેં સેવો હોય, તોપણ તેના જેવો સ્વાદિષ્ટ ખોરાક બીજો નથી.

૫-તમે વાદ્ય તો માત્ર ગાયને માટે અને માત્ર પાલીનીજ યાચના કરતા હો, તોપણ યાચના જેવી હીનતા બીજી નથી.

૬-જો દોઢો યાચના કરનારા છે તે સૌ પ્રત્યે મારી એ યાચતા છે કે "તમારે લીખ્યા વગર ચાલતું જ ન હોય, તો શિક્ષા આપતાં અચકાનારાઓ પાસે તો કદી પણ ભીખ માગશો નહિ."

૭-લીખતું કમનસીબ વહાણ હડપૂતનાં ખડકે અચકાતાં જ ભાગીને બૂકે યથ જશે.

૮-શીખારીના ભાગ્યનો વિચાર કરતાં દુઃખ કેયે છે, પણ તેને સાંભળવાં પડતાં હડપૂતનાં વચનોનો વિચાર કરતાં તો તે બધા મરવા જેવો જ બની જાય છે.

૯-શીખારીને 'ના' કહીને પૂતકારી કાઢતી વખતે પૂતકારનારનું-દુઃખ ક્યાં સંતાઈ જતું હશે? એના મુખનાં પૂતકારવચનો સાંભળીને શિક્ષક વિચારના તો રામજ રમી જાય છે. x

x રહિમન ઘે જર મર ચૂકે. જો કહું માંગ ન જાઉં. ।
 સનતે પહિલે ઘે મુપ, જિન મુશ્ક નિકસત નાદિ ॥

અધ્યાય ૧૦૨ મો-સ્વરાવ જીવન

૧-આ ખરાબ મનુષ્યો અને બીજાં સારાં મનુષ્યો બહારથી દેટલાં બધાં મળતાં આવે છે ! બાહ્ય આચાર અને ઉચ્ચારમાં આવું સરખાપણું બીજે ક્યાંય અમે કદી જોયું નથી.

૨-વળી શુદ્ધ ચિત્તવાળા સજ્જનો કરતાં આ ધિષ્ઠારપાત્ર મલિન જીવો સુખીઆ પણ વધુ છે. કેમકે તેમના અંતરમાં મેલ વધુ હોવાથી તેમને પોતાના અયોગ્ય હેતુ અને જૂઠાપ્રપંચાદિ તેવ રૂપે જણાતા નથી તેથી આંતરિક ડાંગો પણ વેઠવા પડતા નથી.

૩-આ ભૂતળપરના બ્રહ્મ જીવો તો સાક્ષાત્ દેવો જેવાજ કહેવાય. કેમકે તેઓ પણ દેવોની પેઠે 'મરજી પડે તે નીતિ'ના પાળનારા સ્વેચ્છાચારી હોય છે.

૪-જ્યારે કોઈ પાકા પામરને કાચા પામર સાથે પ્રસંગ પાડે છે, ત્યારે તે દુષ્ટતાની બાબતમાં કાચાને મહાત્ કરે છે, અને પછી પોતાના એ પરાક્રમ માટે બીજાઓ આગળ બડાશ હાંકે છે.

૫-પામરોને પાંશરા ચલાવનારી શક્તિ એક ભયની છે, અને બીજી શક્તિ ભૂખ છે; કેમકે એથી પણ સહેજસાજ લાભ થાય છે.

૬-નીચ પામરો તાસાં અને ઢોલ જેવા છે. કારણ કે એમને કહેલી શુભ બાબત બીજાંઓ આગળ ગાઈ બળત્યા વગર તેમને જાંપજ વળતો નથી.

૭-પામર મનુષ્યો પોતાના એકા હાથ પણ બીજાની તરફ ત્યારેજ ઝાટકે, કે જ્યારે એ બીજાઓમાં ઠાંસો મારીને તેમનું ડાચું ફેરવી નાખવાની શક્તિ હોય !

૮-સજ્જનને સમજાવવામાં તો એક શબ્દ પણ પૂરતો થાય છે, અને પામરને તો અનાજનાં ડુંડાંની પેઠે જૂડવા આપટવાથીજ કંઈક કઠાવી શકાય છે.

૯-પામર લોકો પોતાના પાટોશીને જરા પણ સુખી જીવે દેવાગણને તે દુષ્ટો તેની ચાલચલકતમાં કંઈ ને કંઈ ખોડ-ખાંપણ શોધવા મંડી પડે છે.

૧૦-દુષ્ટ મનુષ્ય કિપર કોઈ આદ્ય આવતાંજ તે તેની દેખાડવામાવની ધમનીને વેચી દઈને આવેલી આદ્ય દાખવે.

અધ્યાય ૧૦૩ મો-મોદવાળનો જન્મ

* પ્રેમીક:-

૧-પછે દેખાતી આ રત્નવિભૂષિત આદુતિ કોઈ મનમથી અપ્સરાની છે, કે પછી તેનાથી પણ વધારે સુંદર કોઈ અપ્સરની છે? ખરેખર! હું એ આદુતિ જોઈને એટલો મોદ પાડ્યો છું કે મારાથી એમાંનું કંઈજ ખાત્રીપૂર્વક કદી ચકાવું નથી.

૨-કોઈ મોદક અપ્સરા સખીઓ સાથે ચઢી આવે તો પુરુષોની કેવી દયા થાય? ત્યારે કોઈ રૂપાળી આદુતિ મારા તરફ નેત્ર દટાણ મારે છે; ત્યારે મારી પણ તેવી દયા થાય છે.

૩-અત્યાર આગમ્ય મોતના દેવ યમરાજને હું જોળખતો નહોતો, તે હવેજ જોળખતાં ચીખ્યો કે તે સ્ત્રીનું રૂપ લે છે અને તેને મોટી બમરાળી આંખો હોય છે.

૪-તે છે તો સરળ અને સુંદર, પણ તેની આંખો હુદકુશળ થાને લડાઈની રીતોથી વાકેફગાર લાગે છે. કારણકે તે આંખો તેની સાથે જોતારની છાંદગીને તત્કાળ હોઈયાં કરી લાય છે.

૫-હું જે આ જોઉં છું તે કોઈ ખરે યમદેવ છે કે તેના જેવી માત્ર આંખોજ છે? કે પછી અનિમેષ દષ્ટિનો એ દેખાવમાત્ર છે? કેમકે આ સરળ ભૂતિની આંખોમાં એ ત્રણે વાનાં જણાય છે.

૬-ત્યારે તેણીની ભુકુટિઓ વાંકી વળતી બધ પડશે અને તેનાં નેત્રકટાક્ષોનું આવરણ જશે, ત્યારેજ તેણીની કાતીસ આંખો મને વ્યથા ઠરતી અને કંપાવતી અટકશે.

૭-આ સુંદરીના સુંદર સ્તનમંડળને ઢાંકી રાખનાર કાંચળી ઉન્મત્ત હાથીની આંખોપર ચઢાવાતા ઢાળતા અથવા બપ્પર જેવી છે.*

૮-સુહૃદ્ભૂમિ ઉપર જે લોકોનો હજી મને સાક્ષાત્ મેળાપ થયો નથી, તેમને પણ ઘરઘર ધૂળવનાર એવું માડું શરાતન આ સુંદરીના મનોહર બાલપ્રદેશના પ્રભાવથીજ દબાઈ ગયું છે કે શું?

૯-તેના સૌંદર્યને જગાડી નાખનારા આ બાહ્યાલંકારોનું કામજ શું? તેની મૃગબાળકના જેવી નિર્દોષ લોળી નજર, અને શરમાળપણું એજ એના ખાસ શણગાર છે.

* દેવના અધ્યાયોનાં પદ કો તો પ્રેમી, પ્રેમિકા અથવા તો પ્રેમિકાની વિશ્વાસુ દાસીના વચનતરીકે સમજવાનાં છે.

■ અર્થાત્ એ કાંચળી ન હોત તો પુરુષો એના સૌંદર્યથીજ વાયવ્ય થઈને મૃત્યુ પામત. જે હાથીઓ ગાંધા થઈ જાય એવા હોય તેમની આંખો ધાણના બપ્પરથી લાકી દેવાનો મહાવત લોકોનો રિવાજ છે,

अध्याय १०४ मो-त्रिहृत्तोपरथी हृदयपरीक्षा

3212

૧-મુરમાનું અંગન કરેલી તેની આંખોના કટાક્ષ બે ભવના
મે. તેમના સ્વેદ કટાક્ષ મારા કાળજને ફોરી નાખે છે, પણ પીત્ત
કટાક્ષ તે બંને રૂઝરનાર મહામનુ' કામ કરે છે.

૨-પ્રેમીકની નજર જરા આડી ચાવળી થતાં વિચળી જાય
જાતનથી નાજોશી (પ્રિયને) જુઓ દષ્ટિમાત પ્રિયાના પ્રેમનું કાંઈ
અનુભવનું સુચક ચિહ્ન નથી, પણ જોશી વિશેષ છે.

ઉ-લેખકો મીર માંડી અને નમન કથુ; એ કામ તો મુ
ખ્યમંત્રી જેની વચ્ચે ઉમતા પ્રેમ-રોપાને જાળવિયત કરવાનું.

જનકે તેના નરક મારી ધનિ દેવું છું, ત્યારે તેણી બોલે તારું
નિરુપિ છે, અહંતુ મારી નજર દુઃખેથી લલિ છું કે પાછી તરત
તે મનસુ પેતાની નજર ઉરવે છે અને મંદ મંદ હસે છે.

પણે મને જોતીય ન કિય એમ લાગે છે; પરંતુ આખી માનવજાતે માનવતા ને રાખી કદે છે ત્યારે તે માનવ તો નિશ્ચય અને કિસ્મત મને આનંદની વૈભવશેષ થતી દેખાય છે.

૧-જો કુલનીનાં વચનો નાખુશ થયેલા પ્રાકૃત જન ગેયો
સાથ હોય તોનો કુલને લેવડો. એક કહે છે, નોખણે જો વચનો
વધુનાં વહેંચનાં છે, એવાં વચનાવનાં વધુમાં વધુ છે.

આચાર્યશ્રીએ કહ્યું: આજે શિવરાત્રીનો દિવસ, આ ખરેખર
જાગૃત્વનો દિવસ. આજે કહેવું છે: મનુષ્યને માત્ર તે જ
મનુષ્યની જાત-કુળનાં મર્યાદા છે.

এই প্রকল্পের অধীনে প্রায় ১০০ জন কর্মসূচী গ্রহণ করা হয়েছে।

一、二、三、四、五、六、七、八、九、十、十一、十二、十三、十四、十五、十六、十七、十八、十九、二十、二十一、二十二、二十三、二十四、二十五、二十六、二十七、二十八、二十九、三十、三十一、三十二、三十三、三十四、三十五、三十六、三十七、三十八、三十九、四十、四十一、四十二、四十三、四十四、四十五、四十六、四十七、四十八、四十九、五十、五十一、五十二、五十三、五十四、五十五、五十六、五十七、五十八、五十九、六十、六十一、六十二、六十三、六十四、六十五、六十六、六十七、六十八、六十九、七十、七十一、七十二、七十三、七十四、七十五、七十六、七十七、七十八、七十九、八十、八十一、八十二、八十三、八十四、八十五、八十六、八十七、八十八、八十九、九十、九十一、九十二、九十三、九十四、九十五、九十六、九十七、九十八、九十九、一百。

[illegible]

અધ્યાય ૧૦૫ મો-પ્રેમનો મહિમા

પ્રેમિકા:-

૧-મારી આગળ હવે આ આંખો શામાટે ફરિયાદ કરે છે ? આ અશાંતિકારક સંતાપ મારી ઉપર આવી પડ્યો છે તે જીમને લીધેજ. શામાટે એ આંખોએ મને એ પ્રીતમના દિદાર દેખાડ્યા ?

૨-એ આંખોએ તે દિવસે પ્રીતમના ઉપર વગર વિચારે દષ્ટિ ઠેરવી, તેજ આંખો હવે પોતાની મૂર્ખાઈનાં ફળ સખૂરીથી સહન કરવાને બદલે શામાટે દુઃખી થતી હશે ?

૩-તે દિવસે આંખોએ પોતાની મરજીથી તેના ઉપર દષ્ટિ મારી હતી, અને આજે તેઓ પોતાનીજ એજે આંધુ સારે છે. 'રે આંખો ! જીમ કરીને તમે પોતાની બલને ઠેવી 'હાસ્યપાત્ર' બનાવો છે ?

૪-મને બાળીને ખાક કરનારા શોકસંતાપનો વારસો મારે માથે માર્યા પછી હવે એ આંખો પોતે, પણ ઠેવી આંધુભંડાર ખાલી કરીને સૂકાઈ ગઈ છે !

૫-મહાસાગરથી પણ વિશાળ, દુઃખ આણનારી મારી આ આંખો હવે શોકસંતાપથી ગૂંચાં કરે છે અને ઉઘી પણ ચકલી નથી.

૬-જુઠું, યજ્ઞે એ આંખોનું, કે જે તે દહાડે આવેશભર્યા આતુર પ્રેમસહિત તે મૃતિ તરફ ભેગા લાગી ! હવે તો હું જીમજ ઇચ્છું છું કે, એ આંખો ગૂરી ગૂરીને સમૂળગી ચાલી બધ.

૭-બહાલોના વિયોગને સંમતિ આપનારી પણ હુંજ હતી; તો પછી મારી ફીકાશ અને નિસ્તેજતા માટે ફરિયાદ દેાને કરવી ?

૮-ફીકાશ તો મારા પ્રાણવહનનું ફરજી હોવાની મગફરી રાખે છે, તેથીજ તે મારા આખા અંગ ઉપર ફરી વળે છે.

૯-મારા સૌંદર્ય અને શરમને એ હરી ગયો અને તેના બદલામાં દુઃખની વ્યથા અને આ ફિક્કા રંગસિવાય બીજું કંઈજ મને આપી ગયો નથી.

૧૦-મારા દિલમાં હું તેના સિવાય બીજા કશાના વિચાર કરતી નથી, અને મારી જીભવટે તેના શુભ સિવાય બીજું બોલતી નથી; છતાં જીજ્ઞાસે ઠેવો બાદ કે આ ફીકાશ મારા આખા શરીરે વ્યાપી ગઈ છે !

૧૧-તે દિવસે પ્રીતમ તે તરફ ગયો અને આ તરફ ફીકાશ મને શોધતી આવી !

૧૨-હોલવવાના દીવામાટે જેમ અંધકાર લપાઈ રહે છે, તેમ ફીકાશ મારા વલ્લભથી થનારા મારા વિયોગમાટે સંતાઈ રહી હતી.

૧૩-“ જુઓ તો ખરા, એ કેવી ઘોળી ધબ અને પીળીપથ પડી ગઈ છે” એમ કહી મને ઠપકો આપનારા તો છે; પરંતુ મને ત્યજી જવા માટે એને ઠપકો આપનાર તો કોઈજ જણાતું નથી.

૧૪-મારી ચામડીની પીળાશ માટે લોકો મને મહેણાંદુષ્ક મારશે તો તે મને પ્રિય લાગશે; પણ તે જે મારા વહાલાને માથે નિર્દયતાનો આરોપ તેઓ નહિ મૂકે તોજ.

૧૫-મારો ખ્યારો મારાં નયનોમાં સદા સર્વદા વસે છે તેથીજ હું નયનોમાં અંજન આંજતી નથી. કેમકે એથી રખેને એ ખ્યારાની મોહક મૂર્તિ અકળાઈને ક્ષણમાટે પણ આંખોનો ત્યાગ કરી જાય એવો ભય રહે છે.

૧૬-મારો વહાલો નિરંતર મારા હૃદયમાં રહે છે, તેથી ઉંડો ખોરાક ખાતાં પણ મને ડર લાગે છે કે રખેને એ દાઝશે !

૧૭-એક પળભર પણ હું તેનાં દર્શન ચૂકી જાઉં એવા ભયથી હું પાંપણોના પલકારા મારતી નથી; છતાં એ માટે પણ ગામલોકો તો મારા એ પ્રીતમ ઉપરજ નકોરતાનો આરોપ મૂકે છે ! x

૧૮-મારા ચિત્તમાં તે પ્રેમપૂર્વક વસ્યો છે અને ત્યાંથી તે કદીજ આઘો પાછો થતો નથી; છતાં ગામના લોકો તો એમજ કહેતા ફરે છે કે, એણે મારો ત્યાગ કર્યો છે અને તેથી તે નકોર છે.

૧૯-મારા વહાલુડાને હું ગમે તેટલી વાર મારા સ્મરણ મંદિરમાં બોલાવું છું, તોપણ તે ગુસ્સે નથી થતો; એટલો બધો અનુગ્રહ મારો પ્રીતમ મારા ઉપર હજી પણ કર્યા કરે છે !

x એવા ખ્યાલથી કે તેણે આ ખિચારીનો ત્યાગ કર્યો તેથીજ એ નિદ્રારહિત બની છે.

અધ્યાય ૧૦૬ મો-સ્વપ્નાવસ્થાની પ્રગતિ

પ્રેમિકા:—

૧-મારા પ્યારાનો અદેશો લાવનાર સ્વપ્નના તે હું શા શા સંકાર કરું ?

૨-મારી આંખોને જો હું નિદ્રાદેવીને જોણે જરા આરામ લેવાનું કંઈ રીતે સમજાવી શકું છું, તો સ્વપ્નની વાટે હું મારા પ્રીતમની પાસે ઉઠી જાઉં છું, અને હું મારી જીવન કેવી રીતે દેખાવી રહી છું તે વાત તેને કહી સંભળાવું છું.

૩-હું અત્યારમુખી જીવન દેખાવવાને સમર્થ થઈ છું, તેનું કારણ માત્ર એજ છે કે, જામત અવસ્થામાં જે અને પોતાના હીદાર નથી દેખાડતો, તેનાં મને સ્વપ્નમાં દર્શન થાય છે.

૪-લોકો મારા પ્રાણપ્યારને દોષ દે છે કે, તે તેમને ખબર પડે તેમ આવીને મને મળતો નથી; પરંતુ સ્વપ્નમાં તે તેમને દેખાતો નથી તેથીજ તેઓ એમ કહે છે.

૫-આ લોકો કહે છે કે, તે મને છોડીને જતો રહ્યો છે; પણ એનું કારણ તેઓ બિચારાં એને સ્વપ્નમાં જોતાં નથી, એ તો નહિ હોય ?

અધ્યાય ૧૦૭ મો-સંધ્યાકાળનો ઉદ્દેગ

પ્રેમિકા:—

૧-સારું થાઓ તારું જો સંધ્યા ! પણ તને જોલાવી કાણે ? ખરું જોતાં વિરહી જનોનો જીવ લેવાવાળી તુંજ છે, જો સંધ્યા !

૨-તું પણ દેખાય છે તો ઉદાસ અને ફિક્કી ફૂલ, માટે જો પહાલી સંધ્યા ! કૃપા કરી કહે કે, તારો પ્રીતમ પણ મારાની પેઠે નોકાર થયો છે કે શું ?

૩-ઝાકળના જેવી ધીમે ધીમે વરસતી સંધ્યાની વેળા, કે જે એક વાર મારી આગળ આવતાં થરથર ધ્રુજતી તે હવે હિંમત સાથે આગળ ધપે છે અને મારા અંતરમાં શોક-નિરાશા આણે છે !

૪-પ્રીતમ જ્યારે પરવર્યો હોય છે દૂર દેશાવરમાં, ત્યારે આ સંધ્યા, વધસ્થાનમાં આગળ ધપતા મારાની પેઠે આગળ ધપે છે.

૫-પ્રભાતના ઉપર મેં ઉપકાર પણ શો કર્યો છે, અને સંધ્યાનું મેં ખગાડ્યું છે પણ શું ? x

૬-હાય રે તે દિન ! જ્યાંસુધી મારો વહાલો મારી પડખે હતો, ત્યાંસુધી તો સંધ્યાના ડંખનું મને લાન સરખું પણ નહોતું !

૭-મારૂં આ દરદ પ્રભાતના પહોરે ખીડાઈને કળીરૂપ બની જાય છે, દિવસભર તેની પાંખડીઓ ધીમે ધીમે વિકસતી જાય છે અને સાંજ થતાં સુધીમાં તો તે સંપૂર્ણ ખીલી રહે છે !

૮-લોકો જેને ભરવાડ ને ગોવાળીઆની વાંસળી કહે છે તે મારે માટે તો સાચેજ એક જીવલેણ શસ્ત્રની ગરજ સારે છે. કારણ કે તે મને દમનારા સંધ્યાઝાળનો આલાસ કરાવે છે.

૯-મને ક્યારની ઉન્મત્ત બનાવી દેનારી આ સંધ્યા ! જો હવે વધુ આગળ વધીશ, તો પલવારમાં આખા ગામને શોકસાગરમાં ડૂબી જવું પડશે, અને એથી મારૂં તો ખસ મોતજ થશે.

૧૦-મને હજીસુધી વળગી રહેલા પ્રાણ હવે જાણે તરતજ જતા રહેશે; કારણ કે આ ઘોર સંધ્યાઝાળ મને, લક્ષ્મી પાછળ ગાંડા બનેલા એ મારા વિદેશવાસી વહાલાનું તીવ્ર સ્મરણ કરાવે છે.

x કારણ કે સવારની વેળા તેને સંતાપ કષ્ટક શમાવે છે અને સાંજ તેને તીવ્ર બનાવે છે.

उपदेशसारसंग्रह
भाग બીજો

શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીના
ઉપદેશોના સારસંગ્રહ

અનુવાદક: નાનુકલાલ નંદલાલ ચૌહાની.
અધિવાસી પોળ-પટોદર.

૩-ઝાકળના જેવી ધીમે ધીમે વરસતી સંધ્યાની વેળા, કે જે એક વાર મારી આગળ આવતાં થરથર ધ્રુવતી તે હવે હિંમત સાથે આગળ ધપે છે અને મારા અંતરમાં શોક-નિરાશા આણે છે !

૪-પ્રીતમ જ્યારે પરવર્યો હોય છે દૂર દેશાવરમાં, ત્યારે આ સંધ્યા, વધસ્થાનમાં આગળ ધપતા મારાની પેઠે આગળ ધપે છે.

૫-પ્રભાતના ઉપર મેં ઉપકાર પણ શો કર્યો છે, અને સંધ્યાનું મેં ખગાડ્યું છે પણ શું ? x

૬-હાય રે તે દિન ! જ્યાંસુધી મારો વહાલો મારી પડખે હતો, ત્યાંસુધી તો સંધ્યાના ડંખનું મને ભાન સરખું પણ નહોતું !

૭-મારું આ દરદ પ્રભાતના પહોરે ખીડાઈને કળીરૂપ બની જાય છે, દિવસભર તેની પાંખડીઓ ધીમે ધીમે વિકસતી જાય છે અને સાંજ થતાં સુધીમાં તો તે સંપૂર્ણ ખીલી રહે છે !

૮-લોકો જેને ભરવાડ ને ગોવાળીઓની વાંસળી કહે છે તે મારે માટે તો સાચેજ એક જીવલેણ શસ્ત્રની ગરજ સારે છે. કારણ કે તે મને દમનારા સંધ્યાકાળનો આભાસ કરાવે છે.

૯-મને ઠયારની ઉન્મત્ત બનાવી દેનારી આ સંધ્યા ! જો હવે વધુ આગળ વધીશ, તો પલવારમાં આખા ગામને શોકસાગરમાં ડૂબી જવું પડશે, અને એથી મારું તો ખસ મોતજ થશે.

૧૦-મને હજીસુધી વળગી રહેલા પ્રાણ હવે જાણે તરતજ જતા રહેશે; કારણ કે આ ઘોર સંધ્યાકાળ મને, લક્ષ્મી પાછળ ગાંડા બનેલા એ મારા વિદેશવાસી વહાલાનું તીવ્ર સ્મરણ કરાવે છે.

x કારણ કે સવારની વેળા તેનો સંતાપ કંઈક સમાવે છે અને સાંજ તેને તીવ્ર બનાવે છે.

મૂલલેખકની પ્રસ્તાવના

(સારાનુવાદરૂપે)

શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીએ આચાર્યરૂપે, આઠસમાજમાં તેમના પ્રવેશકાળથી માંડીને જીવનના છેલ્લા દિવસમુધી બિલ બિન્ન સંપ્રદાયના ધર્મોર્થોએને તથા પોતાની શિષ્યમંડળાને, દેશ-કાળ તથા પાત્રના બેઠ અનુસાર જે જે અમૂલ્ય ઉપદેશો આપ્યા હતા, તે બધાનો સાર એકઠો કરી વિભાગવાર ગોઠવીને પુસ્તકરૂપે છપાવવામાં આપ્યો છે. આ પુસ્તક સાષ્ટંત વાંચવાથી સમજાશે કે, તેઓશ્રીના ધર્મવૃક્ષના બીજને કેવી રીતે અપ્રમાણનો અંકુર ફૂટ્યો હતો, અને તેમાંથી ઋષિમુનિપ્રવર્તિત યોગમાર્ગવાટે તેને ઝળા-પાંદડાં ફૂટીને અતે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી ફૂલ-ફળથી સુશોભિત બનીને સંપૂર્ણ વૃક્ષરૂપે તે કેવી રીતે પરિપુર્યું હતું-તે રૂપંધુની પેઠે અથવા દસ્તામકકવલ પ્રતીત થશે. વળી આ પુસ્તકના વાચનથી ધર્મ-એટલે શું અને તેનું અનુધ્યાન કેવી રીતે કરવાથી ભવદુઃખ સદાને માટે છૂટી જઈ સમ્યક્દાનંદમય પરમપદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તેનો માર્ગ પ્રતાપે શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી મહારાજના આ ઉપદેશસંમદમાં અપાયેલા મદન પ્રાનેનો અભ્યાસ કરવાથી મળી રહે છે. એ બધાજ ઉપદેશ ભતિ-વર્ણના બેઠ વગર સર્વ સાધકોને મળ અને સદામરૂપ થઈ રહે એવો છે. સાધન અને સાધનાના માર્ગમાં આગળ વધવામાં જે જે અંતરાયો ને વિપ્તો નડે છે, તે તમામને સહીસહામન વટાવી જવાના ઉપાય આ ઉપદેશસંમદમાં રહેઠેલાજે બતાવેલા છે. તેનું આમદપૂર્વક પાલન કરાશે તો તે ધર્મજિજ્ઞાસુ અને મુમુક્ષુજનોને સમ્યક્દાનંદમય રિચિનિએ પહોંચાડવા-ને શક્તિમાન થશે, એમાં શંકા નથી. વિરલ તો શું !

કલકત્તા,
૨૧ મે, ૧૯૨૮ બંગાળ }
શ્રી અમૃતલાલ સેન

નિવેદક
શ્રી અમૃતલાલ સેન

મંગલાચરણ

જન્માદ્યસ્ય ચતોઽન્વયાદિતરતશ્ચાર્થેષ્વભિજ્ઞઃ સ્વરાદ્ ।
તેને વ્રહ્મ હૃદાય આદિકવયો મુદ્ધન્તિ ચત્સરયઃ ॥
તેજોવારિમૃદાં યથા વિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગોઽમૃષા ।
ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધીમહિ ॥

જે પરમાત્માથી આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે; ઘડામાં વ્યાપી રહેલી માટી અને અલંકારોમાં વ્યાપી રહેલા સુવર્ણની પેઠે જે પરમાત્મા આ કાર્યરૂપ જગતમાં વ્યાપી પણ રહેલા છે, જગતથી પર (શ્રેષ્ઠ-બુદ્ધા-ખડાર) પણ છે અને જ્ઞાનરૂપ તથા સ્વયં પ્રકાશ પણ છે. વળી જે વેદોનો અર્થ જાણવામાં મહાબુદ્ધિમાનો પણ મોહ પામે છે, તે વેદને જે પરમાત્માએ આદિકવિ બ્રહ્માના મનમાં અંતર્યામીરૂપે પ્રકાશ કર્યા છે; તથા જેમ સૂર્યનાં કિરણોવિષે બ્રાંતિથી દેખાતું ઝાંઝવાતું પાણી સાચું નહિ છતાં પણ સૂર્યનાં કિરણોની સત્તાથી તે સાચા જેવું લાગે છે; જેમ સ્થિર પાણીમાં બ્રાંતિથી ‘આ કાચ છે’ એવી બુદ્ધિ થાય છે તે સાચી નહિ છતાં પણ તે પાણીની સત્તાથી સાચા જેવી લાગે છે; તથા જેમ કાચમાં બ્રાંતિથી ‘આ પાણી છે’ એવી પ્રતીતિ થાય છે તે પણ સાચી નથી તોપણ કાચની સત્તાથી સાચા જેવી લાગે છે; તેમ જે અધિષ્ઠાન પરમાત્મામાં તમોગુણના કાર્યરૂપ આ પંચભૂતની સૃષ્ટિ અને સત્ત્વગુણના કાર્યરૂપ દેવતાઓની સૃષ્ટિ કલ્પિત અને અસત્યરૂપ હોવા છતાં પણ જે પરમાત્માની સત્તાથી તે સાચા જેવી લાગે છે; જે પરમાત્માએ પોતાના જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવડે માયારૂપ કપટને ટાળી નાખ્યું છે; અને જે પરમાત્માએ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં તથા જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં નાશ થતો નથી; એવા તે પરમ સત્યસ્વરૂપ, પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ, પરમ શક્તિસ્વરૂપ તથા પરમ આનંદસ્વરૂપ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાત્માનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

(ભાગવતનો પહેલો શ્લોક)

અધ્યાય પહેલો

[શ્રીમદ્વાયર્થ શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી બ્રાહ્મસમાજમાં કતા તે વખતે તેમણે સાધારણ રીતે જે ઉપદેશ કરેલો, તે તેમણે રચેલા "ધર્મશિક્ષા" "ધર્મવિભવક પ્રત્યોત્તર" "બ્રાહ્મસમાજની વર્તમાન અવસ્થા" ઇત્યાદિ પ્રયોજાંથી સારરૂપે સમજ કરીને આ અધ્યાયમાં અપાયો છે. મૂળ લેખક]

(આ પુસ્તકમાં ચરજાગમાં કદાચ જોઈએ રસ પડશે; પણ જેમ જેમ આગળ વંચાતું આવશે, તેમ તેમ જ્ઞાનચારિત્રના પ્રેમીઓને વધારે રસ આવશે. સંપાદક)

પ્રશ્ન—ધર્મ કોને કહેવો ?

ઉત્તર—સ્વભાવનું જ નામ ધર્મ છે.

પ્રશ્ન—એનું તાત્પર્ય શું ?

ઉત્તર—જેમ અગ્નિનો ધર્મ દાહકશક્તિ, પાણીનો ધર્મ શીતળતા, સૂર્યનો ધર્મ પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા, અને વૃક્ષનો ધર્મ ફળફૂલ આપવાનો છે; તેમ અપાર જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમેશ્વરે પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રત્યેક વસ્તુને એક એક ઉદ્દેશની સિદ્ધિને માટે પેદા કર્યાં છે અને સર્વને એક એક પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવની બક્ષિસ આપેલી છે. એ સ્વભાવ અનુસાર કાર્ય કરવામાં આવે તો નિશ્ચય તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય—અર્થાત્ અગ્નિ, જળ અને સૂર્યની માફક મનુષ્યને પણ તેનો પોતાનો જે સ્વભાવ છે; તે સ્વભાવજ મનુષ્યનો ધર્મ છે. ફળફૂલ આપવા માટે પરમેશ્વરે જાતજાતનાં વૃક્ષ-વેલાની સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી છે. એ સકળ ફળફૂલો ઉત્પન્ન કરવામાં જે કંઈ પ્રયોજન રહેલું છે, તે સકળ પ્રયોજન વૃક્ષોના છુદ્દ બીજમાં પણ સમાયેલું છે. આથીજ તે બીજને મટોડીમાં દાપતાં તે પાણી, પ્રકાશ, ગરમી, વાયુ, આકાશ ઇત્યાદિ બાહ્ય સાધનોની સહાયથી અંકુશિત થઈને ક્રમે

તારો અપાર મહિમા ઠેનાથી કળી શકાય તેમ છે ?” આ દાખલાથી સાદુ સમજાય છે કે, ઇશ્વરના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન મનુષ્યને સ્વભાવથીજ છે.

પ્રશ્ન—ઇશ્વરજ આ પ્રશ્નાંડ સંબંધે તેનું પ્રમાણ શું ?
જે પ્રમાણ ન હોય, તો ઇશ્વર છે એમ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર—ઇશ્વર છે, હું છું અને જગત છે—એ ત્રણ જ્ઞાન તો મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. તેથીજ સ્વયં-અ-સ્વયં સર્વ મનુષ્યોમાં ઇશ્વરજ્ઞાનની હાજરી દેખાય છે. વિશેષ-માં માનવદૃશ્યમાં કાર્ય—કારણ શોધવાની એક વૃત્તિ રહેલી છે. એ વૃત્તિને યોગે કાર્યને જોતાંજ મનુષ્ય તેના કારણની શોધ કરી શકે છે. ધારે કે, કોઇ ગાઢ અરણ્યમાં જતાંજ આમતેમ ચારેબાજુ ઇશ્વરના દુકડા પડેલા જણાય તો તમે એમજ ધારી લેશો કે, એ પથરા બધા ચિરકાળથી ત્યાં પડેલા છે. પરંતુ પથરાને બદલે એકાદ ઘડો કે એકાદ લૂગડાનો દુકડો પડેલો જણાયે, તો તમે તરતજ અનુમાન કરી લેશો કે કોઇ મનુષ્ય તે ત્યાં રાખી ગયેલ છે. કારણ કે ઘડો અને લૂગડું જોતાંજ તમારા મનમાં વિચાર સ્ફુરે છે કે, કોઇ મનુષ્યને હાથે બન્યા સિવાય તે પોતાની મેળે તો થઇ શકેજ નહિ. કારણ કે એ વસ્તુઓની અંદર વિવિધ કળાકૌશલ્ય નજરે પડે છે. તેવી રીતે આ અનંત પ્રશ્નાંડમાં પણ નાના પ્રકારનાં કળાકૌશલ્ય રહેલાં હોવાથી તે પણ એની મેળે તૈયાર થયાં નથી. જ્યાં જ્યાં કળાકૌશલ્યનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં ત્યાં કર્તા પણ અવશ્ય છે. કર્તા ન હોય તો કળાકૌશલ્યનો વિચાર કેવો કરે ? અને વિચાર વગર કૌશલ્ય સંભવે શી રીતે ? આ ઘડિયાળમાં જે સઘળું સાંચાકામ છે, તેણે શું પોતેજ વિચારપૂર્વક આ ઘડિયાળનું રૂપ ધારણ કર્યું છે ? અચિન્ત્ય નહિ કોઇ એક મનુષ્યે વિચારી વિચારીને ઘડિયાળની બનાવટ કરી છે કારણ કે જદ પદાર્થમાં વિચાર દરવાની શક્તિજ નથી હોતી. જેને જ્ઞાન હોય તેજ વિચારી શકે. આ અનંત પ્રશ્નાંડના પ્રત્યેક પદાર્થમાં વિવિધ પ્રકારનું કૌશલ્ય રહેલું છે, અને તે કૌશલ્ય આ ઘડિયાળના કળાકૌશલ્ય કરતાં કંઇ દબારણું ઉત્તમ પ્રતિનું છે. આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરો, એની અંદર કેવાં મોટાં મોટાં નક્કરો આવેલાં છે કે

જેમનું વિવેચન કરવા જતાં અવારું થઈ જવાય તેમ છે. એક સૂર્યનોજ વિચાર કરો. તેમાં કેવું કેવું આશ્ચર્યકૌશલ જણાય છે ! સૂર્ય પૃથ્વીથી કેટલોચે દૂર હોવા છતાં પૃથ્વીને પ્રકાશ અને ગરમી આપ્યા કરે છે. પૃથ્વી સૂર્યની ચોતરફ પ્રદક્ષિણા કર્યા કરે છે. તેને પરિણામે વર્ષ, ઋતુ, માસ, પક્ષ, દિન અને સુષુત્ત ઉત્પન્ન થાય છે. સૂર્ય પૃથ્વીમાંથી રસનું શોષણ કરે છે, તે સમસ્ત રસ આકાશમાં એકત્રિત થઈ વાદળરૂપ ધારણ કરે છે; અને પૃથ્વીના આકર્ષણબળે તે ફરી વાર જળરૂપે પૃથ્વીપર પડે છે. એ બધું કૌશલ શું એની મેળેજ થઈ શકે છે ? એ કૌશલ શું ઘડિયાળના કૌશલ કરતાં શ્રેષ્ઠ કોટિનું નથી ? જો ઘડિયાળના કર્તાનો તમે સ્વીકાર કરો, તો પછી સૂર્ય વગેરેના કર્તાનો સ્વીકાર શેં ન કરો ? એનો સ્વીકાર અવશ્ય કરવો જોઈએ. વધારે આદ્ય જવાની કંઈ જરૂર નથી. તમારા શરીર પ્રતિજ એક વાર દૃષ્ટિ કરો. તેમાં કેટલું બધું આશ્ચર્યકૌશલ નજરે પડે છે ! નદી, પર્વત, વૃક્ષ, લતા, જળ, વાયુ, અગ્નિ એમાંથી હરકોઈ પદાર્થ લઈને વિવેચના કરશો, તો તેમાં પણ તરેહ તરેહનું કૌશલ તમારી નજરે ચઢશે; તો પછી જેણે વિચાર કરીને એ સઘળા કૌશલની રચના કરી છે, તેજ જગતનો સર્જનહાર ધર્મ છે.

પ્રશ્ન—વારૂ, જગતનો કોઈ એક કર્તા છે, એ તો જાણે સમજાયું. પણ તે કેવા પ્રકારનો છે તે કહેશો ?

ઉત્તર—તે સત્યસ્વરૂપ ને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે; તે અનંત અને અસીમ છે; તે આનંદ, શાંતિ અને કલ્યાણનો આગાર છે; તે એકમ ને અદ્વિતીયમ છે; પવિત્ર ને પરિપૂર્ણ છે; તે સ્વતંત્ર છે અને કોઈ સાથે તેની સરખામણી કરી શકાય તેમ નથી. તેણે પ્રજ્ઞાંડ પેદા કર્યું છે, અને પ્રત્યેક પદાર્થમાં એકેકે સ્વભાવ સ્થાપેલો છે. એ સ્વભાવ તેજ ધર્મ.

પ્રશ્ન—બ્રાહ્મધર્મ અને બીજા ધર્મોમાં શો ફરક છે ?

ઉત્તર—ધર્મમાં વિવિધતા નથી હોતી. ધર્મ તો એક, નિત્ય અને સત્ય છે. પરમેશ્વરે એકજ સત્ય ધર્મ મનુષ્યજાતિના ઉદ્ધાર માટે નિર્માણ કર્યો છે. એ સત્ય ધર્મને આપણે બ્રાહ્મધર્મ કહીએ છીએ. બ્રાહ્મધર્મ કાંઈ અન્ય ધર્મોની પેઠે કોઈએક ખાસ ધર્મ કે સંપ્રદાય નથી. જે

ક્રમ પદ્ધતિ છે તેજ પ્રાણપદ્ધતિ, એવો એક પણ મનુષ્ય નથી કે જે પ્રાણપદ્ધતિનો આદેશ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં પાલન ન કરે. જો જન ક્રમ જાણે છે, તે પ્રાણપદ્ધતિ પાલન કરે છે; જો જન પદોપકાર કરે છે, તે પ્રાણપદ્ધતિ પાલન કરી રહ્યો છે; જો જન ધ્યેયની પૂજા-અર્ચા કરે છે, તે પણ પ્રાણપદ્ધતિ પાલન કરી રહ્યો છે. જો પ્રભાતે મનુષ્ય કોઈક પ્રકારે પદ્ધતિ પાલન કરતો હોય, પણ તે પ્રાણપદ્ધતિ પાલન કરી રહ્યો છે. કારણ કે 'ધર્મ' એ શબ્દનું ઉચ્ચારણ મતાંજ પ્રાણપદ્ધતિ સિવાય બીજું કંઈજ સમજાતું નથી. એ પવિત્ર 'પ્રાણપદ્ધતિ' યુક્તિ અને તર્કને આધીન નથી, પણ મનુષ્યના સ્વભાવમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાંમુખી મનુષ્ય પ્રકૃતિરચ્ય હોય છે અને પોતાની પ્રકૃતિનેજ અનુસરે જાય છે, ત્યાંમુખી તે પ્રાણપદ્ધતિ ઉલ્લેખ દિશામાં ડગલું ભરી ચક્રો નથી. મનુષ્ય જ્યારે વિપ્રતિષ્ઠિત બને છે એટલે કે પોતાની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે, ત્યારે તે સ્વાભાવિક જ્ઞાન તરફ લક્ષ ન રાખતાં કેવળ બુદ્ધિની મદદથી ધર્મ જાણવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને પ્રકૃત ધર્મ જે પ્રાણપદ્ધતિ તેથી કદાચ યદ્યપે કોઈ કાલ્પનિક ધર્મની સૃષ્ટિ ઉભી કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કોઈ તો નાસ્તિક બની જાય છે. આને લીધેજ કાલ્પનિક ધર્મોની તથા નાસ્તિકતાની સૃષ્ટિ ઉભી થઈ છે.

પ્રશ્ન—મનુષ્ય એટલે શું અને તેનો સ્વભાવ શો છે?

ઉત્તર—હસ્તપાદાદિ અવયવોવાળા શરીરનેજ અનેક લોકો મનુષ્ય કહી જોખાવે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં શરીર એ મનુષ્ય નથી. શરીર એ તો પરમાણુઓનો બનેલો જડ પદાર્થમાત્ર છે. જડ અને ચેતન એ બિન્ન બિન્ન વસ્તુઓ છે. જડ કદાપિ ચેતન હોઈ શકે નહિ, તેમ ચેતન જડ હોઈ શકે નહિ. પ્રાચીન મંડિતો કથી ગયા છે કે, શરીર પંચમહાભૂતોનું બનેલું પૂતળું છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ—એ પંચમહાભૂતોથીજ શરીરની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

શરીરમાં જે આત્મા છે, જે ચેતન છે, તેજ વાસ્તવિક મનુષ્ય છે. શરીર એ તો જોને રહેવાનું માત્ર ઘરજ છે. એટલે કે શરીર એ ગૃહ છે, અને આત્મા તેનો ગૃહી છે. વળી શરીર

એ યંત્ર છે અને આત્મા તેનો યંત્રી અર્થાત્ સંચાલક છે. શરીર જડ હોવાથી તેને ઇચ્છાશક્તિ નથી. પોતાની ઇચ્છાથી કશું તેનાથી થઈ શકતું નથી. જીવાત્માની ઇચ્છાથીજ તે કાર્ય કરે છે. ઘડો અને પાણી એ બે ભિન્ન વસ્તુ છે, અથવા ઘડો અને આકાશ એ ભિન્ન પદાર્થો હોવાથી ઘડો ભાંગી જાય તો પણ તેમાંનું પાણી કે આકાશ નષ્ટ થતાં નથી, માત્ર ઘડાથી તે અલગ થઈ જાય છે એટલુંજ. શરીર અને આત્માનો તેવોજ સંબંધ છે. 'હું' કહી આપણે જેને પિછાનીએ છીએ, તેનેજ આત્મા કહે છે—અર્થાત્ 'હું' એજ જીવાત્મા છે. ઘડા અને પાણીની માફક શરીર અને જીવાત્મા પણ પૃથક્ પદાર્થ છે. શરીરનો સ્વભાવ એક જાતનો છે, આત્માનો બીજો જાતનો છે. ભૂખ, તરસ, શ્વાસ, પ્રશ્વાસ, રુધિરાભિસરણ, અન્નપાચન, પુષ્ટિસાધન, વૃદ્ધિ પામવું તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ—એ સર્વ શરીરના સ્વભાવ અથવા ધર્મ છે. એ સ્વભાવનું સમતોલપણ હોય તો શરીર સ્વસ્થ રહે છે. એમાં જરા સરખો ગોટાળો થતાંજ વિવિધ પ્રકારના વ્યાધિઓથી શરીર જર્જરિત થઈ જાય છે. શારીરિક પ્રકૃતિ એજ શરીરનો ધર્મ છે. એ ધર્મના ઉલ્લંઘનથી શારીરિક પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને એ પાપની સજા તે રોગ. એ શારીરિક પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ઔષધસેવન. જીવાત્મા ચેતનવાળો અને નિરાકાર છે, તેનો સ્વભાવ પણ નિરાકાર છે. જ્ઞાન, પ્રેમ અને ઇચ્છા—એ જીવાત્માનો સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ છે. વિદ્યા ને શિક્ષણદ્વારા જ્ઞાનનું કાર્ય સધાય છે. શ્રદ્ધા, ભક્તિ, સ્નેહ, મમતા, દયા, પ્રણય, સદ્ભાવ અનુરાગ, પ્રીતિ ઇત્યાદિ હૃદયનાં કાર્યદ્વારા પ્રેમનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. સત્ય વચન, સત્ય અનુષ્ઠાન, સત્ય નિષ્ઠા, સત્ વિચાર, પવિત્ર વ્યવહાર, સાહસ, ઉદ્યમ, ઉત્સાહ, ધૈર્ય વીર્ય, તેજ, ક્ષમા, વિનય, મહત્ત્વ, ઉદારતા, નિરહંકારિત નિઃસ્વાર્થતા, સત્કાર્યશીલતા ઇત્યાદિદ્વારા ઇચ્છાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાનથી વિશ્વાસ, પ્રેમથી ભક્તિ અને ઇચ્છાથી કાર્યની ઉત્પત્તિ છે. વિશ્વાસ, ભક્તિ અને કાર્ય—એ ત્રા માનવી ધર્મનું મૂળ છે. પરમેશ્વરમાં વિશ્વાસ કરવો, તેની ભક્તિ કરવી અને તેને પ્રિયકર કાર્ય કરવાં—એનુંજ નામ

ધર્મ. અર્થાત્ સ્વભાવનું નામજ ધર્મ છે. જ્ઞાન, પ્રેમ અને ઇચ્છા-એ ગુણવધની સમતા એજ મનુષ્યનો સ્વભાવ. એ સ્વભાવ અને આત્મા ભિન્ન નથી.

પ્રશ્ન—મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું ?

ઉત્તર—ધર્મ એજ મનુષ્યનું જીવન છે. મનુષ્ય ત્યાં-સુધી ધર્મને માર્ગે વિચરે છે, ત્યાંસુધીજ તેનું યથાર્થ જીવન છે. જે મનુષ્ય સો વરસ લગી જીવવા છતાં તેમાંનાં માત્ર વીસ વરસોજ ધર્મસાધનામાં ગાળે, તેનું જીવન ખરૂં જોતાં વીસજ વર્ષનું સમજવું. બાકીનાં એંશી વર્ષો એણે એણે ગુમાવ્યાં છે. એકે નોકર જેટલા દિવસ પહોંતું કામ કરતો નથી, તેટલા દિવસનો પગાર શેઠ તેને આપતો નથી; કેમકે તેની ગેર-હાજરીના દિવસ શેઠ તેની ચાકરીના દિવસોમાં ગણતો નથી. તેવીજ રીતે અધાર્મિક મનુષ્યનો જીવિતકાળ પણ જીવનની અંદર ગણાતો નથી. એટલા માટે ધર્મ એજ મનુષ્યનું જીવન છે, એમ સમજવું. પ્રત્યેક બાળકમાં નિયત ધર્મમાર્ગે વિચરવું એજ એકમાત્ર મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. ધર્મમાર્ગે વિચરવા જતાં કશાપિ કાંઈ જીવ લેવા ઇચ્છે તો તેમ થવા દો, પણ ધર્મ છોડો નહિ. આ અનિત્ય શરીરવડે ધર્મલાભ સાધી શકાતો હોય, તો તેના જેવો બીજો લાભ કયો છે ? ધર્મલાભ માટે સામાન્ય પણ તણ દઇને બીજા મારગથી પડે તો મારગથી, પણ ધર્મ છોડી સત્યાદ્ બની. રહેવું ઉચિત નથી-અર્થાત્ ખરા દિલથી, પ્રાણના જોખમે પણ ધર્મમાર્ગનું અનુવર્તન કરો, કશાય કારણથી ધર્મમાર્ગમાંથી ચલા-ચમાન થાઓ ના.

પ્રશ્ન—મનુષ્યનું પ્રકૃત બુદ્ધિ શું ?

ઉત્તર—ધર્મ એજ મનુષ્યનું પ્રકૃત બુદ્ધિ છે. કર્ણદ્વાર મધ પરમાપેનાચ તંના તમામ સંતાનોને અમૃત્ય ધર્મ-બુદ્ધિનો આધાર અર્પે છે. એનાનાં ઘડેલામા જન્મ દીરા, મણેક વગેરે રત્નો જડેલા હોય છે, તેમ આ અમૃત્ય ધર્મ-બુદ્ધિ પણ વિશ્વાસ, ભાજા અને અનુક્રમ, એ ત્રણ તોચરવી રત્નોથી જડાયેલ છે. આ રત્નચરિત્ર ધર્મબુદ્ધિ પ્રયત્નપૂર્વક ધારણ કરે. જ સારના મેધ્યા સુખવેલવના વધુ વારાવરણ ન બને. ધર્મનું પ્રાણપણે પાલન કરો.

પ્રશ્ન—કેાઈ કેાઈ કહે છે કે, પોતે સુખી થવું અને ખીન-
ને સુખી કરવાં, એજ મનુષ્યનો ધર્મ છે; એનું તાત્પર્ય શું ?

ઉત્તર—એવી જાતના લક્ષણને ધર્મ કહી શકાય નહિ. કારણ કે અનેક જણ દુનિયામાં અધર્મ આચરીને પણ સુખી થઈ શકે છે. કેાઈ ચોરી કરીને સુખી થાય છે; કેાઈ કેાઈ વ્યભિચાર કરીને પોતાને સુખી માને છે; કેાઈ ખૂન કરીને પોતાને સુખી થયેલો ગણે છે, તો કેાઈ વળી મદિરાપાન કરીને સુખીઓ થયેલો માને છે. હવે જો ચોરી, લૂંટફાટ, વ્યભિચાર, ખૂનરેણુ, મદિરાપાન ઇત્યાદિ પાપકૃત્યો છે એમ કખૂલ કરીએ, તો પછી એવાં કાર્યો કરીને મનુષ્ય સુખી થાયજ શી રીતે ? સુખ એજ જો ધર્મનું લક્ષણ હોય, તો પાપાચરણ કરીને લોકો સુખી થઈ શકે નહિ. માટે જ્ઞાન, પ્રેમ અને ઇચ્છા, એ જો માનવ આત્માનો સ્વભાવ છે; એ ત્રણની યથાર્થ ઉન્નતિ થાય તેમાંજ ધર્મ સમાયલો છે. પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી અને તેને પ્રિયકર કાર્ય સાધવાં તેનું જ નામ ધર્મ છે. પોતે સારા થવું અને ખીજનું સાફ કરવું તેનું નામ ધર્મ છે. આ સઘળાં કાર્યો કરતાં મનુષ્યને સુખની લાગણી અવશ્ય ઉદ્ભવે છે. દયામય પરમેશ્વરે એવો નિયમ કરી રાખ્યો છે કે, તેને પ્રિયકર કાર્ય કરવાથી સુખી થઈ શકાય. જૂખ લાગતાં લોકો આહાર કરે છે, અને આહારની સાથે સાથેજ એક પ્રકારનો સુખાનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે કેવળ સુખનેજ માટે આહાર કરવાને કેાઈ તત્પર થતું નથી. પોતાની સંતતિનું પ્રતિપાલન કરવાથી સુખ થાય છે, પણ એટલા માટેજ કંઈ માતાપિતા પ્રજનનું પાલન કરે છે એમ નથી. પરંતુ પરમેશ્વરે માતાપિતાના હૃદયમાં સ્નેહ મૂકેલો છે, તેનાથી પ્રેરાઈનેજ તેઓ સ્વપ્રજનનું પાલન કરે છે. પાણીમાં ડૂબેલી વ્યક્તિને ખચાવી લેવાથી અપૂર્વ આત્મસંતોષ થાય છે, પણ લોકો જ્યારે પ્રાણુના જોખમે પણ ડૂબેલી વ્યક્તિને ખચાવવા પાણીના ભયંકર પૂરમાં ઝંપલાવે છે, ત્યારે તેમના મનમાં આત્મસંતોષની લાગણી હોતી નથી. તેમની સ્વાભાવિક દયાજ તેમને પરાણે પાણીમાં પડતું મૂકાવે છે. એટલા માટેજ સ્વભાવને ધર્મ કહ્યો છે.

પ્રશ્ન—પ્રકૃત સુખ શીને કહેવું અને પ્રકૃત દુઃખ પણ શીને સમજવું?

ઉત્તર—આત્મસંતોષનેજ સુખ કહે છે, અને આત્મ-જ્ઞાનનેજ દુઃખ કહેવામાં આવે છે. વિષયમુખને સુખ કહેવામાં આવતું નથી, જો તે કંઈજ દુઃખનુંજ ઉત્પાદક છે. જે લોકો ઈશ્વરને અનુલક્ષીનેજ સંસારનાં સકળ કાર્યો કર્યે જાય છે, તેમની આત્મજ્ઞ સાંસારિક મુખો સ્વાભાવિક સુખરૂપે પરિણમે છે; અને જેઓ ઈશ્વરને વિસરી જઈને સાંસારિક મુખો લોગવે છે, તેમને માટે જો મુખો દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. ખાવાનું દુઃખ, પહેરવા-ઝોડવાનું દુઃખ, ધનનું દુઃખ—જે વગેરે દુઃખો તે વાસ્તવિક દુઃખ નથી. પાપની પીડા જોજ યથાર્થ દુઃખ છે; અને ઈશ્વરની ભક્તિ કરી તેને પ્રિય હોય તેવાં કાર્ય કરવાથી જે આત્મસંતોષ થાય છે, તેજ પ્રકૃત સુખ છે. આવી રીતે સુખ-દુઃખનો યથાર્થ અર્થ જે સમજી શકે છે, તે પછી આ સંસારનાં સુખદુઃખોમાં વિમૂઢ બનતો નથી.

પ્રશ્ન—આત્મોન્નતિ કેવી રીતે સધાય?

ઉત્તર—આત્મજ્ઞાન, પરમાત્મપ્રીતિ અને મોક્ષેચ્છા અથવા સુમુદ્ધુતાને જોકસરખાં વધારવાથી આત્મોન્નતિ થાય છે. જેને માત્ર જોકલા જ્ઞાનનીજ વૃદ્ધિ થઈ હોય છે, તેને આત્મોન્નતિ થતી નથી. જો આત્મોન્નતિનેજ પ્રકૃત ધર્મ અને પ્રકૃત જીવન કહે છે. માટે અંતઃકરણપૂર્વક આત્મોન્નતિ સાધી. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર જોજ આત્મોન્નતિનું સુમધુર ફળ છે.

પ્રશ્ન—ઉપાસના એટલે શું?

ઉત્તર—પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી અને જોને પ્રિયકર કાર્ય કરવાં, તેનું નામ ઉપાસના.

પ્રશ્ન—કયા ઉપાયથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી અને તેને પ્રિયકર કાર્ય સાધવાં?

ઉત્તર—પ્રેમ અને ભક્તિભાવથી ઈશ્વરનું પૂજન કરવું. આરાધના, ધ્યાન, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, કૃતજ્ઞતા અને આત્મ-સમર્પણ—જે સકળ ઉપચારથી ઈશ્વરનું પૂજન કરવું.

ઈશ્વરસ્વરૂપની પૂજાનું નામજ આરાધના. પરમેશ્વર સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનંતસ્વરૂપ હોઈ આનંદ,

શક્તિ અને અમૃતત્વનું મૂળ છે. તે કલ્યાણમય, એકમાત્ર, અદ્વિતીય, પવિત્ર, નિરંજન નિરાકાર, સ્વતંત્ર, અનુપમ, સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપી, પુણ્યનો પુરસ્કર્તાને પાપનો દંડ-દાતા છે. તેજ એક સૃષ્ટિનો સરજનહાર ને પ્રતિપાલક છે. આ સૃષ્ટિની પૂર્વે અન્ય કશું હતું નહિ. એકલો એજ અવસ્થિત હતો; ત્યારે રાત્રિ કે દિન જેવું કંઈ હતું નહિ. પૃથ્વી, આકાશ ને અંતરિક્ષ પણ હતાં નહિ. અગ્નિ, જળ, વાયુ, કે પર્વત, નદી, વૃક્ષ, લતા વગેરે પણ કોઈ પદાર્થ હતો નહિ. પરમેશ્વરે પોતાની ઇચ્છાથી એ સઘળું સર્જન કર્યું છે. એજ એકલો મૂળસત્ય છે, અને એમાંથીજ સકળ પદાર્થની સૃષ્ટિ થઈ છે. પ્રાણુરૂપે તેજ પદાર્થમાત્રમાં ઓતપ્રોત વસેલો છે. તે સર્વજ્ઞ અને સર્વસાક્ષીરૂપ હોઈ સકળ ઘટનાનો નિરીક્ષક છે. તેનાથી કશુંજ ગુપ્ત રાખી શકાય તેમ નથી. તે અંતર્યામી, અસીમ ને અનંત હોઈ વાણી તથા મનને અગોચર છે. તે સ્વયંજ્યોતિ ને સ્વયંભૂ છે. મનુષ્યના અંતરમાં જો તે દેખા ન દે, તો મનુષ્ય તેને દેખવા સમર્થ નથી. તે આનંદ, શાંતિ ને અમૃતનો ઝરો છે. તે મંગળદાતા, એકમાત્ર અદ્વિતીય ને પવિત્ર હોઈ સચેત જાગ્રતલાયે સર્વત્ર વ્યાપક છે. એ પ્રકારે ઈશ્વરના પ્રત્યેક સ્વરૂપનો વિચાર કરીને અર્ચના કરવાથી તેની આરાધના થઈ કહેવાય છે. વિશ્વભરમાં તેનો મહિમા નિહાળીને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કર્યાથી તેની આરાધના થાય છે.

ઈશ્વરનું ચિંતન કરવું તેનુંજ નામ ધ્યાન. પરમેશ્વર મારા અંતરમાં વિદ્યમાન છે એવું ચિંતન કર્યા કરવાથી અંતઃકરણમાં પ્રભુનો પ્રકાશ પ્રગટે છે, અને પ્રભુની જળહળ જ્યોતિનાં દર્શન પમાય છે. તે વખતે અનિમેષ નેત્રે તેના પ્રતિ નિહાળ્યા કરવાનું નામજ ધ્યાન.

પ્રભુપ્રકાશ પમાતાંજ સ્તવન કરવાની આપોઆપ ઇચ્છા પ્રગટ થાય છે. તેનાં ગુણકીર્તન, અને મહિમાનાં ગાન તેજ સ્તવન. પરંતુ એ સ્તવનથી પણ સમાપ્તિ થતી નથી. સ્તવન કરતાં કરતાં મન જ્યારે આનંદસાગરમાં હી ચે, તે વખતે તેના ચરણકમળમાં આત્મસમર્પણ કયા સિવાય રહેવાતુંજ નથી.

દયામય પરમેશ્વર દય.લાવે સદાસર્વદા આપણું સંરક્ષણ

કરે છે. તે શરીર, મન તેમજ અન્માત્મા પ્રતિષ્ઠાક છે. પૃથ્વીપરનો ઠાંઈ દયાળુ માણસ આપણને કિંચિત્ સદાય કરે છે, તો આપણે તેના પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવીએ છીએ; તો પછી જેની સદાયવગર એક દાણ પણ આપણે છવી શકીએ તેમ નથી, તેને કૃતજ્ઞતાવે પ્રજ્ઞામ દર્શાવે જનર કેવી રીતે રિયર રહી શકાય? આપણે મહાપાપી અને અપરાધી છીએ, હોદ્દા આપણી ધૂણા કરતા હોય છે થાને આપણને તરછોડતા હોય છે, ને આપણો સ્પર્શ લેવાને આદતા નથી હોતા; પરંતુ જલ્દાંડને અધીશ્વર પરમેશ્વર અદ્દા! કેવો દયાળુ છે કે તે આપણને દાણવાર તરછોડતો નથી, ને સદાય આપણને સ્પર્શી રહ્યો છે. આપણા ઉદ્ધાર માટે તે દયાળુ પિતા દયા કરીને આપણા મનમાં આત્મગ્જાનિ પ્રેરીને આપણી પાપપ્રવૃત્તિને બાળીને ભસ્મ કરે છે. ધન્ય પરમેશ્વર! ધન્ય છે તને, કે પાપીપ્રત્યે પણ તારી આટલી બધી દયા!

આત્મસમર્પણ પછીજ ચિરકાળ તેના સહવાસમાં રહેવાની અભિલાષા પ્રગટે છે. ઈશ્વરના સહવાસમાં ચિરકાળ રહેવું તેનુંજ નામ મોગાવસ્થા છે. એક દિવસ પણ જે ઈશ્વરની આવી રીતે પૂજા કરવામાં આવે છે, તો હૃદય ભક્તિ-રસથી તરબોળ બની જાય છે; અને પછી તો તેના નામસ્મરણ-માત્રથી કે જ્ઞાનમાત્રથી શરીર પ્રેમાશ્રુથી ભીંજાઈ જાય છે.

પ્રશ્ન—પરમેશ્વર પાપીને સજા શામાટે કરતો હશે?

ઉત્તર—પરમેશ્વર પાપીને સજા કરે છે તે તેના પોતાના કલ્યાણ માટે કરે છે. માતાપિતા પોતાના બાળકને સજા કરે છે તે એ બાળકના હિત માટેજ કરે છે. પરમેશ્વર સકળ સર્વિનો માબાપ છે; અને તે તેનું હિત તથા કલ્યાણ સાધવા માટેજ પોતાનાં પાપી બાળકોને શિક્ષા કરે છે.

પ્રશ્ન—ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે, પાપીઓમાટે અનંત નરક નિર્માયેલું છે; તો પછી કલ્યાણ માટે સજા થવી ક્યાં રહી?

ઉત્તર—ખ્રિસ્તીઓ એ વાતને કયા અર્થમાં કહે છે તેની મને ખબર નથી. પરંતુ અનંત નરકની વાત ખરી નથી. પરમેશ્વર પોતે મંગળસ્વરૂપ છે, તેનામાં અમંગળનો લેશમાત્ર પણ અંશ નથી. તેથી તેને હાથે કદાચિ અમંગળ થવાનો સંભવજ નથી. મનુષ્ય એ એક મર્યાદિત હૃદ

જીવ છે, એટલે મનુષ્ય ક્ષણે તેટલાં પાપ કરવા માગે, પણ તેની સીમા તો રહેવાની ને રહેવાનીજ. એટલે હૃદયરના પાપોમાટે હૃદયગરની—અર્થાત્ અનંત સજ્જ હોઈ શકેજ નહિ.

પ્રશ્ન—જેઓ એમ કહે છે કે “મનુષ્યને કોઈ પ્રકારની સ્વતંત્રતા નથી, માત્ર ઇશ્વરનું કરાવ્યું તે કરે છે” એ સાચું છે?

ઉત્તર—એ વાત યુક્તિસિદ્ધ નથી. ઇશ્વર કરાવે તેટલુંજ મનુષ્ય કરતો હોય, તો કોઈ પુણ્યવાન ને કોઈ પાપી, કોઈ ધનવાન ને કોઈ દરિદ્રી, કોઈ પંડિત અને કોઈ મૂર્ખ, કોઈ સુખી અને કોઈ દુઃખી દેખાય છે, તેવું દુનિયામાં હોતજ નહિ; અને સર્વ કોઈની એકસરખી અવસ્થા હોત. માટે જે લોકો મનુષ્યની સ્વતંત્રતા માનતા નથી, તેઓ ભારે ભ્રમમાં ભટકે છે. મનુષ્યપ્રાણી સ્વતંત્ર છે, તેથીજ જે જેવાં કાર્ય કરે છે, તે તેવાં ફળ લોગવે છે.

પ્રશ્ન—પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી રીતે થાય?

ઉત્તર—આત્મગ્લાનિથી ખિન્ન થઈને ખીજી વાર પાપ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ઇશ્વરને શરણે જઈ તેને પોતાના ઉદ્ધાર માટે હૃદયપૂર્વક સરળ પ્રાર્થના કરવી, એને પ્રાયશ્ચિત્ત કયું કહે છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ ઉલ્લેખ છે કે:—

“કૃત્વા પાપં હિ સંતપ્ય તસ્માત્ પાપાત્ પ્રમુચ્યતે ।

નૈવં કુર્યાં પુનરિત્તિ નિવૃત્તા પૂયતે તુ સઃ ॥”

(મનુ. અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૧૩૧)

પાપ થાય પછી અનુતાપ કરવાથી પાપમાંથી મુક્ત થવાય છે; અને હવે ફરીથી પાપ નહિ કરે એવી પ્રતિજ્ઞા કરવાથી મન પવિત્ર થાય છે.

પ્રશ્ન—મુક્તિ કેને કહે છે?

ઉત્તર—પ્રાયશ્ચિત્તથી નિર્મળ થયેલા હૃદયમાં ઇશ્વરના સંપૂર્ણ શરણપૂર્વક, નિરંતર તેના સાનિધ્યના સુખમાં લીન રહેવું એ પણ મુક્તિ છે, અને તે સદાકાળ ટકનારી છે. જેણે આ જીવનમાં આનંદસ્વરૂપ ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર સાધીને પ્રદ્વાનંદનો લાભ મેળવ્યો હોય છે, તેજ સમજી શકે છે કે, એ મુક્ત દશામાં કેટલો ખર્ચો અગાધ આનંદ રહેલો છે. એ આનંદ વાણી અને મનથી પર છે. એ વિશુદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થવાની જો ઇચ્છા થતી હોય, તો પ્રત્યેક ક્ષણે ઇશ્વરને ભજી અને તેને

પ્રિય હોય તેવાં કાર્યં કર્યેં જાઓ.

પ્રશ્ન—ઉપાસનાના એક અંગ પ્રીતિ-વિષે તો કંઈક સંભળ્યું છે, પણ ઇશ્વરને પ્રિય કાર્યો વિષે જગ સમજાવે.

ઉત્તર—પરમેશ્વરે મનુષ્યને માટે જે જે કર્તવ્યો સુકર કરી આપેલાં છે, તે તે કર્તવ્યોજ તેનાં પ્રિય કાર્યો છે.

કર્તવ્યના બે પ્રકાર છે. વિધિ અને નિષેધ. સત્ય વચન બોલવાં, સત્ય વ્યવહાર આચરવો, પરાપકારનાં કામો કરવાં, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સાધવો, પ્રિયકર વાણી ઉચ્ચારવી, ક્ષમા રાખવી, જ્ઞાન મેળવવું ઇત્યાદિ કાર્યો વિધિ કહેવાય છે; અને મિથ્યા ભાષણ કરવું નહિ, કપટ રાખવું નહિ, હિંસા કરવી નહિ, દ્વેષ કરવો નહિ, પુરસ્કૃતિ કે પરપુરુષ પ્રત્યે ક્રુદ્ધિ કરવી નહિ, માનસિક અભિચારમાં પણ પાપ છે તેથી મનમાં પણ કામદિપુને આશ્રય આપવો નહિ, આળસમાં સમય જવા દેવો નહિ, કરજ કરીને તે ભરવું નહિ, તે પણ ચોરી હોવાથી તેવી ચોરી પણ કરવી નહિ. પરધનનો લોભ કરવો નહિ, વૃથા ઇશ્વરનું નામ લેવું નહિ. કુસંગમાં રહેવું નહિ—ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ કાર્યો નિષેધ કહેવાય છે, જે રીતે સ્વકર્તવ્યો કરવાથી ઇશ્વરને પ્રિય કાર્યો સધાય છે.

પ્રશ્ન—મનુષ્યમાં યેષ્ઠ ઠોને સમજાવો ?

ઉત્તર—જ્ઞાનવાન, ઇશ્વરપરાયણ, ઉપાસનાશીલ, સત્યવાદી, નિતેન્દ્રિય, સત્યદિત્ત, સમદર્શી, સત્કર્મશીલ, ઉત્સાહી, ધીર, વીર, ક્ષમાવાન, પ્રિયભાષી, સર્વજીવહિતેષી અને ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યજ મનુષ્યજાતિનું સર્વોત્તમ ભૂપણ છે.

પ્રશ્ન—સાધારણ પ્રાણસમાજનો કાર્યક્રમ, ઉપાસના-પ્રણાલિ વગેરે જે રૂપે ને જે ભાવે ચાલે છે, તે સ્વાભાવિક કાર્યની સિદ્ધિ માટે શું પુરતું છે ? જે જાળતમાં આપનો અભિપ્રાય શો છે ને તે સંબંધમાં આપ વિશેષ શું જણો છો ?

ઉત્તર—જીવનની પરીક્ષા કરતાં મને સમજાયું છે કે, પ્રાણસમાજ જે કોઈ પંથ કે સંપ્રદાય નથી. હિંદુ, સુન્નત-માત, ખ્રિસ્તી, બાહુદી વગેરે સકળ સંપ્રદાયના લોકોનો ઉદ્દેશ તો તે એકમ અદ્વિતીયમ પરબ્રહ્મનીજ પૂજા કરવાનો છે. જે ઠંકાણે પ્રેમ, ભક્તિ ને પવિત્રતા રહેલાં છે, તેજ ઠંકાણે ધર્મ રહેલો છે. અર્થાત્ ધર્મ જે ઉદ્દેશ્ય વસ્તુ છે,

સંપ્રદાય નથી. શું કરવાથી અને કેવી રીતે કરવાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે તે તરફજ સદા સર્વદા દૃષ્ટિ રાખીને વર્તવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. સંપ્રદાય બંધનની લાંબગડમાં પડ્યા વગર સ્વધર્મમાંજ રાખ્યા કરશે, તો પછી ગ્રાહ્યસમાજની બાળતમાં વિવાદ કે વિસંવાદ થવાનો વખતજ નહિ આવે.

બાગચાંચડા ગ્રાહ્યસમાજની વાડીમાં એક દિવસ હું એકાંતમાં બેસીને પ્રાર્થના કરતો હતો, તેવામાં એકાએક મારા અંતરમાં એક જ્યોતિ પ્રગટી, અને તે બાળે કહેવા લાગી કે “તું હવે તારી જાતને કોઈ સંપ્રદાયના વાડામાં બંધાયેલો રાખીશ નહિ. સાંપ્રદાયિક મર્યાદામાં પુરાઈ રહેવાથી ખરો ધર્મ રહેશે નહિ.” ભાદરવા મહિનાનાં બાગચાંચડામાં મારે માટે બ્રહ્મોત્સવ થયો. તેમાં સ્વર્ગીય પ્રેમપ્રવાહ વહી આવતો લાગ્યો. એવી અવસ્થા ક્યારેય મેં અનુભવી નથી.

આ તરફ કલકત્તાથી એક પ્રચારક ભાઈના પત્ર આવવા લાગ્યા કે, શુબ્ધ દશામાંજ તમારે મરવાનું થશે. માતાનું ધાવણ ધાવ્યા વગર ચાને કેશવબાબુની સમીપ રહ્યા વગર તમારો ઉદ્ધાર ક્યાંથી થશે ? એ પત્ર મળતાંજ હું અવાદ્ બની ગયો. હું પોતે હતો તે સારી સ્થિતિમાં હતો, છતાં એ ભાઈને આવું લખવાનું પ્રયોજન શું હતું ?

ફરી પણ કોઈએ મને બાળે હાંક મારીને કહ્યું કે “જો ખરું ધર્મ જીવન ઇચ્છતો હોય, તો હવે સાંપ્રદાયિક ક્ષેત્રમાં ચેસતો નહિ.” પાંજરામાંથી છૂટેલા પક્ષીની માફક ઉડવા જતાં પાંખોનું બળ મને મળ્યું નહિ, ત્યારે મને સમજાયું કે, એ પરિણામ સાંપ્રદાયિક બુંડનુંજ છે.

અત્યારે જે ધોરણે ઉપાસના અને ભજન ચાલે છે, તે મોટે ભાગે પરોક્ષ અને પોપટની પેઠે બોલાવે તેમ બોલવા જેવું ફોનોગ્રાફની થાળીઓ બોલે તેવું-આંતરિક ભાવવિનાનું નજીવું હોય છે. જો પ્રત્યક્ષ અને જીવંત ધર્મલાભ જોઈતો હોય તો તો ઉપાસના, સાધન અને ભજનકીર્તન પણ પ્રત્યક્ષ અને જીવંત હોવાની જરૂર છે. સાધારણ ગ્રાહ્યસમાજ જો પાણીનો વૃથા વ્યય કરવાને બદલે યથાર્થ ધર્મને માટે વ્યાકુલ અને, તો દુઃખની વાતો આપોઆપ વાસી થવા માંડે.

અધ્યાય ૨ જો

[કલકત્તાની સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના સભ્ય દના ત્યારે ગોસ્વામીજીને પશ્ચિમ દેશના એક ભગવદ્ભક્ત સંન્યાસીના સંવાસથી, ગુરુ કરવાની અતિ આરસ્યકતા છે એવી ખાત્રી થઈ. એટલે સદ્ગુરુની શોધમાં બિજા બિજા દેશમાં ફરતાં તેમને મધ્યાધ્યામમાં બ્રાહ્મચર્યા નામના પદાપર, માનસરોવરવાસી મહારાજ બ્રહ્માનંદ પરમદંસજીનો મેળાપ થયો, અને તેમને લાયક ગુરુ સમજી તેમની પાસે યોગદીક્ષા લીધી; અને પછી અતિશય નિષ્ઠા ને ભક્તિપૂર્વક સાધનભજન કરતાં કરતાં પ્રભુકૃપાથી 'સિદ્ધાવસ્થા' પ્રાપ્ત કરી. તે પછી એ ગુરુદેવના આદેશથી તેઓથી ફરીથી બ્રાહ્મસમાજમાં દાખલ થયા અને સત્ગુરુ સંપ્રદાયની ધર્મપિપાસુ વ્યક્તિઓને યોગદીક્ષા આપવા લાગ્યા. એ સમયે પૂર્વજગાળા અને કલકત્તાના સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મોએ એકત્ર મળીને ગોસ્વામીજીને તેઓથીની સાધનપ્રણાલી અને યોગનત્વના સંબંધમાં કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના ૭ ઉત્તરો તેઓથીએ આપ્યા, તે 'યોગસાધન' નામના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. એ 'યોગસાધન' ગ્રંથમાંના ઉપદેશો આ બીજા અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યા છે.]

પ્રશ્ન—આપે બ્રાહ્મસમાજની સાધારણ ઉપાસનાપ્રજ્ઞાલિ ઉપરાંત અન્ય સાધનનો આશરો કેમ લીધો વાડ? અને ક્યાં તથા કેવી રીતે યોગાભ્યાસ પ્રાપ્ત કર્યો?

ઉત્તર—પરમપવિત્ર પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જીવનનું સાધક્ય કરવાના ઉદ્દેશથી હું પ્રથમ બ્રાહ્મસમાજમાં આવ્યો હતો. તેમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી મને અનેક સત્યો પ્રાપ્ત થયા અને મારું બધું હિત સધાયું; તેથી મને ધન્ય માનવા લાગ્યો. મારી અવપ શક્તિ પ્રમાણે જેટલું બની શક્યુ તેટલું એ પ્રયત્નપૂર્વક બદલું પણ કર્યું; ને બ્રાહ્મવર્ગ અને તેમના સત્તાનોની સેવા કરના મારું જીવન કૃતાર્થ થયેલું માન્યું. કેમ કે અનેક મુરકેલીઓમાંથી પાર પડી વિશાળ

સત્યો અમલ કર્યો; અને તપાસના, પ્રાર્થના તથા ધ્યાન-
માધ્યમરૂઢિ કરતાં શીખ્યો. દુઃખમાં પ્રાહારસમાજના આશ્રયથી
અર્થ ઉત્પન્ન થય્યું અને પગરાણું ખિલ્યું. મારા પ્રાણની
વિધવા કોટલેથી લૂપ્ત થઈ નહિ. કારણ કે મારા પ્રિયતમ
પરમાત્મદેવની હૃદયમાં નિરંતર પૂજા કરવાને હું હજી શક્તિ-
માન મંગી નહિ. અત્યંત, ઉપાસના વેળાએ અનેક વાર હું
તેનો ઉપર આનિર્વાપ પામી કૃતાર્થ થતો, અને અપૂર્વ
આનંદ, આશા અને શાંતિ મેળવતો; છતાં પણ કોણ જાણે
શાથી એ અવસ્થા વધારે દૃઢતી નહિ. એથી અનેક વાર હું
અશ્રમ છૂટી જતો, અને તીવ્ર દુઃખાનુભવ થતો.

શ્રી હેશનગંધર્વ એનની કન્યાના લગ્ન વિષે ઉઠેલા
આંદોલનની દંઘક પહેલાં જ્યારે હું બાગચાંચડા ગામમાં
રહેતો હતો, ત્યારે એકાંતવાસના ચોમેં મારી આત્મદૃષ્ટિ
ધાર્યા કરતાં ઘણી તીક્ષ્ણ બની, અને જોઈ શક્યો કે, મારી
પ્રકૃતિ બહુ હીન છે. મોંઘા મળે અને લોકોને ખબર
પડે નહિ એવું હાથ, તો મારે હાથે સકળ પ્રકારનાં પાપો
ધાય-અર્થાત્ ત્યારે પાપાસકિતનું મૂળ જીવતું હતું, અને
અવકાશ મળતાં તે અનાયાસે મને પાપમાં ચોજી શકે
તેમ હતું. એ જાતની હીન અવસ્થા અનુભવાતાં મારા
અંતરમાં દારુણ આશંકા ઉપજી. આટલો બધો વખત ધર્મ-
વિચાર, આલોચના, ધ્યાનધારણાદિ કર્યા અને દેશ વિદેશમાં
જઈ ધર્મપ્રચારનું કામ કર્યું, છતાં અફસોસ ! મારી
અવસ્થા આટલી બધી હીન અને શોચનીય ! મારું અંતર
સંપૂર્ણ સ્વચ્છ કેમ નથી ? એવા પ્રશ્ન મારા મનમાં ઉઠ્યા.
વિચાર કરતાં સમજાયું કે, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ અને નિરંતર તેના
સહવાસ વગર એનો અન્ય કોઈ ઇલાજ નથી. તેની સાથે
મારી સમસ્ત વૃત્તિઓ જોડ્યા વગર એ મહાવ્યાધિનું અન્ય
કોઈ ઓસડ નથી. આથી પછી એ ઓસડની શોધમાં મેં
જુદા જુદા દેશોમાં ભ્રમણ કરવા માંડ્યું. ‘કર્તાલજ્ઞ’ સંપ્રદાય-
ના કેટલાક શ્રદ્ધેય ધર્મજાંધુઓના સહવાસમાં રહી હું
પ્રાણાયામાદિ ક્રિયા કરતાં શીખ્યો, અને વિશાળ ધર્મની
સમજૂત તથા બીજી અનેક ઉપકારક વાતો મળી શકી.
પરંતુ એનાથી પણ હજી મારા અંતરની વસ્તુ મળી નહિ;

જેટલે પછી મેં ફરીથી વિવિધ સ્થળોએ ભટકવા માંડ્યું. ફરતાં ફરતાં અધોરપંથીઓની પાસે ગયો. એ લોકો સાધક તો ખરા, પણ તેમનો નરમાંસાહાર વગેરે બીજા સ્વવ્યવહાર મને ગમ્યો નહિ. ત્યાંથી નીકળીને હું રામાનંદી, શાક્ત, વૈષ્ણવ, હરવેશ, મુસલમાન ફકીર તથા બોદયોગીઓની પાસે ગયો, પણ ક્યાંય મને તૃપ્તિ મળી નહિ. છેવટે પ્રભુકૃપાથી ગયાજીએશમાં આકાશગંગા નામના, એક પહાડપર એક નાનકડાંથી મહાત્માએ કૃપા કરીને મને આ યોગધર્મની દીક્ષા આપી તેજ વખતથી મારા જીવનમાં એક અપૂર્વ ફેરફાર થયો છે. હું દેવતા થઈ ગયો છું, એમ તો કહેવાયજ નહિ; કિંતુ એ એટલું પણ ન કહું કે, મારો પહેલાંનો અભાવ દૂર થઈ જઈને હું એક એવા અનંત રાજ્યના દ્વારપર આવી પહોંચ્યો છું કે ત્યાં ગમે જે દિવ્ય દ્રવ્ય દેખાય છે તેનું વશું ન કરવું અશક્ય છે, તો હું મિથ્યાભાષી અને અકૃતસ કહેવાઉં.

પ્રશ્ન—મનુષ્યની મદદ વગર એ યોગસાધન શક્ય છે કે નહિ ?

ઉત્તર—અશક્ય તો નથી; સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર જ્યારે આપણા લક્ષ્ય અને સહાયક હોય છે, ત્યારે પછી તે મનુષ્યના હૃદયમાં યોગશક્તિ વિકસિત કરી દઈ શકે, તેમાં નવાઈ શી ? પરંતુ એવી યોગ્યતા અનુભવી ગુરુની સહાય વિના મળવી બહુ દૂર અને મુશ્કેલ હોય છે; તેથી જ આપોઆપ સ્વયંસિદ્ધ થયેલા મનુષ્યોની સંખ્યા જગતમાં વધુ જણાતી નથી. અત્યેક મનુષ્યમાં યોગશક્તિ તો રહેલી છે, પરંતુ એ શક્તિ જાગૃત થવા વગર સજીવન-સચેત-ઉદા ભાવપૂર્વકની-સાધના કે પ્રાર્થના થવી શક્ય નથી. અને એ એ નિદ્રિત અથવા અસ્ફુટ (લેટન્ટ ઓર પોટેન્શિયલ) યોગશક્તિને જાગૃત અથવા વિકસિત કરવી હોય, તો તો એવા કોઈ જાગૃત અથવા વિકસિત શક્તિશાળી માનવાત્માની સહાયની આવશ્યકતા રહે છેજ.

આદિગુરુ પરમેશ્વર આપણને જળ, અગ્નિ, વાયુ, પર્વત, નદી, સમુદ્ર વગેરે અનેક પદાર્થો મારફતે વિવિધ પ્રકારથી ધર્મનું શિક્ષણ આપી રહ્યો છે; તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય મારફત પણ એ શિક્ષણ આપે છે. એ રીતે જોતાં તો વિશ્વના

જેટલા પદાર્થો છે તેમની તથા મનુષ્યમાત્રની સહાયની આવશ્યકતા છે; કિંતુ જાગૃત શક્તિશાળી મહાત્માઓની વિશિષ્ટ સહાયની તો સાધારણ રીતે ખડું આવશ્યકતા છે. મહાત્માઓની એવી સહાયને દીક્ષા કહેવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક અવસ્થાઓને અનુસરતો પુણ્યસંગ્રહ વિશેષ હોય તો ભગવત્કૃપાથી દીક્ષા વગર પણ ક્યાંક ક્યાંક એ યોગ શક્તિનો વિકાસ થયેલો જણાય છે. મહાત્મા શાક્યસિંહ બુદ્ધે પ્રથમ બ્રાહ્મણગુરુઓ પાસે જઈને યોગસાધનપ્રણલિનું શિક્ષણ લીધું, અને તે પછી છ વરસ લગી કઠોર તપશ્ચર્યા કર્યા કરી, છતાં તેમનામાં એ શક્તિ જાગૃત થઈ નહિ. આથી તેઓ અત્યંત વ્યાકુળ થયા, અને બોધિવૃક્ષ તળે ખેંસી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક દૈવ આસન જમાવીને બેઠા. પરિણામે ત્યાં ઇષ્ટકૃપાથી તેમની અંતરસ્થ યોગશક્તિ સર્વાંશે જાગૃત થઈ, અને તેમને બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ થઈ. એ રીતે તીવ્ર વ્યાકુળતાના પ્રતાપથી હજારો મહામદ્(સંલ.)ને પણ પરભારી ઇશ્વર તરફથીજ એ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; પરંતુ મહાત્મા ઇશુ પાસેથી તેમના બાપ્ટિસ્ટ બોનને તથા શ્રી ચૈતન્યદેવને ગયાધામમાં મહાત્મા ઇશ્વરપુરી પાસે દીક્ષા લેવી પડી હતી.

પ્રશ્ન—એ સાધના યાને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ માટેજ મર્યાદિત ખરો કે નહિ ?

ઉત્તર—એમ કદાપિ હોઈ શકે નહિ. ભગવાનનો સત્ય ધર્મ જે કોઈને જેટલા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થયો હોય, તેનામાં તેટલા પ્રમાણમાં પ્રાપ્તપરોપકાર કરવાની શક્તિ અવશ્ય પ્રકટે છે; પણ બીજાનાં ધર્મચક્ષુ ખોલી દેવા તથા યોગશક્તિ જાગૃત કરી દેવાને જેટલી પ્રબળ શક્તિ જોઈએ, તેટલી શક્તિ જેનામાં જન્મી હોય નહિ, તેવા સિદ્ધ દશાએ પહોંચ્યા વગરના સાધકને બીજાને એ સાધનાની દીક્ષા આપવાનો કદાપિ અધિકાર નથી. યોગની ચાર અવસ્થા છે:—(૧) પ્રવર્તક, (૨) સાધક, (૩) ચુંજનસિદ્ધ અને (૪) ચુક્તસિદ્ધ. પ્રવર્તક અવસ્થામાં ધર્મના કેટલાક પ્રાથમિક ભાવોજ માત્ર ખીલે છે, જેવા કે:—દીનતા, વૈરાગ્ય, પ્રેમ, પવિત્રતા. તે પછી સાધકઅવસ્થામાં ભગવાનનો આલિંગ્ય થોડે થોડે પ્રકટ થવા માંડે છે, અને

એ અવસ્થાના અંતમાં સુસ્પષ્ટ પ્રદર્શન થાય છે, તે પછી યુગ્મન યોગીઓની અવસ્થા આવે છે. એ યુગ્મન યોગીઓ મોટે ભાગે ઈશ્વરનાજ સહવાસમાં રહીને વિવિધ સત્યોના સાક્ષાત્કારપૂર્વક જીવનને કૃતાર્થ કરે છે. પરંતુ વચ્ચે વચ્ચે એમના પ્રદર્શનમાં વિશેષ પડે છે, અને તેથી તેમને અત્યંત કલેશ થાય છે. એ વિશેષ હરમિયાન એવા કેટલાકેમાં પાપવૃત્તિ પ્રવેશ કરીને તેમનો સર્વનાશ કરી શકે છે. સૌથી છેલ્લે પ્રભુકૃપાથી જે યોગીઓ અવિચ્છિન્ન યોગની અવસ્થામાં પરમેશ્વરમાંજ વિચરણ કરતા બન્યા હોય છે, તે યુક્ત યોગી કહેવાય છે. સ્વાભાવિક સિદ્ધાવસ્થા તે આજ. યોગાભ્યાસ કરવો હોય તો આવા કોઈ સિદ્ધ યોગીની પાસેજ દીક્ષા લેવી ઉચિત છે; કિંતુ જે યોગીઓની સાથે કોઈ સિદ્ધ મહાપુરુષનો સાક્ષાત્ યોગસંબંધ હોય, તેવા યોગીઓને તે સિદ્ધ મહાપુરુષે બીજાઓમાં યોગશક્તિનો સંચાર કરવાની શક્તિ અને બીજાઓને દીક્ષા આપવાની આજ્ઞા આપેલી હોય તો તેવા યોગીઓને હાથે દીક્ષા લેવાથી પણ એજ પ્રકારનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકી આવતું ફાલતું ગમે તેની પાસે દીક્ષા લેવી એ તો ચરપરો નાસ્તિ અકર્તવ્ય છે. જે માણસ પોતે આંધળો હોય તે બીજાને કેવી રીતે માર્ગ બતાવી શકે? જે માણસની મિલકત સો રૂપિયા જેટલીજ હોય, તે માણસ દાનસત્ર ખોલે તે કેમ પાલવે? જેની શક્તિ અનંત શક્તિમાન પરમેશ્વરની સાથે સંયુક્ત થઈ હોય છે, તેનેજ તે શક્તિનો અનંત સંચાર કરવાની તાકાત ને લાયકાત પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. તે સિવાય અન્ય કોઈને પણ યોગદીક્ષા આપવાનો અધિકાર નથી. એવા હીન અવસ્થાવાળા લોકો પાસે દીક્ષા લેવાને પરિણામેજ આપણા દેશમાં શુરવાદ-શુરુડમનો ભયંકર અત્યાચાર અને મૃજુપાત્ર પાશવાચાર દગલબંધ પ્રસર્યો છે.

પ્રશ્ન—સાધનસંબંધી શા નિયમો છે?

ઉત્તર—સાધનના નિયમ બે પ્રકારના છે—વિશેષ અને સાધારણ. વિશેષ નિયમ આ પ્રમાણે:—(૧) એમાં કોઈ જાતના સંપ્રદાય કે પંથ જેવું નથી. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, વેશ્વવ, શાક્ય, શેવ, નાનકપંથી ઇત્યાદિ પૃથ્વીપર તા. ૧૨

ભિન્ન ભિન્ન જોટલા સંપ્રદાયો છે, તે સઘળામાં સત્ય ધર્મ વિદ્યમાન છે. તેથી સર્વ ઠેકાણેથી એ સત્ય ગ્રંથ કરી શકાય તેમ છે, અને જ્યાંથી પણ કંઈ સત્યની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં શિર ઝુકાવીને ભક્તિ-શ્રદ્ધા દર્શાવવી. જગતના સઘળાજ સાધુ મહાત્માઓને સત્યના પ્રચારક સમજીને તેઓ પ્રત્યે સરળ અને શુદ્ધ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. જેને પોતાના અંતરમાં સત્યજ્ઞાન સ્ફૂર્યું હોય છે, તે કોઈ પણ સંપ્રદાય કે સમાજના સમજાવ્યાથી કે ડરાવ્યાથી સત્યનું અવલંબન કરતાં સંકેત્યાતો નથી. અથવા એ સાધનનું અવલંબન કરનારા કોઈ જાતનો પોતાનો સ્વતંત્ર સંપ્રદાય સ્થાપન કરતા નથી.

(૨) બીજો પ્રકાર—એમાં મનુષ્ય કિંવા કશાનું અવલંબન હોતું નથી. ઈશ્વર પોતેજ એનો એકમાત્ર ગુરુ હોઈ સકળ પદાર્થો અને મનુષ્યો સાધારણ ભાવમાં તેના ગુરુ અને ઉપદેષ્ટા હોય છે. જેવી રીતે આંખોની દૃષ્ટિ ઈશ્વરે આપેલી છે, પણ કોઈ કારણથી એ શક્તિનો અવરોધ થાય તો મનુષ્યની સહાયની આવશ્યકતા પડે છે, તેવીજ રીતે અહીં પણ સમજવાનું છે. સ્વયં પરબ્રહ્મ પોતેજ એનું એકમાત્ર લક્ષ્ય અને ગમ્ય સ્થાન હોય છે; અને સત્ય એજ એનો એકમાત્ર રસ્તો હોય છે.

(૩) દેહ અને મનને સર્વાંશે પવિત્ર રાખવું જોઈએ—અર્થાત્ વિવિધ ઉપાયોવડે શારીરિક સ્વચ્છતા અને આરોગ્યનું રક્ષણ કરવામાં ન આવે તો સાધનમાં વિક્ષેપ નડે, તથા કોઈ પણ જાતનું પાપાચરણ કિંવા કુવિચાર કે ખરાબ કંડેપના સરખી મનમાં આવે, તો તે વિશેષ હાનિકર થઈ પડે છે.

(૪) રાત ને દિવસ અખંડ અરખલિત પ્રાર્થના કરવાની જરૂર છે. જીવનનાં આવશ્યક કર્તવ્યો માટે યોગ્ય સમય કરાવી ખાકીનો સઘળોજ વખત સાધનમાં પરોવાયલા રહેવું જોઈએ.

આ નિયમો બધાયને પાળવાના વિશિષ્ટ નિયમો છે. તે સિવાય કેટલાક સાધારણ નિયમો છે તે આ પ્રમાણે—

(૧) માંસાહાર નિષિદ્ધ સમજવો; તથાપિ શરીરને કંઈ એવો વ્યાધિ થાય કે જેમાં વૈધ ડોક્ટરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે માંસાહારનો અનિવાર્ય આવશ્યકતા રહેતી હોય, તો તે ખાઈ શકાય. માંસમાં ઉગ્રતા અને પાપ હોવાથી તેનું ભક્ષણ

સંયમનું વિદોષી છે, તેથી યોગના સાધકોને સદા માટે માંસ-
અન્નનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. જે લોકો હિંસામાત્રને
નિષિદ્ધ માને છે, તેઓ માટે તો મત્સ્યાહાર પણ ત્યાજ્ય છે. *

(૨) અન્યનું ઉન્નિષ્ઠ યોગન ન જમવું. કેમકે એના-
દ્વારા શેગો દેવાવાનો સંભવ છે. પણ પિતામાતા તથા વડિલો
હિંવા કોઈ બાંધવ કે મિત્ર ભાવ કરીને કંઈ આપે તે, તેમ
ધર્માત્મા સાધુઓના જમતાં રહેલી શેષ પ્રસાદીમાં શ્રદ્ધા હોય
તો તે લેવામાં કંઈ અનિષ્ઠ નથી, પણ એય છે. એવે ઠેકાણે
પ્રેમની પ્રબળ શક્તિના પ્રભાવથી ઉલટું 'શંગાદિતું' નિવારણ
પણ થઈ શકે છે. સાધારણ રીતે ક્યાં ખાવું હચિત અને
ક્યાં અનુચિત, એ ઠરાવવાનું કામ મુશ્કેલ હોવાથી આ
નિયમ સાધારણ રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. અને
એનાથી એ વિવેકબુદ્ધિને 'કોઈ જાતની હાનિ પહોંચતી ન
હોય, તો જે ધોરણે ઉક જમવેના સમયથી આત્મ્ય આવે
છે તે અનેક શતાબ્દિની કસોટીએ ચઢેલા નિયમનો જળાત્કાર
જમ કરવાનું પણ પ્રયોજન શું ?

(૩) જેનું શરીર શુદ્ધ ન હોય તેની પાસે શરીરની
શુદ્ધિ અર્થે શરૂઆતના કેટલાક દહાડા તો કરોજ જીવાર
પ્રાણાયામ અર્થાત્ કે જૂતશુદ્ધિ કરાવવી આવશ્યક છે. અન્ય
પ્રસંગોમાં જ્યાં શરીર આરોગ્ય હોય ત્યાં તેમ કરાવવાની
ખાસ આવશ્યકતા નથી.

શ્રીસાધક અને પુરુષસાધકોએ ઇલાયદા મકાનમાં
સાધના કરવી જોઈએ; તોપણ જ્યાં એવી સગવડ ન હોય,
ત્યાં એકબીજાનો સ્પર્શ ન થાય તેવી અત્યંત સાવધાનીપૂર્વક
પ્રવૃત્ત થવું. આ સાધના એ ઋષિઓ-પરમહંસોની અતિ
આદરણીય અને પવિત્ર વસ્તુ છે. તેથી કોઈ પણ રીતે તેમાં
અપવિત્રતા લેશ પણ પ્રવેશે નહિ તે સાવધાનીપૂર્વક જોતાં
રહેવું. જ્યાંમુખી સાધક પ્રભુના પવિત્ર સ્વરૂપમાં નિમમ
ધર્મને પોતાની તમામ વૃત્તિઓને સંપૂર્ણ કાળમાં આણી

* જગાના તરફ ઉંચ દિ દુઝામા પણ માહત્તા નેમજ અન્ય
માંસાદાર જમવાનો સાધાન્ન રીતે ગિરાજ છે, તેને ઉદ્દેશને આ
રૂપે છે. આપણા મુજગાનમા ઉંચ દિ દુઝામા તે: એ જાને પ્રકાર-
ના આહાર નિષિદ્ધ અને વર્જ્ય મનાયા છે

શક્યો ન હોય, ત્યાંસુધી ચારિત્રસ્થાપનની જેમાં જરા પણ અંવાવના હોય તેવી સ્થિતિમાં તેણે ચોતાની ભૂતને ઠઠી પણ ન મૂકવી.

પ્રશ્ન—વર્તમાનકાળનાં સાધારણ પ્રાદ્યસમાજમાં આ યોગસાધન સંબંધે જે આંદોલન ઉઠ્યું છે, તે વિષે આપનો શો મત છે ?

ઉત્તર—મને તે ખૂબ પસંદ છે. મારો પાકો મત છે કે, જે આંદોલનના મૂળમાં અતિ ઉચ્ચ ભાવ રહેલો છે, તથા એના પરિણામે સમસ્ત પ્રાદ્યસમાજના તથા દેશના સાધારણ લોકોનું કલ્યાણજ થશે. પ્રાદ્યસમાજે તેની બાહ્યાવસ્થામાંથી જેમ એક એક ડગલું આગળ ભરીને અત્યાર સુધીમાં અનેક અમૂલ્ય સત્યો પ્રાપ્ત કર્યાં છે, તેમ આ યોગસાધન પણ ભગવાને પ્રેરેલું એક મહામૂલ્ય સત્ય રત્ન હોઈ તે પ્રાદ્યધર્મનું એક નૂતન ભૂપણ છે, તથા પ્રાદ્યસમાજના સભ્યો અને અન્ય સકળ લોકોની તે સામાન્ય સંપત્તિ છે. તથાપિ ઇતર સત્યો અપનાવતી વખતે પ્રાદ્યસમાજમાં પ્રચંડ ચળવળ ચાલી ત્યારેજ તે સત્યનો સ્વીકાર કરવાને સમાજ તૈયાર થઈ; તેમ આ વખતે પણ જે આવી જાતની ચળવળ ન ઉઠી હોત, તો હું તો મારે એમજ માની લેત કે, પ્રાદ્યસમાજની જીવનશક્તિ ક્ષીણ થઈ છે.

ઉન્નતિશીલતા એ પ્રકૃતિનો એક નિયમ છે, એ વાત સાચી; કિન્તુ સ્થિતિશીલતા એ પણ સ્વાભાવિક અને અત્યંત ઉપકારક છે. કેાઈ નવીન સત્યને અપનાવતાં પહેલાં, જે સમાજમાં પ્રચંડ કોલાહલ ન ઉઠે, અવિચારપૂર્વકજ સમાજના સકળ લોકો તેનું અનુસરણ કરવા માંડે, અને સ્થિતિશીલ વૃદ્ધોની માફક પુરાતન અને પ્રચલિત સત્યો પ્રતિ યથેષ્ટ આદરભાવ દર્શાવતાં છતાં પણ નૂતન સત્યોમાં સમાયેલી સઘળી બાબતોને નાણી નાણીને તપાસ્યા વગરજ તે સત્યોને ગ્રહણ કરી લે, તો ખચિત માનજો કે, તે સમાજનું આરોગ્ય અને જીવનશક્તિ હીનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ છે. એ વસ્તુસ્થિતિ ચોતેજ તેનું પ્રમાણ છે. માટે કરુણામય હીનજંધુ પરમેશ્વરે અત્યારે સુઅવસર ઓળખીને, પ્રાદ્યસમાજ તેમજ દેશના સમસ્ત લોકોના કલ્યાણ માટે

જે નૂતન સાધન પાઠવ્યું છે, તેના સંબંધમાં આવી જાતની સંતક વિચારણાનું જે મોજું ઉછળ્યું છે, તે જોઇને મને તો આનંદ થાય છે અને તે જલ્દી પરમેશ્વરને હું અનેકાનેક ધન્યવાદ આપું છું.

પણ આની સાથે જો પણ કહી દેવું જરૂરી છે કે, મનુષ્યો સ્થિતિશીલતાના જોટલા જવા પક્ષપાતી હોય છે કે તેમનો મૂળભૂત આદર્શ છેક સંકીર્ણ (સાંકડો) જની જાય ત્યાંમુખી સ્થિતિશીલતાનો પક્ષપાત કરવો એકતા નથી. મને આશંકા રહે છે કે, બ્રાહ્મસમાજના સંબંધમાં પણ તેવું જનવા પામે. હિંદુઓમાં જેઓ સંસારની ખાતર ધર્મને પાણીથી આપવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે, તેઓજ ધર્મ અને સંસારને સર્વથા નોખી વસ્તુઓતરીકે જોળખાવે છે, અને સંસારમાં રહીને ધર્મસાધના ન થઈ શકે એમ કહે છે. બ્રાહ્મસમાજનો આદર્શ જો સંકીર્ણતાને નહિ પામ્યો હોય, તો તેઓ એમ નહિજ કહે કે, બ્રાહ્મધર્મ અને યોગ નોખા છે. હું જેટલું જાણું છું તે પરથી કહી શકું છું કે, જે જે પ્રકારે પરીક્ષા થઈ શકે તેમ હોય તે તે દરેક પ્રકારે પરીક્ષા કરી જોતાં પણ, જો યોગસાધનામાં બ્રાહ્મધર્મનો કોઈ પણ ભાગ, મત કે કૃતિ ખાલો આવતાં હોય. સર્વ કોઈને આ જાળવતી સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ તપાસ કરી જોવાનો અધિકાર છે; તેથીજ જો વિષેની ખારી સઘળી વાત મેં સર્વ જાગળ બહેર કરી છે. આ વાત સૌ કોઈએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, બ્રાહ્મસમાજ અને બ્રાહ્મધર્મ એક વસ્તુ નથી. બ્રાહ્મધર્મના આદર્શાનુસાર જીવન ચલવાના ઉદ્દેશથી જે સધળા લોકો એકત્ર થયા છે, તેમનું સામુદાયિક નામ તે બ્રાહ્મસમાજ. આ બ્રાહ્મસમાજમાં પણ ત્રણ પ્રકારના બ્રાહ્મધર્મો પ્રચલિત થયા છે, એમ કહેવું પડે છે. જો ત્રણે સમાજોમાં બ્રાહ્મધર્મ નહેલો છે; છતાં પણ ભિન્ન ભિન્ન રુચિના કારણથી બ્રાહ્મસમાજ જો ત્રણ ભાગોમાં વહેંચાયેલો છે. અત્યાર પછી અત્યંત મતભેદમાં કોઈને કોઈ દેવ જેવું દેખાય, તો નીચી મુઠીએ તેડું સરોધન કરવા મંડી પરવડે; અને જો સરોધન પરિશિષ્ટની ઇચ્છાને અનુસરવું જણવ્યા છતાં જો બ્રાહ્મસમાજ તેને શરૂ કરવા સંકોચે તે બહુ છે.

પણ હાલના સ્થિતિશીલ (જે માન્યતા કે રૂઢિચિવાજ અઠીક જણાય તેને) પણ ઠીક કહ્યા કરનારા અથવા પકડી રાખનારા) વૃદ્ધોની પેઠે સંકીર્ણતા (સાંકડા વિચાર) વાળા થયા છે. મારો તો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, બ્રાહ્મધર્મ એ ઇશ્વરનું પોતાનું વિધાન છે અને ઇશ્વરની પોતાની યોજના છે, તેથી એવી દુઃખ ઘટના ઘટવાનો સંભવ નથી. મંગળમય ભગવાનની ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ, સત્યનો જય થાઓ! હું તો એનો પુરુષ દાસમાત્ર છું.

પ્રશ્ન—એ માર્ગસિવાય અન્ય કોઈ મુક્તિમાર્ગ નથી શું?

ઉત્તર—એવી ભયંકર વાત મારાથી કહી શકાય નહિ. એવીજ વાતોમાંથી સંપ્રદાયો ઉત્પન્ન થયા છે. આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે, ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે સાધન અને ઉપાય પણ તે પોતે છે. સત્યસ્વરૂપ ઇશ્વરનું શરણ લઈને જે માણસ (સંસારવ્યવહારની જાળતોમાં) સંતોષ પકડે છે અને મુક્તિ માટે આકુળ બ્યાકુળ થઈને તેની પ્રાર્થના કરે છે, તેનેજ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે એવા મનુષ્યના ધર્મલાલને માટે જે ઉપાય શ્રેયસ્કર હોય છે, તે ઉપાય પ્રભુ પોતેજ તેની આગળ રજુ કરી દે છે. હા, તેના ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો રાખીને વર્તવું જોઈએ. મારો વિશ્વાસ છે કે, પૃથ્વીનાં પાપી-તાપી નરનારીઓ પણ ધારે તો મુક્તિ મેળવી શકે તેમ છે. એટલુંજ નહિ પણ હાલ નહિ તો લાંબા કાળે પણ પ્રત્યેક મનુષ્ય પૂર્ણતા તરફ પ્રયાણ કરશેજ કરશે. અત્યારે એવાને હાથે પાપ વગેરે થાય છે, તે પણ આખરે તો તેના આત્માને કલ્યાણ તરફજ દોરવે છે.

પ્રશ્ન—બહુ કાળની તપસ્યાને અંતે મુનિજનોને જે પરમ ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પરમધન મેળવવાની આશા અત્યારે આપણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને કેવી રીતે રાખી શકીએ?

ઉત્તર—આપણને જે આપણા પોતાનાજ પ્રયત્નપર બધો આધાર રાખીને આવવાનું હોય, તો તો યુગયુગાન્તરે પણ કેઈ ગૃહસ્થ સિદ્ધાવસ્થા પામી શકે કે કેમ તેનો સંદેહ છે. પરંતુ સૌભાગ્યની વાત છે કે, કેટલાક સિદ્ધ મહાત્માઓ વર્તમાનકાળમાં ધર્મની અવનતિ થયેલી જોઈને તે અવનતિને દૂર કરવા માટે સંકલ્પબદ્ધ થયા છે. તેઓ

દેશવિદેશમાં જમણ કરીને ચેત્ત્વ ધર્મપિણ્દ્રુ બ્વલિઓને આ ચેત્ત્વસાધનનું શિક્ષણ આપે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાને લાંબા કાળથી પ્રાપ્ત થયેલી બહુશિલ્પના બને ધર્મસાધક શિક્ષકોની બાબતમાં પણ સહાય કરે છે. જો કોઈ મનુષ્ય પોતાના અધર્મ અને શોષક બુદ્ધિવદે મદાત્મા બુદ્ધિશાળી ભૂમિતિશાસ્ત્રનાં સજ્જ સત્યો આગે કરી નવેશરથી ચોખી કાઢવાની ઇચ્છા કરે, તો તેમાં તે હજાર વર્ષે પણ સફળ થાય કે નહિ તેનો સંદેહ છે; તથાપિ જો અટપટેા વિષય વિવેચના વિદ્યાર્થીઓ તો ચેત્ત્વ અધ્યાપકના શિક્ષણ મુજબ વર્તીને બહુ મોટા સમયમાં સંપૂર્ણ સમજ અજાણીને પાડેા કરી દે છે; તે પ્રમાણે સંસારની વિવિધ જાળો છતાં સિદ્ધ મહાત્માઓની સહાયતાથી (સલાહ-ઉપદેશ મેળવી તે મુજબ વર્તીને તેની સંકાનુભૂતિ-કૃપા આકર્ષવાથી) મોટાજ સમયમાં કેટલાક બૃહસ્પતિઓ પણ કૃતકૃત્ય થઈ બચા છે; અને અનેક યથે જો પણ નિઃસંશય છે.

પ્રશ્ન—ધર્મલાભમાં પ્રતિકૂળતાઓ કયી છે?

ઉત્તર—સૌથી પહેલું અને મુખ્ય તો દરેક પાપ ધર્મલાભનું વિરોધી છે. તે પછી જીને નંબર અહંકાર અને સંસારાસ્રિનેા આવે છે. જો બધું વ્યાસુધી નહિ ન થાય, ત્યાંસુધી સ્વાભાવિક વ્યાકુળતા પ્રગટતી નથી; અને ધર્મને માટે વ્યાકુળતા ઉપજે નહિ ત્યાંસુધી જમે તેટલા ઉપર ચોરિયાં ધર્મનુકાન કરવામાં આવે, પણ ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય અને સચારું મહત્ત્વ કળી ચકાતું નથી.

પ્રશ્ન—આપની સાધનપ્રણાલિ કેવી છે?

ઉત્તર—મારી પ્રણાલિકામાં બહારના કોઈનું અવલંબન નથી; તેમ જો કોઈ બાતની પ્રક્રિયા પણ નથી. કેવળ સતત, અવ્યક્ત અને સજ્જન સજ્જ પ્રાર્થના—એજ મારી સાધનપ્રણાલિ છે. અનેક જણ તેને અજાણી અથવા અંતરિક સાધના કહી જોળે છે. કારણ કે એમાં અવિશ્રાન્ત સાધના કરવી પડે છે.

પ્રશ્ન—પ્રણાયામ જો સાધન કહેવાય કે નહિ?

ઉત્તર—પ્રણાયામને સાધન કહેતા નથી એને તો બુદ્ધિ કહી શકાય. કારણ કે એનાથી મુખ્યત્વે શરીરની શુદ્ધિ

સધાય છે, તથા કંઈક અંશે મનની એકાગ્રતા પણ થાય છે. પ્રાણાયામ એ તો માત્ર બાહ્યસાધન અને અવલંબન છે. જેમ મૃદંગ, ઠાંસીભેડાં, સારંગી, રાગ, આલાપ ઇત્યાદિ બાહ્યસાધન અને અવલંબનવડે ભક્તિસાધનમાં કંઈક સહાય મળે છે, તેવી પ્રાણાયામ વડે યોગસાધનમાં પણ સહાય મળે છે. જ્યાં જ્યાં સાધકનાં શરીર તંદુરસ્ત, આહારવિહાર સાર્વિક અને અંતર નિષ્પાપ હોય, ત્યાં ત્યાં પ્રાણાયામનું પ્રયોજન નથી.

પ્રશ્ન—સાધક બનવા માટે કેવી યોગ્યતા હોવી જોઈએ?

ઉત્તર—એમાં પાંડિત્ય, ધનધામ કે લૌકિક ચતુરાઈ વગેરેની જરૂર નથી. ધનવાન કે દરિદ્ર, વિદ્વાન કે મૂર્ખ, સ્ત્રી કિંવા પુરુષ, હિંદુ કિંવા મુસલમાન, ખ્રિસ્તી તેમજ બ્રાહ્મસમાજ, મૂર્તિપૂજક કે કુસંસ્કારોમાં દબાયેલો કોઈ પણ મનુષ્ય જે પોતાની વર્તમાન અવસ્થાથી અસંતુષ્ટ થઈને યોગસાધના માટે વ્યાકુળ થાય; તથા જ્યાંસુધી તેને સ્વાભાવિક શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી સાધનાસંબંધી સકળ નિયમો, તેની વિવેકબુદ્ધિની વિરુદ્ધ ન જતા હોય તે પાળવાને કબૂલ હોય, તે પ્રત્યેક જણ આ સાધના સાધવાને પાત્ર છે.

પ્રશ્ન—સાધનાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય વ્યાકુળભાવે પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે કે કેમ તે શી રીતે નક્કી કરાય? મહાત્માઓમાં તો સામા માણસનું અંતર પરખવાની શક્તિ હોય છે ને?

ઉત્તર—મનુષ્ય અપૂર્ણ છે, તેથી તેની શક્તિ પણ અપૂર્ણ છે. આપણે જેટલા પ્રમાણમાં ઈશ્વરના સમીપવર્તી થઈએ છીએ, તેટલા પ્રમાણમાં આપણી આભ્યંતરિક શક્તિઓનો વિકાસ થઈ ક્રમે ક્રમે તે પૂર્ણતા તરફ ધસે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનામાં બીજાના શરીરની પેઠે અંતર પરખવાની પણ શક્તિ રહેલી છે; પણ જેના જ્ઞાનમાં જડતા જેટલી અધિક, તેટલી તેની શક્તિ અલ્પ; અને જેની અંતરદષ્ટિ જેટલા પ્રમાણમાં ખુલી હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે સંસારના પદાર્થમાત્રના ગુણસ્વભાવ સમજવાને સમર્થ થાય છે. એ રીતે મહાત્માઓમાં સાધારણ લોકો કરતાં જ્ઞાન વિશેષ અને સ્વચ્છ હોય છે, તેથી તેઓ મનુષ્યની આંતરિક અવસ્થા દ્રશ્ય

પણ ભેદ જાણી શકે છે. પરંતુ તેઓ સકળ વિષયના સાતા હોય છે, એમ તો કહી શકાય નહિ.

પ્રશ્ન—યોગમાર્ગમાં વિચરનારી વ્યક્તિઓ માટે બાગે બાવધિય અને કાર્યવિમુખ હોય છે, એ વાત સાચી કે નહિ ?

જિત્તર—એના કરતાં વિશેષ જમ બીજો કોઈ નથી. યોગીઓનાં કોઈ સમાચારપત્ર નથી હોતાં, બાવળો નથી હોતાં કે કોઈ સાધનદ્વારા તેમના સમાચાર બહાર આવતા નથી. તેઓ ઘણું કરીને નિર્જન અરણ્યમાં કે ગિરિગુફામાં પાસ કરતા હોય છે, અને કદીમદી વસ્તીમાં આવી ચડે ત્યારે પણ સાધારણ જનસમાજ સાથે બે ચાર વાતો કરીને ચાલ્યા જાય છે, આ બધાં કારણોથી કોઈ એમ ધારી લે કે, તેઓ આજસુ પ્રવૃત્તિના, મહી રહેનારા સંસારવિમુખ ભિક્ષુકમાત્ર છે; અથવા તો તે તેમનો ધોર અપરાધી થાય છે, એમ હું માનું છું. બે એકાદ અઠવાડિયું પણ કોઈ સાચા યોગીના સહવાસમાં ગાળવાનું બાંચ પ્રાપ્ત થાય, તોજ સમજ પડે કે, તેઓ કેવાં પરાપકારી અને લોકકલ્યાણ માટે વિચાર કરનારા છે; અને કેવી પ્રબળ ત્યાગવૃત્તિ સ્વીકારીને જનસમાજનાં દુઃખ ટાળવાને તથા ક્ષુબ્ધ વધારવાને મથે છે; તેમ કેવા આશુત નિધભો સમજ તથા પાળીને ઇષ્ટકૃપાથી તથા પોતાના પ્રયત્નથી કૃતકૃત્ય બને છે. જેમને આ જીવનમાં કોઈ સાચા યોગીનો કદાપિ મેળાપ થયો હોતો નથી; કોઈ મહાત્માના સમાગમથી જેણે પોતાનું જીવન બાંધ્યાળી કર્યું નથી; અને જેમણે વ્યસની, આજસુ, ઉદરપરાયણ, લોભી લાલચી, મોજશોખ કરનારા, ઇત્યાદિ પ્રકારના અસ્વાસ્થવિક-અકુદરતી-ઉપલકિયા ભેખધારી સંન્યાસીનેજ ભેગાથી સાચા યોગીનાં દર્શન કર્યાં છે એવું માની લીધું છે; તેઓ યોગીચરિત્રનું આશુત રહસ્ય શું બાળે ? તેમને એ સંબંધમાં કંઈ પણ કહેવાનો અધિકાર નથી. જે દેશમાં ઋષિઓ કવિ હતા, ઋષિઓ દાર્શનિક હતા, ઋષિઓજ સાહિત્યલેખક હતા, વિજ્ઞાન આદિના શોધકે પણ ઋષિઓજ હતા, અને ઋષિઓજ જ્યોતિર્વિદ અને મલિનશાસ્ત્રના પ્રકાશક હતા; દેવવિજ્ઞાન અને આયુર્વેદના ઉત્પાદકે પણ ઋષિઓ હતા, અને ઋષિઓજ રાજકાજના અવરધાપકે અને સુકાની હતા; તથા જે

દેશના અધિઓ સંસારચાત્રના નિર્વાહ માટે ઉપયોગની તમામ જાળતોના આદિ, મધ્ય ને અંતસ્વરૂપ હતા; તેજ દેશમાં આજે યોગ, તપસ્યા અને આજસ અને બાહ્યોપ તથા આડંબરને ઓકળ અર્થમાં ઓળખવામાં આવે છે, એના કરતાં વિશેષ આશ્ચર્યકારક અને દુઃખદાયક વાત બીજી શી હોઈ શકે ? જે દેશમાં જનક, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વસિષ્ઠ આદિ મહાન યોગીઓ જન્મીને સંસાર અને ધર્મ એ એક અવિદ્ય વસ્તુ છે એ મહાન સત્યનાં દ્વંદ્વોત્તર જગતને પૂરાં પાડી ગયા છે, જે દેશમાં અગ્રગણ્ય તપસ્વી બુદ્ધકેવ, શંકરાચાર્ય, શુરુ નાનક, કળીરજી, જ્ઞાનેશ્વર અને ચૈતન્ય દેવ ઇત્યાદિ જનસમાજનું પરમ કટ્યાણુ સાધવા માટે નિજ સુખ, સ્વચ્છંદતા, શાંતિ અને સમાધિ, રે ! પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પી ગયા છે; અત્યારે પણ જે દેશના આધ્યાત્મિક અને નૈતિક પાશવાચાર દૂર કરવા કાળે સિદ્ધ મહાપુરુષો પોતાની નિર્જન સાધનાનો ત્યાગ કરીને તથા અનાહાર, અનિદ્રા ઇત્યાદિના કલેશો સહીને પરિશ્રમણુ કરી રહ્યા છે; હાય ! તેજ દેશના લોકો ઘરાડા પાડે છે કે, યોગથી તો સમાજમાં આજસ અને કર્મવિમુખતા આવી જશે. જેમની દૈવી સંપત્તિનો અને જેમના આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ ને વીરત્વનો કિંચિત્ વૈભવ જોઈ ચુરોપ અમેરિકાના લોકો આશ્ચર્યચકિત થતા હતા, અને જેમની બે-ચાર વાતોનો પ્રતિધ્વનિ માત્ર ઇમર્સન, કાર્લાઇલ ઇત્યાદિ પાશ્ચાત્ય યોગીઓદ્વારા પ્રાપ્ત કરીને ઓગણીસમી સદીના લોકો તેમને ભજવા લાગ્યા હતા, અને જે મહાત્માઓના કનિષ્ઠ બ્રાતારૂપ જીસસ ક્રીસ્ટ અને મહમદ પેગંબર-એ બેઉ હજાર દોઢ હજાર વર્ષથી પૃથ્વીના અધિકાંશ માનવસમુદાય પર પોતાનો પ્રભાવ પાડતા આવ્યા છે; તેજ મહાસમર્થ યોગી મહાત્માઓનાં સંતાન હોવા છતાં પણ આજે આપણે એવાં અંધ બની ગયાં છીએ કે અંગ્રેજોની ચૌવનસુલલ ચપળતા જોઈને બ્રાન્ત બની જઈએ છીએ અને યોગને આજસ ગણી કાઢીએ છીએ- એના કરતાં શરમની વાત બીજી કયી હોઈ શકે ?

અરે જોતાં તો યોગ આજસનો ઉત્પાદક નથી, પણ તેથી ઉલટું જ છે. જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ, એ ત્રણની

ઉચિત મેળવણી અને ઉત્તર, એ યોગ્ય છે કે નહીં, જાણવા
સરવશ્ય છે. કમ નેમ વનવલિના દેશમાં જ જવું જોઈ
જાય તેના મુખ, શરીર, ટાળીનો અને જોડાં ભાગમાં
જીવનશક્તિનો અંશ હશે છે. તેમ માનવાશ્વત્સમાં જામે
શરનો ગાંધિજી થતાં, તેના અમરન જાવ જોઈએ
વૃદ્ધિગત થાય છે. ભૌતિક ઉત્તર એ તેથી વિરુદ્ધ વિધિની
સૂચક છે. તે પરમાત્મા પૂર્વ છે, તેથી ને પૂર્વ જાણ
અંતરમાં પ્રકટ થતાં અપૂર્ણતા કિંવા અર્ધગુણને ત્યાં જવાન
જ હોય નથી. પ્રજ્ઞ (સ્વાભાવિક-કુદર્ત) ઉત્તર શિદ્ધ
થઈ, એટલે કાંઈ તો કરવું જ પડવાનું, કાંઈ કંઈ વધાર સંસ્કાર
વાનું નહિ; તોપણ જ્યાં યોગીઓનું કાંઈ અંકુશનું કિંવા
એક જ પ્રકારનું હોય એમ તો કદી સંભવે જ નહિ. જ્યાંએ
પ્રચાર કે પ્રવચન કરવાં જોઈએ, કિંવા છાપાં ચલાવવાં
જોઈએ કે પુસ્તકો રચવાં જોઈએ, નહિ તો તેઓ કિયારીલ
કહેવાય જ નહિ; એમ કહેવું એ તો અંશાનમાત્ર છે. જ્યાંએ
ધર્મપરાયણ યોગી થવાની જરૂર છે, અને સંસારનાં વિવિધ
કાર્યોમાં વહેંચાઈ જવાની જરૂર છે. કોઈનું કાંઈ વ્યાખ્યાનો
કરવાનું તો કોઈનું પુસ્તકો લખવાનું હોય; કોઈ ખેતીનું
કામ કરે તો કોઈ જમીનભાગીરી કરે; કોઈ ન્યાયનું કાંઈ
કરે તો કોઈ દેશસંરક્ષણ કાળે સમસંગત (યુદ્ધ) ખેડવાનું
કામ કરે; કેટલાક બેકાંતમાં સાધન આપે તો અન્ય કેટલાક
પોતાના ધાર્મિક જીવનથી અમૂલ્ય ને વિરલ સત્યોનું
શિક્ષણ આપે—અર્થાત્ યોગ સર્વ કોઈને માટે સામાન્ય
પાયારૂપ છે. એ પાયાપર રચિત થઈને જેને જે રીત અને
જે બાળત અનુકૂળ હોય, તે તે પ્રકારે અને તે બાળત પાછળ
માનવજાતિના કલ્યાણ માટે પોતાની જીવનયાત્રા ખેડે જાય.

પ્રશ્ન—સત્યજ્ઞાન વિના ધર્મ સધાવાનો સંભવ નથી,
તો પછી વહેમોની હાજરી છતાં યોગસાધના શી રીતે
સાધી શકાય?

ઉત્તર—તેમ કદી સંભવે નહિ; પરંતુ એ પણ સત્ય
છે કે, ધર્મનું સ્થાન પાછળ નહિ પણ આગળ છે—અર્થાત્
કે કુસંસ્કાર ને વહેમો ટળી જાય ત્યારે જ ધર્મનો ઉદય
માય જોવું નથી; પણ પ્રથમ અંતરમાં કુદરતી સત્ય ધર્મનો

અંકુર ઉગે, તે પછીજ ધર્મનાં બાહ્યલક્ષણ પ્રકાશમાં આવે છે. પ્રથમ સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારેજ વહેમ અને કુસંસ્કારજન્ય ભ્રમો દૂર થાય. દીવો લાંબ્યા પહેલાં ગમે તેટલી કૌશિય કર્યા છતાં ઘરમાંનો અંધકાર જેમ દૂર થઈ શકતો નથી, અને તે પછી પણ જોટલા પ્રમાણમાં પ્રકાશનાં કિરણો ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં ઘર ઉજ્જસવાળું થવા પામે છે; તેવીજ રીતે સત્ય જ્ઞાન મનુષ્યના અંતરમાં જોટલા પ્રમાણમાં પ્રકટે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તેની અવસ્થા ઉત્તમ થઈ શકે છે. પાપ અને દુર્ગુણતા આદિને કોઈ માત્ર પોતાના જ પ્રયત્નથી દૂર કરી શકતો નથી; તેથી ધર્મસાધનાશરૂ કરવાની સાથેજ કાંઈ ઉદ્ધાર થઈ જતો નથી. સાધનાની અંતિમ અવસ્થાનું નામજ મુક્તિ છે—અર્થાત્ સાધનના પરિણામરૂપેજ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રશ્ન—પ્રકૃત (સાચીસ્વાભાવિક) પ્રાર્થના કોને કહેવી? **ઉત્તર—**પ્રાર્થના એ કાંઈ વાણીવિલાસ નથી, મનોભાવ પણ નથી, તેમ કોઈ જાતની પ્રક્રિયા પણ નથી. પ્રાર્થના એ તો જીવાત્માનો એક સ્વભાવ છે. મનુષ્યને જ્યારે પોતાના અંતરમાં એક યા અનેક પ્રકારની ન્યૂનતા સમજાય છે—અનુભવાય છે, અને પછી તેઓછપને દૂર કરવા માટે તેના અંતરમાં પ્રબળ વ્યાકુળતા જાગી ઉઠે છે, તથા તે ઓછપ—અછત કિંવા દુર્ગુણતા ટાળવા વારંવાર માથાફટ કરવા છતાં પણ તેને દૂર કરવાની તેના પોતાનામાં તાકાત જણાતી નથી, અને સર્વશક્તિમાન કરુણામય પ્રભુમાં એ શક્તિ છે, એવું જ્યારે તેને જણાય છે; ત્યારે તેના આત્માની જે અવસ્થા થાય છે તે અવસ્થાનું નામ પ્રાર્થનાની અવસ્થા છે. એ અવસ્થામાં તે કોઈ વાર મુખેથી શબ્દો બોલીને, કોઈ વાર રુદન કરીને, કોઈ વાર વિરહવ્યાકુળ થઈને, ધૂળમાં આબોધીને અગર દીર્ઘાનિઃશ્વાસ નાખીને, અથવા તો સંપૂર્ણ ધીરજ અને શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક અંતરમાં તેનું નામસ્મરણ કરીને પ્રાર્થના કરે છે.

પ્રશ્ન—સાધનાનું આંતરિક તત્ત્વ કાયાદાના પ્રગટ કરવાનું અસંભવિત હોય, તે પછી આપણે સામા માણસને તે કેવી રીતે આપી શકીએ?

ઉત્તર—સાધનાની અદાકર્યા આ નથી. નિયમો સમજાવી

આપવાનું કામ વાણીદાર થઈ શકે, પણ આંતરિક તત્ત્વ
 પાને ઉપદેશના ભક્ત (સંજ્ઞાન) પ્રાર્થનાનું શિક્ષણ ઉપદેશ-
 દાર આપવું અશક્ય છે; કિંતુ શરીર શરીર વચ્ચે અને મન
 મન વચ્ચે જેમ સ્વાભાવિક સંબંધ અને સહાનુભૂતિ હોય
 છે; તેમ આત્મા આત્મા વચ્ચે પણ સહાનુભૂતિ અને સંબંધ
 હોય છે. કેાઈ પણ સમાજ અથવા સંપ્રદાયમાં એવાં છંટાંનો
 સર્વદા મળી આવે છે. જ્યારે આચાર્ય ઉપાસનાં કરે છે
 ત્યારે, જ્યારે ઉડા ભાવપૂર્વક પ્રભુની ઉપાસના થાય છે
 ત્યારે જ એકાગ્ર ઓતાજનો અથવા ઉપાસકોના અંતરમાં
 ક્ષોભ સ્પર્શ કરે છે. એ સિવાય બીજા પ્રસંગોએ તો ઉપા-
 મકો અથવા ઓતાજનો મોહની નીરસ અને વાતોજ માત્ર
 સંભળીને ઉઠી જાય છે. એનું 'કારણ શું? આધ્યાત્મિક
 સહાનુભૂતિ જ એનું મૂળ કારણ છે. જેવી રીતે આચાર્યની
 સ્વાભાવિક સંજ્ઞાન પ્રાર્થના ઉપાસકોના અંતરમાં સોંસરી
 ઉતરી જાય છે અને તેમના આત્માને ઢંઢોળી તેમના-
 માં પણ સંજ્ઞાન પ્રાર્થનાને જન્માવે છે; તેવી જ રીતે ઉપા-
 મકોમાંના પણ કેાઈના અંતરમાં વાસ્તવિક સંજ્ઞાન પ્રાર્થના
 ભક્ત થાય છે, તો તેથી પણ એવી ને એટલી જ અસર થાય
 છે. આચાર્યને યુગે જો માત્ર નીરસ શુષ્ક શબ્દોનો જ પ્રવાહ
 નીકળે જાય, તો તેનાથી કેાઈનાં અંતર પ્રભાવિત થઈ
 બહિરસથી બીજાનાં નથી; પણ એવામાં જો કેાઈ ભાગ્યશાળી
 ઉપાસકના હૃદયમાં એકાએક ભવંત પ્રાર્થના જાગી ઉઠે તો,
 આધ્યાત્મિક સહાનુભૂતિના કારણથી તે આચાર્યના તેમજ અન્ય
 ઉપાસકોના અંતરમાં વ્યાપી જઈ તેમને બધાયને બંદી વારે
 વિદ્વજ બનાવી મૂકે છે. એ નિયમને લીધે જ પ્રત્યેક વર્ષે ઉત્સ-
 વાર્ષિક પ્રસંગે એવી ઘટના અનેક વાર બનતી જોવામાં આવે છે.

ત્યારે હવે સમજાવે કે, કેાઈ મનુષ્ય સ્વાભાવિક વ્યાકુળ-
 તાપૂર્વક એ પ્રાર્થનાની અવસ્થા પેાના અંતરમાં પ્રગટાવવા
 ઉત્કૃષ્ટ થયો હોય, તો કેાઈ ભક્ત શ્રદ્ધાથી મહાપુરુષ
 પેાના હૃદય શ્રવણે જોરે, તથા ભગવદ્દેશના નિયમા-
 નુસારે પોતાના અંતરમાં પ્રગટી પ્રાર્થનાની અવસ્થાને તે
 ઉત્કૃષ્ટ ઉપાસકના અંતરમાં દેતા અથવા જગડી શકે છે.
 પરંતુ તો તેની તેજ છે. જ્યારે કેાઈ આતુર જન અત્યંત

વ્યાકુળભાવથી વિનંતિ કરતો આવે છે, ત્યારે તેની આગળ હું મારા સમગ્ર આંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરું છું; અને એજ વખતે હું મારા પૂજનીય ગુરુદેવ શ્રીપરમહંસ ણાળાજીનાં શરણ ને સહાય લઉં છું. એટલે ઈશ્વરકૃપાથી અલ્પ સમયમાં જ તે ઉત્કંઠિત વ્યક્તિના હૃદયમાં પણ તેવાજ પ્રકારની પ્રાર્થના જાગ્રત થાય છે અને તેના આંતરમાં રહેલી યોગશક્તિ જાગ્રત થઈ વીકસે છે. એટલે પછી તેને એના સિવાય બાહ્ય જગતના બીજા કશાનું ભાન રહેતું નથી. આ અવસ્થાને યોગી-જનો સંચારાવસ્થા કહે છે. તે પછી જે સાધક જેટલા પ્રમાણમાં વ્યાકુળતા અને નિષ્ઠાપૂર્વક એ સાધના કરે છે, તે તેટલાજ પ્રમાણમાં ગહન અને ગહનતર તત્ત્વોને પ્રાપ્ત કરતો થકો આશ્ચર્યમય બને છે. ક્રમે ક્રમે નૂતન નૂતન આભ્યંતરિક સત્યો અને રહસ્યો સઘળાં તેની આભ્યંતરિક ઇન્દ્રિયોને ગોચર થાય છે. એ બધી અવસ્થાઓનું કોઈની આગળ વર્ણન કરી બતાવવાનો માર્ગ નથી. એમ કરતાં કરતાં આખરે તેની બધીજ આશા ક્ષીભૂત થાય છે; આકાંક્ષાઓની પરિતૃપ્તિ થાય છે; અનેક રસઝરણાં ખુદી જાય છે; અને પરબ્રહ્મના કૃપાપ્રસાદથી સાધનની ઉચ્ચ અવસ્થામાં યોગ-નો આરંભ થાય છે અને તે અનંત કાળ લગી ચાલે છે.

પ્રશ્ન--યોગસંજ્ઞાથી જે જે ગૂઢ વસ્તુઓ આપે આ સ્થળે સ્ફેટ કર્યો છે, તેનાથી જનસમાજનું કંઈ અનિષ્ઠ થવાનો સંભવ ખરો કે ?

ઉત્તર--ધર્મ એ માનવકુળની સામાન્ય સંપત્તિ છે. એની આંદર કંઈ છુપું કે છુપાવના જેવું નથી; તથાપ જે ઠેકાણે જે વાત કહેવાથી લોકોનું અનિષ્ટ થવાની સંભાવના હોય, તે ઠેકાણે તે વાત કહેવી ઉચિત નથી. એટલા માટેજ યોગતત્ત્વ ચિરકાળથી ગુપ્તભાવે રાખ્યું આવે છે. માત્ર આ અંધમાં યોગની કોઈ પણ આંતરિક વાત નથી. માત્ર બહ્ય આંતર જાણવાની મળશે, અને એવાં માહત્તવ્યો કંઈ ખાસ અનિષ્ટ થવા જેવું નથી, પણ ઉત્કટ રાગ-વિષય જેવાં નાનાં કારના ભ્રમ અને આશંકાઓ પ્રચલિત છે તેનું નિવારણ થવા પૂરતીજ વાતો પ્રસિદ્ધ કરવાની મેં કોશિષ કરી છે. યોગસાધન એ આખોય પ્રત્યક્ષનુભવનો વિષય છે. એમાં

મતામત કિંવા પ્રણાલી જેવું કશુંજ નથી. માટે કોઇ પણ વ્યક્તિના વિવેચનથી કે પ્રકાશનથી તેનું શિક્ષણ આપી શકાય તેમ છેજ નહિ. સદ્ગુરુની કૃપાદષ્ટિ થતાં ઇશ્વરની કરુણાથી જેના અંતરમાં એ સાધનાનો વિકાસ થાય તેજ સમજી શકે કે, એ વાસ્તવિક વિષય શો છે. બાકી જે લોકો પોતાની એજે પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ બાહ્યપ્રક્રિયાઓ કરવાની કોશિષ કરે છે, તેમને હું વિનીતભાવે સાવધાન કરી દઉં છું કે, એ પ્રમાણે કંવું અત્યંત હાનિકારક છે. એમ કરવા જતાં સેંકડો લોકો દેહ, સાગ્ણ, પ્રમેહ, ઇત્યાદિ દુઃસાધ્ય રોગોના લોગ બની પારાવાર પીડા લોગવતા મર્યા છે. ધર્મલાભ માટે જેમનામાં સારી વ્યાકુળતા ઉદ્ભવી હોય તેમણે ઇશ્વરનો આશ્રય કરી તેની આગળ નિયત પ્રાર્થના ગુજારવી અને મર્યાશક્ય મુમાર્ગ શોધી કાઢવો; એટલે વખત આવતાં પ્રભુ પોતેજ સધર્મી ગોઠવણ કરી આપશે.

અધ્યાય ૩ જો

(ગોસ્વામીજીએ બ્રાહ્મસમાજની ઉપાસના ઉપરાંત યોગસાધન કર્યા પછી કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજ તરફથી તેમનો પતિયાગ થયો, છતાં કેટલાક સમય સુધી ઢાઢા (પૂર્વબંગાળ)ની બ્રાહ્મસમાજના આચાર્યપદ પર તેઓ રહ્યા હતા. તે વખતે ઉત્સવાદિ પ્રસંગોએ બ્રાહ્મસમાજની વેદીપરથી તેઓશ્રીએ જે ઉપદેશ કરેલો, તે પેઠી કેટલાકનો સંગ્રહ થઈ “વચ્ચતા અને ઉપદેશ” એ નામના પુસ્તકરૂપે બહાર પડ્યો છે. તેમાંથી કેટલોક ઉપદેશ આ અધ્યાયમાં આપ્યો છે.)

(૧)

માર્ગશીર્ષ ૨૪, બંગાળ ૧૨૬૩

તત્ત્વવિદ્યાભ્યાસના ઉત્સવ વખતે આ પેશું વ્યાખ્યાન

આજે માનવ જીવનનું લક્ષ્ય શું? એ વિષય પર કંઈક બોલવાની મને સિદ્ધારસ કરવામાં આવી છે. શરીર અશક્ત છતાં બની શકશે તેટલું એ વિષે વિવેચન કરીશ.

વિશ્વવિદ્યાતા જગતકર્તા પરમેશ્વરે જડ, ઉદ્દિગ્ધ, ક્ષીટપતંગ, પશુપંખી, મનુષ્ય વગેરે જે જે કંઈ ઉત્પન્ન કર્યું છે—તેમાંની ગમે તે વસ્તુ જોઈશું તો જણાશે કે, તે પ્રત્યેકમાં કંઈ ને કંઈ ઉદ્દેશ રહેલો છે. કરુણામય જગદીશ્વરે પદાર્થભાવમાં ઉદ્દેશસિદ્ધિ માટે જે સકળ ઉપાય ને કૌશલની યોજના કરેલી છે, તેમને મનુષ્ય બુદ્ધિબળે સમજી શકે છે. આ વિશ્વસ સાર જો સુચંબદ્ધ ન હોત, તો કોઈને પણ વિશ્વપતિનો ખ્યાલ આવી શકત ન હો. જ્યાં એક પદાર્થ નો દુર્લભ પડેલો હોઈને કોઈનું ચિત્ત તેમાં પડેલું નથી; પરંતુ તેમાં જો કંઈ કારીગરી જેવું જણાય, કિંવા કોઈ મહેત્તના બોલેલો ભાવ જણાય, તો મનુષ્યની કાર્ય-કારણનું અનુભવન કરવાની દૃષ્ટિ એકદમ કાર્ય કરવા માંડી પડે છે. એ દુર્લભ બને. કાર્ય આ બધું? જલમય કોઈ બાંહેડા કારીગરે એને આ દેવ આપ્યો છે, એવા એવા ભાવો મનમાં

ઉપર છે. જમીનમાં પ્રમાણે અગ્નિમાં ફાળો ફાળો એક-
 દુન કિંવા ફેરવતાં દુન આમ નેમ નજરે પડે. એ નેમ જ
 મન ન પડે આકર્ષણ; પરંતુ આકર્ષણ દુન રહેતું જુદું રહેતું. જાણ
 તો તો તે તરફ મન નમ્યા રહેતું. ને જમને આ જુદું
 તરતજ વિચાર રહે છે કે, અવશ્ય છે કે શુભચિન્તન આ જાણ
 વાળાએ આ દાન શુભેતો છે, એ જાણી પાત્રની જાણ
 શુભેતો નથી. જે દાર્પ-દાનનું અનુકરણ દાનની જાણ
 દાન પદ્ધતિમાં કોઈકી કારીગરી અને પુષ્પમાળમાં રહેતું કાન
 કોશલ્ય જોઈને તેના બનાવનાનું કાન આપણને પેદા થાય
 છે; તેજ વૃત્તિદાર આપણને જગતકર્તાનું કાન થઈ પડે
 છે. તેણે આ જગતમાં જે બધું કળાકોશલ્ય રાખ્યું છે, તે
 બધું એક રીતે આપણને નિવધ પ્રકારે ઉપયોગી છે, અને
 બીજી રીતે જોઈએ તો બેના દ્વારાજ આપણને જગતકર્તાનું
 કાન લાગે છે. એક તણખણ ઉપાડીને જોવાથી અશ્વન
 મનુષ્ય બહિષ્કૃત કંઈ વિશેષ સમજી શકતો નથી, પરંતુ જે
 વનસ્પતિશાસ્ત્રનો બહુકાર હોય છે તેને તો તેમાં ફેરલુંક
 કોશલ્ય જોવાનું મળે છે. બોતરફ આવી રહેલાં આ વૃક્ષ,
 લતા ને છાંડવાઓમાં ફેરલું બધું કળાકોશલ્ય રહેલું છે;
 ઔષધ વગેરે ફેરલા બધા ઉપયોગમાં આવે છે. કાંઈ પણ
 રથને જોવો કાંઈ પદાર્થ નથી કે જે પ્રયોજનવગર પેદા થયો
 હોય. પ્રત્યેક પદાર્થમાં પરમેશ્વરે તેનો શુભ ઉદ્દેશ પાર
 પાડવાની શક્તિ મૂકેલી છે. એક આંખના ગોટલાને ઉત્તમ
 ખેતરમાં કે બાગબગીચામાં ન રોપતાં એક કુંડામાં રોપીશું,
 તો તેનો છાંડવો ઘસે ખસે, અને તે બે ચાર માસ જીવતો
 પણ રહેશે; પરંતુ તેની જોઈએ તેટલી વૃદ્ધિ ન થતાં તે
 પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાં આગળ વધી નહિ શકે;
 કેમ બહુ પરમેશ્વરે તે વૃક્ષને એ રીતે અને એ ઉપાયે
 વધવાની મના કરી ન હોય! જે વસ્તુ જે ઉદ્દેશ માટે પેદા
 થઈ છે અને તેની સિદ્ધિ અર્થે સુષ્ટકર્તાએ આસપાસની
 વસ્તુઓમાંથી જે સદાય મળવાની ગોઠવણ કરેલી છે, તેમાં
 જો અતરાય થાય તો તે ઉદ્દેશ સધાતો નથી. કળ આપણાં
 એ વૃક્ષખીજનો ઉદ્દેશ છે, અને જે સઘળા ઉપાયોથી કળ
 પેદા થાય તે બધાય તે બીજમાં સમાયલા છે; તથા પ્રકાશ,

યોગ્ય સ્થળ, માટી ઇત્યાદિ જે સકળ પદાર્થની સહાયની જરૂર છે તે પણ હાજર છે; પણ એ ઉપાય અને સહાય આડે જો કોઈ અંતરાય ઉભો થાય, તો વૃક્ષણીજ ફળ આપી શકતું નથી. સઘળાં વૃક્ષો માટે એજ પ્રકાર સમજવાનો છે. પ્રત્યેક વૃક્ષની મારફત એક એક ઉદ્દેશ સધાય છે. વનસ્પતિ-સ્રષ્ટિમાંથી ફેટફેટલાં ફળ, ફેટફેટલાં ધાન્ય નીપજે છે, અને ફેટફેટલાં ઔષધો પેદા થાય છે; તથા એ ઉદ્ભિન્નજ અથવા વનસ્પતિસ્રષ્ટિ સાથે આપણો શારીરિક સંબંધ જોટલો બધો રહેલો છે કે તેનું વર્ણન કરતાં પારજ ન આવે.

જગતના પ્રત્યેક જીવમાં પણ એકેક ઉદ્દેશ રહેલો છે. પશુપંખી, કીટપતંગ બધાંય પોતપોતાના ઉદ્દેશમાર્ગમાં વિચરી રહ્યાં છે. જેમણે બહુ બહુ અવલોકનો કરી જ્ઞાન મેળવ્યું છે, તેઓને ખબર હોય છે કે, કયા જીવ આપણને ફેટલા ઉપકારક છે. સાપ જેવું હિંસક પ્રાણી પણ આપણને ઉપકારક થઈ શકે છે. અનેક પાંડિતોનો મત છે કે, પૃથ્વી પર સર્પસૃષ્ટિ ન હોત તો પૃથ્વીનું અનિષ્ઠ થાત. આ ઉપગ્રી સિદ્ધ થાય છે કે, પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલાં પ્રાણીમાત્રમાં કોઈ ને કોઈ ઉદ્દેશ રાખેલો છે.

મનુષ્યજીવનમાં કેવળ ઉદ્દેશજ નથી, લક્ષ્ય પણ છે. બીજા પદાર્થોમાં એ લક્ષ્યનો અભાવ હોય છે. આંખાને ખબર નથી હોતી કે, તે શામાટે ફળ આપે છે; સૂર્યને ખબર નથી હોતી કે, તે શામાટે પ્રકાશનાં કિરણ ફેકે છે; તેઓ તેમ કંઈ જાય છે ને એ રીતે ઉદ્દેશ સધે છે; પણ જાનુના નથી કે, શામાટે તેઓ તેમ કરે છે. તેમનું પાતનું કોઈ લક્ષ્ય હોતું નથી પણ સ્વાભાવિક નિયમન. એ રીતે ઉદ્દેશનું સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ મનુષ્યના જીવનમાં તેમ નથી; મનુષ્યપ્રાણીને લક્ષ્ય હોય છે. મનુષ્યપ્રાણીના બે ભાગ છે—એક શરીર અને એક આત્મા. મનુષ્યમાં જડ, હેતુજન્ય, અશુભની, કીટપતંગ સમિતિના કારણથી જે વિવિધ રીતે સમગ્ર પદાર્થના કારણ વિરુદ્ધ છે મનુષ્યના શરીરના જડ અને હિંસાજન્ય કારણ છે. તેમ આત્માને, જે કે વર્તે પાશવ ક્રમુરે પણ રહેલું છે. તેના લેવાય જે ઉત્તમ ક્રમુરને લઈને તેને મનુષ્ય કહેવામાં આવે છે. તેના બંધન મનુષ્યની

પીઠભૂમિ મનુષ્ય કૃતકૃત્ય બની ચકે છે." શરીરને જેમ ઉદ્દેશ છે, તેમ આત્માને ઉદ્દેશ તથા લક્ષ્ય બને છે. શરીર યંત્ર છે અને જીવાત્મા તેનો યંત્રો છે. આ શરીર જીવાત્માને રહેવાનું એક ઘર છે. પક્ષીને માટે જેમ પાંજરું હોય છે, તેમ જીવાત્માને માટે આ શરીર છે. આંખોથી એણે ચકાય છે, હાથોપર હાથ ધરી શકે છે; પણ એ હાથો મુંઝાંખ અને હાથ કરે છે? ના, મડદાને આંખો અને હાથ જેમનાં તેમ હોવા છતાં તેનાથી એમાંનું કશું કરી શકાતું કેમ નથી? વસ્તુતઃ જીવાત્માજ એજોદારા એ કાર્યો કરે છે.

આ શરીરનું પણ યોગ્ય આહારવિહારદ્વારા સંરક્ષણ ન થાય, તો તે રોગી થઈ જઈ તેના દ્વારા ઉદ્દેશ મિદ્ધ થઈ શકેલો નથી. એટલા માટેજ પંડિતો કથી ગયા છે કે શરીરમાયં સ્વતુ ધર્મસાધનમ્ યાને શરીર એજ ધર્મસાધનનું આદિ અંગ છે. અનેક જણ એવાં હોય છે કે, તેઓ ધર્મસાધન કરવા જતાં શરીરની ઉપેક્ષા કરે છે, પણ તેમ કરવું કોઈ રીતે ઉચિત નથી. શરીર એ ઈશ્વરે આપેલું ધન હોવાથી જે હોઠા એના પ્રતિ ઉપેક્ષા રાખી તેનું જતન કરતા નથી, તે હોઠા તેને પેદા કરનાર પરમેશ્વરનીજ અવગણના કરે છે. અનેક જણ એ વાત ન સમજી શરીરને રોગિષ્ઠ કરી દે છે, તેથી તેમના ઉદ્દેશસાધનમાં અડચણ આવે છે. માટે જેમનું વધુ હજી નાનું છે, તેમજે જે નિયમોથી શરીરનું સ્વાસ્થ્ય જળવાઈ રહે, તે નિયમોથી વાકેફ થઈ તેનું પાલન કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. શરીર એક વાર જો દોહણું બન્યું તો ચિરકાળ સુધી પીડા લોગવવી પડે છે, અને પરિણામે સંસારક્ષેત્ર તેમ ધર્મક્ષેત્ર બંનેમાં તુકસાન થાય છે. બીજા જે જે પદાર્થો પ્રભુએ પેદા કર્યા છે, તે પદાર્થો તો પોતપોતાનો ઉદ્દેશ સમજી શકતા નથી; કિંતુ મનુષ્યપ્રાણીને જ્ઞાનશક્તિ આપીને પ્રભુએ તેને સમજવાનો આધિકારી બનાવ્યો છે. એ જ્ઞાનદાતા મનુષ્ય જ્યારે શરીરનો ઉદ્દેશ સમજતો થાય છે, ત્યારેજ તે શરીરની અવજા કે ઉપેક્ષા કરતો અટકે છે. પરમેશ્વરે સમસ્ત બ્રહ્મમાં જે જે રાખેલું છે, તે તે તમામ તેજે મનુષ્યમાં મૂકેલું છે; તે એવા ઉદ્દેશથી કે, મનુષ્ય પોતે પોતામાંથીજ સમસ્ત બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી

શકે. આપણે જેવી રીતે અન્ય પદાર્થનો ઉદ્દેશ સમજીએ છીએ, તેવીજ રીતે આપણાં પોતાનાં ઉદ્દેશ અને લક્ષ્ય પણ આપણે સમજવાં જોઈએ. શરીરનો ઉદ્દેશ તો આપણે સહજ સમજી શકીએ તેમ છીએ; પરંતુ આપણા આત્માનો ઉદ્દેશ સમજવો કપરો છે. કારણ કે શરીર એ બહારની વસ્તુ છે અને આત્મા એ અંદરની વસ્તુ છે. “હું કોણ?” એ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં જો “શરીર એજ હું” એવો સિદ્ધાંત બાંધી લો, તો તો પછી આપણો ઉદ્દેશજ આપણાથી સમજી શકાશે નહિ. “હું” એ આ શરીરથી પૃથક્ વસ્તુ છે એ જાણી શકાય, તોજ ઉદ્દેશ સમજી શકાય છે. એટલા માટે પૂર્વાચાર્યો “શરીર એ - ‘હું’ નથી-‘હું’ અને ‘શરીર’ ભિન્ન છીએ”-એવો વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપતા. મનુષ્ય જ્યારે “દેહ એ ‘હું’ નથી” એવું સમજતો થાય છે, ત્યારેજ આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરવામાં તે પ્રવૃત્ત થાય છે; અને ત્યારે જ તેને જણાય છે કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય કયા મુખ્ય કાર્ય માટે જન્મ્યો છે; અને એક એક ગૌણ કાર્ય પ્રત્યેક મનુષ્યને શું કરવાનું હોય છે. આ વાત જ્યારે સમજાય છે, ત્યારેજ તેને સમજણ પડે છે કે, આ વિશ્વ બ્રહ્માંડ એ એક મોટું યંત્ર છે, અને પ્રત્યેક મનુષ્ય તે યંત્રના અંગરૂપ એક એક નાનકડી કળ છે. જો કોઈ યંત્રના કારખાનામાં જઈને જોશે તો તેને જણાશે કે, નાની નાની અનેક કળો અને એક મોટી કળને લીધેજ એ આખું મોટું યંત્ર ચાલી રહ્યું છે. એમાં નાનામાં નાની મેખો હોય છે ને પટીઓના ટુકડા પણ હોય છે. એ બધાંમાંથી એકને પણ દૂર કરતાં યંત્ર ચાલી શકતું નથી; તે પ્રમાણે મનુષ્યસમાજ પણ એક મોટું યંત્ર છે; અને પ્રત્યેક મનુષ્ય તેમાં અવેલી એક એક નાની કળારૂપ છે. આપણે એવા ખ્યાલ ન લાવવો જોઈએ કે, જગતના હિત માટે અમે જેવું મોટું કાર્ય કરીએ છીએ, તેવું મોટું કાર્ય બીજાં બધાં કરતા નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જગતનું કાર્ય કરી રહી છે. શ્રીરામચંદ્રન સમુદ્રબંધનના કાર્ય માં નહ, નાહ, હનુમાન વગેરે બધાંય મહા વીરોએ નહાય કરી હતી, હનુમાન નહાય કરી ગણતી બીજાં કે - એ તો યથા શક્ય સહાય કરી હતી. તેવી રીતે આ ભવસાગર કે જે અચંદ્ર છે તે બંધવ્યના પણ

દશે, તેમાં મોટા મોટા લોકો જે રીતે કામ કરે છે, તે રીતે સાધારણ લોકો પણ પોતપોતાનું કાર્ય પૂરું કરે છે.

“શરીર એજ ‘ધુ’” એ મોઢાં ન્યાંમુધી ન છટે, ત્યાંમુધી મનુષ્ય પોતાનાં ‘સ્વ’ને પીછાની શકતો નથી; તેમ પોતાનો ઉદ્દેશ પણ સમજી શકતો નથી. આથીજ મનુષ્ય આ કામમાં ને તે કામમાં માર્યો-માર્યો કરે છે, પણ કશાયમાં તે સ્થિર થતો નથી. ન્યાંમુધી મનુષ્ય પોતાના ઉદ્દેશ સ્થળે પહોંચતો નથી, ત્યાંમુધી તે સ્થિર થઈ શકતો નથી. જેઓ આત્મવત્ત્વને સારી રીતે હૃદયગમ કરી શક્યા નથી હોતા; તેઓ આ કામમાં ને તે કામમાં અથડાય કુટાય તે પછીજ તે પોતાનો ઉદ્દેશ સમજી શકે છે; પણ જેઓ ન્યાંમુધી પોતાને ‘શરીર’તરીકેજ માન્યા કરે છે, ત્યાંમુધી પોતાનો ઉદ્દેશ કદી પણ સમજી શકતા નથી.

એક મનુષ્યનો ઉદ્દેશ બીજાથી સાધી શકાય નહિ. લિંબુડી, આંખો વગેરે જુદા જુદા વર્ગનાં વૃક્ષોથી અન્ય વર્ગના બાકનો હેતુ સરી શકતો નથી. વળી એક એક વર્ગમાં પણ જાતજાતના પેટાવર્ગો હોય છે. કેરી કે લિંબુના ફળના જેટલા બધા પ્રકાર છે, અને તેમાંના એકથી જે કાર્ય થાય છે તે બીજાથી થઈ શકતું નથી; તેવીજ રીતે મનુષ્યમાં પણ બિન્ન બિન્ન શ્રેણીઓ અથવા પ્રકાર હોય છે; અને વળી પ્રત્યેક મનુષ્ય એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોય છે. એ પેઢી એક શ્રેણી અગર એક વ્યક્તિનો ઉદ્દેશ બીજાથી સાધી શકાતો નથી. જે કાર્ય કરવાથી મનુષ્યને મુખ મળે, ઉત્સાહ મળે અને જીવાત્માનો વિકાસ થતો રહે; તેજ કાર્ય તેના જીવનનું મત જનનું જોઈએ. પછી એ કાર્ય કરતાં લક્ષ્યાવધિ લોકો અટચણકર્તા થાય, રે! દિમાચલ જેવો પ્રચંડ પદાડ આવીને સામે ખડો રહે તોપણ એ બધાં વિષ્ણુ અને અંતઃકર્તાને ઉદ્ભવી જઈ “આ કાર્ય કંપાનેજ પરમસ્થાને મને આદેશ છે” એમ સમજી તે આગળ વધી શકે છે. એ રીતે જે વ્યક્તિ પોતાના ઉદ્દેશ અનુસાર કાર્ય કર્યે બાંધે છે; તે વ્યક્તિ જીવાનાંમાં જેટલી ઉત્સાહી હોય છે તેટલીજ ઉત્સાહી પ્રત્યક્ષમાં પણ હોય છે-અર્થાત્ એના ઉત્સાહ અટલભાવે હંમેશા ટકી રહે છે.

તેજ કાર્ય કરવાનો આપણો ઉદ્દેશ સમજવો, કે જે કાર્ય કરવામાં આંતરિક ઉત્સાહ, આનંદ અને આત્મસંતોષ ઉપજે. અને જે કાર્ય કરવાથી નિરુત્સાહ, નિરાનંદ અને ગ્લાનિ થયા કરે, તે કાર્ય કરવાનો આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ નથી એમ સમજી લેવું. આ ઠેકાણે કોઈ શંકા ઉઠાવશે કે “જો ઉદ્દેશ સામાન્ય હોય, તો તેમાં શું ખગડી બધી ?” જેમકે કણિયાડું, ગાંધિયાડું, લેખનવૃત્તિ, શિક્ષકવૃત્તિ, ધર્મપ્રચાર, ખેતી, ગોરપડું, વાણિજ્ય વગેરે સામાન્ય ઉદ્દેશ પણ હોઈ શકે. કેવળ ધર્મપ્રચાર કરવો એજ મનુષ્યનો ઉદ્દેશ છે અને ગાંધિયાડું કે કણિયાડું નહિ, એમ કોણ કહી શકે ?” આ સંબંધમાં પૂર્વેજ કહેવાઈ ગયું છે કે, આ માનવ સમાજરૂપી યંત્રનો પ્રત્યેક મનુષ્ય એક એક અંશ છે. જે વ્યક્તિ જે કાર્ય માટે પેદા થઈ છે, તે વ્યક્તિ તેજ કાર્ય કરે. જે કાર્ય કરવા યોગ્ય જેની પ્રકૃતિ અને પ્રારબ્ધ છે. તે વ્યક્તિ તે કામ જેવી સારી રીતે કરી શકે છે, તેની રીતે તે કામ ખીન્તજો કરી શકતાં નથી. આડુવાળાનું કામ આડુવાળો કરે, અને ધર્મપ્રચારકનું કામ ધર્મપ્રચારક કરે એમાંનું કોઈ પણ કામ નાનું કે નજીવું નથી.

કાર્ય જો મનુષ્યનો ઉદ્દેશ છે એ વાત ખરી, પણ તે તેનું લક્ષ્ય તો નથીજ. ઉદ્દેશની માફક લક્ષ્યને પણ જાણવાનો ઉપાય છે. બાલ્યાવસ્થામાંથીજ આપણને મોટી વસ્તુ લેવાનું સાફ લાગે છે. એક નાનો અને એક મોટો એમ બે પેંડા બાળક પાસે ધગતાં તે મોટોજ લેવાનો આગ્રહ રાખે છે. વળી સુંદર વસ્તુઓનો ચાહ જયપણથીજ મનુષ્યમાં હોય છે. સુંદર ચાદો, સુંદર કૂત્ર, સુંદર કપડું, એ વગેરે સુંદર ચીજો બાળકને જયપણથીજ જાહેર ગમે છે. વળી જે વસ્તુઓ કલ્યાણકર હોય છે તેના પ્રત્યે પણ જયપણથીજ મન આકર્ષાય છે. વળી જે માણસ બાળકને ચાહતો હોય છે તેને બાળક પણ ચાહવા માંડે છે. એવી કેટલીક અવસ્થાઓ તો કોઈના પણ શીખવ્યા વિનાજ પોતાની મેજેજ ઉપજે છે. જયપણમાંથીજ મનુષ્યમાં પોતાના પ્રાણ જગાવવાની ચાહના જણાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં એવો પણ ખ્યાલ હોય છે કે, ‘મા’ જમુંજ કરી શકે; જો વિશ્વાસને લીધેજ

માનવનું લક્ષ્ય છે. એ રીતે જેણે પોતાનું પરમ લક્ષ્ય નક્કી કરી લીધું હોય છે, તે જામિન તે લક્ષ્યને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધીનું પોતાનું જીવન વૃથા ગણે છે.

જેમ કોઈ ખડાસી પોતાની પાંડીનું લંગર નાખે પછી ગમે તેટલાં ઉગાડપરી હલેમાં માર્ગે જાય તોપણ હોડી જરા પણ આગળ ચાલતી નથી, અને જ્યાં હોડી ત્યાંની ત્યાંજ હલેમાં માર્યા પછી પણ હોય છે; તેમ બીજા કોઈ પાર્થિવ (લૌકિક) પદાર્થમાં આસક્ત રહીને ગમે તેટલું પ્રયત્ન કરવામાં આવે, પણ જરાએ લક્ષ્ય તરફ આગળ વધતું નથી. મનુષ્ય જ્યારે ખરા લક્ષ્ય તરફ વળે ત્યારેજ તેને પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિ કેટલી છે તેની સમજણ પડે છે. જ્યાંસુધી પરમાત્માનો પરમ પ્રકાશ જીવાત્મામાં પ્રકટે નહિ, ત્યાંસુધી આત્માની શોભા ક્યાંથી હોય? સૂર્યનાં કિરણો જેટલો વળે ચંદ્રમાં પહોંચતાં નથી, તેટલો વળત ચંદ્રને તે વળી શોભા કેવી? સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ આપે છે ત્યારેજ ચંદ્ર પ્રકાશિત થઈને પૃથ્વીને અંધકાર દૂર કરે છે. તેમ વિશુદ્ધ જીવાત્મા પરમાત્માનો પ્રકાશ પડે છે ત્યારેજ આ ભવસાગરનો અંધકાર નષ્ટ થઈ શકે છે.

જ્યાંસુધી એ પરમ લક્ષ્ય સ્થિર ન થયું હોય, ત્યાંસુધી લોકો વિવિધ લૌકિક પદાર્થોના મોહમાં પડીને જીવન વૃથા ગુમાવી દે છે. લોકોને એ ખરું લક્ષ્યસ્થાન જ્યાંસુધી સમજાઈ હોતું નથી, ત્યાંસુધી તેઓ કદાપિ ધર્મસાધન કરવા સમર્થ થતા નથી. જ્યાંસુધી ધર્મનું લક્ષ્ય સ્થિર ન થાય, ત્યાંસુધી આજે હું ધર્મની એક વાત કહેતો હોઉં તો કાલે વળી તેના ઉલટી વાત કહેતો થાઉં; અને મનની અવસ્થા આજે જે છે તેવી ને તેવીજ કાલે પણ રહેવાની. લંગર નાખેલી હોડી દશ દશ હલેસાંથી ચલાવવા જાઓ તોપણ તે તલમાત્ર આગળ વધવાની નહિ; તેજ પ્રમાણે પરમેશ્વર સિવાય અન્ય પદાર્થને આસક્ત રહીને દશે ઇન્દ્રિયોદ્ધાર ગમે તેટલું કાર્ય કરવા આવે, તથાપિ ઇશ્વરના માર્ગમાં કિંચિત્ પણ પ્રગતિ કરી શકાતી નથી. જેમની હોડી ચાલે છે તેઓ પાનપટ્ટી ને હુંક બીડીઓની લહેજત લેતા થકા હરખાય છે; તેમ જે જીવનનોંકા ભગવાનની દિશામાં પ્રયાણ કરતી હોય છે

પણ ભગવાનનું કાર્ય કરતો થકો વિભલ આનંદામૃતનું પાન કરી દેખાય છે. કલકલ્લાથી શાંતિપુર જતી વખતે હોડી ચાલે છે કે નહિ તેની ખબર શી રીતે પડે છે ? તો કે માર્ગમાં આવેલાં બિન્ન બિન્ન સ્થાનકો અને ગામડાંઓને હોડી એકે એકે કરીને છાંડતી જાય અને એમ કરતાં કરતાં આખરે શાંતિપુર પહોંચે ત્યારે હોડી ચાલી અને ધારેલા સ્થળે પહોંચી એમ સમજાય. પણ તેને બહારે જો માર્ગમાંનાં ગામો વગેરે ન દેખાય અને કલકલ્લાનું કલકલ્લાજ દેખાયાં કરે, તો આપણી નાવડી ચાલતી નથી એમ સમજાય છે. એજ પ્રમાણે જેમનું જીવન ધર્મમાર્ગમાં વિચરતું હોય છે, તેને નિત્ય નિત્ય નૂતન અવસ્થાનો અનુભવ થતો ચાલી જ્ઞાન, પ્રેમ અને પવિત્રતા પ્રાપ્ત થતી રહે છે. પણ જો તેમ ન થતું હોય અને મનની અવસ્થા પહેલાંના જેવીજ રહેતી હોય, યાને પહેલાં જેવું જ બૃહપ્રપંચ, આહારવિદ્યા, રાગદ્વેષ, વિષયવાસના છૂત્યાદિ રહ્યા કરતું હોય, તો સમજી લેવું કે, લક્ષ્યની દિશામાં કિંચિત્ પણ પ્રગતિ અથવા લેશ પણ ધર્માચરણ થતું નથી. ઉપાસના કરાતી હોય, સંકીર્તનાદિ થતાં હોય, સંક્રામણ પણ ચાલતાં હોય અને તેમાંથી આનંદ પણ થતો હોય, છતાં આંતરિક જીવન ફેરવાતું ચાલી અસત્યમાંથી સત્યમાં, દ્વેષમાંથી પ્રેમમાં અને પાપમાંથી પવિત્રતામાં આચરણ વિચરણ થતું ન લાગે, તો સમજવું કે, ઉપરાંત કાર્યોમાં મળતો આનંદ જો પ્રમાણ નથી, પણ લોકકીર્તિથી કિંવા નાટકથી અથવા વિષયોથી મળતા આનંદના જેવો તત્કાળ-પૂરતોજ છે; અને હજી પરમ લક્ષ્ય નહીં થયું નથી. પોતાનાં માત્ર સગાંવહાણોને જોઈને ઉમંગકો આવે, તોપણ જાણવું કે મરી જીવનનીકા ક્યાંક પુરવી નહીં છે, ને લક્ષ્યની દિશામાં આગળ વધતી નથી માર્ગમાં દબરો લગ્યાવનારાં પ્રહોળનો આવે ત્યારે ભુલવું ન જોઈએ કે, મારે તો મારી જગદંબાનો સોદમા જવું છે-મારે પોતાને ઘેર જવું છે. પણ એવું લક્ષ્ય એક વાર સથાવત્ સ્થિત થયું હોય છે, તેજ ત્યાં જઈ પડેલું છે.

પહેલાંના અવસ્થાથી લક્ષ્યની કિયત્તા થઈ ન હોય, ત્યારથી ધર્મપરોક્ષ કિંવા દેહનું દાન કર્યા નહોતા, મહાત્મા

ઇસુ ખ્રીસ્તની પાસે ધર્મની દીક્ષા લેવા માટે જે મચ્છીમારો ગયા હતા. તેમને સુંદરતા તરફ બહુ આસક્તિ હતી. તેથી ભગવાન જીસસે કહ્યું કે “તમારી પાસેની આ સુંદર સુંદર શુંથેલી બળોને તમે જો સદાને માટે જળસમાધિ કરાવી દો, તોજ તમને ધર્મની દીક્ષા આપી શકું.” વળી પ્રતિષ્ઠા અને આબરૂના ધમંડવાળો એક માણસ જીસસ પાસે દીક્ષા લેવા આવ્યો, પણ પ્રતિષ્ઠિત સમાજમાં તેની હલકાઈ ન થાય એટલા માટે તે રાત્રિની વેળાએ આવ્યો, ને દીક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી. એટલે જીસસે કહી દીધું કે “તને તે નહિ મળે.” સનાતન ગોસ્વામી પાસે એક ગ્રાહ્યણે આવીને કંઈકે લિક્ષા માગી; એટલે તેઓશ્રીએ એક પારસમણિ તે ગ્રાહ્યણના હાથમાં મૂક્યો. એ પારસમણિ જોઇને ગ્રાહ્યણને વિચાર સૂઝ્યો કે, જે વ્યક્તિને આ પારસમણિ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય, તે વ્યક્તિ આવો કિંમતી પારસમણિ આપી દેવાને કદાપિ સમર્થ થઈ શકે નહિ. એ વિચાર આવતાંજ ગ્રાહ્યણે હાથ જોડીને સનાતન ગોસ્વામીને કહ્યું કે “પ્રજ્ઞો! એવું તે કયું રત્ન આપને પ્રાપ્ત થયું છે, કે જેની તુલનામાં આ પારસમણિ સુદાં આપને તુલ્ય લાસે છે? આપ મને એજ રત્ન આપવાની કૃપા કરો.” તે પર શ્રી સનાતન ગોસ્વામીજી બોલ્યા કે “હે વિપ્ર! આ પારસમણિને અને તેની સાથે સર્વ પ્રકારનાં લોકિક લેભ લાભોને જો તું સદાને માટે જમનાજીમાં પધરાવી દઈ શકે, તોજ હું તને તે બહુમૂલ્ય રત્ન આપી શકું.” એ વચનો સાંભળતાંજ ગ્રાહ્યણે હાથમાંના પારસમણિ સર્વ લાભો સહજ ફેંકી દીધા, અને ગોસ્વામીજીએ તેને ધર્મદીક્ષા આપી. કહેવાની મતલબ કે, જીવ્ય એક વાર નિયત થયા વગર ધર્મમાર્ગમાં ચાલવાને મનુષ્ય કદાપિ શકે નહીં થતો. નથા. ભક્ત્યસ્થાને પહોંચવાની તાલવેલી ત્યાંસુધી ન જાય, ત્યાંસુધી બીજા કાર્ય વગરે મને નેટલું કયા છતાં. પણ ધર્મનું વસ્તુવેક ગૌરવ સમજી શકતું નથા. એટલા માટેજ પાંડિત્યના અભ્યાસો પ્રથમ દેવ દીક્ષા કલેશુ જતા. તેજ બાળકે પણ જાણે.

આ સંવાદના ને સદાકાળ નેહવ નુ નથા કે પછી પદ્મવેદમાં હું કોનુ બરજબન કરીશ વાને દેને

આધારે વાચ કરીશ—એવો વિચાર મનમાં રહી જાય છે. ઉપજતો નથી. અત્યંત મુંઝવે ને મંગલમય દેશને એ પદ્માત્મા જેજ એ આપણું વાચન જેકે લક્ષ્ય લેને, તે જાણી તેને પ્રાપ્ત થયો વચર આપણી જાણતું જ નથી; મંગલમય સમય ધનત્વાદિ સંપત્તિથી પણ સુખી થઈ નથી. અમલ સંસારના બદલામાં પણ એ એ પદ્માત્મા દેશ પ્રમ કરું દેશ, યાને આ અનિત્યના બદલામાં એ મંગલ માનના માંદેશ એ નિત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ ચકાની દેશ, તે તે જાણ જેવા થતુર વેપારી કોણ કહેવાય ?

“ દુરેષ પદ્મસીલઃ રવાન્ ”—યાને અલપવધીજ પદ્મ-
લાભ કરવા માંદેશો ભેદજો. જેઓ યુવાવસ્થામાં પણ પદ્મલાભ
લેતા નથી, તેઓ પદ્મનું અને માનવલ્લભનું લક્ષ્ય સમજી
શકતા નથી. પ્રથમ નો શરીર અને મનનો ઉદ્દેશ જાણી
લઈને શરીરને તેને ઉપયોગી બનાવે. પછી જાનની વૃદ્ધિ,
અને સર્વ વ્યવહાર અને પદાર્થની સાથે જ્ઞાનનો મેળ સાધવો
ભેદજો, તે સમજી લઈને સાધવાના હેતુથી સંસારમાં
પ્રવેશ કરે. અને ભગવાનનું કાર્ય કરે જાણે; એટલે એ
સત્યં શિર્ષં સુંદરમ્ ના લક્ષ્યસ્થાને પણ પહોંચી જવાશેજ.
આ સંસાર એ જાણે એક નથી છે, જીવન એ નોકા છે,
પ્રત્યેક કાર્ય એ તેનું હલેમું છે અને ભગવાન પોતે લક્ષ્ય-
સ્થાન છે, જેવી રીતે કલકત્તેથી શાંતિપુર પહોંચતાં જણાય
છે કે, જેટલા લોકો કલકત્તેથી શાંતિપુર આવવા નીકળ્યા
હતા તે બધાએ ત્યાં આવી પહોંચ્યા છે—કોઈ સ્ટીમરમાં
ઐચીને, તો કોઈ વહાણમાં ચઢીને; કોઈ મોટા મહવામાં
ઐચીને તો કોઈ નાની નાવડીમાં ઐચીને—પણ આખાં તેાં
બધાંય છે; ધનવાન તેમ હરિદ્ર, શેઠ તેમ મજૂર બધાંયે
શાંતિપુરને કિનારે ઉતર્યાં છે; એજ પ્રમાણે મનુષ્યનું લક્ષ્ય-
સ્થાન જે પદ્મસ્થર તેને પ્રાપ્ત થતાં જણાય રહે છે કે,
સર્વ મનુષ્યો નાના પ્રકારનાં કાર્ય કરીને—કોઈ ધર્મપ્રચાર-
નું કાર્ય કરીને તો કોઈ મહેનતમજૂરી કરીને, કોઈ
વેપાર ખેડીને તો કોઈ ખેતી કરીને, એમ વિવિધ
ઉપાયથી સધળાં જણ એ અસલ લક્ષ્યસ્થાન જે પર-
મેશ્વર તેનેજ આવી મળ્યા છે. જેઓ સિદ્ધ થયા છે યાને

જેઓ પોતાના લક્ષ્યસ્થાનને પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે, તેઓ જોઈ શકે છે કે, સંત સાધુઓ તેમજ મહેનતમજૂરી કરનારાં ગરીબ માણસો—એ બધાંય એ દયામયી વિશ્વ-જનનીના જોળામાં રમી રહ્યાં છે. આ લોક પણ તેમને એના જોળામાં રહેલું જણાય છે, તેમ અપરલોક પણ એના જોળામાં દેખાય છે. આ લોકમાંથી લક્ષ્યસ્થાનમાં પહોંચાતાં પરલોક જોઈ શકાય છે, તેમ પરલોકમાંથી લક્ષ્યસ્થાનમાં જતાં આ લોકનાં પણ દર્શન થઈ શકે છે. એ ઠેકાણે પરિપૂર્ણાનંદમ્ વર્તી રહ્યો હોય છે. હિંદુ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ વગેરે બધાય તેના જોળામાં ખેતી રહ્યા છે. કેટલા ઋષિઓ, કેટલા મુનિઓ, કેટલા ફકીરો, ઈસુ ખ્રિસ્ત, નાનકે, કબીર—બધાય તેના જોળામાં ઘિરાળ રહેલા જણાય છે. તેના સિવાય બીજું કોઈ લક્ષ્ય આપણું છે નહિ. માટે એ લક્ષ્યસ્થાને પહોંચવું હોય તો પ્રતિદિન આગળ વધવું જોઈએ. પ્રતિદિન જો પ્રગતિ સધાય તોજ તે લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી શકાય, અને તેમ થાય ત્યારેજ પરિપૂર્ણમાનંદમ્ નો ધ્વનિ અંતરાત્મામાંથી નીકળે, અને ત્યારેજ આપણું જીવન કૃતાર્થ અને મિષ્ટ બને.

(૨)

સ્થળ-ઢાકા, પૂર્વબંગાળ,—બ્રાહ્મમંદિર

સમય:-૪ માઘ, ૧૨૯૩ બંગાળ

રાજર્ષિ જનકની પાસે આવીને કેટલાક ઋષિઓએ જિજ્ઞાસા કરી કે “મહારાજ! પ્રજાપાલન અને યોગસાધન એ ઉભય કાર્યો એકી સાથે આપ કેવી રીતે કરી શકો છો? યોગી લોકો તો કહે છે કે, ચિત્તનો સંયમ લધાયા વગર યોગસાધન થઈ શકે નહિ; તો આપ તો ગૃહસ્થાશ્રમી અને તેમાંયે વળી રાજા હોવા છતાં આ બંને કાર્ય કેવી રીતે કરી શકો છો? કેટલી બધી વિશાળ વસ્તી માટે કામ કરવાનું; એવા ભારે રાજકાજમાં પણ આપ કેવી રીતે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરીને તેને ભગવાનના ધ્યાનમાં યોજો છો, એ જાણવાનું અમને ભારે કુતૂહલ થયું છે.” એ સાંભળી જનક રાજા બોલ્યા કે “આપ ઋષિ-જનો બધુંજ જાણો છો; તથાપિ દયાભાવથી આપ લોકોએ

પ્રશ્ન કર્યો છે, તો એ બાબતમાં હું જેટલું જાણું છું તેટલું અવશ્ય કહીશ. આ સંસારમાં જે જે કંઈ જણાય છે, તે સમજાવું તેનું—પ્રભુ પરમેશ્વરનું છે. આ મહેલ-મંદિરો, ઠાસઠાસીઓ, હાથીઘોડાઓ વગેરે વિવિધ લોગ-અંધારું જે કંઈ જણાય છે, તેમાંનું કશુંજ મારું નથી—એવું ચિંતન કરતો ચકો હું મારું કાર્ય કર્યું બાકું છું. બધુંજ પરમેશ્વરનું હોઈ તેનાજ મહિમા વડે આવી મળેલું છે. હું તેનુંજ કાર્ય કરું છું, કિંબહુના તે પોતેજ મારા હારા આ કાર્ય કરે છે. હું તો દાસમાત્ર છું, પ્રભુજીની મરજી પ્રમાણે ચાલું—એવા ભાવથી હું તેનાં કાર્ય કર્યું બાકું છું. જે કંઈ છે તે બધુંજ તેનું છે—એ માત્ર ખોટું જોવાની વાત નથી, પણ વાસ્તવિક અર્થમાં સમજાવું છું અને એમાં મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. જેનું શત્રુ આ વિશ્વ-સંસાર છે તેને હું શોધું છું. તેને નિકટમાં નિકટ રાખીને અને સદા તેની નિકટમાં રહીને હું તેનાં દર્શન કર્યું કરું—એજ માત્ર મારી અભિલાષા છે. જેણે એક વાર પણ મારા પ્રભુજીનું સ્વરૂપ નીરખ્યું છે, તેને અન્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં આનંદ આવતો નથી. ત્યાં-સુધી એમ ન જન્મ્યું હોય, ત્યાંસુધીજ તેને આમાં, તેમાં કે પેલામાં આનંદ પડે; પણ જ્યાં એક વાર પણ તે અનંત આનંદનો સાક્ષાત્કાર થયો કે પછી પૃથ્વીની કોઈ પણ સ્થાનમાં તેને સુખ નુભવ થતો નથી. હું જે જે કંઈ કરું છું તે દરેકમાં તેનેજ કર્તાતરફે દેખું છું. અનંત વિશ્વ સંસારનો પ્રભુ અથવા માલીક તે છે, આનંદમાત્રનું મૂળ તે છે; તેને એ રૂપે જ્યાંસુધી જોળખી શકાય નહિ, ત્યાંસુધી સંસારમાં રહીને યોગસાધન થવું કહિન છે. પણ તેની કૃપાથી બધું જની શકે છે. મારું માનવું છે કે, સંસારમાં સ્વાભાવિક ઉપાસના ચત્ર, કેવળ “હું” “હું” કરનાં ભટકપા કરવાથી મનુષ્ય કદાપિ સુખી થઈ શકતો નથી. એક વાર પણ તેની ઝાખી થાય તોજ તે નિશ્ચિન થઈ શકે છે, અને ત્યારેજ તેને ખરો સુખાનુભવ થાય છે. બાકી તો આ જાતજ-પર તેને ખરું સુખ કે પ-મ ધર્મ, કશુંયેના દાન થઈ શકતો નથી તેનું જીવન કેવળ કલેશ, બ્યાધિ, જરા, શોક

અને દુઃખમાંજ સમાપ્ત થઇ જાય છે. જે સુખી થવા ચાહતા હો, તો સઘળુંજ એનું છે, એવા દૃઢ વિશ્વાસપૂર્વક સંસારમાં રહો. એ સૃષ્ટિકર્તા, વિશ્વવિધાતા, પ્રભુ ક્યાં ગયો એમ એકમાત્ર કરી તેનીજ શોધ કરો; તેનાજ યોગ, ધ્યાન, તપસ્યા અને ધર્મકર્મમાં મશગુલ રહો. “તે ક્યાં છે? તે ક્યાં છે? ક્યાં ગયો તે?” એમ માત્ર બોલવાની ખાતર નહિ પણ અંતઃકરણ પૂર્વક સરળ મનથી તેની શોધ કર્યે જાઓ. જેટલા દિવસ એ સત્ય દેવતાનાં દર્શન નહિ થાય, તેટલા દિવસ અંતર અસ્થિર રહેશે, વ્યાધિગ્રસ્ત રોગીની પેઠે વ્યથા અને અસ્વસ્થ થશે; પણ તેને માટે જે એવી રીતે તલપાપડ બને છે, તેનેજ તે દર્શન આપે છે. અને દર્શન મળ્યા પછી અન્ય કોઈ પણ બાબતમાં આસક્ત થવાનું અસંભવિત બની જશે. જ્યારે આવી સ્થિતિ થાય ત્યારેજ સંસારમાં રહ્યા છતાં ધર્માચરણ થઈ શકે; એમ ન થાય તો કેવળ ધર્મકથા સાંભળવાથી, કેવળ વાંચવાથી કે મોઢાની વાતો કરવાથી ધર્માચરણ થતું નથી.”

જનકે જે કહ્યું છે તે વાસ્તવિક સારરૂપ છે. ત્યાંસુધી પરમાત્માનો સાક્ષાન્કાર થતો નથી, ત્યાંસુધી ખરું ધર્માચરણ થતું નથી; ત્યાંસુધી તો તે માત્ર ભાવના કે અનુમાનનાજ વિષયતરીકે રહે છે. તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે કેવળ મોઢાનીજ નહિ પણ યથાર્થ વ્યાકુળતા હોય તો તો હાંક મારતાંમાંજ તે દેખા દે છે; પણ એ વ્યાકુળતા માત્ર મૌખિક ન હોવી જોઈએ. અર્થાત્ પ્રભુ નામનો એક વાર પોકાર કર્યો, એક બે વાર હાય અફસોસ કરી વ્યાકુળતા દાખરી, અને પછી બાકીનો સમય ખાનપાન અને ધનધામ પાછળ ખર્ચ્યો, એમ કરો તે ન ચાલે. એની પ્રાપ્તિ માટેની વ્યાકુળતા વ્યાધિગ્રસ્ત રોગીની પાણીની તરસ જેવી તીવ્ર હેવાં જોઈએ. રોગી જેમ “પાણી આપો, પાણી આપો, એક ટીપુ પાણી આપો; અરે! હજી પણ આપો” એવા પોકાર કર્યા કરે છે, પણ માત્ર એ ‘પાણી’ શબ્દ બે વારથી તેના તરસ છીપતી નથી. કદપનાના પાણીથી, વાવચીતન પાણીથી કે ‘પાણી’ એ શબ્દથી શું તેને ટાઢક વળે છે? વાવચી તે વળત ન સહીપ ખરી! તરસ છીપાવવા માટે તો વસ્ત્રવક પાણી જોઈએ, તે નજર આગળ આવવું જોઈએ અને ઊલના સઘે તેનો યોગ

થવો જોઈએ—ત્યારેજ તરસ છીએ. જોવી વ્યાકુળતા સક્રિય
જો પ્રભુને ચાહી શકાય તો તરસજ તેનાં દર્શન પામી શકાય.
બાકી જો મુખથી જોનો પોકાર કર્યા કરીએ, પણ હૃદયમાં
ભાવ હોય બીજી વસ્તુનો, તો તો પછી તેનું પરિણામ શંતોષ-
કારક ક્યાંથી આવે? આપો. દર્શન, જો પરમેશ્વર! મને
દર્શન આપો; હું તમને આહું છું—તમારે માટે તલમું છું,
તમારા દિહાર મને દેખાડો; અન્ય કશુંજ માફ નથી; બંધુ-
બાંધવ કોઈ માફ નથી; હું જોકલો જન્મ્યો છું, જોકલો રહ્યો
છું, ને જોકલો જવાનો છું; તું મારો છે અને હું તારો
છું—આટલા દિવસ હું માનતો હતો કે, મારે અંગત સગાં
વહાલાં, બંધુ-બાંધવ બધાંયે છે; પણ તે ક્યાં છે? મારાં
અંતરની મમકથા, મારા અંતરનો ગૂઢ વિષય અને હૃદયની
વ્યથા તો કોઈ કસતાં કોઈ સમજી શકતું નથી. ઉલટાં જો
હોઠો ઉપરથી ટપલા મારે છે; વ્યથા ઉપર વ્યથા કરી કાઝયા
ઉપર દામ દે છે, આવી અવસ્થામાં મારી વ્યથાનું જોસડ મને
તારા સિવાય બીજે ક્યાંથી મળે તેમ છે?

જોક વાર પ્રભુનાં દર્શન પામ્યા પછી તો ‘જો મારા
પ્રભુ! જો દીનબંધુ! જો દયાના સાગર!’ જેમ કહી બોલા-
વતાંજ “જો આ રહ્યો બેટા! આ આવ્યો, બોલ જોઈએ
દેમ! બોલાવે છે!” જેમ કહેતોકને તે અંતરમાં પ્રકટ
થાય છે—બાળકને પાતું સાંભળી મા જેમ હોલી આવે છે
તેમ જેટલી વ્યાકુળતાયો અને જેટલી દીનતાથી તેને
પોકારયો, તેટલાજ વેગથી તેના દિહાર સ્પર્શ દેખાયો. જો
સમયે જો સર્વસ્વ પરમેશ્વરને તમારી નિકટમાં રે!
તમારા અંતરમાં અપૂર્વભાવે પ્રકાશતો જોઈ તમે દુતકૃત્ય થઈ
જશો, અને બોલી ઉઠ્યો કે “જેજ જો! જેજ જો! જેજ જો!
જેજ સામે છે! જેજ પ્રાણની બીતર છે; બહા! કેવો અપૂર્વ!
સત્ય! સત્ય! સત્ય! એને હું જોઉં છું, પકડું છું;
હવે હું એને હાલનાર નથી, જેજ સત્ય છે, જેજ સચાઈ
છે” બાળકો જેમ કહે છે કે “બહા! આ રમતની વસ્તુ
નથી. પણ સાચી વસ્તુ છે”—તેમજ ધર્મ જો ખરેખર
વાસ્તવિક વસ્તુ છે પહેલાં હું પણ અંધ ધારનો હતો કે, ધર્મ
જો પુસ્તકના વખાણની વસ્તુ છે, પણ આજે જોઉં છું કે, તે

સત્ય વસ્તુ છે. એ સત્યની એક રેખામાત્ર એક વાર હાથમાં પકડી લે; સંસારમાં સુખી અને ધર્મપરાયણ થવાનો એ સિવાય અન્ય ઇલાજ નથી. મનુષ્ય ભલે હજારો જનનકીર્તન કરતો હોય, હજારોહજાર ધર્મની વાત કરતો હોય, હજારો વાર ઉપદેશ સાંભળતો હોય, પ્રાર્થના કરતો હોય કે ઉપાસના કરતો હોય; છતાં આંતરમાં કેઈ બીજા પદાર્થ ઉપર લક્ષ્ય રાખી તેનું પૂજન કરતો હોય છે; તો ત્યાંસુધી તે અન્ય વસ્તુ પ્રત્યેની આસક્તિ ઘૂટતી નથી, ત્યાંસુધી પરમાત્મ-સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. આથીજ અને પ્રાપ્ત કરવાની ખરી ઇચ્છા છે કે નહિ તે સારી રીતે તપાસી લેવું ઉચિત છે. થોડુંક ધર્માચરણ કર્યું કિંવા બેઠાંક ધર્મની વાતો ગોખાં લીધી, તેથી કંઈ વળે નહિ.

માટે ભાગે આવી સ્થિતિ છે, તેથીજ સંસાર આપણે માટે કલેશનું કારણ થઈ રહે છે. સંસારી જન એક વાર ધન-જનથી ભરપૂર બની કેવો આમોદપ્રમેદ કરતો દેખાય છે, અને બીજી વાર તે પદાર્થોનો નાશ થતાં તે કેવો શોક-દુઃખનો ભોગ થઈ પડે છે ! આ સુખ, આ દુઃખ, આ આરોગ્ય, આ રોગ, આને શાંતિ તો કાલે ઘોર અશાંતિ-એમ કેવળ કષ્ટમાંજ સંસારપ્રેમીને દિવસો ગાળવા પડે છે. પરંતુ જો પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરી શકાય, એનેજ વાસ્તવિક સત્યતરીકે ઓળખી શકાય, તો તો પછી આનો આજ સંસાર આપણે માટે ધર્મક્ષેત્ર બની રહે, અને જનકરાજની માફક આપણે સઘળા સંસારમાં રહેતા થકા યોગસાધન કરી શકીએ. અત્યારે તો આપણે ધર્મને માત્ર પોષાક જેવો બહાર દેખાડવાનો ઉપલક્ષિયો પદાર્થ સમજીએ છીએ; પણ એવી સમજણથી કામ ન ચાલે. અમુક અમુક વખતે ધાર્મિક વાર્તાલાપ કર્યો, અને ધાર્મિક દેખાવ યાને અમુક જાતનાં વસ્ત્ર અને છાપાંતિલકાદિ કર્યાં; પણ પછી અન્ય સમયે તો આપણી રહેણીકરણી અધાર્મિક રાખીએ, તે ન ચાલે. લેહી જેમ શરીરના એકેએક ભાગમાં વહી રહ્યું છે, તેમ ધર્મનો અમલ પણ રોમે રોમમાં જામે નહિ, ત્યાંસુધી માત્ર ઉપલક્ષિયા ભાવથી પ્રભુને જોળવાથી ખરી અને સદાની સુખ-શાન્તિ મળે ખરી કે ? લોકોને દેખાડવા માટે, લોકોમાં

સાધુ કે બાળ કહેવાથીને પ્રશંસા મેળવવા મનુષ્યે કંઈ કરે. તેથી શું સાધ્યા ધર્મ સાધાય છે ? અલગ નહિજ. એવી રીતથી તો ઉલ્ટો કપટાચારજ આવે અને વધે છે. એકાન્તમાં શાંતિને વિચાર કરી અંતરમાં તપાસી જુઓ કે “મારી પ્રાર્થના એ માત્ર કવિહરપના છે કે સાચી છે ? ઋષુ પ્રભે મારા વાસ્તવિક પ્રેમ અને જાગૃતિય છે કે નહિ ? હું ખરેખર કોને શોધું છું ? આ ધર્મજોજ પ્રાતઃ સ્માધીને ઉઠું કહે તો હું શું કરું ? ‘અંસારની કાંઈ પણ વસ્તુ હું આપનો નથી. માત્ર પરમેશ્વરનેજ આપું છું’ એવું મારે મુખે નીકળી શકશે ખરું ? જો એમ થઈ શકે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તો નક્કી રાજર્ષિ જનકની પેઠે તે મનુષ્યને પરમાત્મ-પ્રાપ્તિ આ સંસારમાંજ થઈ શકે; પણ ધણાજણ સાધકોની ખોટી સ્થિતિ એવી છે કે, જે જોઈને આપણને ચરમ આવે છે. આપણા અંતરમાં ધનધામ, માનજડાઈ ને વશકીર્તિ ઇત્યાદિની વાંછના બેસી હોય છે, અને છતાં મુખવટે “ધર્મ, ધર્મ, ધર્મ”ની વાતો કરતા ફરીએ છીએ. ચરમની વાત છે, તિરસ્કાર આવે છે. ધર્મને નામે લોકોની નિંદા ને ઘૂણા કરીએ છીએ ને તેમનો અણવિશ્વાસ રાખીએ છીએ. એટલે આપણને જોતાંજ લોકો કહેવા લાગે છે કે “ધર્મમાં કંઈજ હલકાઈ વળે તેમ નથી; જુઓને, આ વ્યક્તિ ‘પરમેશ્વર, પરમેશ્વર’ કરતો ફરે છે, પણ પોતાના જીવનમાં તો જરાય પહોં દેખાતો નથી; પોતાના સોળે સોળ આના સાધીને, કિંવા દમડીએ દમડી સાચવીને ધર્મસાધન કરવાની ઈચ્છા રાખે છે. એવી રીતે આપણાં કાર્યોથી ધર્મના ઉપર આપણે તો ઉલટા લાંછન ચઢાવીએ છીએ એટલુંજ. આપણી એવી નીતિરીતિ જોઈને નાસ્તિકો ધુસી ઉઠે છે કે “જુઓ, તમે આશિંકો અને અમે નાસ્તિકોના જીવનમાં કેટલો બધો તફાવત છે ? અમે કેવું જીવન ગાળીએ છીએ અને તમે કેવું ગાળો છો ? ખાલી અમર્યાબરાડા પાડીને ‘ધર્મ, ધર્મ’ થયાં કરો છો.” સાચી વાત છે, ખાલી અમર્યા “ધર્મ, ધર્મ” બોલ્યા કરવું તેના કરતાં તો નાસ્તિક થઈ જવું બહેતર છે. તેમજ આપણુ સર્વસ્વ નરકમાં ડૂબી બાથ એ સારું; પણ આપણી વાતથી ધર્મપર કલંક આવે, અને

આપણું જીવન જોઈને લોકને ધર્મ પર અવિશ્વાસ આવે એના કરતાં ભારે અપરાધ બીજો કોઈ જ નથી. તેથી જ કહું છું કે, આ સંસારમાં ધાર્મિક થવું, સાચું ધર્મચરણ કરવું બહુ કઠિન છે; બહુ જ કઠિન છે. થોડીક આખર કે આતિની ઈચ્છા, થોડોક અવિશ્વાસ કે થોડો પણ દંભભાવ જ્યાં હોય જીવનમાં હોય, ત્યાંસુધી યથાર્થ ધર્મ કદી સાધી શકાય નહિ. ઉલટું એનું ભયાનક પરિણામ આવે. પોતાના ઉત્કર્ષ વર્તનથી ધર્મનું અનિષ્ટ કરવું એના કરતાં તો ઘૂમી મરવું સારું. “પરમેશ્વરજ સત્ય વસ્તુ છે”—એ વિશ્વાસ; એ ભાવ શબ્દેશબ્દમાં, આચરણમાં અને વિચારમાં, આહારવ્યવહારમાં, શરીરમાં ને મનમાં, સર્વાંગમાં ને સમસ્ત જીવનમાં જોતજોત થઈ જવો જોઈએ; નહિ તો પછી આ હાથપગ ભલે અકડાઈ જાયો અને જીભ અવાફ થઈ જાયો કે જેથી ઘોર પાતકીનો પણ ઉદ્ધાર કરવાવાળું જે પરમેશ્વરનું નામ તે હું સત્યભાવથી ઉચ્ચારણ કરી શકું અને ખાલી દાંભિ ઉચ્ચાર કરી જ ન શકું. મારી જીભ એને સાચા ભાવથી પોકારી શકે, એજ મારા અંતરની અભિલાષા છે.

(૩)

ઠાકા, પૂર્વજંગાળ, ગ્રાહ્યમંદિર-૭ માઘ-૧૨૬૩
માધોત્સવપ્રસંગે કરેલું પ્રવચન

અતિ પ્રાચીન કાળમાં કોઈ પણ દેવની પૂજા પહેલાં તેને જાગૃત કરવા માટે એક જાતનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા એ અનુષ્ઠાન “ઉદ્યોધન” એ નામે જાણખાતું હતું. તે સમયનાં જેટલાં વિવરણો મળી આવે છે, તે પરથી જણાય છે કે, તે વખતના પૂજકો જ્યારે કોઈ વિશેષ વિધિએ અથવા વિશેષ પ્રસંગનિમિત્તે પૂજા કરવાને તૈયાર થતા હતા, ત્યારે હમેશાં પૂજા કરવા પહેલાં બધાએ એકઠા થઈ મહાશક્તિ કે મહાવિષ્ણુની સમીપે જઈ તેને ઉદ્યોધન કરતા હતા, યાને તેને જાગૃત અથવા સચેત કરતા હતા. એક મહાશક્તિજ ચરાચર સકળની સર્જનહાર, સકળની કર્તા, સકળનું આદિકાન્ડ, સકળના પ્રાણ અને જીવન આશ્રયરૂપ છે. તે બધે ભગપૂર છે, પણ તેનો પ્રકાશ ક્યાં ? તેનો વિશેષ આનિર્ભાવ ક્યાં હશે ? એ વિશેષ દેવતા કામ

રી શકતી નથી. તેના આગળથી સમય પ્રકાશ થાય છે, તે એક અને અદ્વિતીય પુરુષ છે; તેનું જોધન ન થાય, અને તેનો આશાસ્થાન ન થાય ત્યાંમુખી તેની પૂજા કરનાર્યાં જાવની નહિ. જનાજનાં કળમકાં, ઝાદ, હાડા એ જાયા પદાર્થમાં અગ્નિનો વામો છે, એ વાત માની; પણ એ પ્રકટ ન થાય માને એ અગ્નિનું જોધન ન થાય, ત્યાંમુખી તેના હાડા કોઈ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. વાયુમાં સર્વત્ર જળ છે, પણ એ જળનું ઉદ્ભવોધન ન થાય માને જળનું પ્રકટ સ્વરૂપ ન દેખાય, ત્યાંમુખી વાયુમાં રહેલા જળથી કોઈ કારજ સાધ્ય થતું નથી. મૂલિકામાં રસતત્ત્વ છે, પણ એ રસનો પ્રકાશ ન થાય ત્યાંમુખી વૃક્ષ-જગદિ કશુંજ થાય નહિ એજ પ્રમાણે સકળ સ્થાનમાં ને સકળ મૂલપદાર્થમાં પ્રાણ અને અવનરૂપે તે શ્વેદ, પાતા, વિદાતા, પદ્મલ્લ પુરુષોત્તમજ રહેલો છે. તે આદિશક્તિ પરાશક્તિ ક્યાં બિરાજમાન નથી, વાઈ? કિન્તુ તેનું જોધન ક્યા છે માને તે પ્રકટ ક્યાં છે? આ ઠેકાણે છે એમ ખાલી ઠેકો ન આણે; તેનું ઉદ્ભવોધન માને પ્રકટથ થવું જોઈએ. અને એટલા માટે તેઓ બધાં ભેગાં થઈને સાથે સૂર બાંધીને ઉદ્ભવોધનનું અનુકાન કરતાં હતાં. અને ત્યાંમુખી તે પ્રકાશિત ન થતો, તેની વાણી કાને સંજગાવી નહ, અને ઈન્દ્રદેવતા આવ્યો છે એવો પ્રત્યક્ષાતુકવ નહિ થતો, ત્યાંમુખી પૂજા કરતા નહોતા. આ ઉદ્ભવોધનની ક્રિયા તે વખતમાં પૂજની પહેલાંનો એક વિશેષ વિધિ હતો. દરેક ઘરમાં પણ દરેકાજ કોઈ વિશેષ કાર્ય-નિમિત્તે એ ઉદ્ભવોધનનો વિધિ થતો હતો. અત્યારે તો દેવજ દુર્ગાપૂજા પહેલાં એ વિધનું નામ સંજગાય છે.

અત્યારે આપણે જેની પૂજા કરવા મળ્યા છીએ, તે મહાશક્તિ ખરેખર ચરાચર માત્રમા, સમગ્ર પ્રલંકમાં એતપ્રોત વ્યાપેલી છે. સાચેજ એ શક્તિ અહીંયાં જળમાં, સ્થળમાં, અગ્નિમાં, વાયુમાં, ચરાચર પદાર્થમાત્રમાં, સર્વત્ર-આપણી ઇલામા, અસ્થિમજ્જામાં ને રુધિરના અણુએ અણુમાં-આપણી બહાર તેમ જીતર યોગરહમ તે એતપ્રોત રહેલી છે; કિન્તુ એનું ઉદ્ભવોધન અથવા પ્રકટીકરણ ક્યાં? આજ તો માત્ર તે સાબળવાની ને વાચવાની વાતમાત્ર કિંવા એક

પ્રકારનો સંસ્કારવિધિમાત્ર થઈ રહ્યો છે. 'બોધન'નો અર્થ જ એ કે, પ્રત્યક્ષાનુભવ મેળવવો. વિશુદ્ધરૂપે તેના ભાવનું જ્ઞાન હૃદયંગમ ન થાય, ત્યાંસુખી પૂજા ન થાય. જે પૂજાના પ્રભાવે પાપતાપ નાસી જાય છે, પૃથ્વી સ્વર્ગ જાને છે, અને મનુષ્ય દેવતા જાની રહે છે, તે પૂજા બોધન થયા વગર સિદ્ધ જ થાય નહિ. બહારનો આડંબર કરીએ, વિવિધ સામગ્રીઓ એકઠી કરીએ. તેથી સ્વાભાવિક પૂજા સિદ્ધ થાય નહિ. એ તો જ્યારે જઘા એકચિત્તે અને એકલાવે તેને ચ.હીએ અને જાણે, ત્યારે જ થાય. પ્રત્યક્ષ થયા વિના માત્ર પરોક્ષભાવે પૂજા થાય નહિ. આપણું પ્રયોજન જો વાસ્તવિક હોય યાને કેવળ પ્રણાલીતરીકે હોય નહિ; વર્ધોવર્ધ ઉત્સવપ્રસંગે ઉદ્દ્યોધન કરીએ છીએ માટે કરવું જોઈએ એવું જો ન હોય, પણ સાચો જ ભાવ હોય, તો તો એ બોધન સારું હોવાથી ઉપાસ્ય ઈષ્ટદેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. શરીરમાં, અસ્થિમાં, મજ્જામાં અને દશે દિશાઓમાં એ મહાશક્તિ પ્રાણરૂપે ઝિરાજમાન છે; તે કોઈ એક અંધશક્તિ નથી; તે પુરુષ છે, તે વ્યક્તિ છે; તે નિત્ય છે, તેનો આનંદ લઈ શકાય છે, તેને હૃદયમાં ધારણ કરી શકાય છે; તે આનંદસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે જ્ઞાન છે તેમ જ્ઞાની છે; તેજ સકળ જગતનો કર્તા-વિધાતા છે; શક્તિમાત્રનું તે પોતેજ પરિચાલન કરે છે-એવા પુરુષ, એવી પ્રકૃતિ, એવી વ્યક્તિ તેનું ઉદ્દ્યોધન કરે. આજે તો વિશિષ્ટભાવે તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે, તેમાં તટલીન થવા માટે, અંતરમાં ગાઢ અભિલાષ હોવો જોઈએ; તેવું નહિ હોય તો નહિ આવે. અંતરની એ અભિલાષા જો યથાર્થ હશે. તો તે પૂર્ણ થશે જ થશે. તેથી અતિ સાવધાનતાપૂર્વક એ પવિત્ર કાર્યમાં અજે આપણે પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. સૌ કોઈના હૃદયમાં એજ એક આશા, એજ એક આકાંક્ષા જાગ્રત થાઓ, અને એજ મનમાં રાખીને આપણે આજના ઉદ્દ્યોધનમાં પ્રવૃત્ત થઈએ.

અધ્યાય ૪ થો

(ગિત્વામીજી યોગસાધન અને સંન્યાસની દીક્ષા લીધા પછી તેમના શરૂના આદેશ અનુસાર કેટલાક દિવસ બ્રાહ્મસમાજના સંસર્ગમાં રહ્યા હતા. એ દરમિયાન તેઓશ્રીએ સ્ત્રીજનના ધર્મ-સિદ્ધાન્તિન્નિષ્ઠે પોતાની જીવનકદાળીમાંથી નીતરી રહેલા મોતતત્ત્વ સંબંધી મદલ્ય કરવા યોગ્ય એક ઉપદેશમાળા, નતકાલિન “વામા-ભેદિની” નામની સમાચાર પત્રિકામાં પ્રકાશિત કરી હતી. પાછળથી પત્રિકામાં તૂટકતૂટક જાપાયલાં એ ઉપદેશમાળાનો સંમદ “આશાવતી ઉપાખ્યાન” નામના પુસ્તકરૂપે જાપવામાં આવ્યો છે. એ પુસ્તકમાંના ચોથા અધ્યાયમાંનો ઉપદેશ આમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે.)

તીર્થયાત્રા કરવાના ઇરાદાથી આશાવતી મુંગેરમાં આવી પહોંચી ત્યાં એક દિવસ કષ્ટકારિણી ગંગાજીના ઘાટપર એક પ્રચંડ વહના ઝાડ હેઠળ ધ્યાનમગ્ન થયેલો એક યોગી તેના જોવામાં આવ્યો. તેણે એ યોગીવરને પ્રણામ કર્યા પછી કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા.

આશાવતી—યોગિવર ! સ્ત્રીઓથી આ યોગસાધન શીખી શકાય ?

યોગી—સ્રી અને પુરુષ બંધાય યોગસાધન કરી શકે. સંસારમાં રહીને પણ યોગસાધન કરી શકાય.

આશાવતી—મારા જેવી દુઃખી સ્ત્રીઓએ સાધના થઈ શકે ?

યોગી—મા ! તારે કેાણ કેાણ છે ?

આશાવતી—ગંગા ! મારે આ સંસારમાં કેાઈ નથી.

મારા જામના એક સજ્જન સાથે તીર્થયાત્રા કરવા આવી છું.

યોગી—તો તો ગા ! યોગનું સાધન સદેવાધર્મો યથે; પણ તેમાં એક અવ્યય છે તારો ગુરુ કેાણ યથે ?

આશાવતી—કેમ પ્રજો ! આપજ મારા ગુરુ બનો.

યોગી—ના, માત્રા ! હું નો ઉદાસી છું, મારે માટે સ્ત્રીજનના દર્શનનો પણ નિષેધ છે.

આશાવતી—વિધાતાએ અમ સ્ત્રીઓને આટ
ધૃણાપાત્ર કેમ બનાવી હશે ?

યોગી—ના મા ! સ્ત્રીજન ધૃણાપાત્ર ન
મારી ગર્ભધારિણી માતાની જાતિ છે, સ્ત્રીઓ
આદરને પાત્ર છે. કોઈ પણ સ્ત્રીને જોતાં તેના પ્રત્ય
માતા જેવો ભાવ થઈ આવે છે; તથાપિ મારી
દુષ્ટ આંખો એક વાર એક સ્ત્રીની સુખશોભા જોઈને
થઈ ગઈ હતી; ત્યારથી મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે,
નિર્દોષ ન બને ત્યાંસુધી હું માતાઓના ચરણનાંજ દર્શન ન

આશાવતી—વિધાતાએ આંખોને એવી દુષ્ટ કેમ કરી

યોગી—ના, માતા ! મંગળમય પ્રભુને શિર એવું
દોષણ કર નહિ. તેણે આંખોને દુષ્ટ બનાવી નથી. આ
નેત્રો જડ દેહના બે સુદ્ર અંશો માત્ર છે. શરીરમાં જીવાત્મા
ન હોય તો શરીરને પોતાની કાંઈજ શક્તિ નથી. મનુષ્યનું
મરણ નીપજતાં તેનું મૃતશરીર જોઈ શકતું નથી, સાંભળી
શકતું નથી, કશું ગ્રહણ કરી શકતું નથી કે હાલોચાલી
શકતું પણ નથી. શારીરિક કે માનસિક કાર્યમાં ગુણદોષ
હોય તે જીવાત્માનાં છે.

આશાવતી—તો પછી જીવાત્માને એવો ખરાબ કેમ
બનાવ્યો હશે ?

યોગી—મંગલમય પરમેશ્વરે જીવાત્માને સ્વાધીનતા
આપી છે. તેથી મનુષ્ય ઈચ્છા મુજબ પુણ્ય કે પાપનો
ભાગી થાય છે.

આશાવતી—પ્રભો ! મારો દોષ ક્ષમા કરો. એક
વિચાર આવ્યો છે; તે કદા વગર હું રહી શકતી નથી. સ્ત્રી
અને પુરુષનો જીવાત્મા એક છે કે બુદ્ધો બુદ્ધો ?

યોગી—એકે એક મનુષ્યને બુદ્ધો બુદ્ધો જીવાત્મા હોય
છે; પરંતુ શરીરો બુદ્ધાં બુદ્ધાં હોવા છતાં હાથ, પગ, નખ,
મુખ, નાસિકા, બૂખ, તરસ વગેરે બધાં શરીરમાં એક જાતનાં
હોય છે; તેમ જીવાત્માઓ પણ જૂઝવા હોવા છતાં સમસ્ત
જીવાત્માઓની પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મક હોય છે. જ્ઞાન, પ્રેમ
અને ઈચ્છા એ સમસ્ત જીવોના સ્વભાવ છે. પરમેશ્વરે જીવાત્મા-
ને સ્વાધીન રાખીને સર્જ્યો છે; ઈશ્વરની આધીનતા એજ

સ્વાભાવિક સ્વાધીનતા. શ્રીપુરુષનું જેમ શારીરિક બુદ્ધાપણું છે, તેમ શ્રીપુરુષના આત્મામાં કાંઈ બુદ્ધાપણું છે કે નહિ તે તો આત્મદર્શી યોગી હોદ્દાએ કહી શકે.

આશાવતી—આપે મારા અનેક સંશય દાખ્યા છે. આપે આત્મદર્શી યોગીઓનો વાત કરી તો શું યોગીઓને આત્માનાં દર્શન થાય છે ?

યોગી—હા, માતા ! યોગની એક એવી અવસ્થા છે કે જેમાં આત્મદર્શન થાય છે.

આશાવતી—આત્મા નિરાકાર છતાં એનાં દર્શન હોય ?

યોગી—જડ અને ચેતન. બે પ્રકારના પદાર્થ છે—જડનાં દર્શન માટે શરીરને નેત્રો છે, તેમ ચેતનનાં દર્શન માટે આત્માને નેત્રો છે. યોગબળથી તે નેત્રો ખુલે છે. તેથી યોગી હોદ્દા જીવાત્મા કયા પ્રકારના છે તે વર્તી શકે છે.

આશાવતી—તો શું મારાથી યોગસાધન નહિ થાય ?

યોગી—શા માટે નહિ ? તારા સદ્બાળ્યે બે કોઈ શ્રી-યોગિનીનો સમાગમ થઈ જાય તો તારી જ્ઞાના પૂર્વ થાય.

આશાવતી—પ્રભો ! શ્રી પદ્મ યોગી હોય ખરી ?

યોગી—તે તે સંબંધનું નથી કે, આપણા દેશમાં તો હોકરો શ્રીઓ યોગસાધન કરીને ભાસ્તવપરંતુ મૌરવ વધારી ગઈ છે ! અત્યારે પણ એવી યોગિનીઓનો અભાવ નથી. જોખને જો તું ખજા અંતઃકરણથી પોકારી શકીશ, તો તેઓ જરૂર કૃપા કરશે.

માતા ! યોગવસ્તુ અતિ પવિત્ર છે. નીચ વૈરાગ્ય, ઉચ્ચવક વિવેક, દીનતા, હૃદયની પવિત્રતા—એ બધા અપેક્ષિત છે. તારા મનુષ્યને યોગ સાધવાનો અધિકાર થાય છે, તું તેની અધિકારિણી જન્મી જાઉં, તેથી તને જો ઉપદેશ જરૂર મળશે. અત્યારે તો તું વાગ મુકાને જા.

આશાવતી પેટાના રૂકાને પહેરી, પદ્મ ત્યાં તેને જતાં એક પિયારો અવધ. સત્ય, શ્રી સિવને પ્રણામ કરતાં ન દેખતા ને કમલગિરી સંગ જતા કાટપર પહોંચી શકે, અને જુએ છે તે. રોડે જી અવધા મળા દેખા. આશાવતી દીનકાંથે પ્રણામ કરી તેમને નીરવજા સતી રોડે અવધા. આશાવતીને રૂડેવા. પ્રણામ

કરીને પાનમાં પોતાને લીધે જાંગ થયો હોય તો ક્ષમા માગી
 ચોગી—આશાવતી! તારી યોગજિજ્ઞાસા જોઈને મને
 સંતોષ થયો છે. આદા! આ અસાર સંસારમાં જેવું મન
 સાર-ધનરૂપ મર્મમાન માટે આકુળ અને છે, તેવું જીવતાં
 મન્ય છે. કહે તને શાન્ત નિદ્રા આવી હતી?

આશાવતી—આપનો ઉપદેશ સાંભળ્યો ત્યારથી આકાર
 નિદ્રા હટી ગયાં છે. જે વસ્તુ મેળવીને આપ આટલા બધા
 શુભી થયા હો, તે વસ્તુ મને ક્યાંથી મળશે, એવું વિચાર
 મનમાં ચતકદાટો ઘોળાયા કરે છે.

ચોગી—માતા! સારવસ્તુ જોઈએ તેને નિદ્રા મીઠી
 નજ લાગે.

આશાવતી—શું આપે પણ નિદ્રા છોડી દીધી છે?

ચોગી—ના, હજી લગી તો હું નિદ્રાનો ખરો ત્યાગ કરી
 શક્યો નથી. બહારની નિદ્રા અને જાગરણમાં કંઈ હાનિ કે
 લાભ જેવું નથી. પણ કૃપણને રજોને ચોર ખાતર પાડી જાય,
 એવી ચિંતા આડે ઉઘ આવતી નથી; તેવી રીતે જેમણે
 સાધનાપૂર્વક એ પરમ સુંદર કરુણામય પરમાત્માની પ્રાપ્તિ
 કરી હોય, તેઓ પણ અહંકાર, હિંસા, દ્રેષ, કામ, ક્રોધ-એ
 પાપી લૂંટારાઓથી સદાસર્વદા જાગૃત રહે છે.

આશાવતી—મને કોઈ એવો ઉપાય જાતાવો કે જેથી
 હું પણ એ નિત્યાનંદધામની ઝાંખી કરી કૃતાર્થ થાઉં.

ચોગી—કરુણામય પરમેશ્વરે મનુષ્યજાતિપર દયા
 કરીને પોતાની પ્રાપ્તિ માટે સહજ ઉપાય ચોજી રાખ્યો છે.
 મનુષ્ય કુસંગ અને કુઅભ્યાસથી પોતપોતાનો પવિત્ર સ્વભાવ
 બગાડી નાખે છે; તેથી તે પવિત્ર સ્વભાવની પુનઃ પ્રાપ્તિ
 માટે સાધનાની જરૂર રહે છે. એનું જ નામ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું,
 અથવા પૂર્વાવસ્થાની પ્રાપ્તિ કરવી. આ દેઃમંદિર તો નાશવંત
 છે; તથાપિ દયામય પ્રભુએ એની રક્ષા માટે પણ કેવા
 સહેલા ઉપાય ચોજી રાખ્યા છે! માતાનો સ્નેહ, ધાવણ,
 જળ, વાયુ, ઉષ્ણતા, અગ્નિ, વિવિધ ધાન્યો, ફળ, મૂળ, કંદ
 વગેરે જે જે શરીરરક્ષા માટે ઉપયોગી હોય તે તે તમામ
 પદાર્થો અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા તેણે રાખેલી
 છે. તો આ શરીર કરતાં તો જીવાત્મા અતિશ્રેષ્ઠ છે અને નશ્વર

નથી. દયામય પ્રભુએ એ આત્માને આવશ્યક વસ્તુઓ કૃપાપૂર્વક કરી નથી. શરીરને માટે જેમ માતાનું ધાવણ, તેમ જીવાત્માને માટે પ્રેમમય પરમેશ્વરનો પ્રેમરસ. નાનું બાળક બૂળથી વ્યાકુળ થતાં રડવા માંડે છે કે તરતજ માતા ખોળામાં લઇને તેના મુખમાં પોતાનું સ્તન મૂકે છે, તેમ જીવાત્મા કૃપાથી વિહ્વળ થતાં વિશ્વજનની તેને કૃપામૃત-પાચ છે. ઇશ્વર માટેની તીવ્ર બૂળ યાને પ્રબળ અનુરાગ ભગવાંજ અનાયાસે યોગસાધન થઈ શકે છે. સંસારમત્યેની આસક્તિને લીધે એ ધર્મકૃપા મરી ગઈ હોય છે; એટલા માટે યોગસાધનની અગત્ય છે. શારીરિક કૃપા નષ્ટ થતાં જેમ ઔષધ સેવવું પડે છે, તેમ જીવાત્માની અનુરાગરૂપી કૃપા મંદ પડેલી હોય છે; તેના ઔષધરૂપે ભજન-સાધન-ની આવશ્યકતા છે.

આશાવતી—આપે સત્ય કહ્યું છે. હવે મારા બળી જળી રહેલા જીવને ટાંકક વળે એવો કોઈ મદુપાય જતાવવા કૃપા કરો.

ચોગી—પદબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર ન થાય, ત્યાંકૃપી સંસાર સાથેના વિવિધ સંબંધોમાંથી એક એક-તું જ લેતા આલી ધર્મસાધન કરતા રહેવું. શ્રીપુરુષો માટે હરગોરીમન છે, એટલે કે શ્રીઓ માટે પતિમત્ત અને પુરુષો માટે પત્નીમન. શ્રીએ સ્વામીના મુખપર ઈશ્વરનો પ્રકાશ, અને સ્વામીએ શ્રીના મુખપર પાર્વતીનો પ્રકાશ નીહાળી પરસ્પરનાં શ્રેષ્ઠ ભાવથી દર્શન કરવાં ભગવાન શિવ-પાર્વતી આ પવિત્ર દામપત્ય જાની સાધનાથી મહાસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરીને ચોગીજનોનાં શુભ થઈ રહ્યાં છે. મહાદેવજી પાર્વતીજીને ખોળામાં બેસાડીને તેમના મુખ પ્રતિ એકીક્રમે બ્રહ્મધ્યાન કરતા, તેમ પાર્વતીજી શિવજીના મુખપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરી બ્રહ્મધ્યાનમાં વહવાન થઈ જતા. અત્યારે પણ એ કોઈ શ્રીપુરુષ આ હરગોરીમની સધના કરે, તો તેઓ પણ દિવ્ય યોગ પામીને ચોગીશ્વર થઈ શકે. એમાં સંશય નથી.

પિતૃમાતૃમત—પિતા-માતા ઈશ્વરના પ્રતિનિધિસ્વરૂપ છે, તે સહજ પ્રત્યક્ષ દેવતા છે. અંમન્યામાં પરમાત્મસત્તા-રૂપ તંના દર્શન કરી માત્ર ભાવજનિથી પિતા-માતાની સેવા કરતા રહેવાદે પણ નિશ્ચય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સધના

નામના જોઈ પાસેથી જીવા પ્રમાણે જિતમાતાની સેવા કરીને પન્નપદ મેળવું નહીં.

પરોપકાર તો સ્વીકૃત્યુપદની મુખ્યશીમાં પ્રદર્શન થતાં 'યોગપાત' જોડનાંમાંજ અખીનાં થઈ જતાં હતાં, એવા યોગપાત તો પ્રભુકૃપાએ પ્રત્યેક પરમાં બિરાજમાન થઈ કીડા કરતા હોય છે. બાલક-બાલિકાની મુખપ્રાંતિમાં તેમજ તેમના નિર્દોષ વ્યવહારમાં પરમાત્માદર્શન કરવાનો મહાવરો પાડવાથી, ઇશ્વર પર એવો વાત્સલ્યબાળ પ્રગટે છે, કે એવા બાળની પ્રાપ્તિ અર્થે ગોળીશરો પાણુ સાધના કરે છે.

જે પ્રમાણે રાજ્ય પ્રજા, સેવ્ય સેવક, ગુરુ શિષ્ય, ચિકિત્સક અને દોગી, સારથિ, નાવિક વગેરે વગેરે જેટલા પ્રકારના સંબંધો છે, અને સંસારનાં કાર્યોમાં જેટલા જેટલા સંબંધો અને પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે; તે તે બધાયમાં એ દયામય દીનબંધુ પરમેશ્વર વર્તમાન હોય છે. લીલામય પ્રભુ અત્યંત બાવે લીલા કરી રહ્યો છે; તેમાંથી બની શકે તેટલાની વ્રતરૂપે સાધના કરવામાં આવે તો સહેલાઈથી જીવાત્મા પરમાત્માદર્શન પામી કૃતકૃત્ય થઈ રહે. પરંતુ આ સઘળા ઉપાયો સહેજ હોવા છતાં પણ અવળો અભ્યાસ પડી ગયો છે, તે સવળો અભ્યાસ પાડવા પૂરતાજ કપરા છે. તારો આશ્રક હોવાથીજ આ અતિ ગૂઢ વાત મેં તને કહી છે. આ જાતની સાધનામાં બહારના ગુરુની સહાય જરૂરી નથી; પણ બીજી સાધનાઓમાં તો બહારની સહાય સિવાય આગળ વધી શકાતું નથી.

આશાવતી—આપના બોધથી મારા જીવનમાં આશા જાગી છે; કિંતુ હાય ! હું બહુ અભાગિની છું; આ સંસારમાં માફે કોઈજ સજીવ સંબંધી નથી. કોઈ હોત તો હું એકાદ પણ વ્રત આદરી શકત.

યોગી—અરે માતા ! શામાટે તું આમ દુઃખ માને છે ? તું પરોપકારનું વ્રત લે. ઇશ્વર કૃપાથી તારી મનોકામના પૂર્ણ થશે.

આશાવતી—પરોપકાર વ્રતમાં પૈસા ભેદએ તે કયાંથી લાવું ?

યોગી—ના, મા ! પૈસા વિના પણ પરોપકાર વ્રત થઈ છે. તન, મન ને ધન, એ ત્રણ દ્વારા પરોપકાર સાધી

શકાય છે. જેની પાસે પૈસા ન હોય, તે તનદાસ જની થઈ તેટલું પારકાનું મહું કરે. મહાપ્રભુ શ્રીચૈતન્યદેવે સંન્યાસ-ધર્મ બ્રહ્મ કર્યા બાદ દેશવિદેશમાં હરિનામનો પ્રચાર કરવા કાંઈ જમણું કરવા માંડ્યું. “જેક વાર તેઓ રાદમ દેશમાં જોકે પદ્મી નામના ગામમાં આવી પહોંચ્યા. તે વખતે તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે, જોકે વિધવા અનાથ પ્રાણી બૂખની મારી જોકે જગાએ પડી રહી છે. શ્રીચૈતન્યદેવનું કામજ હૃદય એ સમાચાર સાંભળીને સ્થિર રહી શક્યું નહિ. તેમણે પોતો ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગીને ઘોખાં વગેરે તે પ્રાણીના ચરણો આમજ મૂકી પ્રણામ કરીને બોલ્યા કે “માતા ! હું તમારો બાળક છું. તમારે માટે આ ભિક્ષા માગી લાવ્યો છું, તે સંપાં ને ખાઓ.” આવાં ઉંડા હૃદયનાં વચન સાંભળીને તે અનાથ પ્રાણીની આંખમાંથી હડહડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને વ્યથાજનિતે બોલી કે “બેટા ! તું કોણ છે ? આને તેં મારા કુળની હૃદયને શીતળતા આપી છે. હું અમા-ગિનીને ત્રણે કુળમાં કોઈ પણ નથી.” શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ તે પ્રાણીને દિલાસો આપીને તેની સેવા કરી. એ પ્રસંગે શ્રીચૈતન્યદેવે તથા તે પ્રાણીએ જન્મે જંજી પરમાત્માકૃપાનો અનુભવ કર્યો. તાત્પર્ય કે, ધન ન હોય તો કેવળ તનદાસ પણ પરસેવા કરી શકાય છે, શરીર પણ કુળંજ હોય, તો બેએક મીઠાં વચનથી અને હુઝમાં શુભ સલાહ આપીને પણ લોકહિત કરી શકાય છે. આ પરસેવા આદિ જે સેવા-મનની વાત એ કહી છે, તેનું પાલન ન કરાય, તો પછી હજાર સાધનભજન કર્યા કરે તોપણ તે કયાથી પરમાત્મ-શરણ પામી શકાતું નથી.

આશાવતી—હું જેમ જેમ સાંભળતી જાઉં છું, તેમ તેમ કાર્ય કઠણ લાગતું જાય છે. સ્વાર્થનું ભયંકર ભૂત વળજેલું છે. સંસારમાં મારું કોઈ સજીવું સંબંધી નથી; તથાપિ કોઈ વસ્તુ વહેંચવાનું મારે હાથ આવે છે, ત્યારે ઓળખીતા લોકોને સારી ભેઠને અને વધુ આપી દેવાય છે; અને બીજાઓને હાથમાં આવે તેવી થોડી થોડી આપીને પરવારી લઉં છું. વળી પોતાને મારે સારી વસ્તુ રાખી

શકાય છે, જેની પાસે ધન ન હોય, તે તનદારા બની શકે તેટલું પાત્રકાંતું બહું કરે. મહાપ્રભુ શ્રીચૈતન્યદેવે સંન્યાસ-ધર્મ શરૂ કર્યા બાદ દેશવિદેશમાં હરિનામનો પ્રચાર કરવા કાળે જમણ કરવા માંડ્યું. એક વાર તેઓ રાઠઝ-દેશના એક પંદરી નામના ગામમાં આવી પહોંચ્યા. તે વખતે તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે, એક વિધવા અનાથ પ્રાદાણી બૂખની માનો. એક જગાએ પડી રહી છે. શ્રીચૈતન્યદેવનું કામજાણ હૃદય એ સમાચાર સાંભળીને સ્થિર રહી શક્યું નહિ. તેમણે પોતે ઘેર ઘેર બિલા માગીને આપા વગેરે તે પ્રાદાણીના ચરણો આગળ મૂકી પ્રણામ કરીને બોલ્યા કે “માતા ! હું તમારો બાળક છું. તમારે માટે આ કિશ્કા માગી લાવ્યો છું, તે કૃપા ને ખાઓ.” આવાં ઉંડા હૃદયનાં વચન સાંભળીને તે અનાથ પ્રાદાણીની આંખમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને વ્યાકુળાવતે બોલી કે “બેટા ! તું કોણ છે ? આજે તેં મારા દુઃખી હૃદયને શીતળના આપી છે. હું અભાગિનીને ત્રણે કુળના કોઈ પણ નથી.” શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ તે પ્રાદાણીને દિવાલો આપીને તેની સેવા કરી. એ પ્રસંગે શ્રીચૈતન્યદેવે તથા તે પ્રાદાણીએ બન્ને જણે પરમાત્મરૂપાનો અનુભવ કર્યો. તાત્પર્ય કે, ધન ન હોય તો કેવળ તનદારા પણ પરસેવા કરી શકાય છે. શરીર પણ દુર્બળ હોય, તો યેએક મીઠાં વચનથી અને દુઃખમાં મુગ્ધ સજ્જાદ આપીને પાત્ર લોકાંહન કરી શકાય છે. આ પરસેવા અદિ જે સેવામનની વાત મેં કરી છે, તેનું પાલન ન કરાય, તો પછી હંબર સાધનભજન કર્યા કરે તોપણ તે કયાથી પરમાત્મશાંતિ પામી શકાતું નથી.

આશાવતી—હું જેમ જેમ સાંભળતી બાઉ છું, તેમ તેમ હાર્યું કરવું લાગતું આવે છે. સ્વર્થનું જાપકર બૂન વળગેલું છે. સંસારમા મારું કેઈં સત્તું સંબંધો નથી; તથાપિ કેઈં વસ્તુ વહેંચવાનું મારે હાથ આવે છે, ત્યારે જોગબીડા લે. કેને સારી જોઈને અને વધુ આપી દેવાય છે, અને બીજાને દયામા આવે તેવી દેવી દેવી આપીને પચારી લઈ છું. વગેરે જેનાં બંદે સારી વસ્તુ માગી

લેવાનું અને અન્યને માટે જગડી ગયેલી વસ્તુ કાઢી રાખવાનું મન થઈ જાય છે. હું જગન્નાથજી ગઈ ત્યારે માર્ગમાં ધર્મશાળાઓ આવે તેમાં સરસ ચોરડી હોય તે લાંચરૂપત આપીને પણ મારે માટે મેળવતી; અને લોકોને ખીજ ચોરડીઓમાં અગવડ પડતી તે હું બેઘડક બેઘડ રહેતી. કોઈનું સારું મારાથી બેઘડ શકાતું નથી. ખીજનું સારું બેઘડ મારું મન ચણુચણી ઉઠે છે. એવું સ્વાર્થી મન લઈને હું શી રીતે જનસેવાનું કામ કરી શકું? મારે ખીજનું કોઈ નથી, છતાં પણ મન આવું છે. તોપણ જે સ્ત્રીને પતિ, પુત્ર ને ધનમાલ હશે તેની સ્વાર્થપરાયણતા કેટલી બધી હશે! એ સ્વાર્થપણું હોય ત્યાંસુધી હું એ વતનો અંગીકાર કરી શકું?

ચોગી—મૈયા આશાવતિ! તું ઠીક સરળભાવે બોલી છે. સ્વાર્થીપણુંજ સકળ પાપનું મૂળ છે. સામાન્ય ઓસડથી એ રોગ જાય તેમ નથી. આ સંસાર અસાર ને અનિત્ય છે, એવો વિચાર કર્યા કરવાથી તથા સત્સંગનો લાભ લેતા રહેવાથી બ્યારે એ સમજણુ દૃઢ થાય, ત્યારેજ આ સ્વાર્થનો રોગ ટળે, ને તીવ્ર જીવંત વૈરાગ્ય ઉપજે. સાધકમાત્રે પ્રથમ એ વૈરાગ્ય મેળવવો જોઈએ. માત્ર રાખોડી ચોળવી કે કપડાં ભગવાં કરવાં, એનું નામ વૈરાગ્ય નથી; સ્વાર્થનો નાશ થવો એનુંજ નામ ખરો વૈરાગ્ય છે. એવો સાચો વૈરાગ્ય ઉપજે ત્યારેજ યોગસાધનાના અધિકાર થાય છે. માટે એવો વૈરાગ્ય ઉપજવાની સાધના કર, અને સાચો વૈરાગ્ય જાગી સ્વાર્થ નિર્મૂળ થાય ત્યારેજ તું તારી જાતને યોગસાધન માટે તૈયાર થયેલી જાણજે. એટલી તૈયારી થઈ હશે, ત્યારે કોઈ યોગિની માતા આવી ચઢશે, અને તને દીક્ષા આપશે. આજે મેં તને ઘણી વાતો કહી છે. જે કંઈ સાંભળ્યું છે તે બધી બાળતનું ચિંતન કરજે. મનથી પણ પરપુરુષની કામના કરવાથી સતીત્વ ભ્રષ્ટ થાય છે, તેમ અધર્મની આલોચના કરવાથી ચારિત્ર કલંકિત બને છે, અને એવા કલંકિત મનથી ધર્મસાધન થવા સંભવ નથી; માટે હું ચારિત્રની પણ શુદ્ધિ કરીને તૈયાર થા. આ પ્રમાણે શુદ્ધ થવાથી નક્કી તું પરમાત્મદર્શન પામીશ. હવે તારા મુકામે ભ. જરૂર પડે ત્યારે વળી આવજે.

ખીજે દિવસે આશાવતી મોટે પરોડીએ કટકારિશીના
ઘાટપર આવી પહોંચી, ને જુએ છે તો ચોગીવર હાથમાં
કમંડળ લઇને ઠયાંક જઈ રહ્યા છે. એ જોઈને તેણી ઉતા-
વળથી તેમની પાસે જઈ પહોંચી, ને પ્રણામ કરીને બોલી કે
“પ્રભો ! આપ ઠયાં પધારી રહ્યા છો ?”

ચોગી—આશાવતિ ! તું આવી પહોંચી ! ઠીક થયું.
મને લાગે છે કે તારો ઉદય નિકટ આવી પહોંચ્યો છે.

આશાવતી—પણ આપ ઠયાં જાઓ છો ? હવે આ
ઠેકાણે વધુ રોકાશો નહિ ?

ચોગી—હવે મારાથી અહીં વધુ રહી શકાય તેમ
નથી. મારા ગુરુદેવનું તેડું આગ્યું છે.

આશાવતી—તો આપના ગુરુદેવ ઠયાં છે ?

ચોગી—અત્યારે તેઓશ્રી ગયાજીમાં કપિલેશ્વર મહા-
દેવના મંદિર નજીક છે.

આશાવતી—આપને એ જાતમી કેણે આપી ?

ચોગી—(હાથપૂર્વક) આશાવતિ ! મનુષ્યને જેમ
સ્થળ નેત્ર અને જ્ઞાન હોય છે, તેમ અંતરસ્થ આત્માને પણ
નેત્રકણી હોય છે. ચિત્તશુદ્ધિપૂર્વક આત્મા પરમાત્મામાં
તફવીન થતાંજ તેનાં જ્ઞાન અને શક્તિ, આત્માનાં એ નેત્ર-
કણમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી એકાન્તમાં રહીને પણ સમસ્ત
જગતના વર્તમાન જાણી શકાય છે.

આશાવતી—એમાં મને ખરાબર સમજ પડી નહિ.
એક ઘરમાં રહીને બીજા ઘરમાં શું થાય ? તેની ખબર
પડે, એ સંભવિત છે ?

ચોગી—આહા ! આશાવતિ ! એમાં તારો શો વાંક ?
દુર્ભાગ્યવશાત આ ભારતવર્ષમાં એવો જીવંત ધર્મભાવ અત્યારે
નથી રહ્યો. ધર્મની કેટલીક ઉપલક્ષ્ય પ્રજાહી અથવા છાલાંદુરકા
પાછળ લે કે. જટકે છે. પૂર્વે જ્ઞાન્તવર્ષમાં ત્યારે યોગધર્મ
જીવે. જાગે. હતો, ત્યારે અંતરજ્ઞને જ્ઞાનની વાત ઘણું
માલુમ હતી. પ્રાચીન કવિઓ ઉપનિષદમાં લખી ગયા
છે કે, પરમેશ્વર રહુના પણ રહુ છે, જ્ઞાનના પણ જ્ઞાન છે
અને મનનું પણ મન છે. દેવજી મુનક પદવાથી આ
જગતું સ્વસ્થ સમજી શકાનું નથી. જેઓ મુનયોગી હોય

છે. તેઓનેજ માત્ર એના કુદરતની ખબર હોય છે. આશા-
વતી ! ને હું તને ઉપર ઉપરની તારા સમજાવી દઉં છું.
આકાશમાંના ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો સમગ્ર આપણી આ પૃથ્વીથી
કેટલાં બધાં દૂર છે ? તથાપિ જ્યોતિર્વિદ્ પંડિતોએ યાને
ખગોળશાસ્ત્રીઓએ તેમની બારીકમાં બારીક સમાલોચના
કરી છે. પૃથ્વીપર સ્ત્રીને એ જ્ઞાન તેઓ કેવી રીતે મેળવી
શક્યા ? તો કે તેમની અંદર રહેલ જ્ઞાનશક્તિના પ્રભાવે
વિચાર કરતાં કરતાં તેમણે એક એકથી દૂર આવેલાં નક્ષત્રો
જોઈ કાઢી તેમનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે. એકલા માનવી-
નીજ જ્ઞાનશક્તિથી ને આકાશસ્થ નક્ષત્રોને જાણવાનું
સંભવિત બને છે, તો પછી એ મનુષ્યની જ્ઞાનશક્તિ સાથે
સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરની અનંત જ્ઞાનશક્તિનું જોડાણ થતાં કયું
પણ જાણવાનું અસંભવિત રહે ખરું ? ના, કદાપિ નહિ.

આને મોટે મજસકે હું રોજની માફક ધ્યાનમાં બેસવા
જતો હતો, ત્યારે મારું મન ગાંઝત થવા લાગ્યું. એટલે
મેં આંતર્યક્ષ જોડીને જોયું તો જણાયું કે, ગયાળમાં
મારા શુરુદેવ પધાર્યા છે, ને તેઓ મને ત્યાં તેડાવે છે.

આશાવતી—વારૂ, શીઘ્ર તારની પેરે એ જાતમી તો
તમને મળી, પણ એટલી શીઘ્રતાથી જવાશે શી રીતે ?

યોગી—આશાવતી ! યોગીઓમાં એ તાકાત પણ હોય
છે; કિંતુ મારામાં હજી તે નથી આવી. તેથી હું તો બળદ-
ગાડીમાં જઈશ.

આશાવતી—ત્યારે તો હું પણ આપની સાથે આવીશ.
મારી પાસે થોડાક રૂપિયા છે તેથી માર્ગમાં કંઈ આપદા
નહિ પડે. હું આપની કન્યાતુલ્ય હોવાથી મને સાથે લઈ
જવામાં આપને કંઈ બાધ નહિ લાગે. મને યોગિની માતાનાં
દર્શન નહિ થાય, ત્યાંસુધી હું આપના ચરણે આગળ પડી રહીશ.

એ સાંભળી યોગીવર ભારે વિચારમાં પડી ગયા, પણ
આખરે તેઓ આશાવતીની વિનંતિને સંમત થયા. બંને
બળદગાડીમાં ગયાજી આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં આકાશ-
ગંગાવાસી બાવાજીના આશ્રમમાં ગયાં. તેમણે આ નવાં
આવેલાં બે અતિથેજનનો સત્કાર કર્યો. પછી તેઓ સ્વસ્થ
થતાં વાર્તાલાપ શરૂ થયો:-

બાપાજી—(ચોગીવડને સંબોધીને) મહાત્મા! આજની રાત્રે સાધાને ભેદ આશ્ચર્ય ઉપજે છે. અ.ભે. શું મઃય ન્ધ પવને સ્થિર ગંભીર અદ્ભુત દિમાગપને સ્થાનમ્મટ કરી દીધો ?

ચોગી—આપના અભોધમાં પ્રભાવ કેટલું છે. આપના જેવા મહાત્માઓની અમારા જેવા પર શુભ દષ્ટિ ન હોય તો અમારાથી સ્થિર અને સાધનાત્મક હયાંથી યશ્ન શકે? દે તાત! આ બાક મારી પ્રકૃતિનરરીકે નથી. મારું તો જાગ્રમયન છે. એ મારી કન્યા અને માતા છે. ચોગીશા માટે આકૃષ્ટ થઈને તે ચોગિની માતાને મેળવવા હરે છે. એને એક વાર શુક્રદેવનાં દર્શન કરવાની અભિલાષા છે.

બાપાજી—ચોગીનાથ ! મારો દોષ મનમાં છાવશે ના. આજકાલ બેખધારી વેખવ, સંન્યાસી અને ચોગીઓની એવી કુદૃશા યશ્ન રહી છે, તેથીજ અને શંકા યશ્ન. સાધનમજનની તો આજકાલ વાતજ નથી, કેવળ બિજ્ઞાનીજ વાત રહી છે. શૂદ્રથીઓ બિજ્ઞા ન આપે તો તેમને જાણી દે છે, તેમ કેટલાક તો અત્યાચાર, ચોરી, લૂંટ ને બિચાર પજુ કરે છે. ને હક્કાટ કેટલાક વેખવ પરમહંસેના એક ભૂથે એક ભક્ત શૂદ્રસ્થના ઘરમાં રહીને રાત્રે લૂંટ કરી હતી

એ ગામમાં અનેક બગવાન લોકો હતા, તેમજે પોલીસની મદદથી એ બધા લોકો લૂંટારાઓને પકડી અહીંમાં તપાસ માટે મોકલી આપ્યા. અંતે કેાઈને ત્રણ વરસની તો કેાઈને સાત વરસની જેલ મળી છે. યથાર્થ સાધુઓને પણ લોકો ચોર કે ધાડપાડુઓ ધારી લે, તો તેમાં તેમના શો વાંક !

ચોગી—બાપાજી ! આપ તો વૃદ્ધ છો. કહેશો કે, પૂર્વે ઉદાસીન સાધુઓની અવસ્થા કેવા પ્રકારની હતી ?

બાપાજી—પૂર્વે તો લોકો યથાર્થ ધર્મસિદ્ધિ માટે સંસારત્યાગ કરતા ને પછી નગરપ્રવેશ કરતા નહિ, તેમ વિપયીજનોની બિજ્ઞા લેતા નહિ, અને તેઓ સ.ધે વાતચીત કરવામાં પણ તેમને હર રહેતો. અત્યાચે પણ જેઓ ધર્મ-સાધના કાળેજ ઉદાસીન બન્યા હોય છે, તેમને તો સ્વપ્નમાં સુદાં વિપયવાસના સ્પર્શી શકતી નથી. આજકાલ જે પ્રકારન વેરાગ્ય જેવામાં આવે છે—એક દુઃખવેરાગ્ય અને બીજો યથાર વેરાગ્ય. દેશમાં કુષ્કાળ પડવાથી કે અન્ય કારણથી આવણ

મળતું ન હોય, વિદ્યા કે બુદ્ધિના સાંસા હોય, આળસ હોય, પરિશ્રમ કરવો ન હોય—એવા લોકોજ આજકાલ લેખ લઈને લિક્ષાવૃત્તિનો ધંધો કરે છે. એ વર્ગમાં કોળી, વાઘરી વગેરે હલકી વણૂનાજ લોકો ઘણું કરીને હોય છે. પૂર્વે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બે જાતિનાજ લોકો લિખુ આશ્રમમાં આવતા. આજકાલ તો એમાં કોઈ નિયમ કે શાસન નથી. અનેક સંપ્રદાયો ને દળો બંધાયાં છે, તે પોતપોતાની સંખ્યા વધારવા મથે છે; પવિત્ર ચારિત્ર તરફ કોઈની દૃષ્ટિજ નથી. આ ગયા-જીમાંજ અત્યારે ચાલીસ વૈષ્ણવપંથી આશ્રમો છે; ઉદાસીન સંન્યાસીઓના છત્રીસ છે, અને કળીરપંથના પાંચ છે. આવાં નાનાં નાનાં દળ બંધાઈ જતાં પવિત્રતાના રક્ષણનો ભાર કોણ લઈ શકે? આવી વસ્તુસ્થિતિમાં જેઓ યથાર્થ ધર્મર્થી વૈરાગી હોય છે, તેમણે અત્યંત સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. જેઓ આંગણે આંગણે લિક્ષા માગતા ફરે છે, તેઓ ઘોર અવિશ્વાસી છે. જે દયાળુ રામ ક્રીટપતંગને પણ આહાર આપે છે, તે શું તમને નહિ આપે?

એક સૂર્યભક્ત—બાબા! અમે તો ગૃહસ્થાશ્રમી રહ્યા; સંન્યાસી-વૈષ્ણવોને જોઈ અમને કેવો વિચાર આવે? એમનાં સંબંધી વિચાર કરતાં પણ અમારું અકલ્યાણ થઈ જાય.

બાવાજી—રે! સૂર્યભક્ત! ગૃહસ્થાશ્રમી હોય કે સંન્યાસી હોય, પણ પ્રત્યેક નરનારીએ ભક્તિ કરવી જોઈએ. કેવળ લેખ ધારણ કરીનેજ ભક્તિ કરાય, એવું કાંઈ નથી. મનુષ્યમાત્રમાં દોષગુણ રહેલા છે; માટે દોષના પરિત્યાગપૂર્વક જેમાં તેમાંથી ગુણ ગ્રહણ કરવાનોજ પ્રયત્ન કરવો. મધમાખ જેમ કૂટોમાંથી કેવળ મધ મધ ચૂસી લે છે, તેવી રીતે મનુષ્યના ગુણમાત્ર લેવા જોઈએ. પાપ કે દોષ જણાય તેનો વિપતી માફક ત્યાગ કરી દેવો.

એક દેવીભક્ત—વારૂ, બાબા! અમુક અમુક વ્યક્તિમાં કયો ગુણ રહ્યો છે તે મને તો શોધતાં પણ જડતો નથી.

બાવાજી—રે! શ્યામા! તે દહાડે અંધારી રાત્રિએ પેલા મનુષ્યે આપણને ફાનસ લઈને રસ્તો નહોતો દેખાડ્યો? એ પરથી જાણી લે કે, એનામાં પદોપકારનો ગુણ છે. એ ગુણની ભક્તિ કરવી. ભગવાન સર્વમાં બિરાજમાન છે. બધાંય

જન્મ તેનાં સિંહાસન છે, બધાંય જન્મ તેનાં મંદિરો છે; એવું ચિંતન કરક્રમેશ કરો. જોટલો શક્તિભાવ આપો. આપ પ્રગટ થશે.

ગંગાદાસ—તો પછી અમને કૈરવના સ્થાનકમાં જવાની ના કેમ કહો છો ?

બાવાજી—ભગવાન તો અગ્નિમાં પશુ છે, તો પછી આપણે તેમાં કેમ પેસતા નથી ?

ગંગાદાસ—તેમ કરવાથી દાઝી મરાય, તેથી.

બાવાજી—તો તેજ પ્રમાણે ભગવાન સર્વવ્યાપી હોવા છતાં સર્વ સ્થાનોમાં જઈ શકાતું નથી. કુસંગથી પશુ દાઝી મરાય. સિદ્ધ હોય, તેઓજ બધાં સ્થાનમાં નિર્ભય-પણે વિચરી શકે.

સાધુભક્ત કેશવદાસ—સિદ્ધ થવાનો ઉપાય શો ?

બાવાજી—કેશવદાસ ! આપણે તો વૈષ્ણવ, આપણાથી મેઘાં સાધનોનો આશરો લેવાય નહિ. ભગવાન વિષ્ણુ બહુ દયાળુ છે. સંસારપ્રત્યેની આસક્તિ ત્યજી શુરુએ કહેલો રસ્તો ચાલવાથી સિદ્ધિલાભ થાય છે.

કેશવદાસ—સંસાર પ્રત્યેની આસક્તિ જોટલે શું ?

બાવાજી—આ નમ્બર શરીરને આત્મા અગર 'હું', 'હું' કહી જોળખવું તેનું જ નામ સંસાર અને આ દેહને અત્યંત ચાહવો ને તેના પર ભાડ રાખવો તેનું જ નામ સંસારાસક્તિ. જે કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ કેવળ આહારવિહાર, પચાહંકાર, ગાદીચાદી કે હી ડોળાખાટની પાછળ પેલાં થયેલાં જણાય તે સંસારાસક્ત છે, એમ સમજવું. ઘણાં જન્મ એમ માને છે કે, વરતી છોટી વનમાં દેવેથી સંપ્રાપ્તો ત્યાગ થઈ જાય છે; પણ એ બારે જમ છે. વનમાં વસવા છતાં જે આહાર કે સ્નાન માટે, મદુરો કે લગેટી માટે, આસન કે બાથમની માટે, અ સદુર કે કમંડળ માટે બચ્ચ નદા કરતો હોય, તો તેને પણ સંસારાસક્ત સમજવો. આ દેહ એ 'હું' નથી. 'હું' તો નિરાકાર આત્મા છું. જગતમાં આ દેહ માટેજ વિવિધ ઉલોગો થતા જણાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક 'હું' એ નિરાકાર છવા-મા છે; તેથી એ 'હું' -

દેવે ન નહોય ન.મ, ન.મ

નાટ કંઈ

, હાટ. બજાર બધાં બધાં બધો

પહોંચાડે છે; તેવી રીતે નીચે-કેઈ રાધાને અગર ઉપર પહોંચાડમાં કેઈ કેડાએ જળનો, જમીન સંજિત થયેલો દોલો ભેળવે, પથ્થરમાં પણ ખાદનાં મૂળાડીનાં જેવી નાની નાની શિરાઓ હોય છે, તે એ જળ સૂચી લાવે છે, ને તે આ પથ્થરોમાંથી દરદે છે, એ ભગવાનની લીલા છે, બાકી વળી પછી તે એનો મેળે કરી ઉંચું ચઢી ચક્રે ખરી જળની ગતિ દર્શાવે નીચાણ તરફ હોય છે, પરંતુ પહોંચ ઉપર મનુષ્યોની વસ્તી છે, તેમને નીચેથી પાણી ઉપર ચઢી જવું પડે તેમ હતું; તેથી ભગવાને કૃપા કરી જોટલે પાણી પશ્ચાત્તે ભેળવે ઉપર ચઢ્યું, અને આ દરદેડ કેટલું અલો પડે છે. આજ વાસ્તવિક મંથા! જંગાણની ઉત્પત્તિ વિષ્ણુ ભગવાનના સ્વરૂપમળમાંથી છે; આપણુ એજ પ્રભુનાં દયારૂપ સ્વરૂપમાંથી થાણી આવે છે, જેમ પહોંચમાં જળ જણાય છે તેમ પૃથ્વીમાં પણ છે અને સ્ત્રાવેલાદિમાં પણ છે, મરુભૂમિમાં નદી વગેરે જળાશયો નથી, તો ત્યાં જળનાં પૂરો છે; તેમનું નામ 'પાન્થપાદપ', તેમાં પા કંસ્તાંજ નિર્મળ જળ મળી આવે છે, જે દયાળુ પ્રભુએ આ નદીર દેહના સ્વરૂપમાં આવાં સરસ સાધન કરી રાખ્યાં છે, તેલે શું જીવાત્માની ભૂખ તરસ મટાડવાનાં સરસ સાધન નહિ ક્યાં હોય? અવશ્ય કરી રાખ્યાં છે, વાસ્તવિક ભૂખતરસ પ્રકટતાંજ તેની તૃપ્તિનાં સાધનો મળી જાય છે. માટેજ સદૃશ્ય પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા કર્યા વગર ધર્મની દીક્ષા આપતા નથી, જેમને ધર્મની ખરી ભૂખ ઉપજી નથી, તેમને ઉપદેશ કરવાથી તેઓ તેનું પાલન કરતા નથી. માટે આચાર્યો કઠક કસોટી કરી જુએ છે, મા! આ યોગીવર પણ તારી એવી કસોટી કરતા હતા; તું દુઃખી ના થતી. તારો શુભ અવસર જલદી આવશે. અત્યારે તો ભગવાનનું સ્મરણકીર્તન કર. વિશેષ વાર્તાલાપ બીજે સમયે. આચાર્યવતી—પ્રભો! આપની રજા હોય, તો આજે હું ગયાધામમાં ફરીને દર્શન કરી આવું.

યોગી—મા આચાર્યવતિ! તારો આ સંકેદપ ઉત્તમ છે, કિંતુ તારા એકલાથી એમ ફરાય નહિ. ગયાળમાં અત્યારે અનેક દુઃખ લોકો પણ વસે છે. તેઓ સ્વ આંતરે એકલી ભેળ અયોગ્ય વ્યવહાર આવરે છે, ને કેટલીક વાર ભારે

ઉપદ્રવ મચાવે છે.

આશાવતી—હું તો દુઃખિયારી છું, ધનદોલતમાંનું કંઈજ મારી પાસે નથી; દુષ્ટો માંડે શું નુકસાન કરવાના છે?

યોગી—તારી પાસે ધનદોલત નથી પણ તું રહી એક સ્ત્રી, અને વળી તરુણી; સતીત્વ એ તારૂં પરમ ધન છે. જે નારી પાસે સતીત્વરૂપી રત્ન છે, તે લાખો સોનેયા કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. એ અમૂલ્ય રત્ન માટે નિશઠ્ઠિન પ્રાણ-પૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે જે યોગાભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા ધરી છે, તેનું પ્રધાન સાધન આ સતીત્વજ છે. ઇન્દ્રિયોની ચંચળતા કરાવનારી ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ન થાય, ત્યાંસુધી યોગસાધનનો અધિકાર પમાતો નથી. ચારિત્ર શુદ્ધ રાખવું હોય તો કુસંગ માત્રનો વિષવત્ ત્યાગ કરવો જોઈએ. માટેજ આ દુર્જનોથી ભરેલા નગરમાં જવાની ના કહું છું.

આશાવતી—પ્રભો ! મારા મનમાં એક બીજો પ્રશ્ન ઉઠે છે. ભગવાન સાકાર કે નિરાકાર ?

યોગી—ભગવાન સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. તેને સીમા નથી, તે અનંત છે. તે સર્વવ્યાપી, નિરાકાર ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. આપણને જેમ આ શરીર છે, તેવું એને હોવાનો સંભવ નથી.

આશાવતી—તોપછી લોકો તેની મૂર્તિ બનાવીને કેમ પૂજતા હશે ?

યોગી—લોકોને બ્રહ્મજ્ઞાનનું શિશુ આપવા કાળે શાસ્ત્રકારોએ બ્રહ્મના રૂપની કલ્પના કરેલી છે. જો ! મૂર્તિ જ્યાં સુધી કારીગરના ધરમાં હોય છે ત્યાંસુધી લોકો તેને પૂજતા નથી. એ મૂર્તિની જગ્યાએ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થાય છે, ત્યારેજ લોકો તેની પૂજા કરે છે. મતલબ કે, આ મૂર્તિ એ કંઈ દેવતા નથી; પણ એ મૂર્તિમાં જે પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે છે, તે પ્રાણજ દેવતા છે.

આશાવતી—અનેક જ્ઞાની વૈષ્ણવો રાધાકૃષ્ણની ઉપાસના કરે છે તેઓ અજ્ઞાની છે, એમ તો નજ કહેવાય ને ?

યોગી—એ પૂજા રાધાકૃષ્ણની મૂર્તિની નહિ, પણ ઇશ્વર પુરુષ અને પ્રકૃતિ બંને રૂપે છે; એ પુરુષ પ્રકૃતિ ઉભયની પૂજા એ રાધાકૃષ્ણની ઉપાસના. આ રહસ્ય, તું જગ્યાએ યોગસાધન.

કરતી થઈશ ત્યારે જગજગ સમજી શકીશ.

એક ભમ્ભૂગીના ઝાડની છાયા તળે એક સ્વચ્છ શિલા-
પર આસન જમાવી એક તેજસ્વી ગૌરકાય વૈષ્ણવ હરિ-
નામનો જપ કરતો હતો; તેણે ચેંગીવર તથા આશાવતીને
બીજી એક શિલાપર બેસવાની આદરસહિત વિનંતિ કરી.

ચેંગી—(શિલાપર બેસીને) આજ મારે સોનાનો
સૂરજ દિગ્ધો કહેવાય કે સાચ્યથેગે આપનાં દર્શન થયાં.

વૈષ્ણવ—હું તો આપનો દાસ થાઉં. જે ઠેકણે ભક્ત-
સમાગમ, તે ઠેકણે ભગવાનનો વાસો. ભગવાને શ્રીમુખે
કહ્યું છે કે “હે નારદ ! ભક્ત એજ મારાં માતાપિતા છે. હું
સામાન્ય જીવોની માફક નારીની કૃપે અવતરતો નથી. ભક્તનું
હૃદય એજ મારું જન્મસ્થાન છે. ભક્તનું શુદ્ધ અંતઃકરણ
એ વસ્તુદેવ અને ભક્તિ એ દેવકીજી. શુદ્ધ અંતઃકરણની
સાથે જ્યારે ભક્તિનો યોગ થાય છે, ત્યારે હું ભક્ત હૃદયમાં
જન્મું છું; એટલે ભક્ત મારાં દર્શન કરીને આનંદમાં
આવી જઈ નામ પાડે છે. એટલા માટે ભક્ત એજ મારાં
માતા-પિતા. હું વેકુંડ કરતાં પણ જે ભક્તજનોં મારું ભજન-
કીર્તન કરે છે, ત્યાં વિશેષ વસ્તુ છું.” આપનાં જેવા પરમ
ભક્તનાં દર્શન પામી આજે હું કૃતાર્થ થયો છું.

ચેંગી—મને ભક્ત કહીને ઓળખાવ્યો નહિ. ભગવદ્-
ભક્તિ એ સહજ વસ્તુ નથી. અનેક સૌભાગ્ય હોય ત્યારેજ
ભક્તિધનના અધિકારી થવાય. અહેતુકી ભક્તિ, સામાન્ય સાધન-
ભજનથી પ્રાપ્ત થતી નથી. ભક્તિવરે આપ કંઈક કહો.

વૈષ્ણવ—આ દાસ તો ભ.કે.માં શું સમજે ? આપજ આ
દાસ ઉપર કૃપા કરી કંઈ ભક્તિનો ઉપદેશ આપો.

ચેંગી—આપ તો એક પરમ ભક્ત છો. આપનો આ
અસાધારણ વિનયજી એનો પુરાવો છે. હયા કરીને આપ
એકાદા ભ.કે.નરવની આલોચના કરો.

વૈષ્ણવ—આજનું ઉદ્દેશન કરે તો દાસ અપરાધમાં પડે.
માટે જે કંઈ ભણું છું તે કહું છું. ભક્તિશઃજમાં કહ્યું છે
કે, પ્રથમ નિષ્ઠા, પછી સમુદયમાનસ અને પછી ભજનની
જરૂર છે. જે જે કંઈ ઉપદેશ મળે તે તે પ્રથમ તો નિષ્ઠા-
પૂર્વક સ્વદેશ કરવે, નિષ્ઠાવાન બનીને સમુદયમાનસ કરવે,

સાધુના જીવનપરથી સદાચાર શીખવા, અને સદાચારી બન્યા પછી ભજન કરવું. ભગવાનના મહિમાનું શ્રવણ કરવું, કીર્તન કરવું, નામસ્મરણ કરવું, તેની સેવા કરવી, અર્ચના ને વંદના કરવી, તેના દાસતરીકે પોતાને ઓળખવું, સખાતરીકે ચિંતન કરવું અને તેના ચરણોમાં આત્મસમર્પણ કરવું—એને ભજન કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે નિષ્ઠા, સત્સંગ અને ભજન કરતાં કરતાં અંતરમાં ભક્તિનો અંકુર ફૂટે છે. જેના અંતરમાં એ ભક્તિનો અંકુર ફૂટે છે, તે ક્ષમાશીલ બને છે, વૃથા વખત ગુમાવતો નથી—અર્થાત્ સદાસર્વદા ભગવાનનાં નામસ્મરણ, કીર્તન, શ્રવણ અને મનનમાં વખતનો સદુપયોગ કરે છે. તે વૈરાગી અર્થાત્ વૈરાગ્યયુક્ત અને અહંકારશૂન્ય થાય છે, તથા અત્યંત આશા અને ઉમળકાસહિત પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનના યથોગાનમાં તેની રુચિ બંધાય છે; અને તે હરહમેશ ભગવાનના ગુણકીર્તનમાં આસક્ત રહે છે. ભગવાન સર્વવ્યાપી છે, તેથી સકળ પદાર્થ અને સર્વ ભૂતપ્રાણીવિષે તેની પ્રીતિ બંધાય છે.

એ ભક્તિનો હજી માત્ર ફળગો ફૂટે છે અને આ બધાં ગુણો હજી તો જન્મે છે, એટલામાં મારા જેવો પદ્મિપુરાયણ દાસજન પોતાને ભક્ત કેમ કરી ઓળખાવી શકે ?

આશાવતી—હા, આપ સંસારને ત્યાગી ઉદસીન થયા છો, તો પછી આપને એ રિપુઓનો ભય શેન હોય ?

વૈષ્ણવ—મા ! મેં ઘરનાર ને સગાંસંબંધીઓનો ત્યાગ કર્યો ખરો, પરંતુ અંતરસ્થ કામકાંધાદિ રિપુગણનો હજી હું ત્યાગ કરી શક્યો નથી. વળી ઘરનાર ને બધુગાંધવોનો ત્યાગ કર્યો એટલે આ સંસારનો ત્યાગ થઈ ચૂક્યો, એમ નથી. સંસાર એ દેહ ખાસ પદાર્થ નથી. ભગવાનમાં પ્રેમ ન રાખતાં તેણે બનાવેલા પદાર્થોમાંજ પ્રેમ રાખ્યા કર્યો તેનું જ નામ સંસાર. જ્યાંસુધી ઈશ્વરમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ ન બંધાય, ત્યાંસુધી સંસારનો પરત્યાગ થાય નહિ. ઘરમાં ભજનનાથન કરવામાં બાધા નહિરાથી હું નિર્જન સ્થાનમાં એકલો રહ્યો છું. પણ માત્ર નિવૃત્ત, મળ્યા હતાં તે વૈષ્ણવનાં સ્નિહન થવું કરવાથી વૈષ્ણવ થવું નથી. જે જન જનન્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાન વિષ્ણુપર પ્રેમ કરે તેજ વૈષ્ણવ.

આશાવતી—રાધાશ્યામ એ એક અગ્નિ કે જે ?

યોગી—રાધાશ્યામ, શ્રીરામ,—એ બધાજ એક છે. એ પુરુષ છે તેજ પ્રકૃતિ છે. તમે અને તમારી શક્તિ, એમ બે જુદાં નામે જોડાય છતાં વસ્તુ તો એકની એકજ છે, તેમ આ રાધાશ્યામ વગેરે પણ એકજ વસ્તુ છે. અગ્નિ અને અગ્નિની દહક શક્તિ, બંને એકજ વસ્તુ છે.

યોગી—આશાવતિ ! ગયાધામ એ મિદ્ધ સ્થાન કહેવાય છે. અનેક મહાત્માઓને આ ક્ષેત્રમાં મિદ્ધિનો ભ્રમ મળ્યો છે. શ્વેત-વહેવને પણ આ ગયાધામમાંજ ધર્મ-ભવનનો લાભ થયો હતો. એ તકળ સિદ્ધ પુરુષોનો આત્મ-પ્રધાસ હજી પણ ગયાભના વિશુદ્ધ પદ્મી વાયુમાં વધી રહ્યો છે. આશાવતી—તે કેવી રીતે પ્રસો ? આસ પ્રધાસ તે વળી એકજ સ્થાનમાં રહી શકે ? તાત્પર્ય સમજાયું નહિ.

યોગી—કસ્તૂરી એક પેટીમાં બંધ કરીને ઘાટા કહાટા પછી ત્યાંથી ખસેડી લેવામાં આવે, તોપણ ઘણા દિવસ સુધી ત્યારે પણ એ પેટી ઉધાડવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તેમાંથી સુગંધીની બહેક મારે છે. એ કેવી રીતે સંભવે છે ? વિશ્વપતિ જગદીશ્વરનો એ કેવો મહિમા ! એના એ કૌશલ્યનું વર્ણન કોનાથી થઈ શકે તેમ છે ? એ એકજ ખેતરમાં ખૂબ ખાતર-પાણી કરીને એકસરખી તજવીજથી લીમટો, આમલી, કેઠી, આંબો, જમરૂખી, બાબુડી એ વગેરે ઝાડો રોપો; તેઓ એકજ જમીનમાં એકજ રસથી પોષાયો છતાં તે દરેકનાં ફળનો સ્વાદ કલ્વો, મીઠો, ખાટો વગેરે જુદો જુદો હોય છે. એ કેમ બને છે તે કોઈથી કહી શકાય તેમ છે ? આ આશાવતિ ! ભગવાન અનંત મહિમાવાન છે, મનુષ્ય એના આગળ છુદ્દ દીટ છે. નાનું શું માછલું શું મહાસમુદ્ર તરીને તેની સીના નક્કી કરી શકશે ? ના, કદાપિ નહિ તો પછી મહાસમુદ્ર કરતાં પણ જગદીશ્વર તો વધારે અનંત છે; તેનો મહિમા કોણ આંધી શકે તેમ છે ? તે કૃપા કરી જેટલો જણાવે તેટલોજ આપણાથી જાણી શકાય. એ માણ પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે કે, જે સ્થળ પર કોઈ મહાત્માએ વપસ્યા કરી સિદ્ધિ મેળવી હોય છે, તે સ્થાન પર હજાર હજાર વરસ વીતી ગયા પછી પણ એ કોઈ એવી જાતની તપસ્યા કરવાના

સાધુના જીવનપરથી સદાગાર શીખવા, અને સદાચારી બન્યા પછી ભજન કરવું, ભગવાનના મહિમાનું શ્રવણ કરવું, કીર્તન કરવું, નામસ્મરણ કરવું, તેની સેવા કરવી, અર્થના ને વંદના કરવી, તેના દાસતરીકે પોતાને ઓળખવું, સખાતરીકે ચિંતન કરવું અને તેના ચરણોમાં આત્મસમર્પણ કરવું—એને ભજન કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે નિષ્ઠા, સત્સંગ અને ભજન કરતાં કરતાં અંતરમાં ભક્તિનો અંકુર ફૂટે છે. જેના અંતરમાં એ ભક્તિનો અંકુર ફૂટે છે, તે ક્ષમાશીલ બને છે, વૃથા વખત ગુમાવતો નથી—અર્થાત્ સદાસર્વદા ભગવાનનાં નામ-સ્મરણ, કીર્તન, શ્રવણ અને મનનમાં વખતનો સદુપયોગ કરે છે. તે વૈરાગી અર્થાત્ વૈરાગ્યયુક્ત અને અહંકારશૂન્ય થાય છે, તથા અત્યંત આશા અને ઉમળકાસહિત પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનના ચરણોમાં તેની રુચિ બંધાય છે; અને તે હરહમેશ ભગવાનના ગુણકીર્તનમાં આસક્ત રહે છે. ભગવાન સર્વ-વ્યાપી છે, તેથી સકળ પદાર્થ અને સર્વ ભૂતપ્રાણી-વિષે તેની પ્રીતિ બંધાય છે.

એ ભક્તિનો હજી માત્ર ફળગો ફૂટે છે અને આ બધા ગુણો હજી તો જન્મે છે, એટલામાં મારા જેવો પડ્ગિપુત્રાચણ દાસજન પોતાને ભક્ત કેમ કરી ઓળખાવી શકે ?

આશાવતી—જી, આપ સંસારને ત્યાગી ઉદસીન થયા છો, તો પછી આપને એ રિપુઓનો ભય શેન હોય ?

વૈષ્ણવ—મા ! મેં ઘરખાર ને સગાંસંબંધીઓનો ત્યાગ કર્યો ખરો, પરંતુ અંતરસ્થ કામક્રોધાદિ રિપુગણનો હજી હું ત્યાગ કરી શક્યો નથી. વળી ઘરખાર ને બંધુબાંધવોનો ત્યાગ કર્યો એટલે આ સંસારનો ત્યાગ થઈ ચૂક્યો, એમ નથી. સંસાર એ કેાઇ ખાસ પદાર્થ નથી. ભગવાનમાં પ્રેમ ન રાખતાં તેણે બનાવેલા પદાર્થોમાંજ પ્રેમ રાખ્યા કર્યો તેનું જ નામ સંસાર. જ્યાંસુધી ઈશ્વરમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ ન બંધાય, ત્યાંસુધી સંસારનો પરિત્યાગ થાય નહિ. ઘરમાં ભજનસાધન કરવામાં બાધા નડવાથી હું નિર્જન સ્થાનમાં એકલો રહ્યો છું. પણ માત્ર તિલક, માળા ઇત્યાદિ વૈષ્ણવનાં સિદ્ધન ધારણ કરવાથી વૈષ્ણવ થવાનું નથી. જે જન અનન્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક ભગવાન વિષ્ણુપર પ્રેમ કરે તેજ વૈષ્ણવ.

આશાવતી—રાધાક્યામ એ એક ભક્તિ કે જે ?
 રાધાક્યામ—રાધાક્યામ, સીતારામ, એ જધામ એક છે.
 પુરુષ છે તેમ પ્રકૃતિ છે. તમે અને તમારી શક્તિ, એમ
 બે જુદાં નામે બોલાય છતાં વસ્તુ તો એકની એક જ છે;
 તેમ આ રાધાક્યામ વગેરે પણ એક જ વસ્તુ છે. અમિ અને
 અમિની દાહક શક્તિ, બને એક જ વસ્તુ છે.

યોગી—આશાવતી ! ગયાધામ એ સિદ્ધ સ્થાન કહે-
 વાય છે. અનેક મહાત્માઓને આ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિનો લાભ
 મળ્યો છે. શ્રીચેતન્યદેવને પણ આ ગયાધામમાં જ ધર્મ-
 ભવનો લાભ થયો હતો. એ સકળ સિદ્ધ પુરુષોનો આમ-
 પ્રધાન હલ પણ ગયાળના વિશુદ્ધ પહોડી વામુમાં વહી રહ્યો છે.

આશાવતી—તે કેવી રીતે પ્રસો ? આસ પ્રધાસ તે
 પછી એક જ સ્થાનમાં રહી શકે ? તાત્પર્ય સમજાવું નહિ.

યોગી—કસ્તૂરી એક પેટીમાં બંધ કરીને ઘોડા દહાડા
 પછી ત્યાંથી ખસેડી લેવામાં આવે, તો પણ ઘણા દિવસ મુખી
 બ્યારે પણ એ પેટી ઉધાડવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે તેમાંથી
 મુગધીની બહુક માટે છે. એ કેવી રીતે સંભવે છે ? વિશ્વપતિ
 જગદીશ્વરનો એ કેવો મહિમા ! એના એ કૌશલ્યનું વર્ણન
 કોનાથી થઈ શકે તેમ છે ? એ એક જ ખેતરમાં ખૂળ ખાતર-
 પાણી કરીને એકસરખી તજવીજથી લીમડો, આમલી, ઠોઠી,
 આંબો, જમરૂખી, જાંબુડી એ વગેરે બાંટો રાખે; તેઓ
 એક જ જમીનમાં એક જ રસથી પોષાય છે તો ફરકનાં
 ફળો સ્વાદ કડવો, મીઠો, ખાટો વગેરે જુદો જુદો હોય
 છે. એ કેમ અને છે તે કોણથી કહી શકાય તેમ છે ? મા
 આશાવતી ! ભગવાન અનંત મહિમાવાન છે, મનુષ્ય એના
 આગળ હુદ્દ છીટ છે. નાનું શું માછલું શું મહાસમુદ્ર તરીને
 તેની સીમા નક્કી કરી શક્યો ? ના, કદાપિ નહિ. તો પછી
 મહાસમુદ્ર કરતા પણ જગદીશ્વર તો વધારે અનંત છે; તેનો
 મહિમા કોણ આંકી શકે તેમ છે ? તે કૃપા કરી જેટલો
 જણાવે તેટલો જ આપણાથી જાણી શકાય. એ મારા પ્રત્યક્ષ
 અનુભવની વાત છે કે, જે સ્થાનપર કોઈ મહાત્માએ તપસ્યા
 કરી સિદ્ધિ મેળવી હોય છે, તે સ્થાનપર હજાર હજાર વરસ
 પીટી ગયા પછી પણ એ કોઈ એવી જાતની તપસ્યા કરવાના

ભાવથી શુદ્ધ મનથી આમન લગાવે, તો તે સિદ્ધ મહાપુરુષની કુંડલિની શક્તિ જાગ્રત થઈ તેને સમાધિસ્થ કરી દે છે, એ તો નિઃસંશય.

આશાવતી—કુંડલિની શક્તિ એટલે શું ?

યોગી—યોગમાં પ્રવૃત્ત થઈશ ત્યારે તે તું જાણી શકીશ; તથાપિ આટલું કહું છું તે લક્ષમાં લે. ધર્મસાધનના આરંભમાંજ શુરુની કૃપાદૃષ્ટિથી આત્મા મોહનિદ્રામાંથી જાગ્રત થાય છે, અને પોતાના ઘઙ્ગાથી દેહની શુદ્ધ કરવા માટે શુરુદત્ત મહાશક્તિનો શરીરપર પ્રયોગ કરે છે. તેનાથી શરીરમાં એક અપૂર્વ વિદ્યુતશક્તિનો પ્રવાહ વહેવા માંડે છે. મેરુદંડ એ તેનો માર્ગ છે, મસ્તિષ્ક એ તેનું ગમ્યસ્થાન છે. ઇલા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા એ નાડીત્રય તે વિદ્યુતશક્તિના સંચાલન મારેનાં હો-ડાં છે. એ વિદ્યુતશક્તિનો પ્રવાહ જેમ જેમ શરીરમાં સંચરે છે, તેમ તેમ શરીર શુદ્ધ બનતું જાય છે. એટલા માટે એ ક્રિયાને ભૂતશુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. યોગસાધન કરવું હોય તો આમનશુદ્ધિ, ભૂતશુદ્ધિ અને પ્રાણાયામ—એ ત્રણની ખાસ આવશ્યકતા છે.

આશાવતી—પ્રભો ! આ પહેલાં હું સાધુજનોની ચળવળનું માહાત્મ્ય કંઈ સમજતી નહોતી. પણ હવે જોઈ શકું છું કે, માગ જેવી પાપિણી માટે તો એ મહાઔષધ સમાન છે. વખતોવખત મારું મન ખિન્ન અને નિરુત્સાહ એટલે ડગી બગાડતું કે ભગવાનના નામસ્મરણ માટે પણ ઉત્સાહ રહેતો નહિ ને આંતરમા ઘોર જડતા વધી જતી. એ સમયે મારી અવસ્થા ખરેખર શે અનીય થઈ પડતી—હજારતું થે નાંદ અને રડતું થે નાંદ—એવો તીવ્ર અંતઃક્રોધ ઉત્પન્ન થતો. એવે વખતે કેટલીક વાર તો આનંદભૂત્યા કરી દેવાનું મન થઈ જતું, પણ પાપના બલથીજ તેમ કરતી અટકી જતી એ અંતઃક્રોધના ક્રોધથી ભરી શકતી નાંદ પણ અવસ્થાને આપતી તથા બાવ જીવી ચળવળ પ્રદર્શ કરી છે ત્યારે એ ગંધી પીડા રૂં થઈ નહિ છે. અને ધર્મના પ્રશાંત ભવ તરફ આગ્રહ રાખતો અનુભવ કરતી મનુષ્ય પ્રભો ! જોઈ કે મારું અનુભવવા પામું છું એવો મનુષ્ય પ્રભો !

યોગી—આ આશાવતી ! તારા મનના મનુષ્યને મન બદલ

સંતોષ થયો છે. તને ભાગ્યનની 'ચરણરજ'નું જે માહાત્મ્ય સમજાયું છે તે પસ્થી લાગે છે કે, તારો યોગાભ્યાસનો અમય બહુ પાસે જાયો છે. ત્યાંસુધી : અહંકારનું પ્રાણસ્થ રહે, ત્યાંસુધી સાધુજનની ચરણરજમાં ભક્તિભાવ જાંધાતો નથી. જેની પાસે જતાં હૃદયમાં રહેલો ધર્મભાવ બમત થાય, ભગવાનનું નામ જીભ થકી પોતાની મેળે નીકળવા માંડે, અને પાપજીવિ શરમાઈને પત્તાયન કરી જાય, તેજ અર્થ સાધુ. તેની ચરણરજથી પણ ફાયદો થાય છે. કેવળ સાધુની ચરણરજનોજ આવો પ્રતાપ છે. પ્રત્યેક નરનારીમાં પણ જેજ દીનાનાથ દીનબંધુ પ્રભુ બિરાજમાન હોવાથી પ્રત્યેક નરનારી એકેકું દેવમંદિર છે. જેના અંતરમાં દેવભક્તિ હોય છે, તે દેવમંદિર દરેકે પડતાંજ તેને હંડવત્ પ્રણામ કરવા મંડી પડે છે, ને એક વારના પ્રણામથી તેને સંતોષ નથી થતો; એટલે તે વારંવાર હંડવત્ પ્રણામ કરે છે. આશાવતી! એ પ્રણામનું માહાત્મ્ય સમજ્યા વગર કાંઈને શુરની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી; અને તેથી તેના ધર્મજીવનની શરૂઆત પણ થતી નથી.

આશાવતી—શું શુર ન મળે એટલે ધર્મજીવનનો લાભ પણ ન મળે ?

યોગી—ના, શુર ન મળે તો ધર્મનો લાભ પણ ન મળે. કે, ખ, શીખવામાં શુરનું પ્રયોજન રહે છે. ગણિત, ભૂગોળ, જ્યોતિષ વગેરે શીખવામાં પણ શુરનું પ્રયોજન રહે છે. ખેતી કે વાણિજ્ય શીખવામાં પણ શુરની જરૂર પડે છે. શંકવા વગેરે ધંકામ શીખવામાં પણ શુરની આવશ્યકતા રહે છે, તોપણી કેવળ ધર્મના શિક્ષણમાં શુરનું પ્રયોજન ન હોય, એ કથન કરનાં વધારે આશ્ચર્યજનક કથન બીજું શું હોય ? કદાચને કદીય કે, ધર્મ તો મારા પાતામાં રહેલો છે, તોપણી ને કોની પાસે શીખવાનો રહ્યો ? તો કે, ખ હંન્યાદિ શીખવાનું વિષયો વાન્ય કે સાંજગ્યા એટલે બધું શીખઈ જાય, એના મટે બીજાની પુરામગ શામારે કંઈ ? જ મલે મ, પડે મ, અને ધનુષ્યમા રામે મટેના મે રહે નહિ છે તે નેન મટે વેદ મે વોના રાખ્ય શામારે મળુ જેને પાઈની ગરબ લેને છે તે

પાપડો ને કોદાળો લઈને ફૂલો કે તળાવ ખોદવા નથી
 ખેસતો, પણ જ્યાં જળાશય હોય છે ત્યાં જઈને પાણી પી
 લે છે; તેવીજ રીતે જો જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન પોતે ગુરુશક્તિ
 રૂપે ભૂતપદાર્થ માત્રમાં વિરાજી રહ્યો છે. જે સ્થાનેથી
 જેવો પ્રકાશ મળી આવે, તે ઠેકાણેથી તેવો પ્રકાશ ઝીલી
 લેવો ચાને તે જ્ઞાનનું શિક્ષણ મેળવી લેવું. જે ઠેકાણે
 પ્રેમભક્તિ, વિશ્વાસ, પવિત્રતા વગેરે ધર્મરૂપે પ્રકાશતાં હોય,
 તે ઠેકાણેથી તે શ્રદ્ધા કરી લેવાં જોઈએ. ધર્મ એ કંઈ
 એકાદી પ્રણાલી નથી, મત નથી, દલ કે સંપ્રદાય નથી.
 ભગવાન પોતેજ ધર્મ છે. તે પરાશક્તિ ભગવતી વિશ્વ-
 જનની પોતેજ ધર્મ છે. ધર્મ એ એક શબ્દ નથી, પણ શક્તિ
 છે. ધર્મ એ એક મત નથી, પણ અનુભવનો વિષય છે. એ
 પરાશક્તિને જે કોઈ દર્શાવી આપે તેજ ગુરુ. જે વિષયનું
 જે શિક્ષણ આપે, તે તે વિષયનો ગુરુ. બધાને ચરણે નમી
 તેમની ચરણરજ લેતાં લેતાં અહંકારનો નાશ થઈ હૃદય
 વિનીત બને છે. હૃદય એ રીતે વિનીત બન્યા વગર ગુરુનો
 દર્શન પમાતાં નથી.

આશાવતી—પોતે પોતાની મેળે ઈશ્વરનામનું રટણ
 કરવાથી શું ધર્મલાભ ન થાય ?

ચોગી—શામાટે નહિ ? પણ તરસથી પ્રાણ સુકાતા
 હોય, પાસે સ્વચ્છ જળાશય હોય, છતાં તેમાંથી પાણી ન
 પીતાં જળાશય ખોદીને પાણી પીવું, એ કાર્ય જેવું બુદ્ધિ-
 યુક્ત કહેવાય તેવું એ કાર્ય સમજવું. વળી ઈશ્વરનું નામ
 એ ‘ઈ-શ-વ-ર’ એવા અક્ષરોજ નથી, પણ ખુદ ઈશ્વર
 પોતેજ એ નામ છે. જેમ તે પણ શક્તિ છે, તેમ નામ પણ
 શક્તિ છે. આપણે જે નામસ્મરણ કરીએ, તેમાં જો શક્તિ
 ન હોય, નામના સ્મરણથી જો પ્રેમ, ભક્તિ ને પવિત્રતાનો
 અંતરમાં અનુભવ ન થાય, તો તે નામ ઈશ્વરનું નામ નથી,
 પણ કેટલાક અક્ષરોનો સમૂહમાત્ર છે.

આશાવતી—વખત આવ્યો નથી, એમ કહેવાની શી
 મતલબ ?

ચોગી—જેડું નો બી એર્યા પછી ધાન્ય પાકે નહિ ત્યાં-
 સુધી તેની રાહ જોયા કરે છે, પક્ષી ઇંડું તો તરત મૂકે

છે, પણ યોગ્ય સમય પહેલાં તે ફરતું નથી. કવણતે ફરે
તો તે કાચું પડે છે. તેવીજ રીતે જેના હૃદયમાં ધર્મને માટે
વ્યાકુળતા વ્યાપી રહેતી નથી, અને જેનો અલંકાર નહિ થયો
હોતો નથી, તેને ધર્મનો ઉપદેશ આપવાથી કિતને બદલે
અહિત થાય છે.

જતાં જતાં આશાવર્તીએ પદ્માડની તળેટીમાં એક મુંઠર
આશ્રમ દીડા. તે જોઈ એ બોલી “અહા! કેવું મુંઠર!
કેવું રમ્ય આ નિર્જન સ્થાન! પણ આ આશ્રમનો વાસી ક્યાં?

ચોગી—મા! એ દુઃખની વાત પૂછજા મા, આ
સિંદૂરિયો પર્યટ જણાય છે તેની પાસે જોશીને જે
મદાપુરુષ તપસ્વી કરતો હતો, તેના તપનો પ્રભાવ આદે
મેર દેવાયો હતો. તેવામાં એક જમીનદાર એક મુકદમામાં
ફસાઈ પડતાં તે સાધુનું સરણ શોધતો આવ્યો. સાધુજને
વિનય કરી કરીને ટહુકે, હું એ વાતમાં કંઈજ સહાય
કરી શકું તેમ નથી, મારી ગુંજાય નથી; પણ જમીનદારને
એથી સંતોષ થઈ ગયો નહિ અને તે ફરી ફરી ને આજીજી
કરવા લાગ્યો. સાધુ દયાળુ હૃદયના હતા, એટલે તેમનું હલ
પીગળ્યું અને એક લુલ્લીપત્ર લઈને તેમણે તે જમીનદારને
આપ્યું. પછી દેવસંજોગે એ મુકદમામાં તે જમીનદાર ફાળ્યો
એટલે તો પછી એ સાધુ મહાત્માપર તેનો હલ બકિતભાવ
ભર્યો. પુણજ ધન ખચીને તેણે આ રાજમહેલ સરખો
આશ્રમ બંધાવી આપ્યો અને અતિથિસેવામાટે પાસેજ
એક અતિથિશાળા પણ બંધાવી આપી. વળી દેવસેવા તથા
અતિથિસેવાનિમિત્તે એક પરગણું પણ તેણે લખી આપ્યું.
કેટલાક દહાડા તો બારે મામમુમથી આશ્રમનું કામ ચાલવા
લાગ્યું. જેની વ્યવસ્થામાં સાધુની તપસ્વી અનેક પ્રભાણમાં
થઈ ગઈ. તે પછી થોડા દહાડા રહીને બીજા એક જમીન-
દારે આ સાધુજને મળેલા પરગણાનો કેટલોક ભાગ બળા-
તારે પડાવી લીધો; એટલે તે બાબત અદાલતમાં દાવો
નોંધાયો ને તેનું કામ ચાલવા લાગ્યું. એટલે તો પછી
પૂછવુંજ શું? સાધુ મહાત્માની દેવસેવા, અતિથિસેવા, સાધન
ભજન સૌ સૌને ઠેકાણે રહ્યા, યાને લુપ્તપ્રાય થઈ ગયાં.
બરાબર દસ વાગ્યે કેસનાં કાગળિયાં લઈને સાધુ મહાત્માને

કચેરીમાં દોડવું પડતું. એ રીતે સાધુ મહાત્માની સવારી
 કચેરીમાં રોજ ને રોજ હાજર રહેતી જોઈને ધીમે ધીમે
 ખીલત લોકો તેમની સાળપત્રી કરાવવા લાગ્યા. એમ કરતાં
 કરતાં તો સાધુજીનાં રહ્યાં મઝાં ધર્મકર્મ પણ ઉડી ગયા,
 અને તેઓ એક પક્ષા મુકદમાળાજ બની ગયા. પરંતુ
 આશાવતિ ! ગમે તેમ પણ, તપસ્યાનું ફળ સંપૂર્ણ નષ્ટ થઈ
 જતું નથી. એક રાત્રે સાધુજીના મનમાં ઓઝાંતું રૂઝું
 આવ્યું કે “આ હું શું કરી રહ્યો છું ? હાય ! હાય ! શું
 આટલાજ માટે હું સંસારનો ત્યાગ કરીને અહીં આવ્યો
 છું ? છિઃ છિઃ ! ધિક્કાર છે મને ! ધિક્કાર છે ! અરે ! એ
 લોભ ! અરે એ લાલચ ! તમે જોએ મારો સર્વનાશ કરી
 નાખ્યો છે ! જાઓ, હઠો, દૂર હઠો ! હવે નહિ, બસ નહિ,
 જય ગુરો ! જય ગુરો ! પ્રભો ! રક્ષા કર ! મારી રક્ષા કર !”
 એમ કહેતાકે તેણે એ રાત્રે વખતેજ કાશીજીની દિશામાં
 એકીસાસે દોટ મૂકી. એ રીતે ભૂખે પેટે ને વગર નિદ્રાએ
 દોડતો ને દોડતો તે કાશીજી પાસેના કેાઈ એક ગામમાં
 પોતાના ગુરુચરણમાં ઉપાર્થેયત થઈ ગયો. પોતાના શિષ્યને
 આવી ઉન્મત્ત અવસ્થામાં આવેલો જોઈને ગુરુજીનું હૃદય
 ધવાઈ ગયું. તરતજ તેમણે તેને ખોળામાં લઈ લીધો અને
 આલિંગન કરતાં કરતાં પૂછ્યું “ખેટા રામદાસ ! તારી આવી
 દુસ્વસ્થા થવાનું શું કારણ ?” ગુરુના સસ્નેહ આલિંગનથી
 એક પ્રકારની શાંતિ પ્રાપ્ત કરીને સ્વસ્થ થયેલા તે રામદાસ
 ખાવાએ પોતાની વીતક વાત અથથી ઇતિ સુધી ગુરુજીને
 કહી સંભળાવી. શેષની આ અધોગતિની વાત સાંભળીને
 ગુરુજી ખેલ્યા “ખેટા ! તું નાસીને અહીં આવ્યો છું, તે
 બહુ સાફ કયું છે. હવે ફરીને તે ઠેકાણે જતોજ નહિ,
 અહીંજ રહેજ.” તે મુજબ રામદાસ ખાવાજીએ થોડાક
 દહાડા ગુરુના ચરણો આગળ રહીને થોડીક શક્તિ પાછી
 મેળવી લીધી. ત્યારબાદ તેઓ ગંગાકાંઠે એક નિર્જન સ્થાનમાં
 રહી તપસ્યા કરવા લાગ્યા. આ વખત તે કૃતકાર્ય થયા. કારણ
 જ્યાંસુધી ઇષ્ટદેવતાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં નથી, ત્યાંસુધી હૃદયની
 ઇચ્છા છિન્ન થતી નથી અને સંશય નષ્ટ થતો નથી; તથા
 વિશ્વાસ, ભક્તિ, પ્રેમ અને પવિત્રતા પોતાનું હૃદયધન બની

જતું નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

નિયમે દુરયમધિસ્તદ્યમે સર્વં સંજ્ઞાતઃ ।

સૌયગ્તે વાસ્ય વર્માણે સર્વિમન રંદે વાગે ॥

મતલબ કે, એક એક વાર પણ હંદોરનાં ફોન પામ્યા પછી અવિધાય કે અંશવનાં તેને રસમાં મળેનાં થઈ શકતો નથી. ધર્મ જે ધીમું કંઈજ નથી, કંપર પોતેજ ધર્મ છે. જે દુરયમાં તે પ્રકાશમાન થાય છે, તેજ દુરયમાં ધર્મનો વિકાસ થાય છે. કેમ, જ્ઞાન, પરિત્રા, સત્ય, દયા, ન્યાય—જે તો જ્યાં ધર્મતરુનાં ફળ છે, મુદ્દ તરુ નથી. પરમેશ્વરનો પ્રકાશ જે દુરયમાં ફેરમાં ન થાય, તો જે જ્યાં લક્ષણોનો પણ પ્રકાશ થતો નથી. બીજાના ઉપદેશથી કે સમાજના દરથી, તે કલ્પવૃક્ષથી કે યશસ્વતીથી થતું ધર્મોચ્ચલ સ્થાપી રહી શકતું નથી. કાલુ આશુ' જતાં કાલુ પણ આશુ' જાય છે. રામદાસ બાવાજીના અંતરમાં આ વાત હવે સોંસરી ઉતરી ગઈ હતી. તેથી આ વખત તેમણે જે—ચાર બાલકિયા કરીને પોતાની જાતને દમાવા રીધી નહિ; પણ અનેક પરિસ્થિતિ કરીને પણ આખરે તો દુરયક્ષેત્રમાં તેમણે ધર્મતરુનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું. આ આશાવતિ ! ત્યાંમુખી ધર્મરશ્મિ'નો લાભ મળે નહિ, ત્યાંમુખી સાધક ખીજા કશાયથી નિઃસંશય થઈ શકેના નથી, અને ત્યાંમુખી જોતું પતન થઈ જવાની પણ વિશ્લેષ સંભાવના ખરી. વિશેષમાં અહંકારનો બિલકુલ વિનાશ ન થાય ત્યાંમુખી પુનઃ પુનઃ પતનનો સંભાવના રહે છે.

આશાવતી—પિતાજી ! આ આશમવાસી સાધુ મહાત્માની કંઈની સાંભળીને તો મારા ગ્રાણુ કમકમી ઉડ્યા છે. આવા મહાપુરુષની પણ જે આવી અધોગતિ થાય, તો પછી મારા સરખી પાપિણીની તો શી ગતિ થાય, તેનોજ વિચાર મનમાં ઘોળાયા કરે છે.

આશાવતી—ધર્મરશ્મિ'નવિના મનના સંશયો દોડે નહિ. કોઈ કહે છે કે, તે સાકાર છે, ને કોઈ વળી કહે છે કે તે નિરાકાર છે. એ વાતનો નિર્ણય પ્રથમ થઈ જવો જોઈએ; તે શી રીતે થાય ?

ચોગી—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, તે નિરાકાર છે, તેમ

સાકાર પણ છે. આ વિશ્વ બ્રહ્માંડ જેવું કશુંય નહોતું. પરબ્રહ્મે પોતાની શક્તિદ્વારા આ અખિલ બ્રહ્માંડ રચ્યું છે. સૃષ્ટિ પદાર્થ—જડ અને ચેતન—એવા બે પ્રકારના છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને વ્યોમ અર્થાત્ આકાશ—એ બધા પદાર્થો, તેમજ તેમના યોગવડે જે જે પદાર્થ થયેલા છે, તે બધાય જડ છે. કીટ, પતંગ, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય—એ ચેતનપદાર્થ છે. સૃષ્ટિકર્તા પોતે એ બંને પ્રકારના પદાર્થથી સ્વતંત્ર છે. તેણે સૃષ્ટિ રચી છે; કિંતુ પોતે તેથી સ્વતંત્ર છે. કોઈની સાથે તેની તુલના થાય તેમ નથી, એટલા માટે તે નિરાકાર છે. નિરાકાર એટલે શૂન્ય નહિ, હોં કે! તે સમ્યક્દાનંદ છે. તેને રૂપ છે, પણ તે રૂપ નિત્ય આગર શાશ્વતરૂપ છે, તે રૂપ સમ્યક્દાનંદમય છે. જ્ઞાનમંથ્રે કે ભક્તિચક્ષુ ખુલે તોજ પરમેશ્વરના એ નિત્ય અથવા શાશ્વત રૂપનાં દર્શન કરી શકાય. જ્યાંસુધી એના નિત્ય રૂપનાં દર્શન ન થાય, ત્યાંસુધી તેને સાકાર કે નિરાકાર જે કંઈ કહો, તે માત્ર તમારા મનની કલ્પનાજ કે પછી કોઈને મુખે સાંભળેલીજ વાત છે. ભક્ત ને સાધકજનો લાંબા વખતથી ભગવાનનાં દર્શન કરીને અપાર આનંદનો લોભ કરતા આવે છે. એ રૂપમાધુરી એક વાર જેના જેવામાં આવે છે, તે પછી એ કદાપિ ભૂલી જઈ શકતો નથી. બગીચાનો માલીક બાગમાં આવતાં બગીચાનો માળી જેમ દૂર હડી જઈ અદબપૂર્વક ઉભો રહે છે, તેજ મુજબ દીનબંધુ પરમેશ્વર હૃદયરૂપી બગીચામાં હાજર થતાં, અહંકારમાળી દૂર હડી જઈ આવે હાથ જોડીને ઉભો રહે છે. માળીને મોઢે તો એજ વચનો શોભે કે “પ્રભો! હું આપનો તાબેદાર ગુલામ છું.” પ્રભુજનું આગમન થતાં અંતરનો માળી (અહંકાર) જ્યારે વંદના કરે છે યાને નમ્યું આપે છે, ત્યારે શરીરનાં રામ ભક્તિભાવથી બાંધ થઈને પ્રભુનું સ્તવન કરે છે, અને નેત્રો તેના ચરણો પાળાળે છે.

આશાવતી—પ્રભો! દાસી ઉપર આપે બહુજ દુપા કરી છે. હવે ધર્મનાં એ સકળ મૂઠ તત્ત્વોનો બોધ આપવાની એક વધુ દુપા કરશો?

ગેાળી—મા! ધર્મનાં મૂઠ તત્ત્વ તને હું નહિ કહું.

જે કૃપા તો યોગિની માતાનાં દર્શન સિદ્ધ થયે ત્યારેજ તને તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થયે. મેં તને જે જે કહ્યું છે તે તો બહુજ વિવિધ ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. ધર્મનો કંઈ વાતનો કે મતસંપ્રદાયનો વિષય નથી; જે તો પ્રત્યક્ષાનુભૂતિનો વિષય છે.

તે પછી યોગીવર એક દહાડો આશાવતીને લઈને એક પહાડવાસી મહાપુરુષના આશ્રમમાં જઈ ચઢ્યા. તેમને આવેલાં જોઈને એક સેવકે આ નવા આગતુકે મહેમાનોના લોજન માટે નરમાંસ લાવીને હાજર કર્યું. તે જોઈને આપણા આ મહેમાનો શંકાનિવારણ માટે મહાત્માઓ પાસે ગયાં, અને તેમને પ્રણામ કરીને જિજ્ઞાસા કરી:—

યોગી—હા મહારાજ! આવી જાતની વસ્તુનો આહાર કરવો એ શું ધર્મનું અંગ છે?

મહાપુરુષ—ના મહારાજ! ધર્મ એક છે, અને ગમ્ય પથ થાને અંતિમ લક્ષ્યસ્થાન પણ એક છે. લોકોની રુચિ અનુસાર જુદા જુદા મત અને જુદા જુદા પંથો છે. જે જન જે પંથે જાય છે, તે પંથને અનુરૂપ તેનો આહાર-વ્યવહાર રહે છે. કોઈ પંથ અગર માર્ગમાં અન્નશાકાદિ વિવિધ શ્રાદ્ધ વસ્તુઓ આહારમાટે મળી શકે છે, ત્યારે કોઈ માર્ગે માંસ વગર બીજું કંઈજ મળી શકતું નથી. ગમ્ય અથવા લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી ગયા પછી લેહસાન રહી શકતું નથી, જુઓ, અમે ચારે જણ પહેલાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર મર્ગે ચાલતા હતા. એક જણ રામાનંદી, બીજો નાનકપંથી; ત્રીજો કાપાલિક અને દુર્ગ અધોરી હોનો. પહેલાં અમારી વચ્ચે સુરક્ષ મેળ નહોતો; એટલુંજ નહિ પણ સામો ઘેર વિરોધ હોનો. એમ ચાલતાં ચાલતાં અમે જ્યારે ગમ્યસ્થાન અર્થાત્ અમારે સાથે ઘેર પહોંચ્યા, ત્યારે અમે ચારે જણે આલેખ-પૂર્વક જોયું કે અમે ચારે જણ એકજ સ્થાનપર આવી રહ્યા છીએ. અમારી સઘળી બિજાગા ચાલી ગઈ છે, અને અમે એકજ ધરમાં એકજ વસ્તુને એકજ ભાવે જોઈએ છીએ અને એકજ રસ્તે ચાલીએ છીએ. લેહસાનથી દૃઢપમાં જે હોયશો. અનુભવ કરતા હતા, તે હોયશ હવે રહ્યા નથી. એટલા દહાડા અમે ગમ્યસ્થાનકે નહોતા પહોંચ્યા, તેટલો દહાડોજ મત

લોહ, ઠળલોહ અને સંપ્રદાયની વિવિધતા હતી. અર્થાત્ મતલોહની સાથેજ આહારવિહાર વગેરે સકળ ખાખતોની ભિન્નતા રહી શકે છે; મતલોહ ટળી જતાં ભિન્નતા પણ આપોઆપ ટળી જાય છે.

ચોગી--આપના ઉપદેશથી અમે અત્યંત ઉપકૃત થયા છીએ. હવે આજ્ઞા હોય તો અમે વિદાય લઈએ.

તે પછી ચોગીવર આશાવતીને લઈને વારાણસીધામમાં પહોંચ્યા, એટલે આશાવતીએ કૃતજ્ઞતાપૂર્ણ હૃદયથી ચોગીવર સમક્ષ નિવેદન કર્યું કે—

આશાવતી--પ્રભો ! આપની કૃપાથી આ પુણ્ય તીર્થ કાશીજીનાં દર્શન કરીને હું કૃતાર્થ થઈ છું. પ્રાતઃકાળથી માંડીને સમસ્ત દિન કેવળ ધર્મનુંજ અનુષ્ઠાન થતું જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. તે જોઈને તો પથ્થર જેવા કંઠણ હૃદયમાં પણ ધર્મનો અંકુર ફૂટે. પણ હું જ્યારે દેશમાં હતી, ત્યારે તો સાંભળ્યું હતું કે કાશીમાં અનેક દુષ્ટ લોકો વસે છે; સ્વદેશમાં નાના પ્રકારનાં કુકર્મો કરીને પછી કાશીમાં આવીને તેઓ યથેચ્છાચારપૂર્વક કાશીમાં અડંગા નાખે છે. પણ એવા દુષ્ટ લોકો મને તો ક્યાંય જણાયા નહિ.

ચોગી--મા આશાવતિ ! વારાણસી એ પુણ્ય ક્ષેત્ર છે, એમાં તો સંદેહ નહિજ. જે સ્થાન પર ભગવદ્ભક્ત સાધુજનો વાસ કરતા હોય, તે સ્થાનજ ખરૂં તીર્થ છે. કાશીમાં એવા અનેક મહાપુરુષો છે, કાશીમાં અનેક દુર્ગનો આવીને વસે છે; તેમ સાધુજનો અને ધર્માર્થી લોકો પણ વસે છે. જ્યાં જ્યાં મનુષ્યનો વાસ ત્યાં ત્યાં બધેજ સારામાઠા લોકો જોવામાં આવે છે. જેઓ સારાં હોય છે તેઓ સારાંને ખોળી કાઢીને તેમની સાથે હોજે મળે છે. મધમાખો હોય છે તે પુષ્પનું મધજ ખેળે છે; ત્યારે મેહુ ખાનારી માખીઓ દુર્ગંધવાળા મળપ્રતિજ દોડે છે. વિશ્વ-સૃષ્ટાના વિશ્વકાર્યમાં ઉંડા ઉતરીને તપાસી જોશે તો અવાદ્ બની જવાશે. એક ઠેકાણે ખેતરમાં વિવિધ વૃક્ષવૃક્ષતા રોપવામાં આવે તો તેઓ એકજ જાતની ગરમી, એકજ જાતનો પ્રકાશ વગેરેથી વધીને ફાલે ફૂલે છે; પરંતુ શેરડીમાં મિષ્ટરસ, લિંબુમાં ખાટો, લીમડામાં કડવો અને મરચાંમાં તીખો રસ પ્રવેશ

કરે છે; તેથી જ રીને લાલ ફૂલમાં લાલ રંગ. કાળા ફૂલમાં કાળો રંગ, પીળા ફૂલમાંથી પીળો રંગ પ્રવેશ કરીને મળે છે. જેની સગે જે મળે તેની સાથે જ તે બર્ગો બાધ, જે તો કુદરતનો કાનુન છે; તેથી જ ખરાબ લોકો તારા હીકામાં આવ્યા નહિ. ચાલ, હવે આપણે માતાજીનાં દર્શન કરવા જઈએ.

આશાવતી—માતાજી કોણ? તેજો ક્યાં આગળ રહે છે? અહા! ગર્હ કાલે બારકરાનંદ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાથી બહુજ આનંદ પ્રાપ્ત થયો. કેવા સદાનંદ પુરુષ! સ્વભાવ પણ બાળકના જેવો; અને પવિત્રતાની તો બાજે પ્રતિભૂતિ જ!

ચોખી—આ માતાજી જો એક મહારાષ્ટ્ર દેશની પંડિતા ચોખિની છે. કાશીના રોશન નાલક જે કોટ દેખાય છે, તેની ઉત્તરે વરુણ-ગંગાના સંગમ પાસે એક એકાંત આશ્રમમાં માતાજીનો વાસ છે. ચાલ, ત્યાં આપણે જઈએ. (રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં થોડેક દૂર ગયા બાદ) મા' આશાવતિ! ગંગાજીની ઉત્તર દિશામાં નજર કર, ત્યાં પેલો જે આશ્રમ જણાય છે, તેજ એ માતાજીનો આશ્રમ. ચાલ, વરુણ પાર થઇને તે આશ્રમમાં જઈએ.

આશાવતી—આ નાવડીવાળો પાર ઉતારવાના પૈસા તો લેનાં નથી. તો પછી કોનો ગૃહસંસાર શી રીતે ચાલતો હશે?

ચોખી—મા! ઉતારવાના પૈસા તો લે છે. પણ દક્ષીર, વૈષ્ણવ, હંડી, સ્વંચાસી આદિ બિશુક જનો પાસેથી તે પૈસા લેનાં નથી. આપણો ભારતદેશ આટલી કુદંશાને પ્રાપ્ત થયો છે; રાજ, શેઠ ને દરિદ્રતાથી દેશભરમાં કાલાકાર મચી રહ્યો છે; તથાપિ પ્રાણુસમા ધર્મને તે છાંડી શકતો નથી. આજે પણ મુદિ મુદિ બિશા મેળવી હબરો લોકો પોતાનો જીવન નિર્વાહ ચલાવે છે. સાંભળ્યું છે કે, અંગ્રેજ લોકો આ મુદિબિશાદાનને અત્રબ્યતા કહી વગોવે છે; કિંતુ એ પણ સાંભળ્યું છે કે, એમના મત મુજબની આ અસબ્ય રીતિના અભાવે અંગ્રેજોના પાટનગર લંડનમાંજ દશ હજાર કરતાં પણ અધિક દુઃખી નિરાધાર લોકો રસ્તે રસ્તે રાતદિવસ આથડે છે. સોંપાં રીતે ક્યા ન કરવાથી લોકો નહોતર થઇ જાય છે. ત્યાં લોકો લેમા મળી એક ઉધગણું કરે છે અને દુઃખીઓને માટે આશ્રયસ્થાનો (કાર્યગૃહો) સ્થાપે છે, અને

કોઈ દુઃખી માગવા આવે તો કહે છે કે 'જાત આશ્રયસ્થાન માં.' પરંતુ આશ્રયસ્થાનના કામદારોના હૃદયહીન વ્યવહાર ને લીધે દુઃખી લોકોને ત્યાં જવાનું પસંદ પડતું નથી. પરિણામે જીજ્ઞાસુ કોઈ પ્રકારના આશ્રયને અભાવે તેઓ મવાલી જાની ગલીકુચીઓમાં દોંગાઈનાં કામો કરવામાં પોતાનો વખત ગાળે છે—અર્થાત્ એ જાતની રીતથી લોકોનાં અંતર દયા-શૂન્ય થઈ જાય છે, અને દુઃખી લોકો નિરાધાર રહે છે. આંખું છતાં પણ ફૂંટ થાય તેમાં દાન આપવું એ સભ્યતા, અને સીધે સીધું પોતાને હાથે મુઠિદાનદારા દુઃખીને આશ્રય આપવો એ અસભ્યતા !!! એ દુઃખની વાત કહેવી કેને ? સાંભળે કોણ ? અંગ્રેજો આજે દેશના સભ્યકર્તા હોઈ તેઓ જે તે વાતમાં શુરુ અને આદર્શ મનાય છે. અંગ્રેજ જે કહે તેજ સાચું, વેદવાક્ય ! આ બધી નાવડીઓના માછી (આપણા લોકો) સુધરેલા અને અંગ્રેજી ભણેલા તથા ભરઉનાળામાં પણ કોટ પાટલૂનમાં બફાઈ મરનારાઓની પેઠે અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરતાં શીખ્યા નથી, તેથીજ આપણા જેવાં હજી વગરપૈસે નદી પાર ઉતરે છે. આવ, મા ! આમ ચાલી આવ.

આશાવતી—ઓ મા ! કેવું ધીચ વન ! મનુષ્યનું માથું પણ ફૂટાય. આ રસ્તે એકલાં આવતાં તો મારી હિંમતજ ન ચાલે.

યોગી—કેમ મા ! મનુષ્ય કદાપિ ક્યાંય એકલું હોય છે કે ? જ્યાં જાઓ ત્યાં પ્રભુ તો સાથેનો સાથેજ હોય છે.

આશાવતી—એ વાત તો સાચી; પણ મને તે સર્વ સ્થાને ન જણાય ત્યાંસુધી તો કેવળ મોઢાનીજ વાતને ! એવા પુસ્તકમાંના લખાણમાત્રથી મારી છતી ન ચાલે. એક પાંચ વરસનું છોકરું પણ સાથે હોય તો તો મનમાં બળ રહે; પરંતુ પરમેશ્વર સર્વવ્યાપી કહેવાય છે એટલા પરથીજ અધકારમાં આવા ઝાડોનાં ઝુંડો વચ્ચે ઘડીને જવાની હિંમત ચાલે એવું તો ન બને, માંડે શરીર તો લયલીત બની જાય. હા, સાથે એકાદ દીવો હોય તો લય ઓછો થાય ખરો. અર્થાત્ 'પરમેશ્વર છે' એમ મોઢે બોલવું કે ન બોલવું એ સ-ખુ છે.

યોગી—મા આશાવાત ! તે કહા તે સાચી વાત છે. પરમેશ્વરમાં એવી જાતનાં ૬૬ વિશ્વાસ જાગ્યા વગર જે લોકો ધર્મ ધર્મ કહી હા હો કરતાં ફરે છે, તેમના આચાર-

ધી તો ઉલટી જગનમાં નાસ્તિકતા વધે છે. કારણ કે વ્યક્તિ મોઢે પરમેશ્વર પરમેશ્વર કરે છે, પણ આચરણમાં નાસ્તિકતા દાખવે છે—આને 'મુખમે' સમ જોઈ જમત્ર મે' છુરી'ના જેવું' વર્તન થવાવે છે. આથી જીવાણીને બેઠને લોકો માની લે છે કે, 'ધર્મ' 'ધર્મ' કરીને જે લોક 'પાલમેલ' કરતા ફરે છે, તેઓ ઢોંગી છે—પૂતારા છે.

આશાવતી—લોકોનું જે કહેવું તો વધારે પડતું છે. કથનની સાથે આચરણનો મેળ ખાતો ન જણાય કે તરતજ તેઓ ઢોંગી થઈ જયા, જીમ તો નજ કહેવાય. જે વ્યક્તિ ફરકે બાબતમાં કથન અને કાર્યની જોડવાકપતા કરી શકતી નથી, છતાં તેમ કરવાને યત્ન કરી રહી હોય છે, તે વ્યક્તિને ઢોંગી નજ કહેવાય. જે જન બહુયા અને સાંમળ્યા છતાં તે મુજબ આલવાની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન નહિ કરતાં કુડ-કપટમાં મંડ્યો રહે તેજ ઢોંગી, પૂતારો વગેરે કહેવાય. તેને હાથે સકેળ વાતનાં પાપ થવાનાં સંભવ ખરો.

ચોગી—સાચું, મા ! સાચું ! ઠીક કહ્યું તે. આ આખો તો આશ્રમ જો, આ ક્યારીની ધાર પર રહીને આવ.

આશાવતી—(માણના ચરણો પકડીને) મા ! આજે મારું સુખભાત ઉઠ્યું છે, આજે મારો જન્મ સાર્થક થયો છે. અનેક દિવસની મારી આશા હાથ ! આજે પૂર્ણ થઈ છે.

માણ—કેમ મા ! આટલી બધી 'દીનતા' શેને ? ભક્તિ-પૂર્ણ હૃદયે 'ભગવાનનું' નામસ્મરણ કર. બધીજ આશા તારી પૂર્ણ થયે. ત્યાંસુધી ભગવદ્વચારવિંદના 'મુધારસનો' સ્વાદ મળ્યો નથી, ત્યાંસુધીજ વિષયતૃષ્ણા મટતી નથી અને વિષયતૃષ્ણા મટે નહિ ત્યાંસુધી મનુષ્યથી મુખદુઃખ કે રોગચોક્કના પંજમાંથી મુક્ત થવાતું નથી. શ્રવિજનોએ કહ્યુંજ છે કે મૃમૈવ સુસં નાસ્તે સુલમસ્તિ । અનંતમાંજ સુખ છે, અસ્પમાં નથી. તો જો, મા ! પરમેશ્વરજ અનંત છે, 'બીજી' બધુંજ અલ્પ છે. જો અનંતને ન પમાય ત્યાંસુધી આશાતું નિવારણ ચાય શી રીતે ? બચપણમાંથીજ આપણને 'મોટી મોટી વસ્તુ બહુ' ગમે છે. દેવગ મોટી વસ્તુજ ગમે છે, જોમ નહિ; પરંતુ સુંદર ગમે છે, મંગળ ગમે છે, સુરાતન ગમે છે, રનેહાળ ગમે છે. જો બધી વસ્તુ ત્યાંસુધી ન મળે

ત્યાંસુધી આશા મટતી નથી. અને સંસાર અરણ્યમાં દોડા-દોડી કરી અકળાતાં ફૂટાતાં પ્રાણ આપ્યા જાય છે.

યોગી—શાસ્ત્રમાં પણ કહેવાયું છે કે:—

મિચન્તે હૃદયગ્રન્થિદિહ્યન્તે સર્વ સંશયઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टે परावरे ॥

અર્થાત્ પરથી પણ પર એવા - પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાંજ હૃદયની ગ્રંથિ છેદાઈ જાય છે, સર્વ સંશય ટળી જાય છે, અને કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે.

માણુ—અહા ! શો સુંદર ઉપદેશ ! એના શ્રવણ-માત્રથી અંતરમાં આશાનો સંચાર થઈ જાય. પરમાત્મ-દર્શનથી એવી અવસ્થા થાય છે; તો તો એનાં દર્શન કરવાંજ જોઈએ. વળી એનાં દર્શન થાય નહિ ત્યાંસુધી મન સ્વસ્થ ન બને. વાહ બાબા ! ધન્ય, ધન્ય !

આશાવતી—દર્શન થઈ શકતાં નથી, એજ દુઃખ છે ને !

માણુ—બધુંય ધીરે ધીરે થઈ શકે છે; કશુંય એક દિવસમાં થતું નથી—“એકે દહાડે આંખા ન પાકે.”

આશાવતી—આપના આશ્રમની પશ્ચિમ બાજુમાં એક બંગાળી બાળુ જણાયા તે કોણ છે ?

માણુ—તેઓ અગાઉ વકીલાત કરતા હતા; અત્યારે તે બધું છોડી દઈને તેઓ યિયોસાફિસ્ટ થયેલા છે.

આશાવતી—યિયોસાફી એટલે શું મા ?

માણુ—એ એક અંગ્રેજી શબ્દ છે. મારી પાસે કર્નલ આલ્ફ્રેડ નામનો એક સાહેબ આવ્યો હતો, અને તેણે એક હુલામિયાની મારફત મારી સાથે વાતો કરી હતી. વાતચીત દરમિયાન તે આપણાં હિંદુ શાસ્ત્રોની ખૂબ પ્રશંસા કરતો હતો. સાંભળ્યું છે કે, એ સાહેબે આ બંગાળી બાળુને યોગનું શિક્ષણ આપ્યું છે. યોગશિક્ષા માટે તેમની એક સલા છે, તેને યિયોસાફી કહે છે.

આશાવતી—આપણા બાળુઓ યાને ભણેલા લોકો સાહેબની પાસેથી યોગનું શિક્ષણ કેમ લેતા હશે ? દેશમાં શું યોગીઓનો તોટો છે ?

માણુ—એ કેના જેવી વાત ! તો કે નિર્મળ ગંગા-જળ પીવાનું મૂકી તે જળ કોઈ બાબોચીઆમાં નાખીને

પછી તે ખાંડોચીઆના કાદવવાળું પાણી પીવું એ એટલું મુશ્કેલીનું કાર્ય કહેવાય, તેવુંજ આ પણ કહેવાય. આમ છતાં અભ્યાસે તો વાત એવી થઈ મઈ છે કે, જોગજો ને કંઈ કહે તે બધાય મદાપૂર્વક કાને ધરે છે. અને આ દેશના ચોગીઓ અસહ્ય-અમલી મનાય છે, એટલે પછી તેમનો કાલ તો ક્યાંધોજ લેવા છડે!

આચારવી—મા! સાચુંજ કહો છો. તે દિવસે મલાલ-માં આકાશમંગલાસી બાવાલએ એક બાળુને કહ્યું કે, ખ્યાનદાસ મેં એવું છે કે, વૃદ્ધોને નિદ્રા આવે છે. તે સાંભળતાંજ બાળુ ખૂબ હસી પડ્યો. તે વખતે ત્યાં એક બાળ બાળુ બેઠો હતો, તેણે કહ્યું કે “કેમ બાળુ આપ હસો છો? તે દહાડે એક અમેરિકાના અંગ્રેજ છાપામાં એક જણે લખ્યું હતું કે જાડને ઉંઘ હોય છે; મેં પરીક્ષા કરીને જોયું છે.” એટલે પછી તો પેલો બાળુ બોલી ઉઠ્યો કે “ત્યારે તો બાઈ! એ વાત સાચી!” દેશની આવી દુર્દશામાં જો કોઈ સાહેબ કૃપા કરીને આપણા હિનભાગ્ય ભારતવર્ષની પ્રાચીન કીર્તિકુંજની પ્રશંસા કરે, એ તો બહુજ સારું.

માલ—હાં મા! આ આફકટ સાહેબ દ્વારા ઉપકારનું થાય છે, અગાઉ બાળુ લોકો-એટલે કે શિક્ષિત લોકો આપણાં શાસ્ત્રોની ધૂણા કરી તેમનો અભ્યાસ કરતા નહોતા; પણ આફકટ સાહેબને મોઢે તેમની પ્રશંસા સાંભળતાં હવે અનેક જણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા છે; ને કેટલાક તો ગીતા, રામાયણ કે ભાગવતનો નિત્યપાઠ પણ કરતા થયા છે.

ચોગી—આહા! ભારતનું કલ્યાણ થાઓ, દુર્દશાના દહાડા દૂર થઈ જાઓ; જનનિ જન્મભૂમિ! તારું કલ્યાણ થાઓ!

માલ—શુભાળના છોડવાપર શુભાળનોજ ફેવ થાય, મા આચારવી! તારામાં પણ તારા ગુણોનો પાસ બેઠો છે. જન્મભૂમિની જે આટલી બધી ભક્તિ કરે છે, તેની તું શિષ્યા થઈ છે, તેથીજ તું પોતાને દુઃખથી કહે છે. જન્મભૂમિનાં દુઃખ દૂર કરવા સારું ‘સ્વાર્થત્યાગ’ એજ એકમાત્ર ઉપાય છે, અને સ્વાર્થનાશનો એકમાત્ર ઉપાય ધર્મજ છે, તેથી જે કોઈ આજે આ દુર્દશાના દહાડામાં ભાન્તવર્ષમાં આસ્તિકતાના દરવાજા ખોલી આપે, તેને ભારતનો પરમ બંધુ સમજવો.

યોગી—મા આશાવતિ ! ચાલ, હવે આપણે તૈલંગ સ્વામીનાં દર્શન કરીને પછી તિલ્લભાન્ડેશ્વર જઈએ. (થોડેક દૂર ગયા બાદ) આ જો, સ્વામીજી બેઠા છે.

આશાવતીએ તૈલંગ સ્વામીને પ્રણામ કર્યા ને તેમના ચરણની રજ ગ્રહણ કરી, ને તે પછી તે બોલીઃ—પ્રભો ! હું શ્રીમાણસ, અતિ અજ્ઞાન, કશુંજ બાણું ના; મારો અપરાધ મનમાં લાવ્યો ના. આપ તો મહાપુરુષ છો, જ્ઞાનના સાગર છો; આપનાં દર્શનનો લાભ-થતાં કેટલીક વાતો પૂછવાની ઈચ્છા થઈ છે. મારો પ્રશ્ન જોજ છે કે, જગતમાં ઉપાસ્ય દેવતા કેટલા ? અને તે કોણ કોણ ?

તૈલંગ સ્વામીએ એક પથ્થરના ટુકડાપર દેવનાગરી લિપિમાં લખી જણાવ્યું કે “ઉપાસ્ય દેવતા જગતમાં એક જ છે. પછી જે મનુષ્ય જે કોઈ નામથી અને જે ભાવથી પૂજા કરે છે, તે એ એકની જ પૂજા કરે છે. કારણ કે દેવ તો એકમાત્ર અદ્વિતીય છે, દ્વિતીય છેજ નહિ. તે શિવ અર્થાત મંગળ-મય અથવા કલ્યાણમય છે.

આશાવતી—તેનું રૂપ કેવું છે ?

તૈલંગસ્વામી—તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ એટલે કે સત્ ચિત્ત અને આનંદ છે, તે યોગીઓનાં હૃદયનું રંજન છે.

આશાવતી—તો પછી પ્રતિમાપૂજા કેમ કરવામાં આવે છે ?

તૈલંગસ્વામી—પૂજના બે પ્રકાર છે, સાવલંબન અને નિરાવલંબન. પ્રતિમા, જળ, સ્થળ, ચંદ્ર, સૂર્ય, વૃક્ષ, લતા, નદી, પર્વત—એ વગેરે સૃષ્ટ પદાર્થના અવલંબન સાથે જે પૂજા કરવામાં આવે છે, તે પૂજા સાવલંબન અને નિષ્કૃષ્ટ પ્રકારની છે. જ્યાંસુધી પરમાત્મસાક્ષાત્કાર નથી થતો, ત્યાં સુધી કશાનું અવલંબન કર્યા વગર પૂજા થઈ શકતી નથી. બ્રહ્મદર્શન થયા પછી બાહ્ય અવલંબનની જરૂર પડતી નથી. સાવલંબન પૂજાનો મંત્ર આ પ્રમાણેઃ—“ જે દેવતા ઘટમાં, પ્રતિમામાં, જળમાં, આગમાં, સર્વ ભૂતમાં અને વિશ્વભરમાં રહેલો છે, તેજ એક દેવતાને નમસ્કાર ! ” પ્રિતુ નિરાવલંબન પૂજાનો મંત્ર કેવળ “ તુહિં, તુહિં ” જ છે. સાવલંબન પૂજા એ એક સીડી માત્ર છે. એના કોઈ પણ પગથીઆ પર અટકી જવાથી શ્રેષ્ઠ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં વિલંબ લાગે છે.

આશાવતી—એવું અવશ્ય પાળવાનો સચોટ ઉપાય શો ?
તેલંગરવામીએ આનો કંઈજ ઉત્તર ન આપતાં પોતે
ચોગાસને બેસી સાધનપ્રણાલિ કરી દેખાડી, યાને સમાધિ ચઢાવી.

ચોગી—આશાવતી ! જો રે ! જો, શી સુંદર ચોમા !
જાણે પૂર્વિમાનો ચંદ્ર ખીલ્યો ! જાણે રાજધાટી પર હાસ્યના
તરંગ ઉછળી રહ્યા છે !

તેલંગ રવામી એ રીતે સમાધિભાવમાં સ્થિર થયાઃ એટલે
ચોગી અને આશાવતી તેમને પ્રણામ કરીને ત્યાંથી વિદાય થયાં.

ચોગી—આત્મા ! હવે આપણે તિલભાંડેશ્વર જઈએ.

આશાવતી—ભારકેશનંદ સ્વામીજીની નિકટમાં જ બીજી
એક વાદીમાં જે બંગાળી સાધુનાં મને દર્શન થયાં, તેમનો
વિનય જોઈને મને તો શરમજ આવે છે. અહા ! શો મધુરો
તેમનો સ્વભાવ ! તેમની દયા પણ કેવી આશ્ચર્યજનક !

ચોગી—મહાત્માઓ તો દયાના સાગર હોય છે. તેમ-
ની દયાવટે કેટલાંયે દીન દુઃખીઓનું પ્રતિપાદન થાય છે.
જેકે મને કે આપણે મહાત્મા તેલંગ સ્વામીજીની સમીપમાં
જે થોડોક વખત હતાં, તેટલા યાદા વખતમાં પણ તેમણે
જનકપદ અને અજકપદના નિવારણને માટે તથા દુઃખી-
દરિદ્ર પ્રાણીઓના ઉપનયનસંસ્કાર કે વિવાહવેદિ માટે
કેટલાં બધું દ્રવ્ય આપ્યું હતું ! સાચા સાધુ મહાત્મા દ્રવ્ય
સંભવ કરે, તો તે દાન ક્રિયા અનેક કાર્ય સુપરુપ કરે છે.

આશાવતી—આપણી જે ભગવદ્ગીતાનો પાઠ કરે
છો, તેમાં લખ્યું છે કે, જે સાધક અનન્ય મનથી ભગવાન-
ને યાજે ત્યજે છે, તેના સકળ જીવો ભગવાન શરણ કરે
છે, અને તેના ચોગસામનો ભાર વહન કરે છે, એમાં જરાયે
શક નહિ. સંસ્કારાલસ્યા મનુષ્યો ભારે પરિશ્રમ કરવા છતાં
એ પરિવારનું જીવણપાવણ કરવામાં અસમર્થ રહે છે, અને
પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તો તેમ થવા બગાડ પાછી તૃષ્ણા
વધી હોય છે એટલે તેને જગતનું રાજ્ય મળે તોપણ એ
સંતોષ દૂર મનો નથી ત્યાં જો જાનો વિશ્વેશ્વરના ચરણ-
કમલમાં ધોવાના મન સમર્પણ કરી દઈને કેવળ તેનોજ પૂજ-
ણમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. તેમના કાંટર અવરોધિત દાનથી ભાગ્ય-
શરે છે. જેવી જગતે તેઓજ જન્ય કરનાં રહ્યાં તો જેવી

અધ્યાય ૬ મો

(સાધારણ શાસ્ત્રમગાજની સાથેનો ગોસ્વામીજીનો સંમિષ સંપૂર્ણ છૂટ્યા પછી તેઓશ્રી દાકા શહેર પાસેના ગે-ઝરીઆ સ્થાન-માં એક સ્વતંત્ર આશ્રમ બાંધીને, તેમાં શાસ્ત્રવિધ પ્રમાણે ઓ એ નામ-ચક્રની પ્રતિષ્ઠા કરીને શિષ્યાવૃંદ સમેત ધર્મયાજન કરવા લાગ્યા. એ વખતે પોતાના ગુરુના આદેશથી ગોસ્વામીજીએ લગભગ એક વર્ષ સુધી મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું. એ અવસ્થામાં કોઈ કોઈ પ્રશ્ન પૂછતું તો એક કાગળ પર તેનો જવાબ આપતા. એવા સંધર્ષા પ્રશ્નોત્તરો સેવકોએ યતનપૂર્વક સંધરી રાખ્યા છે.

ગોસ્વામીજીના બાકીના જીવનકાળમાં અનેક સ્થળેથી લિખ લિખ સંપ્રદાયના સાધુબક્તો અને બીજા અનેક મદાનુભાવો ધર્મ-વાર્તા કરવાના હિદેશથી તેઓશ્રી પાસે આવતા હતા. અને તેમને તેઓશ્રી જે ઉત્તરો આપતા તેની નોંધ શ્રીયુત કુલદાકાન્ત બ્રહ્મચારી, શ્રીયુત સુધન્વ્યંદ્ર દાસ, શ્રી સતીશચંદ્ર મુખોપાધ્યાય વગેરે શિષ્યોએ યથાવત્ રાખેલી છે. વળી એ દિવસોમાં કોઈ કોઈ શિષ્યોને પણ જે ઉત્તરો તેઓશ્રી આપતા તે પણ તેઓ પોતાના સ્મરણમાં લખી રાખતા.

એ બધા પ્રશ્નોત્તરોમાંથી કેટલાક જુદે જુદે સ્થળેથી પ્રયતનપૂર્વક મેળવી તેમનો આ ચોથા અધ્યાયમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.)

પ્રશ્ન--પરમપદની પ્રાપ્તિનો આધિકારી કોણ? શોકથી કોણ હળાઈ શકે નહિ?

ઉત્તર--

ब्रह्मविद् परमान्नोति शोकं तरान्निचात्मविद्।

रसो ब्रह्म रसं लब्ध्वा नन्दी भवति नान्यथा ॥

અર્થાત્--બ્રહ્મવેદ પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે; અને આત્મવિદ્ યાને આત્માને ઓળખનાર પુરુષ શોકથી મુક્ત થાય છે. કેમકે રસસ્વરૂપ બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી જે આનંદ-બુલવ થાય છે, તે બીજા કશાથી થતો નથી.

वेद उपनिषद्वाचुं विशेष ज्ञानं यथा वगैर हिंदू शास्त्रे

સમજી શકવાં અશક છે. આથી પુનઃ સમજવું, મનઃ
લાગત, એ જાણ અશક છે. છતાં છતાંને એવાં વચન ધર્મના
અટપટા પ્રમાણની મીમાંસા કરી શકાય નહિ. અદિપરંમાં
એક વિવચનો ઉત્તરેય થયેલો હોય છે, તેની મીમાંસા શાન્તિ-
પર્વમાં મળી આવે છે; પ્રદ્યોત પુનઃપુનઃ એક વિવચનો ઉત્તરેય
હોય છે, ને તેની મીમાંસા માઈવદેય પુનઃપુનઃ કર્યા-
મેલી હોય છે. મનુષ્યક્રિતામાં એક વિવચ હોય છે, તેની
અવસ્થા જુદા જોતથ સંહિતામાં મળે છે. નિર્વાણતત્ત્વમાં
એક વિવચનો ઉત્તરેય થયો હોય છે, ને તેના સમગ્ર ભાગ
કેદર્યાચલમાં માસમ પડે છે; ચલુવેંદ સંહિતા અને
સાંખ્યે સંહિતામાં જે બધી આખ્યાયિકાઓ છે. તેમની
મીમાંસા શ્રીમદ્ભગવત કે વિષ્ણુપુરાણમાં થયેલી છે; વગેરે
વગેરે મતજ્ઞાન કે, સમસ્ત શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યાં વગર
શાસ્ત્રો મત આપવા બેસવું એ વચના અર્થાત્ કમાઈ બને
અશકતા માત્ર છે.

ધર્મના જાણ અશક ઉપરજ પક્ષ ઉભા થાય છે. સર્વ
દેશમાં અને સર્વ સંપ્રદાયમાં ધર્મના જાણ અશક થાને
કમંકાંડ પરત્વેજ કાંટા પડે છે; અને એ કાંટાપરથીજ તે
ધર્મ અને તે ધર્મને માનનારા જોળખાય છે. એ અવસ્થા
સેદીને પાર જવાય ને જીવનમરણમાં સહાયભૂત થાય. એકું
જે પ્રકૃત તત્ત્વ છે તેના પ્રતિ દ્રષ્ટિ વળે, તો પછી ધર્મના
વિવાદો ઘણાખરા મટી જાય,

પ્રચલિત કોઈ પણ સંપ્રદાય પૂર્વ નથી, એક એક અંશ
લઈને એક એક સંપ્રદાય સ્થાપિત થયેલો છે. તેથી જઘાયમાં
અંકય છે, પણ તે આંશિક જાવે.

નામસ્મરણથી પાતકીનો ઉદ્ધાર થાય છે, એ નામસ્મ-
રણનો વસ્તુશુણ્ય છે. વસ્તુશુણ્યને જીવિની અપેક્ષા રહેલી
નથી. અગ્નિમાં હાથ નાખતાં હાવાનુંજ; કારણ અગ્નિનો એ
વસ્તુશુણ્ય છે. જેની અંદર થોડીક ભક્તિ હોય, તે એ અસહિત-
પૂર્વક નામસ્મરણ કરે, તો તેની તે થોડીક ભક્તિ પણ
સુકાઈ જાય છે; માટે ભક્તિપુરઃસર નામસ્મરણ કરવું જોઈએ.

મનુષ્યમાં જે જ્ઞાનચક્તિ છે, તેનાવડે લૌકિક પદાર્થોપર
વિચાર કરી શકાય છે, ને તે સમજી શકાય છે; પણ અજગતતત્ત્વ

મનુષ્યની જ્ઞાનશક્તિ અથવા બુદ્ધિને આધીન નથી. જો
જનોએ અપરાધિદા અને પરાધિદાના જ્ઞાનના એ ભાગ કહેલા છે.

“નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો ન ચક્ષુષા ।

અસ્તીતિ શ્રુવતોઽન્યત્ર કથં તદુપરમ્યતે ॥”

“નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન વહુના શ્રતેન ।

યમૈવૈષ વૃણુતે તે ન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વૃણુતે તનુ સ્વામા ॥”

અર્થાત્ એ પરમાત્મા વાણી, મન અને ચક્ષુને અ-
ગોચર છે. તે છે, એવા સામાન્ય જ્ઞાન ઉપરાંત તેના સંબંધી
વિશેષ જ્ઞાન જીવને કયે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય? મંત્રતંત્રથી,
તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી, કિંવા બહુ શાસ્ત્રાધ્યયનથી પણ તેને મેળવી
શકાય તેમ નથી; પરંતુ જે ભાગ્યશાળી મનુષ્ય ગમે તેના
ભોગ આપી તેના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો અને તેટલો બધો
પ્રયત્ન કરે છે, અને માત્ર તે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માને જ પામવા
છત્તે છે, તેજ તેની કૃપાને અને તેને પોતાને પામી શકે છે.
ભગવાન તેની પાસેજ પોતાનું પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે.

મનુષ્ય એ તો માત્ર એક ક્ષુદ્ર જંતુ છે. તેનું એવડું
બધું બળ ક્યાંથી હોય કે તે મહાન ઇશ્વરને જાણે? કદાપિ
નહિ. આત્મજ્ઞાનદ્વારા પરમાત્માને જાણવાની વાત તો દૂર
રહી, પણ પોતાના શરીરને અને આંતઃકરણને સુદૃઢને જાણવા
તે સમર્થ નથી.

ઇશ્વરપર અવિશ્વાસ-એજ સર્વ અશાન્તિનું મૂળ છે.

ઇશ્વર અનંત બ્રહ્માંડને નિર્માણ કરીને તેને ચલાવે છે.
તેની વિધિવ્યવસ્થા, નિયમપ્રણાલિ અત્યુત્તર છે. પ્રત્યેક પદાર્થ-
પર દૃષ્ટિ કરતાં બધુંજ અનંત-અસીમ જણાય છે. જે કંઈ
સરળતણું છે, તે દરેકની વ્યવસ્થા છે, નિયમ છે; તો પછી
કોઈ વાર તોફાની વરસાદ થતાં લોકો સૂચકર્તાના વિચારને
કોરે કરીને કેમ ચિંતા કરવા માંડી પડે છે? ને અસંતોષ
કેમ દર્શાવે છે? તો કે મૂળમાંજ અવિશ્વાસ હોય છે તેથી.
એ અવિશ્વાસનું મૂળ શું? પરિનિંદા, હિંસા, ક્રોધ ને સ્વાર્થતા.
વિચાર કરતાં કરતાં આ દુર્ગતિ થાય છે. માટે ધાર્મિક
મનુષ્યનું એક પ્રધાન લક્ષણ એ છે કે, તેણે પ્રવૃત્તિને પદ
પરિનિંદા કરવી નહિ, આત્મપ્રશંસાને ઝેર જેવી ગણી કાઢવી,
હિંસાને દુદયમાં સ્થાન આપવું નહિ, જીવમાત્ર પર દયા

રાખવી અને સદાસર્વદા ભગવાનમાં વિશ્વાસ રાખીને જીવન-
માર્ગમાં વીચરવું. ભગવાનના કાર્યમાં અવિશ્વાસી થવું એવું
નામજ અસંતોષ. કહેવે તો સુખમાં રાખ ને કહેવે તો દુઃખમાં
રાખ; પણ પ્રસો ! તારી સમ્પદ વિપદ એ બેક અમારે મન
સરખાં છે. આજ ધર્મજીવનનો પરિચય છે; એનાજ ઉપર
અધાએ દૃષ્ટિ રાખવી આવશ્યક છે.

ભગવાનને જે આત્મસમર્પણ કરે છે, તેને

માટે ભગવાન હમેશાં વ્યાકુળ રહે છે.

ભગવાન પૂર્વે વામન અવતાર લઈને બલિ નામના
એક અસુર રાજાના યજ્ઞમાં ગયા હતા. સંસારમાં મનુષ્ય ધર્મ-
કાર્ય કરવામાં અત્યંત અભિમાન દર્શાવે છે. હું હાતા છું, હું
રાની છું, હું બાકા છું, હું ઉદ્વિગ્નસ્વરૂપ સમસ્ત દેવતાઓનો
રાજા છું એવી જાતનું અભિમાન મનુષ્યને થાય છે; તે જોઈને
ભગવાન, આત્માઓનો પણ આત્મા હોવા છતાં વામનરૂપ
થઈને મનુષ્યની પાસે ત્રણ હમણાં હાનમાં માગે છે. ત્રણ
હમણાંની વાત સાંભળતાં તો સામાન્ય લાગે છે; પરંતુ એજ
જીવનું સર્વસ્વ છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમ, એ ત્રણ હનણાંપર
ભગવાનનો અધિકાર થતાં તેઓશ્રી વિરાટ મૂર્તિ ધાન્ય કરે છે
ને જીવપર પોતાનો સર્વસ્વ અધિકાર રથાપી સર્વદા તેની
સાથે ને સાથે રહે છે. એટલા માટેજ વામનદેવ દ્વારપાળ
થઈને બલિગણ સાથે પાતાળમાં ગયા હતા. વસ્તુતઃ જે
અર્પિત ભગવાનને આત્મસમર્પણ કરે છે તેના હેમકુશળ માટે
ભગવાન ખોતેજ સદા વ્યાકુળ રહે છે, જીવને પછી ચિંતા
કરવાપણું રહેતુંજ નથી.

પ્રશ્ન—ભગવાનમાં અથલાભક્તિ રિધર થાય ખરી
દે ? આત્મસમર્પણ ભગવાનને દેવી રીતે કરી શકાય ?

ઉત્તર—હા, એ સંબંધમાં અગ્નિપ્રણીત શાસ્ત્રોમાં
અનેક ઉપદેશો છે, પણ તેમનું અદ્વીતીય વર્ણન કરવું નિષ્પ્ર-
યોજન છે. ઉપનિષદોમાં વિશેષ વિશેષ ઉપાયો જનાવ્યા છે.
“ભક્તિઃ સત્ત્વ સિદ્ધિ” નામક વૈષ્ણવશાસ્ત્રમાં પણ અતિમુદર
ભાવમાં તે જનાવ્યા છે. શ્રીમદ્ભગવત, ભગવદ્ગીતા,
કેતકાવ. —મ બધા મદેનો નેમજ ચતુર્થભાગવત, દેવન્ય-
વલિત મૂત(રામાયણ, મહાભારતોનાં જીવનજીવન કૌત્યાદિનો

અદ્વાપૂર્વક પાઠ અને વિચાર કરવાથી, અનેક જન્મનાં સુદૃત્યોના પ્રભાવે, ભગવદ્ભજનને માટે વ્યાકુળતા ઉપજે છે. એ વખતે સદ્ગુરુનું શરણુ શોધી તેના ઉપદેશ અનુસાર અકપટભાવે ધર્મસાધન કરવામાં આવે તો ભગવાન કૃપા કરી સાધકને પોતાનો ગણીને દર્શન આપે છે. જેણે સમસ્ત સુંદર વસ્તુની રચના કરી છે, તે પરમ સુંદરના સ્વરૂપનાં દોષ એકાદ અંશનું પણ દર્શન થાય છે, એટલે પછી મનુષ્ય તેનું શરણુ છોડી દેવાને કદી કંઈપણ સુદાં કરતો નથી.

પ્રશ્ન—પરમાત્મદર્શનનો અધિકારી જીવ કયારે થાય છે?

ઉત્તર—ઋષિજનોએ કહ્યું છે કે, પહેલી અવસ્થા બ્રહ્મ-જ્ઞાનની છે, જેમાં સર્વ ભૂતપદાર્થનો તેને પરિચય થાય છે. બીજી અવસ્થા યોગની છે, જેમાં આત્માને પરમાત્મદર્શન થાય છે. એ સાક્ષાત્કાર સચ્ચિદાનંદમય હોય છે, પંચભૂતાત્મક નથી હોતો. સાક્ષાત્કાર શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો છે, કે એ ભાવને પ્રકટ કરવા માટે બીજો કોઈ શબ્દ નથી.

લોકોની આગળ સાધક જેટલો દીન-હીન ને મલિન-તરીકે યોગાભ્યાસ, તેટલું તેને માટે શ્રેયસ્કર

શરૂઆતમાંજ જો તું 'ધાર્મિક, સદ્ધુ, જ્ઞાની કે ભક્ત' છું એવી જાતનું અભિમાન આવી જાય, અને ચોખ્ખી લોકો એનું સન્માન આપતા થાય, તે વખતે જો તે (વાળીનાં વર્ગ કરી જાણનારો હોય, પોતાં પંડિત હોય, બાદ્યાચારી હોય, અને) અંદરથી તો અસદ્ધુ, ધર્મહીન કે અભક્ત હોય, તો તો લોકો તરફનું એ સન્માન બહુએ રહી જઈ એ સાધક કંમે કંમે કપટાચારી બનતો જઈ ઘોર પાપપ્રવૃત્તિમાં દુબી જાય છે. માટે લોકોની આગળ પોતાની જાતને જેટલી દીન-હીન ને મલિન દેખાડાય તેટલું સાધનાની સિદ્ધિ અર્થે શ્રેયસ્કર સમ-જનું એ અકૃતમાંથી બચવા કાળે ઋષિઓએ હમિશાં ચાર ઉપદેશનું સ્વરૂપ જન કરવાનું કહ્યું છે. પહેલો ઉપદેશ નો કાચાચા કહેતા સ્વધર્મનો શુદ્ધ દૃઢ વચ્ચે. અથવા તેમાંનાં વધુ ઉપદેશક મહાત્માનાં પદ, અથવા શબ્દોનાં અર્થમય હોય પૂર્વક મનમાં છે. બીજો ઉપદેશ નાસ્તિક છે. ત્રીજો ઉપદેશ આત્માને-નાસ્તિક-અથવા ન-ક-પ-જ-ન અત્યંતો નવન કરતા. ચોથો, એ છે વિચાર કરવા જે અ-અધ્યક્ષ મહી.

લાગતી હોય, અને પદ્મિનંદામાં આનંદ પડતો હોય તો તો પોતે નરકને રહેને જઈ દહો છે, જોમ માની હેતુ. મ મુનનું આધારણ હણણુ જે છે કે, તે આત્મપ્રશંસાને વિવરત આદેશ-કર્તા, અને પદ્મિનંદાને અધર્મનું મૂળ લેજે. મતલબ કે, પોતાના અંતરનો ધર્મભાવ પ્રતિદેન પડતો જાય છે કે વધતો જાય છે, તેનો વિચાર કરતા રહેવું જો સર્વદા આવશ્યક છે. સીંગી ઉપાય દાન છે. દાન-શબ્દ શ્રુતિઓએ દયાના અર્થમાં વાપર્યો છે. કોઈના પજુ અંતરમાં શરીર, વાણી, મન કે બીજા કશા દાશ કોઈના અંતરમાં ન હોય આપવાથી યાને દુઃખવવાથી દયા-ભાવ રહેતો નથી. વૃક્ષવૃક્ષ, દીડ, પતંગ, પશુપંખી, મનુષ્ય-રે। સર્વ પદાર્થ અને જીવજંતુમાત્ર પર દયા રાખવી જોઈએ.

આ રવાધ્યાય, પ્રસંગ, વિચાર અને દાનરૂપે પ્રતિદિન સાધના થવી જોઈએ. આની સાથે કેટલાકેએ તપસ્યા યાને કર્મોન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સંયમમાં આવડવાનો અભ્યાસ કરવાનું પ્રયોજન બતાવ્યું છે. આ ઉપાયોથી સહેજે નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કળીર અને ગુરુ નાનકના ધર્મોમાં લોહ નથી.

કળીર અને ગુરુ નાનકના ધર્મોમાં લોહ નથી. કળીરજી વજુકર હોવાથી બ્રહ્મ-સાંપ્રદાયમાં અમના ઉપદેશનો પ્રચાર થયો નહિ. ભારતના ઉત્તર અને પાશ્ચિમ દેશોમાં ડેક, ભંગી, ચમાર જે વગેરે જાતના લોકો કળીરપંથી હોય છે. જોટલા જે જાતના સાધુજનો સાથે વાર્તાલાપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેમની અરજીશ માથે ચઢાવ્યા વિના રહેવાય નહિ, જોવા તે ભક્ત હૃદયી હોય છે. ગુરુ નાનક ક્ષત્રિય હતા, જોટલે તેમનો મત વગર અડચણે અઢારે વર્ણના લોકોમાં પ્રસર્યો છે. તેઓ વેદ, પુરાણ, સ્મૃતિ અને સકળ ઉપનિષદોને માન્ય રાખી પોતાનો ઉપદેશ આપના હતા, તથા મનમુખી અર્થાત અશાસ્ત્રીય પંથોની અનિષ્ટતા બતાવી ગયા છે.

નાનકની બાબતમાં બે મત છે—એક મત તેમને પ્રભુના અવતારતરીકે જાણખાવે છે, ત્યારે બીજા મતવાળાઓ કહે છે કે, તેઓ રાજા પદે જનકના અવતાર હતા જીવેને દુઃખી જોઈને તેમના ઉદ્ધાર અર્થે જનક રાજા નાનકરૂપે અવતર્યા હતા. નાનકનો મત અને વૈષ્ણવનો મત એકજ પ્રકારનો છે.

નાનકજી કેઈ વિશિષ્ટ સંપ્રદાયને લગતા નહિ હોવાથી તેમના મતાવલંબીઓ નાનકપંથી કહેવાય છે. મહાજનાં જેન ગતઃ સ પન્થ્યાઃ । તેઓ ભગવાનના આદેશ મુજબ મનુષ્યને હ, વ, ગ, ર, થી શરૂ થતાં (જેવાં કે હરિ, વાસુદેવ, ગોવિંદ, રામ. ઇત્ય) નામો આપતા.

બધાં દળમાં રહેવાથી ધર્મનો લાભ થાય નહિ.

બધાં દળમાં રહ્યાથી ચાને બધા મતપંથને અનુસરી કરવાથી ધર્મલાવની વૃદ્ધિ થતી નથી. અવિસ્ત ધર્મલાભ મેળવવો હોય તો સર્વભાવે ભગવાનને આધીન થઈને સત્યાદિ દેવી સંપત્તિ નિષ્કપટભાવે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. સંસારમાં જે કંઈ ધર્મમાર્ગમાં અંતરાયરૂપ હોય તેનો પરિત્યાગ કરી દેવો જોઈએ તથા લોકનિંદા અને પ્રશંસાને પણ અગ્રાદ્ય ગણવી જોઈએ.

મનુષ્યના મનુષ્યત્વને માનુષી ધર્મ કહે છે. જેમ જળનો ધર્મ ઠંડક, અગ્નિનો ધર્મ ઉષ્ણતા ઇત્યાદિ, તેમ પ્રત્યેક મનુષ્ય સાધના કરતાં માનુષી ધર્મને વટી જઈ દેવત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ દેવત્વની પ્રાપ્તિ માટે ઈષ્ટ કૃપા સિવાય અન્ય ઇલાજ નથી. મનુષ્યત્વ જો નષ્ટ થાય, તો તે સાધુ ઉપાયદ્વારા ફરી વાર પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એ ઉપાયને પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. મનુષ્યત્વમાં અનેક ગુણો છે. તે પૈકી દયાનો ગુણ પ્રધાન છે. એ દયાના ગુણનો યથાર્થ ઉપયોગ થતો રહે તો અહિંસા એ મનુષ્યનું સ્વાભાવિક કાર્ય થઈ પડે. એ મનુષ્યત્વમાંથી ઉન્નત થતાં દેવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને દેવત્વમાંથી ઉન્નત થતાં જીવાત્મા પરમાત્મદર્શનનો અધિકારી થાય છે.

ભગવાન રાખે, તેમ રહેવામાં હિત અને

આનંદ માનવો જોઈએ.

એક જણે પ્રાર્થના કરી કે 'પ્રભો ! તું મારે સર્વસ્વ છે; મારું કહી શકાય એવું કશું નથી કેમકે બધું તારું જ છે.' પરમેશ્વરે ઉત્તર આપ્યો કે 'હે માનવ ! એવી વાત કહેતો ના. મને થોડું જ માત્ર આપ, ને બ કીનું તારું ભરે રહે. તને ભાન નથી કે, તું શું બોલે.' એ મનુષ્ય ગંગાગણો બની જઈને બે દ્યો કે 'પ્રભો ! એમ ન થયે. મારું કશું જ ન રહે, બધું જ તારું થાઓ.' એ પરથી પરમેશ્વરે તેના ધરખાર તેમજ

સગાંસંબંધીઓ નહીં કરીને પછી જ્યારે તેનાં પુત્રને પણ સર્થ જવા માંડ્યો, ત્યારે તે 'આકેંદ કરતો કહેવા લાગ્યો. 'પ્રસો! આ શું કરે છે? કહેવે મારાથી વધુ સહન થઈ શકતું નથી.' ત્યારે ભગવાને તેને બધું યાહું આપીને કહ્યું કે 'આ હે, મેં તને અગાઉથીજ કહ્યું હતું કે, એ તારું મળુ નથી!'

ભગવાન જ્યારે જેમ રાખે ત્યારે તેમાંજ હિત માની આનંદ કરવો જોઈએ. આપણે પંડે પસંદ કરી લેવાપણું કંઈજ નથી. "કાષ્ઠની પૂતળીને મદારી જેમ નચાવે" તેમ પ્રસો! પુજ્ય માત્ર ઇવનનો આધાર છે.

પ્રશ્ન—ગૃહસ્થ કેને કહેવો અને ગૃહસ્થનાં કર્તવ્ય શાં?

ઉત્તર—ગૃહમાં વાસ કર્યો કે ગૃહસ્થ થઈ જવાય, એમ નથી. કારણ કે ઉઠાચી અને સંન્યાસીઓ પણ દેવ-સ્થાનરૂપી ઘરમાં અગર ધાસની કુટીમાં કે એવાજ કેઈ આવડણ તળે વાસ કરે છે, પણ તેઓ ગૃહસ્થ કહેવાતા નથી. જે પત્નીવાળો હોય, તેજ ગૃહસ્થ કહેવાય.

પરમેશ્વર પુરુષ અને સ્ત્રી એ બે ભાગમાં વિભક્ત થયેલો છે. નારાયણરૂપે તે પુરુષમાં અને લક્ષ્મીરૂપે તે સ્ત્રીમાં રહ્યો છે. સ્ત્રીએ પતિની નારાયણરૂપે પૂજા ને ભક્તિ કરવી જોઈએ, તેમ પુરુષે પત્નીને લક્ષ્મી મણીને ભક્તિ અને આદરસહિત તેનું જતન કરવું જોઈએ.

જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીની એ ભાવથી પૂજાભક્તિ કરતી હોય, અને પતિ પણ પત્નીના અપરાધ ક્ષમા કરીને, તેને લક્ષ્મીરૂપ લેખી અઢાપૂર્વક તેની ભક્તિ કરતો હોય, તે કુટુંબમાં કદાપિ અશાંતિ આવેજ નહિ. પૂર્વકાળનાં સ્ત્રી-પુરુષોમાં આ ભાવનું રાત્ર અને આચરણ હતું. નેથીજ તેઓ સદા સર્વદા ધર્મપરાયણ અને આનંદમાં રહેતાં હતાં. સ્ત્રી-પુરુષના આ ચલિત ભાવની રક્ષા કરવી એ પણ ગૃહસ્થા-ધર્મીઓનું એક અવશ્યક કર્તવ્ય છે.

અતિથિસેવા—એ ગૃહસ્થીઓને એક પ્રધાન ધર્મ છે. અતિથિ આવતા નેની ભક્તિભવપૂર્વક સેવા કરવી એ ગૃહસ્થ દોકોનું કર્તવ્ય છે. ચોવ્ય આદિ વટે નેની સેવા ન બની આવે, તો વધે નહિ, પણ એક અઢો પત્નીને અપવાદ તો નજર ચૂકવું તે પણ ન બની આવે તેમ હોય,

તો આસન આપીને બેસવાનું તો જરૂર કહેવું અને બે ચાર મીઠી વતો કરીને પછી તેને વિદાય થવા દેવો.

ગૃહસ્થે માતાપિતાની, ઘરમાં કાકોરજી હોય ને તેની જેવા ભાવથી પૂજાલક્ષિ થાય છે, તેવાજ ભાવપૂર્વક સેવા કરવી જોઈએ. પિતામાતાને સાક્ષાત્ દેવતા માનીને પૂજા કરવાથી સહેજે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. લોકોને આ વાતની સમજ નથી હોતી. તે ગમે તેમ હોય, દેવતાની માફક તેમની પૂજા કરી શકાય કે ન કરી શકાય, પણ તેમની લક્ષિ તો અવશ્ય કરવીજ જોઈએ.

શાસ્ત્રમાં ગૃહસ્થો માટે પંચયજ્ઞોની વ્યવસ્થા રાખેલી છે, તે પંચ યજ્ઞો નીચે પ્રમાણે:-

૧-દેવયજ્ઞ-ઉપાસના, પ્રાર્થના, પૂજા ઇત્યાદિ દેવયજ્ઞ કહેવાય છે.

૨-ઋષિયજ્ઞ-ધર્મશ્રંથનો પાઠ એ ઋષિયજ્ઞ કહેવાય છે.

૩-રાજયજ્ઞ-રાજ્યનો કરવેરો આપવો ઇત્યાદિ.

૪-પ્રાણીયજ્ઞ-દરરોજ પશુપંખી, કીટપતંગ વગેરે પ્રાણીઓને કંઈ ને કંઈ ખાવા પીવાનું આપવું, તથા વૃક્ષ-લતાદિને થોડું પણ જળ સિંચવું, તે પ્રાણીયજ્ઞ કહેવાય છે.

૫-આત્મયજ્ઞ અથવા મનુષ્યયજ્ઞ-મનુષ્યમાત્રને કંઈ નહિ ને કંઈ પણ આપવું.

ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ દરરોજ આ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. જેઓ એમ નથી કરતાં, તેમને ધર્મલાભ થતો નથી. જે ઘરમાં આ નથી હોતું, તે ઘરમાં ધર્મ રહી શકતો નથી. આ પંચ-યજ્ઞો ધર્મના પાયારૂપ છે, ને ધર્મ એનાપરજ પ્રતિષ્ઠિત થયો છે.

પ્રશ્ન-શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ ચલાવેલો વૈષ્ણવ ધર્મ નૂતન છે કે શાસ્ત્રમાં છે ?

ઉત્તર-શ્રીચૈતન્યદેવે જે સમજણથી પ્રચાર કર્યો છે, તેનો હિંદુશાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે. અતિ પૂર્વકાળમાં સનક, સના-તન, સનન્દ અને સન-કુમાર-એ ચાર જણ તથા બ્રહ્માજીના માનસપુત્ર નારદ, એ પાંચે મળીને નિરંતર કીર્તન કરતા હતા. અહિંસા એજ ધર્મ છે. સર્વ જીવમાં પ્રીતિ ગળીને, તૃણવત નમ્ર મનથી વૃક્ષની પેડે સહિષ્ણુ બનીને, તથા અમાની અને માનદાતા થઈને, તેઓ પાંચે જણ હરિસ્મરણ, મનન,

કીર્તન ઇત્યાદિ ભાવોનો નિરંતર પ્રચાર કરતા હતા. એટલા માટે તેઓ આદિવૈષ્ણવ કહેવાય છે. સર્વેભાર-સંહિતાને આધારેજ વૈષ્ણવ ઉપાસના અંદાજિ પ્રચલિત છે. કાળે કરીને એ વૈષ્ણવભાવ ઝાંખો પડીને ચર્યાચર, ક્રિયાકાંડ ઇત્યાદિ પ્રચલિત થયા. એ પણ ક્રમે ક્રમે એટલા જઘા મલિન થયા કે શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુજી અવતર્યા, ત્યારે તો માનસિક પૂન, વિપરિત્ત ભજન અને જેએકે સ્તોત્રો-એટલુંજ માત્ર ધર્મવિધિતરીકે ગણાતું હતું. તેવે વખતે શ્રીમહાપ્રભુએ વિશુદ્ધ વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કરવા માંડતાં તે નૂતન ધર્મ જેવો લાગ્યો હતો. અને તેટલા માટે તેઓશ્રીને સમાજને હાથે અનેક પ્રકારની પીડા ભોગવવી પડી હતી.

મહાપ્રભુજી જે વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર કરી ગયા હતા, તે વર્તમાન સમયમાં સાધારણ વૈષ્ણવોમાં અતિ દુર્લભ થઈ પડ્યો છે. જે પાંચ સાત જણ એ પ્રકૃત વૈષ્ણવ ધર્મના સાધક જોવામાં આવે છે, તેઓ પોતાનો અધિક વખત નિર્જન એકાંતમાં ધ્યાનધારણામાં ગાળે છે. કોઈ કોઈ વખત તેઓ ભોગ મળીને પણ હરિનામકીર્તન કરીને કૃતાર્થ થાય છે.

ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ભાગવત

ઉપાનેષદોના બાધ્યસ્વરૂપ છે.

ભગવદ્ગીતા તથા શ્રીમદ્ભાગવત, એ જે પ્રયો ઉપનિષદોનાં બાધ્ય અર્થાત ટીકાસ્વરૂપ છે. ગીતા અને ભાગવતની પ્રણાલી મુજબ ધર્મસાધન કરવામાં આવે, તો જીવિ-લોકોનાં અંતરની વાત “નત્યં જ્ઞાનમાનંદં બ્રહ્મ” એ વગેરે વચનોની સત્યતા પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે, એમાં શંક નહિ.

પ્રશ્ન—શાસ્ત્રમાં પાંચ પ્રકારની ઉપાસના છે. કાંત્રયુગમાં કયી ઉપાસનાથી મનુષ્યનું પારમાર્થિક મંગળ સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તર—પંચરોપાસનાની પૂરતના સંબંધમાં બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં ખુબ સો છે. એટલે દર સુધી જોળવા ઇચ્છા ન હોય, તો તો પછી પ્રચલિત મત મુજબજ આઠનું જોઈએ. ઉપાસના જે ધારણ પ્રમાણે ચાલે છે. એક તો વૈદિક અને બીજું તાંત્રિક. જમાણામાં વૈદિક ઉપાસના પ્રચલિત નથી પણ કેવળ ગાયત્રી ને અંધા બ્રહ્મજુવર્ગમાં પ્રચલિત છે. બાકી તો તાંત્રિક દીક્ષાજ લેવામાં આવે છે. શાક, જૈવ, ગાણપત્ય,

સૌર અને વૈષ્ણવ-એ પાંચ ઉપાસનાપ્રણાલીઓ પૈકી ગમે તે એકની મંત્રદીક્ષા લેવામાં આવે છે. પછી દરરોજ પૂજના સમયે સૌથી પ્રથમ ગુરુપૂજા કરીને આ પાંચ દેવતાની પૂજા પહેલી કર્યા બાદ ઇષ્ટદેવતાની પૂજા કરાય છે. એથી નિષ્ઠા હોય તો બધુંજ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

‘નારદ-પંચરાત્ર’ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં કહ્યું છે કે:-

હરેર્નામ હરેર્નામ હરેર્નામૈવ કેવલમ્ ।

કાલો નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥

કલિકાળની હુદ્દશા જોઈને શાસ્ત્રકારોએ કલિયુગના જીવો માટે એકમાત્ર હરિનામની વ્યવસ્થા કરી છે. ‘હરિ’ એ શબ્દ પ્રભુનું એક નામમાત્ર છે, એમ ન સમજવું. જે જપ-માત્ર પાપનું હરણ કરે તેનુંજ નામ હરિ. કાલી, કૃષ્ણ, રામ, હુર્ગા, એ બધાંજ હરિનામ છે. બ્રાહ્મણની ગાયત્રી, એ પણ હરિનામ છે. નિર્દોષ ભાવથી અને શબ્દમાં રહેલા અર્થના ચિંતન-પૂર્વક હરિનામનું રટણ કરાય તો તે ભવબંધનથી મુક્ત કરી દે. મતલબ કે, શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલી ધર્માચરણ કરવામાં આવે તોજ ધર્મનો લાભ થાય.

દીક્ષા અને બીજારોપણની તુલના

દીક્ષાનું કામ બીજારોપણ જેવું છે. જે જમીન તૈયાર હોય તેમાં બીજ વાવવામાં આવે તો તેને અંકુર કૂટે છે. બીની ઓરણી કરતાં પહેલાં ખેડુત બહુ શ્રમ લઈને જમીન તૈયાર કરે છે, અને જમીન તૈયાર થયા પછી પણ તે ક-વખતે ઓરણી કરતો નથી. કારણ કે પ્રત્યેક તૂલ માટે યોગ્ય વખત નક્કી થયેલો હોય છે. ઓરણી થતાં બી માટીની નીચે રહે છે; તેવીજ રીતે દીક્ષાનો મંત્ર હૃદયરૂપી ખેતરમાં રાખીને સાધનભગ્ન કરવામાં આવે તો અંકુર દેખાવા માંડે છે. જમીનની તૈયારી, સમયની યોગ્યતા અને બીજની બરાબર ઓરણી-એ ત્રણના ઉપર પાકના પારંપરામનો વિશેષ આધાર રહે છે.

સ્વપ્નમાં થતાં દેવદર્શન અને તેના ફાયદા

સ્વપ્નનાં દેવદર્શન જો સાચાં હોય, તો તેથી વિષયા-સંકિત નષ્ટ થઈ જાય છે. એ દેવદર્શન વિષે કદાપિ સંદેહ હોતો નથી. તેનાં વચનામૃત સાંભળવાથી અને તેના સ્પર્શથી જે આનંદ થાય છે, તે કદાપિ ભુક્તો નથી નથા મનમાં

પાઠો વિશ્વામ બધાઈ જાય છે કે "હું" ધન્ય જન્યો છું. હું હૃદય પામ્યો છું." પરંતુ જે દર્શન સ્વપ્નમાત્ર દોષ છે, તેનાથી કોઈ અવશ્યા કદાચ લાભની નથી.

પૂર્વ પૂર્વજન્મોમાં ઈશ્વરતા જે ભાવથી જીવે જે મૂર્તિદ્વારા સધાયા હોય છે, તેજ દેવતા, આધનની સિદ્ધિ-પૂર્વે સ્વપ્નમાં દેખા દર્શને, સાધકની ચિત્તવૃત્તિનું આકર્ષણ કરે છે. બહુ પદોલોના વખતમાં તો ઈશ્વરતા સાક્ષાત્ દર્શન દેતા હતા.

ઘણી વાર સ્વપ્નમાંજ અનુભવના વ્યસ્તિની પરીજ્ઞા થઈ જાય છે. સ્વપ્નમાં જે દેખાય કે, વિવિધ પ્રકારનાં પ્રતોભનોમાં પડવા છતાં ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર રહે છે, તો તો વાત જરાજર છે; પરંતુ સ્વપ્નમાં થોડી પણ વ્યંગતા અનુભવાય તો સમજવું કે અંતરની દુર્બળતા હજી નહિ થઈ નથી. શુભના સંસર્ગથી કે દેવતાના સંસર્ગથી જે જે સ્વપ્ન દેખાય તે તે બધાંજ સત્ય સમજવાં સાહે સ્વપ્ન દેખાય તો તે સૌભાગ્ય-સૂચક સમજવું. બહુ બહુ સાધનભજન કરવા છતાં જે અવશ્યા પ્રાપ્ત થવી અધરી છે, તે બધીજ સ્વપ્નમાં એક મિનિટમાં અનાયાસે પ્રાપ્ત થતી દેખાય છે. ત્યારે હું ડાકતરી ધંધો કરતો હતો, તે વારે કઠિન રોગીઓને માટે મને ત્યારે ચિંતા થતી, ત્યારે પરલોકવાસી ડાકટર દુર્ગાચરણુ મને સ્વપ્નમાં દેખા દઈ જોસડોં જતાવી જતા. અને જે જોસડોં અજમાવતાં રોગીઓને અવશ્ય કાયદો જણાતો.

યોગ કેને કહે છે? અને તેનું લક્ષ્ય શું હોય છે?

જે પણ સાધનદ્વારા ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરી શકાય, તે તમામ યોગનાં સાધન છે. સંયોગો યોગ ક્ષયુક્તો જીવાત્મ-પરમાત્માનોઃ અર્થાત્ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો જે સંયોગ તેને યોગ કહે છે. જે સિવાય બીજો યોગ છે, તેને હકયોગ કહે છે. મંત્રજપ, પૂજા, શ્રવણકીર્તન, સ્મરણમનન-જે બધાં ભક્તિયોગનાં અંગ છે.

શ્રીહરિનામ જે પણ એક યોગ છે. પ્રાણાયામ વગેરે યોગનાં બાહ્ય અંગો છે; તે કરે તોયે ચાલે ને ન કરે તોયે ચાલે.

યોગનું લક્ષ્ય—પરમેશ્વરને પામવો માને જ્ઞાનચક્ષુ અથવા અંતઃકષ્ત્ર દ્વારા તેના સચ્ચિદાનંદ રૂપનાં દર્શન કરવાં, તથા

જ્ઞાનરૂપી કણ્ઠોથી તેની વાણી સાંભળવી, જ્ઞાનછૂંદવાથી તેનો રસ આખવો, જ્ઞાનનાસિકાવડે તેની સુગંધ લેવી, જ્ઞાનત્વચાવડે તેનો ચોખ્ખો સ્પર્શ કરવો—એ રીતે આપણી સકળ આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ દ્વારા તેનો સંપૂર્ણ જ્ઞાનંદાનુભવ મેળવવો તેનું જ નામ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ. એજ માનવ આત્માનો અનંત કાળનો ઉપસોગ્ય વિષય હોઈ તેના પરજ તેની અનંત ઉન્નતિનો આધાર છે. ઇશ્વરના સહવાસ વગર મનુષ્યની પ્રકૃત ધર્મોન્નતિ થવી અસંભવ છે. એ પ્રદાસલોગથીજ યાને પ્રદાનંદના અનુભવથીજ પાકો વિશ્વાસ થાય, નહિ તો વિશ્વાસ એ કેવળ પરોક્ષ જ્ઞાનમાત્ર છે. એ જ્ઞાનંદાનુભવ જેટલો ગાઢો, તેટલોજ વિશ્વાસ પણ ઉજ્જવળ અને સુદૃઢ થાય છે, તથા (વહેલે મોડે) મનુષ્ય ધર્મસમાજમાં તેટલોજ સુપ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

પ્રાદાણુનો ઉપનયનવિધિ એ પહેલાંના

વખતની વૈદિક દીક્ષા છે.

આપણા દેશમાં પ્રાદાણુને જે ઉપનયન સંસ્કાર થાય છે, તે પૂર્વના જમાનાની વૈદિક દીક્ષા છે. ગર્ભાધાનથી માંડીને પ્રાદાણુને દશ સંસ્કાર વૈદિક મંત્ર મુજબ કરવામાં આવે છે. એમ કરવું એ હવે તો પ્રાચીન રૂઢિમાત્ર થઈ પડી છે, એનાથી આંતરિક આછપ દૂર થતી નથી. એટલા માટે આખા જંગાણામાં તો શું પણ આખા ભારતવર્ષમાં સમગ્ર દેશમાં તાંત્રિક દીક્ષા પ્રચલિત થઈ છે, એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી.

કુલગુરુ એનો અર્થ પૈત્રિક ગુરુ નથી.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, કુલગુરુની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. એ કુલગુરુનો અર્થ પૈત્રિક ગુરુ એવો નથી. લોકો યદ્યર્થ અર્થ સમજતા નહિ હોવાથી પિતામાતાના ગુરુને યાને પેદીઉતાર ગુરુને કુલગુરુ ગણે છે; પણ એ ખરાબર નથી. કુલગુરુનો અર્થ તંત્રશાસ્ત્રમાં છે. તે એવો કે, સાધનાદ્વારા જેણે અભ્યંતર આવેલી કુલ કુન્ડલિની શક્તિને બહાર કરી હોય તે કુલગુરુ કહેવાય. એવી બાતના કુલગુરુની પાસે દીક્ષા ન લેતાં આલતુકાલતુ ગમે તેવાની પાસે દીક્ષા લેવાથીજ દેશના ધર્મની આજે આવી હુર્ગતિ યાને ખરાબી થઈ છે.

અર્થ—કુલગુરુની દીક્ષા લીધા છતાં આજકાલ તેવા

પ્રકારની કૃતપ્રાપ્તિ નથી થતી તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—આજકાલ ‘શુરુકરણ’નો વિષય ભારે ઝટપટો ને સમસ્યાભર્યો થઇ પડ્યો છે. પૂર્વે આપણા દેશમાં જેઓ શુરુ હતા, તેઓ બધાજ સિદ્ધ પુરુષો હતા. તેમની કૃતક્રુન્દ-લિની શક્તિ બાજત થયેલી હોવાને કારણેજ તેઓ કૃતશુરુ કેહેવાતા હતા; ત્યારે આજે કૃતશુરુ એટલે લોકો વંશપરંપરા-ગત શુરુ સમજે છે. અત્યારે જે લોકો શુરુનું કાર્ય કરે છે, તેમની પૂર્વ પેઢીની ખોજ કરતાં જણાઇ આવે છે કે, જે કૃતમાં કોઇ ને કોઇ સિદ્ધ પુરુષ અગાઉ થઇ ગયો હતો. આજથી થોડાક વખત પૂર્વે પણ જે સિદ્ધ પુરુષોના વંશમાં જે લોકો શુરુનું કાર્ય કરતા હતા, તેઓ પોતે સિદ્ધ ન હોવા છતાં બહુ ભારે શાસ્ત્ર પંડિતો હતા. જ્યોતિષાદિ વિષયોના તેઓ સારા જાણકાર હતા. તેથી તેમની પાસે કોઇ દીક્ષાની પ્રાર્થના કરતો જતો, કે લાગણ તેઓ તેની જન્મપત્રિકા લઇને તેના જન્મલક્ષ્ય પરથી ગણતરી કરતા અને જે ગણતરી પરથી દીક્ષાર્થી જનની પ્રકૃતિ સાત્ત્વિક, રાજસિક કે તામસિક છે તે જાણી લેતા, તથા જે પ્રકૃતિ સાથે કયા દેવતાની વિશેષ સંબંધ છે તે એકવાર નક્કી કરી લેતા. પછી જે વ્યક્તિનાં દેહ, મન અને પ્રકૃતિની સાથે ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્ર, ગ્રહ, ઉપગ્રહોનો અને એટલે લગી કે સમસ્ત બ્રહ્માંડનો અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ યોગાનુયોગ કેવા પ્રકારનો છે, તેનું પણ નિરૂપણ કરી નાખતા. તે પછી જે અક્ષરોના સ્મરણથી, સમગ્ર બ્રહ્માંડની તથા તેની શુદ્ધાનુધાથી પ્રકૃતિની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાની સંમુખે અક્ષરધર્મમાં સદાય મળે, તે બધા અક્ષરો એકે એકે કરી ગણતરી દ્વારા ચોક્કસ કાઢતા.

ત્યાર બાદ જે બધા અક્ષરોની યોજનાપૂર્વક તેઓ જેની દીક્ષા માટેના મંત્ર ઉપજાવી કાઢતા, અને તે મંત્રોના ઉપદેશ શિષ્યને કરતા; તેમજ તેને અનુસરતી પૂજાપદ્ધતિ અને આચારવ્યવસ્થા પણ નક્કી કરી દેતા. આ પ્રણાલી મુજબ દીક્ષા લીધા બાદ શુરુતન્ત્રથી કોઈ પણ જાતની સદાય ન મળવા છતાં, શિષ્ય જે બ્રહ્મપૂર્વક તે મંત્રોના જપ અને તે બધી ક્રિયાનું અનુષ્ઠાન કરતો, તો તેની સાથે સચેજ અખિલ બ્રહ્માંડની તથા જે હંદદેવતાની યોગીક સદાય મળવાનું હંદ-

પ્રાપ્તિની દિશામાં તે આગળ વધી શકતો. બરાબર પ્રકૃતિને અનુસરતી પ્રણાલી મુજબ દીક્ષા મેળવીને સાધક જે યથાવિધિ પ્રયત્ન કરે છે તો તેનું કંઈક ફળ તો મળે છેજ. તેથી કરી અનેક ઠેકાણે એવું જોવામાં આવે છે કે, ગુરુ સાધારણ હોય છે છતાં શિષ્યને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજના વખતમાં બરાબર એ પ્રણાલી મુજબ દીક્ષા ઘણું કરીને અપાતીજ નથી. શાકત કુટુંબની એક વૈષ્ણવ પ્રકૃતિવાળી વ્યક્તિને શાકત ગુરુની પધરામણી થતાં વંશની પ્રણાલિકા મુજબ લાગલો શક્તિની ઉપાસનાનોજ મંત્ર આપી દેવડાવવામાં આવે છે; તેમ વૈષ્ણવ કુટુંબમાં જન્મેલી પણ શાકતભાવપ્રધાન વ્યક્તિને, લાગલી વિષ્ણુ-મંત્રનીજ દીક્ષા આપવામાં આવે, એવી જાતની પદ્ધતિ પડી ગઈ છે. એ પ્રમાણે પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ ચાલીને ભજનસાધન કરવાથી કોઈ જાતનો ફાયદો થતો દેખાતો નથી. તામસ પ્રકૃતિવાળી કોઈ વ્યક્તિને સાત્ત્વિક ઉપાસના કરવી પડે, તો તેની એવી પ્રકૃતિ, મન અને શરીરનાં તામસિક અણુપરમાણુઓનો નાશ કરીને તે સર્વને સાત્ત્વિક મંત્રને યોગ્ય કરવાં જોઈએ. જો તેમ ન થાય, તો તેને માટે સાત્ત્વિક દેવતાની પ્રસન્નતા મેળવવી અશક્ય થાય છે. આ પ્રમાણે કરવું એ સહજ નથી; અને તેથીજ કેટલાકોને ઘણાં વર્ષ સુધી જપતપ ચાલુ રાખ્યા છતાં ઈષ્ટદેવતાનાં દર્શન અને કૃપા મળતાં નથી; તો કોઈ વ્યાકત નાની ઉંમરમાં અને થોડોજ સમય સાધનભજન કરીને ઉપાસ્ય દેવતાની કૃપાપ્રસાદી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વર્તમાન કાળમાં જેઓ ગુરુત્વ કાર્ય કરે છે, તેઓ ઘણું કરીને ખીજો કશો વિચાર ન કરતાં, વંશપરંપરાથી મંત્ર-દીક્ષા આપવાનો અધિકાર માની ચેલા કર્યે જાય છે, તેથી અનેક અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે. કારણકે સાધનભજન કરવા છતાં લોકોને તેનું ફળ ન દેખાયથી મંત્ર ઉપરની, ક્રિયાવિધિ ઉપરની તેમજ ઉપાસ્ય દેવદેવી ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે. કુલગુરુ પાસે જો વિધિ અને અધિકાર પ્રમાણે દીક્ષા લેવામાં આવે તો તો પછી ગુરુશક્તિની મદદ ન મળે તોપણ, એવા કોઈ અનિષ્ટનો સંભવ નથી, એટલુંજ નહિ પણ સાધકમાં જો શ્રદ્ધા, ભક્તિ, નિષ્ઠા અને પ્રયત્ન હોય તો તેથી લાભ પણ થાય છે, જેનાં કુલશીલની માહિતી ન

હોય તેવા પાસે દીક્ષા લેવાથી તો ઘણી; વાર જારે વિપત્તિ-
માં ફસી પડાય છે.

પ્રશ્ન—સિદ્ધ પુરુષ પાસે દીક્ષા લીધા પછી કોઈ અનિષ્ટ-
ની સંભાવના રહે છે ખરી કે ?

ઉત્તર—કશી ચોક્કસી કયાંવિના ‘સિદ્ધ પુરુષ’ એવું
માત્ર સાંભળતાંમાંજ તેની પાસે દીક્ષા લેવા દોઢી જવું એ
દીક નથી. સિદ્ધો તો કેટલાય પ્રકારના હોય છે. જેમકે
પ્રસિદ્ધ, કોઈ જ્યેષ્ઠસિદ્ધ વગેરે વગેરે; જેનો જેવો સંકલ્પ
હોય, તે સંકલ્પમાં તે પાદગત બને, એટલે તે પ્રકારનો તે
સિદ્ધ થયો. કહેવાય છે. હવે આપણને જે વિષયની ઈચ્છા
હોય, તે વિષયમાં જે સિદ્ધ ન હોય, તે આપણને જે વિષયને
માર્ગે પાડી આપી શકે શી રીતે ? અથવા જે વિષયમાં તે
સહાયભૂત પણ શી રીતે થઈ શકે ? જે પુરુષ જે વિષયમાં
સિદ્ધ હોય છે, તે પુરુષ માત્ર તેજ વિષયનો માર્ગ બતાવી
આપી શકે છે. સિદ્ધ થયો એટલે કંઈ તે સર્વજ્ઞ બની જતો
નથી. વળી સિદ્ધ બન્યો તેથી તે ધાર્મિક બન્યો, એમ પણ
ન કહી શકાય. ધર્મ સાથે કશા સંબંધ વગર પણ કેટલાકો
કેટલીક બાબતમાં સિદ્ધ થયા હોય છે. માટે દીક્ષા લેતાં
પહેલાં સિદ્ધ પુરુષને યથાર્થ પારખી લેવાના ઉદ્દેશથી થોડોક
વખત તેની સંગતમાં રહેવું; અને કંઈ કંઈ તેના વ્યવહાર-
વિધિ, ક્રિયાકાંડ, સાધનભજન ઇત્યાદિનું નિરીક્ષણ કરતાં જે
તેના પ્રતિ તમારું ચિત્ત ખરેખર આકર્ષાય, તથા તમે
તમારા પોતાના લક્ષ્યતરીકે સ્વીકારેલા વિષયમાં તે પુરુષ
સિદ્ધ હોવાનું તમને જણાઈ આવે, તોજ તેની પાસેથી દીક્ષા
લેવી. એમ કરવાથી સિદ્ધ શુરની સહાયથી તેમજ પોતાની
પ્રકૃતિને અનુકૂળ સાધનપ્રણાલીથી, ચિન્મયને અલ્પ સમયમાં
જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન—સદ્ગુરુ કોણ ? તેની દીક્ષાની વિશેષતા શું ?

ઉત્તર—સદ્ગુરુ પાસેની દીક્ષા સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર પ્રકાર-
ની હોય છે. એમાં સમય અસમય વગેરેનો વિચાર કરવા-
પણું નથી. જે દીક્ષા મળવાનો બધો આધાર ઇષ્ટકૃપા
ઉપર હોય છે, યાને જે દીક્ષાનો લાભ હરકોઈ અવસ્થામાં,
હરકોઈ સ્થળે, એકમાત્ર ભગવાનની કૃપાથી મળી શકે છે.

ભગવાન એજ 'સદ્ગુરુ' છે. સાચા સદ્ગુરુ ખરું જોતાં શિષ્ય કરતા નથી, પણ ગુરુ કરે છે. શિષ્યમાં પોતાના કહેવતી પ્રતિષ્ઠા કરી તેની તેઓ સેવાપૂજા કરે છે. શિષ્યનું શરીર એ તેમનું મંદિર બને છે. દેવમંદિરમાં કોઈપણ પ્રકારની અપવિત્રતા કે અનાચાર થાય તો તે જોઈને જેમ સેવા લજવાઈ જાય છે તે દુઃખી થાય છે; તેમ શિષ્યની આંખે પણ દુર્દશા જોતાં એ સદ્ગુરુ પોતાની સેવાપૂજામાં કંઈ ખાતરી આપી છે એમ ગાળી ખિન્ન થાય છે. યાદ રાખો કે, સદ્ગુરુને આપેલો મંત્ર એ કેવળ નામ નથી, અક્ષરો નથી કે અર્થ નથી—એ મંત્રમાં તો ભગવાનની અનંત શક્તિ રહેલી છે. શિષ્યમાં એ શક્તિનો સંચાર થવો તેનું જ નામ સદ્ગુરુની દીક્ષા. ભગવાનની કૃપાથી એવી દીક્ષા પ્રાપ્ત થાય, તો સુમેજ સદ્ગુરુ નિજશક્તિનો સંચાર કરીને શિષ્યને ક્રમે ક્રમે આત્મ સાત્ કરી લે છે.

પ્રશ્ન—પશ્ચિમાચલના કોઈ કોઈ સાધુદેવતા વગર સાધને અને વગરભજને હાથોહાથ ભગવાનનાં દર્શન કરાવી આપી શકે છે, એ શું સાચું કે ?

ઉત્તર—એ બધું પ્રેતાદિનું કાર્ય છે. અત્યારે એવાં સાધન અધિક પ્રચલિત છે. શ્રીવૃંદાવનમાં એક વાર કોઈ એક પિશાચસિદ્ધ વ્યક્તિ મને પોતાના પિશાચદ્વારા એક ચતુર્ભુજ નારાયણની મૂર્તિનાં દર્શન કરાવીને ભુલાવામાં નાખવા માગતો હતો.

પશ્ચિમ દેશમાં સાધુઓનો બીજો એક પ્રકાર છે, કે જેઓ સ્વરોહ્યસાધનની પ્રક્રિયાદ્વારા મનુષ્યના મનની બે ચાર વાતો કહીને તેમની શ્રદ્ધા પોતામાં બેસાડે છે, અને આખરે તેમને ખોટું માર્ગ ચઢાવી દે છે. બીજા એક પ્રકારના સાધુઓ છે તેઓ ઈર્ષ્યપિશાચસિદ્ધ કહેવાય છે. તેઓ ઉપરોક્ત બધા પિશાચોની મદદથી સામા માણસની સાત પેઢીનાં નામો ગણાવી જાય છે. એ બધા દે.ગી ધૂતારાઓ ઘણી વાર તો ગીતા, ભાગવત, ઉપનિષદ વગેરેના શ્લોકો બોલી બોલીને જનસાધારણની શ્રદ્ધા પોતા પર બેસાડવાની કે શપ્થ કરે છે. એજ એ લોકોનો ચિરકાળનો ધંધો થઈ પડ્યો હોય છે. એવા બધા લોકોથી સદા સર્વદા સાવચેત રહેવું જોઈએ.

મહાશય રામમોહન રામ ઋષિજીના માર્ગનું અનુસરણ કરતા હતા. અને એ પંથ સુકાતાં જાણનારની વિવિધ દિશામાં ગતિ થઈ છે. શાસ્ત્ર અને સદાચાર સિવાયના અન્ય માર્ગે કેઈ જાણકારમાં લઈ જાય, તો પણ જવું નહિ. કારણ કે કેઈ કેઈ વ્યક્તિ પૂર્વનાં સુદૃઢ મનાવે અન્ય માર્ગે ચીથરવા છતાં પણ સફળતા પામી શકે; પરંતુ જેમની હૃદય શુદ્ધિ છે, તેઓને તો ધાર અધિકારમાંજ મુદાઈ મસ્તુ પડે છે, એ ઋષિવચન છે.

ધાવણ બચ્ચાનો ખોરાક એક પ્રકારનો હોય છે, ને બાળકનો જુદા પ્રકારનો હોય છે; જુવાનનો ખોરાક એક પ્રકારનો હોય છે, ને વૃદ્ધ તથા રોગીના ખોરાક જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે; છતાં પોતપોતાના ખોરાકમાંથી કરેકને ભેળવી પુષ્ટિ મળી રહે છે. પણ એમાં એક જાણનો ખોરાક ને બીજાને આપવામાં આવે, તો તેથી બીજાને નુકસાન થાય છે. ઉપદેશનું પણ તેમજ છે. દેશ, કાળ ને પાત્રલેહ પ્રમાણે તથા અધિકારલેહ પ્રમાણે ઉપદેશ અપાવો ભેળવો.

મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું નામ ને એક વાર પણ યથાવત સાંભળે, યથાર્થ રીતે બોલે અને યથાર્થ પોષાવે—અર્થાત્ બાળક ને આવથી 'મા' શબ્દ સાંભળે છે, અને ને આવથી 'મા' શબ્દ ઉચ્ચારી તેને બોલાવે છે, અને બાળકનો એ પોષાક સાંભળતાંજ મા જેમ તેની પાસે દોડી આવે છે, તેવી રીતે ભગવત્તામનું ભજનસ્મરણ યથાર્થ કાર્યસિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે.

મિષતે હૃદયમ્ભિર્વિહયન્તે સર્વ સંશયાઃ ।

હૃદયમ્તે ચારય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટં પરાયરે॥

અર્થાત્ પરાત્પર પરમાત્મદર્શન થયા પછી હૃદયમંથિ અર્થાત્ માયાપાશ તૂટી જાય છે, સકળ સંશયો ઉઠાઈ જાય છે અને સમગ્ર કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે.

માયા શી વસ્તુ છે? ને તમે કહો કે, સંસારમાં પરમસુખ છે; તો પૂછું કે, સંસારમાં તમને શું પ્રિય લાગે છે? જરા વિચારપૂર્ક જાણો તો સંસારમા અધેક ઠેક ભૂ પ્રપંચ અને ઠગમણ પ્રવર્તે છે. કેઈ ઠેકાણે સ્ત્રી સ્વામીને દુષ્ટિમ પ્રેમ દેખાડતી યદી બીબ્બ પર પ્યાર ગળતી હોય

તો કોઈ ઠેકાણે સ્વામી સ્ત્રીને ઠગી અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત બન્યો હોય છે. કોઈ ઠેકાણે પુત્ર પિતાનો વધ કરી ભોગ-ઐશ્વર્યનો અધિકારી છે, તો કોઈ ઠેકાણે પિતા પુત્રને છેતરી બીજાને સુખી કરે છે. આમ છતાં મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં અને તેમાંયે ખેડૂતવર્ગમાં કંઈક કંઈક પ્રેમ અને ભક્તિ દેખાઈ આવે છે. જ્યાં જ્યાં ધનનો સંબંધ હોય, ત્યાં ત્યાં સાચો પ્રેમ હલેલો હોય છે. ખરું જોતાં આ સંસારમાં ધનવાનો જેવા બંધુબાંધવહીન મનુષ્યો કોઈકજ હોય છે. બધાજ પૈસાની લાલચે તેમના પ્રત્યે પ્રેમ દેખાડતા હોય છે, હસતે મોઢે વાતો કરે છે, અને રોગીની ચાકરી પણ પૈસા માટેજ થાય છે. આ પ્રમાણે સંસારમાં ફરી ફરીને જોશો તો યથાર્થ સુખી કોને કહેવો, એ નક્કી કરવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડશે. આમ છતાં જેમના પ્રેમમાં કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ હોય નહિ, એવા લોક જો સંસારમાં કોઈ હોય તો તો તેઓ સુખીઆ છે, એમ સમજવું. એમનો સંસાર એ સંસાર નથી, પણ સ્વર્ગ છે; અને બાકી બધું અસાર છે-અસારનું પણ અસાર છે.

રોગીએ ઇચ્છીતાલનો આશરો લીધો કે તરતજ તે નીરોગી બની જતો નથી. ઇચ્છીતાલમાંથી ચોરાડ લે, તે ચોસક નું બરાબર સેવન કરે, કુપચ્ચ કરે નહિ, અને સારા ડોક્ટરની સલાહ પ્રમાણે બરાબર રહે, તોજ રોગ મટીને આરામ થાય છે. તેજ પ્રમાણે કોઈ પણ સાધના શરૂ કરતાંજ મુક્ત થઈ જવાતું નથી. સાધન કરતાં કરતાં અંતિમ અવસ્થાએ પહોંચાય ત્યારેજ મુક્તિનાં દર્શન થાય. નામસ્મરણથી પણ શ્રેય થાય છે; પરંતુ નામનો શબ્દાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ પણ નામસ્મરણ કાળે ધ્યાનમાં રહેવો જોઈએ. જેમ 'હરિ' શબ્દથી સૂર્ય, ચંદ્ર, પેડો, સિંહ, વાનર-એ બધાં લમણ શકાય, તેમ 'હરિ'નામથી રાખને હરિ દેનાર અને પાપનું નિવારણ કરનારું જગતના પણ લમણ શકાય. ચેતક મટે નમની સુધે નામનો વાસ્તવ્ય છે છે ને પણ વ્યથા અને લમણ હેવું જોઈએ. 'બ્રહ્મ' એ શબ્દના મનન, બ્રહ્મ અને આત્મ લેના-એ પ્રભુ હોઈ અનેક બધાં નેહુ છે મટે પરીવ્રત પ્રથમ ને નામને વસ્તુ અર્થ મળી દેવની ખાત્ર મરે છે આ જગતને રેડ કરી છે-રેડે વસ્તુ એને રેડે છે. તેને

માત્ર નામોપદેશથીજ આલી રહે છે, અને પણ ઉપદેશનું પ્રયોજન રહેતું નથી. બાકી સર્વે ક્રેધ કહે છે કે, એક કર્તા છે. પણ તેમાં તેમને દૃઢ વિશ્વાસ હોતો નથી.

જેને બીજા કશાની ખબર નથી. પણ માત્ર બાળકની પેઠે રાધ જાણે છે, તેવી અવસ્થા થતાં માત્ર નામથીજ નામી કહેવાં ઇષ્ટદેવતાને પામે છે.

ગીતાનો ઉપદેશ બહુ મુંઝર છે. જીવનમાં પહેલું સ્થાન કર્મને છે. કર્મ કરતાં કરતાં વિવેકવૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે. એટલે તેને નિષ્કામ કર્મ કરવાની વૃત્તિ થાય છે, નિષ્કામ કર્મથી આગલાં બીજાં કર્મનો ક્ષય થઈ જાય છે, અને વિષયલોભમાં આસક્તિ નહિ રહેતાં અવળ; છીત્તન વગેરે સાધનો કરવાની ભુદ્ધિ જન્મે છે. એ કરતાં કરતાં પરાભક્તિનો ઉદય થાય છે. એ પરાભક્તિથી હૃદય વ્યાકુળ થતાં બાળકવત, ઉન્મત્તવત, પિશાચવત અવસ્થા થઈ જાય છે; અને પછી પરમાત્મદર્શન થઈ મિથ્યે દૃઢ્યમંચિરિછાદ્યે સર્વ સંશયોઃ—ઈત્યાદિ અવસ્થાએ પહોંચાય છે.

ગીતાજીનો એકેક અક્ષર એકેક બીજમંત્ર જેવો છે. બીજમંત્ર જેમ સાધનાથી જાગ્રત થાય છે, તેમજ ગીતાયં પણ સાધનાથી વધારે સચેત, સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ મહાભાવોને જન્માડનારો થાય છે. ગીતાનો પૂરેપૂરો અર્થ શું એના પરની ટીકા જેવાથી સમજી શકાય તેવો ॥ ૧ ॥ શ્રીધર સ્વામી તથા શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય ગીતાજીપર જે ટીકા રચતા અથા છે, તેના કરતાં એક ટીકા રચી શકાય તેમ છેજ નહિ; પરંતુ એ ટીકાઓ દ્વારા પણ એનો અર્થ સમજાવો શક્ય નથી. મહાપ્રભુ શ્રીચૈતન્યદેવ જ્યારે દક્ષિણના મુલકોમાં ગયા હતા, ત્યારે શ્રીરમનાથના મંદિરમાં એક જણ ગીતાજીનો પાઠ કરતો તેમના જોવામાં આવ્યો; પણ તેનો પાઠ અશુદ્ધ હતો. મહાપ્રભુજીએ તેને પૂછ્યું કે “બાઈ! આપ ગીતા-પાઠ કરતા બાંધો છો ને ત્યાં રહ્યા બાંધો છો, તેનું શું કારણ?” તેનાં એણે જવાબ આપ્યો કે “ગીતાનો અર્થ તો હું કંઈ સમજતો નથી, પરંતુ હું જ્યારે તેના પાઠ કરવા બેસું છું, ત્યારે મને દેખાવ ખાટે છે કે દાસમાં આવીશ ધનુષ્યને લઈ ન્યમ બેઠો છે, અને

તો કોઈ ઠેકાણે સ્વામી સ્ત્રીને ઠગી અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત બ-
હોય છે. કોઈ ઠેકાણે પુત્ર પિતાનો વધ કરી ભોગ-ઐશ્વર્ય
અધિકારી છે, તો કોઈ ઠેકાણે પિતા પુત્રને છેતરી ખી-
સી કરે છે. આમ છતાં મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં
તેમાંયે ખેડૂતવર્ગમાં કંઈક કંઈક પ્રેમ અને ભક્તિ દેખ
આવે છે. જ્યાં જ્યાં ધનનો સંબંધ હોય, ત્યાં ત્યાં સા-
પ્રેમ ડુર્લભ હોય છે. ખરું જોતાં આ સંસારમાં ધનવાનો જે
બંધુબાંધવહીન મનુષ્યો કોઈકજ હોય છે. બધાજ પૈસા
લાલચે તેમના પ્રત્યે પ્રેમ દેખાડતા હોય છે, હસતે મોઢે વા-
કરે છે, અને રોગીની ચાકરી પણ પૈસા માટેજ થાય
આ પ્રમાણે સંસારમાં ફરી ફરીને જોશો તો યથાર્થ સુ-
કોને કહેવો, એ નક્કી કરવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડશે. આ
છતાં જેમના પ્રેમમાં કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ હોય નહિ, એ
લોક જો સંસારમાં કોઈ હોય તો તો તેઓ સુખીઆ છે, એ
સમજવું. એમનો સંસાર એ સંસાર નથી, પણ સ્વર્ગ છે
અને બાકી બધું અસાર છે-અસારનું પણ અસાર છે.

રોગીએ ઇસ્પીતાલનો આશરો લીધો કે તરતજ
નીરોગી બની જતો નથી. ઇસ્પીતાલમાંથી ચોસડ લે, તે ચોસડ
નું બરાબર સેવન કરે, કુપચ્ચ કરે નહિ, અને સારા ડોક્ટરનું
સલાહ પ્રમાણે બરાબર રહે, તોજ રોગ મટીને આરામ થાય
છે. તેજ પ્રમાણે કોઈ પણ સાધના શરૂ કરતાંજ સુક્ત થઈ
જવાતું નથી. સાધન કરતાં કરતાં અંતિમ અવસ્થાએ પહોં-
ચાય ત્યારેજ સુકિતનાં દર્શન થાય. નામસ્મરણથી પણ શ્રેય
થાય છે; પરંતુ નામનો શબ્દાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ પણ નામ-
સ્મરણ કાળે ધ્યાનમાં રહેવો જોઈએ. જેમ ‘હરિ’ શબ્દથી
સૂર્ય, ચંદ્ર, ઘોડો, સિંહ, વાનર-એ બધાં સમજી શકાય,
તેમ ‘હરિ’નામથી પાપને હરિ લેનાર ચાને પાપનું ‘નિવારણ
કરનાર’ ભગવાન પણ સમજી શકાય. એટલા માટે નામની
સાથે નામનો વાચ્યાર્થ શો છે તે પણ યથાર્થ રીતે સમજી
લેવું જોઈએ. ‘બ્રહ્મ’ એ શબ્દમાં જગત, બ્રહ્મ અને આત્મ-
વેત્તા-એ પ્રમાણે અનેક અર્થ રહેલા છે. માટે પહેલ પ્રથમ
તો નામનો વાસ્તવ અર્થ બાણી લેવાની ખાસ જરૂર છે. આ
જગતનો એક કર્તા છે-એવો વિશ્વાસ જેને હોય છે, તેને

માત્ર નામોપદેશથીજ સ્વાતી ગદે છે, અને વધુ ઉપદેશનું પ્રયોજન રહેતું નથી. જાણી સુરેં કેમ કહે છે કે, જોકે કતારી છે. પણ તેમાં તેમને કદ વિસ્વાસ કોનો નથી.

જેને ધીબ કશાની ખબર નથી પણ માત્ર જાણકની પેઠે રાઈ જાણે છે, તેવી અવસ્થા થતાં માત્ર નામથીજ નામી કહેવાં ઇચ્છેવાને પામે છે.

ગીતાનો ઉપદેશ બહુ સુંદર છે. જીવનમાં પહેલું સ્થાન કર્મને છે. કર્મ કરતાં કરતાં વિવેકવૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે. એટલે તેને નિષ્કામ કર્મ કરવાની વૃત્તિ થાય છે, નિષ્કામ કર્મથી આગતાં અઠીક કર્મનો સ્થાય થઈ જાય છે, અને વિષયલોભમાં આસક્તિ નહિ રહેતાં યવજ્ઞ, ક્રીતંત્ર વગેરે સાધનો કરવાની બુદ્ધિ જન્મે છે. એ કરતાં કરતાં પરાભક્તિનો ઉદય થાય છે. એ પરાભક્તિથી હૃદય વ્યાકુળ થતાં બાળકવત, ઉન્મત્તવત, પિશાચવત અવસ્થા થઈ જાય છે; અને પછી પરમાત્મદર્શન થઈ મિષ્ટતે દુઃખમંચિરિષ્ટપન્તે સર્વ સંશયો— ઇત્યાદિ અવસ્થાએ પહોંચાય છે.

ગીતાજીનો એકેક અક્ષર એકેક ધીનમંત્ર જેવો છે. ધીનમંત્ર જેમ સાધનાથી જાગ્રત થાય છે, તેમજ ગીતાયં પણ સાધનાથી વધારે અચેત, સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ મહાભાવોને જગાડનારો થાય છે. ગીતાનો પૂરેપૂરો અર્થ શું એના પરની ટીકા જોવાથી સમજી શકાય તેવો ? શ્રીધર સ્વામી તથા શ્રી આદ્યશંકરાચાર્ય ગીતાજીપર જે ટીકા રચતા ગયા છે, તેના કરતાં એક ટીકા રચી શકાય તેમ છેજ નહિ; પરંતુ એ ટીકાઓ દ્વારા પણ એનો અર્થ સમજાવે શક્ય નથી. મહાપ્રભુ શ્રીચૈતન્યદેવ જ્યારે દક્ષિણના મુલકોમાં ગયા હતા, ત્યારે શ્રીરંગનાથના મંદિરમાં એક જણ ગીતાજીનો પાઠ કરતો તેમના જોવામાં આપ્યો; પણ તેનો પાઠ અશુદ્ધ હતો. મહાપ્રભુજીએ તેને પૂછ્યું કે “ભાઈ! આપ ગીતા-પાઠ કરતા જાઓ છો ને સાથે રડતા જાઓ છો, તેનું શું કારણ ?” તેનો એણે જવાબ આપ્યો કે “ગીતાનો અર્થ તો હું કંઈ સમજતો નથી; પરંતુ હું જ્યારે તેનો પાઠ કરવા બેસું છું, ત્યારે મને દેખાવા માંડે કે અર્જુન હાથમાં ગાંડીવ મનુષ્યને લઈ રથમાં બેઠો છે, અને શ્રીકૃષ્ણ

ચોરાઓની લગામ પકડી તેના તરફ મુખ કરીને તેને ગીત ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. એવું દૃશ્ય જોઈ મું ને મું છે તે સાંજની શ્રીમદ્વાપ્તુ જોડ્યા “મન્ય છે! ગી પાઠના આપજ ખરા અધિકારી છો.”

પ્રશ્ન—દેહ સાધન કયું ?

ઉત્તર—પ્રત્યેક સ્વાસપ્રશ્વાસે શુરુએ આપેલા મંત્ર જપ કરવો એ પરમ સાધન છે.

સઘળાં કાર્ગોમાં નિયમ પ્રવર્તે છે. ભગવાન પોતે નિયં તથા હયામય હોવાથી તે એક બાબુ પાપીને કઠોર સજા કરતો છે છે, તેજ વખતે બીજી તરફ તેના પાપનું આસડ કરતો હોય.

પુરુષાર્થ એ જોડુતના ખેતીકાર્યના જેવો છે. જોડુ જમીન તૈયાર કરે, અને બી આરે-ત્યાંસુધીજ તેનું કાય તે પછીના કાર્ય માટે જોનામાં શક્તિ નથી હોતી. આકાશ માંથી વરસાદનું પાણી ન પડે, તો આખા ખેતરમાં પાણ સિંચી સિંચીને તેનાથી કંઈ થઈ શકે નહિ. આંતરિક ઉદ્યમ એ તપસ્યા છે. જોનો ઉપયોગ બરાબર થતાં, આકાશમાંથી જેમ જળવૃષ્ટિ થાય છે તેમ ભગવાનની કૃપાવૃષ્ટિ થાય છે.

સંસારમાં રહી સાધન કરીને, તથા સંસારના તાપ અનુભવીને પછી ગમે ત્યાં જાઓ પણ મન ચલિત થશે નહિ. પરંતુ વૈરાગ્ય જગતાંજ ધરનો ત્યાગ કરાય, તો તો પછી મતનનાં જે અનેક પ્રલોભનો આવી પડે છે તેનાથી બરાબર સાવધાન ન રહેવાય, તો સર્વનાશ થઈ જાય છે.

યથાર્થ કર્તાવ્યબુદ્ધિથી કર્મો કરાય, તો તેના યોગે વાસનાનો સહેજે અંત આવે.

ઘન્ટનામનો જપ કરતાં કરતાં એક પ્રકારની કેફ ચઢે છે. તે કેફની આગળ લાંગ, ગાંજો, અશ્રીલ્ષ, દારૂ વગેરેની કેફ તુરંછ છે. નામની કેફ ક્ષણિક નથી, પણ ટકવાવાળી છે.

યુગનો કોઈ સમય નક્કી નથી. જેમાં તપનું પ્રાધાન્ય હોય તે સતયુગ, જેમાં નીતિનું પ્રાધાન્ય હોય તે ત્રેતાયુગ, બળનું પ્રાધાન્ય હોય તે દ્વાપરયુગ, અને જેમાં ધનનું પ્રાધાન્ય હોય તે કલિયુગ કહેવાય છે.

સત્ યુગમાં ધ્યાન તથા યજ્ઞયાગ, એ ધર્મ મનાયા છે; ત્રેતાયુગમાં જ્ઞાન અને યજ્ઞ ધર્મ મનાયા છે. દ્વાપરમાં

દેવતાઓ અને મહાપુરુષોની પૂજા-અર્ચા એ ધર્મ મનાયા છે; અને કલિયુગમાં જ્ઞાન તથા સ્મરણકીર્તન ધર્મ મનાયા છે. એકાગ્રતાના અનેક ઉપાય છે; ને બધાય ઉપાય પણ તત્કાળપૂરતા જ્ઞાન આપનારા છે—એટલે કે જેટલો વખત તે ઉપાયનું અવસર જન કરવામાં આવે તેટલો જ વખત મન ચોડું થઈ રિચર બને છે. મનના સંકલ્પવિકલ્પ સર્વાંશે નષ્ટ ન થાય, ત્યાંમુખી ચિત્તની સધાય એકાગ્રતા આપ્યે મતી નથી. તેથી જ ઉપાનિષદમાં કહ્યું છે કે:—

નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું લાપ્યો ન ચક્ષુષા ।

અસ્તાતિ દ્રવતોઽમ્યગ્ન કયં સદુગ્ધમ્પતે ॥

મગવાન છે, એ સત્ય સદાસર્વદા સ્મરણમાં રહેલું એકાગ્રે. સ્મરણ, મનન, નિદિધ્યાસન—એ બધા એકાગ્રતાના સર્વોત્તમ ઉપાયો છે. સ્મરણ—પ્રથમ તો પ્રભુના અસ્તિત્વનું સ્મરણ સર્વ કાળમાં, સર્વ સ્થળમાં, સર્વ ભૂતમાં અને સર્વ પ્રસંગમાં આપ્યે જનવું એકાગ્રે. તે પછી બીજું મનન—અસ્તિત્વ વિરેટનું જ્ઞાન હૃદયમાં મન એ દિશામાં આપોઆપ વળે છે. જેવી રીતે સાપને તેજસ્વી પદાર્થ હોખાતાં તે એ તેજના પદાર્થ તરફથી પોતાની કૃષ્ણ બીજે ક્યાંય ફેરવી શકતો નથી, તેવી રીતે મનને પણ અસ્તિત્વનું બરાબર જ્ઞાન થતાં બીજે ક્યાંય તે રોકાઈ શકતું નથી. ત્રીજું નિદિધ્યાસન—સ્મરણ-મનનથી જે સ્વાદ આવે છે, તેનો પુનઃ પુનઃ ઉપસોગ કરવો તેનું નામ નિદિધ્યાસન. આ સ્મરણ, મનન ને નિદિધ્યાસન, એ ત્રણ એકાગ્રતાના ખાસ ઉપાય છે.

મદ્ધ—મનઃસંયમના માર્ગમાં મુખ્ય અંતરાયરૂપ શું છે?

ઉત્તર—મનના સંકલ્પવિકલ્પ તો નિરંતર ચાલુ હોય છે, અને તેથી મન અસ્થિર બને છે. મનના ઉપર કાબુ આવતો નથી. એના કારણમાં મુખ્યત્વે ઈહવા અને ઉપરશ્ય એ બે ઇન્દ્રિયોનું પ્રાબલ્ય છે. ઉપરશ્ય ઇન્દ્રિય પર લોકો સહેજે કાબુ મેળવી શકે છે, પણ ઈહવાઈન્દ્રિયનું દમન સહેજે થઈ શકતું નથી. કોઈ નિંદા કરતું કે કંઈ વેલું ઉચ્ચારતું આવે કે લ્હીબાઈ તરત જ તેનો પ્રતીકાર કરવાને લલચાય છે. એ ઈહવાઈન્દ્રિય વશ થતાં નિંદા કે પ્રશંસા મનને અંચળ કરી શકતી નથી.

જેને જે વસ્તુની જરૂર હોય છે, તે એ પોતેજ બધું છે, બીજું કંઈ તે સમજી શકતું નથી. પોતાના શરીરમાં શેની જરૂરિયાત છે તેની અનેક સુજ્ઞાને પણ સમજી હોતી નથી. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પંચમહાભૂતો પૈકી કયો પદાર્થ કયું કામ કરે છે તે જાણ્યા વગર, ચોથા આહાર કયો તે સમજી શકાતું નથી. બાળક બચપણમાં પોતાની વિદ્યા લઈને પોતાનાજ મુખમાં મૂકે છે, અને અતિ આનંદમાં આવી હાસ્ય કરે છે; પરંતુ તેજ વખતે માતૃપિતા ધૃષ્ટાપૂર્વક છિ: છિ: કહી નાકે હાથ દે છે.

કોઈ માણસ જો લસણ, ડુંગળી ઇત્યાદિ પિત્તને વધારનાર ઉત્તેજક ચીજોનો વિશેષ આહાર કરે; કામી જન જો માંસ, માછલાં, મિઠાઈ વગેરે વધુ ખાય; લોભી જન જો અધિક તીષ્ણ લોજન લે; અહંકારી જો મસૂરની દાળ વધારે ખાયા કરે; સંસારાસક્ત વ્યક્તિ જો ખટાશતું અધિક સેવન કરે; અને અભિમાની મનુષ્ય જો અધિક ખાંડ ખાયા કરે, તો તેમનું એ કાર્ય અણસમજી બાળકના ઉપરોક્ત કાર્યની ગરજ સારનાર નીવડે છે.

સાંખ્યયોગમાં શ્રીકપિલદેવે પંચમહાભૂત તત્ત્વોના વિભાગ પાડીને, બધી ઇંદ્રિયો તથા મનસાહત ઓગણીસ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને પ્રત્યેક તત્ત્વની સાથે શરીર અને મનનો શો સંબંધ છે, તથા જીવાત્મા સાથે પણ શરીર અને મનનો શો સંબંધ છે, તે ઠીક રીતે સમજાવીને આહારવિહારના પ્રકાર પણ ઠીક ઠીક રીતે બતાવેલા છે. શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં આ વિષયપર અનેક વાતોનો ઉલ્લેખ છે. વિષ્ણુપુરાણ, માર્કંડેય પુરાણ, યોગવાસિષ્ઠ, મહાભારતનું શાંતિપર્વ, પાતાંજલ યોગદર્શન, મૈત્રેયનિપદ્ય, શ્રીમદ્ભાગવદ્ગીતા, રુદ્રયાચલતંત્ર ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં આ વિષયપર અનેક વાતો લખાયેલી છે. તેથી તે ગ્રંથોનું અવલોકન કરીને આહારનો ક્રમે ક્રમે અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે.

આહારની સાથે ધર્મને પણ સંબંધ છે. આહાર જો અતિસાવધાનપણે ન કરવામાં આવે તો ધર્મનો નાશ થઈ જાય છે. એક વ્યક્તિ લસણ ખાતી ન હોય, તેને લસણ ખવડાવ્યાથી તેને આળો દહાડો શરીરમાં દાઢ થઈ જાય છે.

છે, અને આખા દહાકામાં 'ધર્મ'કાર્ય' થઈ શકેતું નથી.

પ્રશ્ન—શાકત અને વૈષ્ણવમાં ફરક શો છે ?

ઉત્તર—ઐશ્વર્યભાવના ઉપાસકો શેવ, સૌર, ગાણપત્ય અને શાકત કહેવાય છે, અને માધુર્યભાવના ઉપાસકો વૈષ્ણવ કહેવાય છે. સીતારામ, લક્ષ્મીનારાયણ, રાધાકૃષ્ણ, કાલી, દુર્ગા વગેરેના ઉપાસકો જો તેનાં ઐશ્વર્યભાવના ઉપાસક હોય તો તેઓ શાકત, સૌર, શેવ, ગાણપત્ય ઇત્યાદિ નામે ઓળખાય; અને તેમના જો માધુર્ય ભાવના ઉપાસક હોય તો તેઓ પ્રકૃત વૈષ્ણવ કહેવાય. બ્રહ્મસંહિતામાં આનું પ્રમાણ મળી આવે છે. પણ રામપ્રસાદના જેવા સાચા વૈષ્ણવ કેટલા છે ?

આનંદપ્રકૃતિ

આનંદ પ્રકૃતિ—જે જે વસ્તુ પોતાના અસલ સ્વભાવમાં હોય છે તે તે બધી આનંદમય છે. ચંદ્ર, સૂર્ય, પર્વત, સુમુદ્ર, વૃક્ષવૃક્ષ, હજારો, પશુપક્ષી-બધું જ આનંદમય છે. મનુષ્ય પણ જેટલે દરજ્જે પોતાના માનવસ્વભાવમાં રહી શકે છે, તેટલે દરજ્જે આનંદનો ઉપસોગ કરે છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ જેટલો વિકસિત થાય છે, તેટલો તેનો આનંદ પણ વિકસિત બને છે. જેમણે પાપી વિચારો અને પાપી કાર્યોવટે પોતાનો સ્વભાવ અયોગ્ય કરી નાખ્યો હોય છે, તેઓ આનંદ ભોગવી શકતા નથી. પાપથી શરીર રોગી અને મન અપવિત્ર બને છે. પુણ્ય કાર્યોથી પોતાનો અસલ સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવામાં ન આવે તો આનંદ ભોગવી શકાતો નથી; અને રોગ તથા પાપાન્ય દુઃખ ભોગવવામાં જીવન બ્યતીત થાય છે.

હરિનામનું ફળ આવર્તા પ્રકટ થનારાં હક્ષણો

ક્રીડાન કરતાં કંઈક નૃત્ય કરું, કે કંઈક ભાવ આપ્યો તેનેજ અત્યારે ધર્મ કહેવામાં આવે છે. એ ધર્મ છે એમાં તો શક નહિ; પણ તે ધર્મનું પ્રથમ અંગ છે. સત્ય, ન્યાય, જીવદયા, પિતામાતા ને ગુરુચરણપ્રત્યે બક્ષિતભાવ, મત્સર્ગમની છમ્મ, પરસ્પોદયનમા સંવધાનતા, પરધનમાં નિર્લોભતા—એ બધાજ ધર્મનાં પ્રથમ અંગ છે. હરિનામનું ફળ આવવા માંડતાં આ બધાં હરિનામ પ્રથમ દેખા દે છે. એમ થતું ન જણાય, તો ધર્મને હજી અરંભજ થયો નથી, એમ સમજવું.

તેર લક્ષણોવાળું સત્ય

સત્યવચન—નજરે જોયેલું કે કાને સાંભળેલું લોકોની આગળ રજૂ કરવું, તેનેજ અનેક જણ સત્યતરીકે પીછાને છે; કિંતુ ખરું સત્ય તો તેજ કહેવાય કે જેનું લક્ષ્ય સત્ કહેતા શુભ હોય. કેાઈને પદ્મચુત કરવા યાને તેના સ્થાનેથી ખસેડી મૂકવા માટે, અગર પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે કહેવામાં આવતી સત્ય વાત પણ સત્યતરીકે ગણી શકાય નહિ. એટલા માટે મહાભારતમાં સત્ય વચનનાં તેર લક્ષણો વર્ણવેલાં છે, તે આ પ્રમાણે:—સત્ય વચન હોય, તો તેમાં (૧) પરનિંદા, (૨) સ્વાર્થ કે (૩) આત્મપ્રશંસાનો અંશ ન હોવો જોઈએ, (૪) ક્ષમા, (૫) શૌચ, (૬) અહિંસા તથા (૭) હિંસાના તે વચનમાં સમાવેશ થયેલો હોવો જોઈએ. (૮, ૯) માતૃપિતાની ભક્તિ, (૧૦) બ્રાતૃસ્નેહ, (૧૧) પાડોશીઓ તેમજ (૧૨) સ્વદેશવાસીઓ પ્રત્યે નિષ્કપટ પ્રેમ અને (૧૩) સત્યની હાજરી હોવી જોઈએ.

“અસ્તિ સત્યમ્”—જે ત્રણે કાળમાં અને કાળાતીત પણ છે તેજ સત્ય છે. એ સત્યને અનુભવી શકાય છે—પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. એ પરમ સત્યને જો આપણે સમજી શકીએ, તો તે આપણાથી દૂર નહિ રહેતાં પ્રત્યક્ષ થઈ રહે. જેને એક વાર એ પરમ સત્ય સમજાયું હોય છે, તે તેની વિરુદ્ધ વર્તી શકતો નથી. જ્યાંસુધી એ સત્ય પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી તેનું યુનઃ યુનઃ પતન થયા કરે છે. એ પરમ સત્યનો અલ્પાંશ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તેનો મહિમા કેવો અને કેટલો છે, તે સમજી શકાય છે. એ સત્યથી બળવાન બને છે તેજ સર્વ કષ્ટો સહી શકે છે. એજ સત્યના બળથી મહાભક્ત પ્રહ્લાદજી ધગધગતા અસિકુંડમાં ફેંકાયા છતાં, કાળમૂર્તિ સમા ભયાનક સ્વપિતા હિરણ્યકશિપુના હાથમાંથી બચી શક્યા અને એજ સત્યના બળથી પ્રહ્લાદજીએ કહ્યું હતું કે “આ થાંભલામાં પણ મારો ભગવાન મોજીદ છે.” એકમાત્ર એ પરમ સત્યનોજ આશરો લ્યો, અને પછી જીવો કે, સઘળી દુર્દશા દૂર થઈ જાય છે કે નહિ, અને દેશનો ઉદ્ધાર થાય છે કે નહિ. આ ઉપદેશ સર્વ વેદ, પુરાણ અને શાસ્ત્રોમાં અપાયેલો છે.

પ્રશ્ન—એ પરમ સત્ય કયા ઉપાયે મેળવી શકાય ?

ઉત્તર—એ ચક્રાર્થ સત્યને પ્રાપ્ત કરવું હોય. તો એના સિવાયના અન્ય સર્વ પ્રકારના સંસ્કારથી રહિત બનવું જોઈએ. સંસ્કારનો અંધુલ્ય ત્યાગ થતાં જ મન નિર્મળ બની જાય છે અને બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો મનોભાવ રહેવા પામતો નથી. મનની એવી મજબૂતપરફિત અવસ્થામાં એ પરમ સત્ય—અથવા પરમાત્મરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે આવા અન્ય સર્વ વૃત્તિઓ તથા સંસ્કારોથી રહિત બનેલા અંતરમાં એ પરમ સત્યનો એક કણ માત્ર પ્રકટે તો તે પણ મહા અમૂલ્ય હોય છે. બૌદ્ધ યોગીઓ તેમની પ્રજ્ઞાથી અજબ ઉચ્ચ સાધનનું અવલંબન કરતી વખતે પ્રારંભમાં જ અન્ય સંસ્કાર નષ્ટ કરી દે છે. એ કામમાં તેમને લગભગ ત્રણ વરસ જેટલો સમય લાગે છે. મૂળવડે જ સંસ્કારવર્જિત થાય છે, એટલા માટે જ બૌદ્ધલોકોને અનેક જણ નાસ્તિક કહે છે. જેઓ કોઈ મત અગર સંસ્કારને વશ ચાલે છે, તેઓને પણ અમુક તમુક ફળ કિંવા સંપ્રદાયમાં ઘેરાઈ રહેવું પડે છે; અને જેઓ કેવળ પોતાના જ અંતરમાં સત્યની શોધ કરે છે, તેમને કોઈ પણ જાતની જમાત કિંવા સંપ્રદાય હોતો નથી. બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારકતરીકે હું કેટલોક કાળ બાગ-આંચડામાં રહ્યો હતો. એ વખતની મારી કાર્યપ્રણાલિ તથા પ્રવચનો, ઉપદેશ વગેરેને લઈને બ્રાહ્મસમાજમાં પુષ્કળ ખજાના મળ્યા હતા. તે વખતમાં મારે અત્યંત અશાંતિમાં દિવસો કાઢવા પડતા હતા. મારા કેટલાક બંધુઓએ કલકત્તે પુનઃ પુનઃ લખીને મારાં સઘળાં વિવેચનોનો પ્રતિશોધ કરવા માંડ્યો, અને મને કલકત્તે આવી પહોંચવા સૂચવ્યું. હું વિષમ સમસ્યામાં પડ્યો. પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિને તિલાંજલિ આપી બ્રાહ્મસમાજમાં રહેવું વાજબી છે કે નહિ, એના જ વિચાર મનમાં નિયતિન થોળાવા લાગ્યા. ભગવાનની પાસે મેં પ્રાર્થના કરી કે “હે પ્રભો ! આ વખતે મારે શું કર્તવ્ય છે તે કહે.” એ જ વખતે ચોખ્ખી આકાશવાણી સાંભળાઈ કે “હુંડમાં બસાઈ રહેવાથી સત્યનો લાભ નહિ થાય.” એ આકાશવાણી સાંભળીને હું નિશ્ચિંત બન્યો. જનસમાજ તરફ દષ્ટિ રાખીને ચાલવાથી યથાયોગ્ય ધર્મકર્મ

કદાપિ સધાતાં નથી. હોડો આપણાં કામની નિંદા કરે છે કે સ્તુતિ કરે છે, તે તન્હુ લક્ષ આપતાંજ ઉત્તમ સાધકની ઉત્તમતાનો નાશ થઈ જાય છે. x કોઈની પણ તરફ દષ્ટિ ન રાખતાં સાવ સ્વતંત્રભાવથી, અમુક કાર્ય એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ સમજીનેજ જો તે કરી શકાય, તોજ બચવાનો આરો છે, નહિ તો બચવું બહુ કઠિન છે. સત્ય અનંત છે, સત્યનો ભાવ અનંત છે, સત્યનું રૂપ અનંત છે, અને એ સત્યપ્રાપ્તિના ઉપાય પણ અનંત છે. એ સત્યની પ્રાપ્તિ માટે બધાએ એકજ માર્ગે અને એકજ મત મુજબ ચાલવું જોઈએ, એવું તો કહી શકાયજ નહિ. મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ જેમ અલગ અલગ છે, તેમ તેની પ્રકૃતિ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. તેથી બધાએ પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચાલવાનું હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓને લીધે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પ્રજ્ઞાત્રી પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોવી સ્વાભાવિક અને આવશ્યક છે.

પ્રશ્ન—અત્યારે અમારે કયો ધર્મગ્રંથ વાંચવો સારો છે?

ઉત્તર—કોઈ એકજ ધર્મગ્રંથ વાંચ્યાથી ખાસ લાભ થશે એમ સમજતા નહિ. પહેલાં તો ચુંટી ચુંટીને ધર્મગ્રંથ વાંચવા ઉચિત છે—જેવા કે મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્ ભાગવત, ભગવદ્ગીતા, ચૈતન્યચરિતામૃત, ભક્તમાળા, અધ્યાત્મરામાયણ. આ બધા ગ્રંથોમાંથી પોતાને વધુ ગમે તે તે ગ્રંથ વાંચતા રહેવું જોઈએ. એમ કરતાં કરતાં શાસ્ત્રોવિષે થોડીક અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય, એટલે પછી વેદ, ઉપનિષદ, સ્મૃતિ, તંત્ર, પુરાણ વગેરેથી પણ લાભ થાય છે.

બંગાળી ભાષામાં શ્રીચૈતન્યચરિતામૃત, હિંદીમાં

x સામાન્ય સાધકો સર્વજાતે અથવા વિશેષભાવે છટ-સમર્પિત થઈ શકે નહિ. કેમકે લૌકિક પ્રાર્થિ વગેરેમાં તેમને વધુ ઈષ્ટતા હોય છે, અને તેથી લોકભવજ નેમને અંદુરમા રાખે છે. આ કોઈનાજ ઉદ્દાગત્તા અને દેવત્વરક વગેરે અંગ હોય છે. જો તેઓ પણ સ્તુતિનિંદાનો ભય નહીં કે તે તેમની નીતરીતિ દ્રવ્યથી થઈ રહે માટે નેત્ર મીડવું કે કે જા કયના તરફ કેદ માટે દિ પણ લાખે. મા કેદ અવ. વિવેક મુદ્ધ માટેજ સમજવાનું છે.

પરંતુ ભિક્ષુ-અખંડાતંદ

સુદક્ષીન રામાયણ તથા ગુરુમુખી બાપામાં ગુરુ નાનકેના શ્રેય સાહેબ-એના જેવા સર્વાંગ મુંદર થયો બીજા કેમજ નથી. એતન્યચરિતામૃતનો શ્રેય મેં એને તેત્રીસ વાર વાંચ્યો છે. એ શ્રેય પહેલ પ્રથમ જરા અટપટો લાગ્યા છતાં પછીથી એની અંદર રહેલાં અપૂર્વ તત્ત્વરત્નોનો ભાગ લાગતાં એના પર હું એટલીવારે મુગ્ધ થઈ ગયો છું.

ધર્મસંગ્રહી કેાઈ પણ વિષય ભણવો હોય, તે પ્રાચીન અથવા વાંચવો, આધુનિક શ્રેય ન વાંચવા. કારણ કે આધુનિક શ્રેયોમાં અનેક ભૂલ-ભ્રાન્તિ તથા વ્યકિતગત અને સંપ્રદાયગત દૂષિત મતો, એ જઘાને રચાન મળેલું હોય છે. વાસ્તવિક રીતે વેદ જુદા નથી, માત્ર સમજાણેર છે.

જે, યજુર, સામ અને અથર્વ, એ ચાર વેદ કહેવાય છે. તે વસ્તુનાં એક હોઈ માત્ર શિક્ષણ માટે તેના ચાર ભાગ કરવામાં આગ્યા છે. એ ચારે ભાગનો આખો વેદ શીખતાં છત્રીસ વર્ષ લેઈએ. તેથી જઘાથી આખા વેદનું અધ્યયન થઈ શકતું નથી. એક જ ભાગનું અધ્યયન એક જણ કરી શકે છે; તેથી જે માણસ જે ભાગનું અધ્યયન કરે છે, તે માણસ તે ભાગનો આચાર્ય બને છે. એ અર્થમાં વેદ જુદા છે. બાકી વેદો ભિન્ન ભિન્ન નથી. જેવી રીતે હોયથી પગ જુદા છતાં વસ્તુનાં તે એકજ શરીરનાં અંગો છે, તેવુંજ વેદના સંબંધમાં છે. જે સામવેદનો આચાર્ય હોય છે, તે યજુર્વેદનું શિક્ષણ આપતો નથી. વળી યજુર્વેદમાં સામવેદનો વિષય પણ હોતો નથી. યજુર્વેદ ભણવાની એ ઇચ્છા હોય તો યજુર્વેદીયની પાસેજ જવું લેઈએ. જે કેાઈ સંપૂર્ણ વેદવેતા મળી આવે, તો તે કેાણે વેદ જુદા નહિ જણાય. મનુષ્યના અંતરાત્મામાં પણ એ પ્રવેશ કરી શકાય તો જઘુંજ મળી રહે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ—એ અષ્ટાંગ યોગ દ્વારા અંતરાત્મામાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. વેદ—એ શબ્દથી બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને પરબ્રહ્મ સમજવાનો છે.

પ્રશ્ન—કર્મસિવાય અન્ય ઉપાયથી મુક્તિ શાય કે નહિ?

ઉત્તર—તીવ્ર વેગવથી પણ મુક્તિલાભ શાય; પણ એવા પ્રકારનો વેગવ્ય ક્યા હોય છે? ભવચોમાથી મનને જ્યારે અપૂર્ણ આત્મસુખ કરી શકાય, અર્થાત્ સર્વ ભાવે

કદાપિ સધાતાં નથી. લોકો આપણાં કામની નિંદા કરે છે કે સ્તુતિ કરે છે, તે તન્નુ લક્ષ આપતાંજ ઉત્તમ સાધકની ઉત્તમતાનો નાશ થઈ જાય છે. x કોઈની પણ તરફ દૃષ્ટિ ન રાખતાં સાવ સ્વતંત્રભાવથી, અમુક કાર્ય એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ સમજીનેજ જો તે કરી શકાય, તોજ બચવાનો આદેશ છે, નહિ તો બચવું બહુ કઠિન છે. સત્ય અનંત છે, સત્યનો ભાવ અનંત છે, સત્યનું રૂપ અનંત છે, અને એ સત્યપ્રાપ્તિના ઉપાય પણ અનંત છે. એ સત્યની પ્રાપ્તિ માટે બધાએ એકજ માર્ગ અને એકજ મત મુજબ આવવું જોઈએ, એવું તો કહી શકાયજ નહિ. મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ જેમ અલગ અલગ છે, તેમ તેની પ્રકૃતિ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. તેથી બધાએ પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ચાલવાનું હોય છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓને લીધે ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પ્રણાલી પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોવી સ્વાભાવિક અને આવશ્યક છે.

પ્રશ્ન—અત્યારે અમારે કયો ધર્મગ્રંથ વાંચવો સારો છે?

ઉત્તર—કોઈ એકજ ધર્મગ્રંથ વાંચ્યાથી ખાસ લાભ થશે એમ સમજતા નહિ. પહેલાં તો ચુંટી ચુંટીને ધર્મગ્રંથ વાંચવા ઉચિત છે—જેવા કે મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્ ભાગવત, ભગવદ્ગીતા, ચૈતન્યચરિતામૃત, ભક્તમાળા, અધ્યાત્મરામાયણ. આ બધા ગ્રંથોમાંથી પોતાને વધુ ગમે તે તે ગ્રંથ વાંચતા રહેવું જોઈએ. એમ કરતાં કરતાં શાસ્ત્રોવિષે થોડીક અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય, એટલે પછી વેદ, ઉપનિષદ, સ્મૃતિ, તંત્ર, પુરાણ વગેરેથી પણ લાભ થાય છે.

બંગાળી ભાષામાં શ્રીચૈતન્યચરિતામૃત, હિંદીમાં

x સામાન્ય સાધકો સર્વભાવે અથવા વિશેષભાવે ઇષ્ટ-સમર્પિત થઈ શકે નહિ. કેમકે લૌકિક કાર્તિ વગેરેમાં તેમને વધુ ઈષ્ટતા હોય છે, અને તેથી શ્રોક્ષલવજ તેમને અંકુશમાં રાખે છે. આ કોટીનાજ ઉદારાત્મા અને દેશસેવક ધણા ખરા હોય છે. જો તેઓ પણ સ્તુતિનિંદાનો ભય મૂકી દે, તો તેમની નીતિરીતિ દલકી થઈ રહે. માટે ગોસ્વામીજીનું ઉદારોક્ત કથન સર્વ કોઈ માટે નહિ પણ લાખોમાં કોઈ એવા વિરલ મુમુક્ષુ માટેજ સમજવાનું છે.

ખરાબ લિપ્ત—અખંડાનંદ

તુરચીકૃત રામાયણ તથા ગુરુમુખી બાપામાં શુકે નાનકનો
બંધ સાદેજ-એના જેવા સર્વાંગ મુંદર બંધો બીજા કોઈજ
નથી. એવન્યચરિતામૃતનો બંધ એ પોતે તેત્રીસ વાર વાંચે
છે. એ બંધ પહેલ પ્રથમ જરા અટપટો લાગ્યા છતાં પાછીથી
એની અંદર રહેલાં અપૂર્વ તત્ત્વરત્નોની બાળ લાગતાં એના
પર હું એકીવારે મુગ્ધ થઈ ગયો છું.

ધર્મસંબંધી કોઈ પણ વિષય જાણવો હોય, તે
પ્રાચીન બંધજ વાંચવો, આધુનિક બંધ ન વાંચવા. કારણ કે
આધુનિક ગ્રંથોમાં અનેક ભૂલ-ભ્રાન્તિ તથા વ્યકિતગત અને
સંપ્રદાયગત દૂષિત મતો, એ જાણને રવાન મળેલું હોય છે.
વાસ્તવિક રીતે વેદ જુદા નથી, માત્ર સમજદાર છે.

જ્ઞ, યજુર, સામ અને અથર્વ, એ ચાર વેદ કહેવાય છે.
તે વસ્તુતઃ એક હોઈ માત્ર શિક્ષણ માટે તેના ચાર ભાગ
કરવામાં આવ્યા છે. એ ચારે ભાગનો આખો વેદ શીખતાં છત્રીસ
વર્ષ લેઈએ. તેથી જાણથી આખા વેદનું અધ્યયન થઈ શકતું
નથી. એક બે ભાગનું અધ્યયન એક જણ કરી શકે છે; તેથી
જે માણસ જે ભાગનું અધ્યયન કરે છે, તે માણસ તે ભાગનો
આધ્યાર્થ જાને છે. એ અર્થમાં વેદ જુદા છે. બાકી વેદો
શિક્ષા ભિન્ન નથી. જેવી રીતે હાંથથી થગ જુદા છતાં વસ્તુતઃ
તો એકજ શરીરનાં અંગો છે, તેવુંજ વેદના સંબંધમાં
છે. જે સામવેદનો આધ્યાર્થ હોય છે, તે યજુર્વેદનું શિક્ષણ
આપતો નથી. વળી યજુર્વેદમાં સામવેદનો વિષય પણ હોતો
નથી. યજુર્વેદ બહુવાની જોઈ હોય તો યજુર્વેદીયની
પાસેજ જવું જોઈએ. જો કોઈ સંપૂર્ણ વેદવેદતા મળી આવે,
તો તે કેકાણે વેદ જુદા નહિ જણાય. મનુષ્યના અંતરાત્મામાં
પણ જો પ્રવેશ કરી શકાય તો બહુજ મળી રહે. યમ,
નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ—એ
આઠાંગ યોગ દ્વારા અંતરાત્મામાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે
છે. વેદ—એ શબ્દથી બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને પરબ્રહ્મ સમજવાનો છે.

પ્રશ્ન—કર્મસિવાય અન્ય ઉપાયથી સુકિત થાય કે નહિ ?

ઉત્તર—તીવ્ર વેરાગ્યથી પણ સુકેતિશાળ થાય; પણ
એવા પ્રકારનો વેગવ્ય ક્યાં હોય છે ? વિષયોમાંથી મનને
અચારે સંપૂર્ણ આંતરમુખ કરી શકાય, અર્થાત્ સર્વ ભાવે

આંતરિક સાધના કરી શકાય, તો કર્મ વિના પણ મુક્તિ થઈ શકે; કિંતુ એ પ્રમાણે ન થાય અને થોડે ભાગે પણ બાહ્ય આસક્તિ અને બહિર્મુખતા રહે તો તે છિદ્રવાટે, કામાદિ શત્રુઓ દ્વારા થઈ જઈને વિશ્વનાશી શકે છે. નિષ્કામ મુક્તિના પંથમાં તો મનુષ્ય, દેવતા, મંધર્વ વગેરે સમગ્રજાતિ આંતરાય કરનારા હોય છે. માટે સાવ વારનાપિટ્ઠીન બનીને તીવ્ર સાધના કરવી શકેલ નથી. નિષ્કામ કર્મ અને ઈષ્ટચિંતનદ્વારા મળ-વિશેષનો નાશ થયા પછીજ એ શ્રેષ્ઠ સાધના સહજે સહજે સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન—કર્મ એટલે શું ?

ઉત્તર—કર્મ પ્રવૃત્તિથી સિદ્ધ થાય છે. જેની જેવી વૃત્તિ, તેનું તેવું કર્મ. જે કર્મધર્મને અનુકૂળ હોય તેજ કરવાં; અને તેજ પુણ્યકર્મ કહેવાય અને ધર્મને પ્રતિકૂળ હોય તે પાપકર્મ કહેવાય છે.

પાપને દ્વર કરવાની મનુષ્યનામાં શક્તિ છે, પણ કર્મને દ્વર કરવાની તેની તાકાત નથી. કર્મથીજ કર્મનો ક્ષય કરી શકાય છે. જો નિષ્કામ કર્મો કરવામાં ન આવે, તો કર્મમાં વધુ ને વધુ જકડાવું પડે છે.

કર્મ કર્યા સિવાય તેં કોઈનોજ છટકો નથી. વળી કર્મ એ કાંઈ ધર્મની બહારનો વિષય નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ કર્મ એજ ધર્મ છે. કર્મથીજ ધર્મલાભ થાય છે; અને જે પરમ વસ્તુ ધર્મકર્મથી પર છે તે તો તદ્દન નિરાળી છે અને બહુ દૂર છે.

કર્મ કરવાં વૃથા નથી.

કર્મમાં બંધાઈ રહેવું એ વાસ્તવિક બંધાઈ રહેવું નથી. કર્મો જો યથાર્થ કર્તાવ્યજ્ઞાનપૂર્વક કરાય, તો તેનાથી લૌકિક વાસનાનો સહેજે અંત આવે છે. કર્મ કરતાં કરતાં જો હૃદય-પૂર્વક ભગવાનનું નામ લેવામાં આવે, તો વાસના નષ્ટ થઈ જાય છે. જેમનાં કર્મ હજી કપાયાં નથી, તેમને આખો દહાડો નામજપ કરવાનું કહેશે. તો તેમનાથી તેમ થઈ શકશે નહિ. જોટા વિચાર, પરત્વેના, નકામી વાતો, વાદ-વિવાદ, તર્કવિતર્ક તેમજ પાસાબાજી એ વગેરેમાં તેમનો પ્રખત જશે. સંન્યાસીઓ અને પોતાંપડિત જ્ઞાનીઓ વિના

અધિકારે લેખ દે છે અને અપરાધ જાની પોતાને માની પ્રારબ્ધને બહાને બ જી ખેડે છે, વિવાહ વિસંવાદ અને પોતાને ગમે તેવું બધું કરી શકે છે આચરણ કરે છે; અને તેથી કર્મ-બંધન કપાવાને બદલે ઉલટાં વધે છે.

નિષ્કામ ભાવથી કર્મો કરવાં. અકર્મ, વિકર્મ તથા સકામ કર્મનો ત્યાગ કરી હજી નિષ્કામ કર્મો કરાય તો નિશ્ચય કર્મોના બંધ કપાઈ જઈ વાસનારહિત થવાય. કર્તવ્ય કર્મમાં આગસ કરવું એ તો અપરાધ છે.

દુષાસકિત રાખ્યા વગર કર્મ કરાય તોજ તે કર્મ નિષ્કામ બને છે.

લઘુ બરાબર ચોક્કસ રાખીને નિષ્કામ ભાવથી કર્મ કરવામાં આવે, તો તેથી નુકસાન થતું નથી, પણ હિત થાય છે; તથાપિ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ ભ્રષ્ટર રાખી તે પ્રમાણે ન ચાલતાં જો પારકાની બુદ્ધિએ કર્મ કરાય, તો તેથી લઘુ રૂતેતોંદીન બનીને નુકસાન થાય છે. ઈશ્વરની આજ્ઞા સમજી નિર્દોષ વિવેકબુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવાથી ભયોષ લાભ થાય છે.

પ્રશ્ન—કર્મત્યાગી કેને કહે છે?

ઉત્તર—સ્વાર્થના ત્યાગપૂર્વક જે કર્મ આચરે છે, તે કર્મત્યાગી છે—અર્થાત્ નિઃસ્વાર્થ ભાવથી કર્મ કરનારનેજ કર્મત્યાગી કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—સિદ્ધ પુરુષને કર્મ કરવાનાં રહે ખરાં?

ઉત્તર—ત્યારથીજ તેનાં કર્મોનો આરંભ થાય છે. જ્યાં સુધી સ્વાર્થ હોય, ત્યાંસુધી ખરાં નિષ્કામ કર્મ હોયજ ક્યાંથી? સ્વાર્થ હટી ગયા પછીજ ખરાં નિષ્કામ કર્મોનો આરંભ થાય છે, ત્યારેજ સમસ્ત સંસારને માટે કર્મ કરતા થવાય છે; ત્યારેજ સર્વ કોઈ માટે અવિસ્રતપણે અને એકનિષ્ઠાથી પરમશ્રેષ્ઠ કર્મોમાં જોડાઈ રહેવાનું બની શકે છે. અપૂર્ણ નિઃસ્વાર્થ બન્યા વગર સર્વોત્તમ કર્મનો આરંભજ થતો નથી.

કામિની અને ક્રોધન ધર્મલાભનાં વિરોધી છે.

જે જન ક્રોધસન નાખતા હોય છે, તને પરમાત્મા મતે સમ્યક્ભાવ, વાન્તર્યભાવ કે નયુ-ભાવ ઉપલબ્ધ નો દર નહીં, પણ અહેનુષી ભાવ પદ ૨૩૫ થી નવા બને શાસ્ત્રમાં તો વિવશા ઉપાગ વચનકેમીઆને. ૧૬ સંજ

રાખવાનો નિષેધ છે.

પૈસાટકા એ હળાહળ જેર અરાખર છે, એને ધરમાં તો કદીયે સંઘરી રાખવા નહિ. પૈસા કમાઈને પ્રયોજન પ્રમાણે ખર્ચ કરવો, અને તેમ કરતાં જો કંઈ ખચત રહે, તો તે ભગવાનના ગલ્લાનું ધન માનવું; અને પછી જે લોકોને ભગવાન મોકલી આપે-યાને કોઈ દુઃખીઆ આવી ચઢે તેને તે આપી દેવું. જેઓ ધનવાન થવા માગતા હોય, તેમની વાત બુદ્ધિ છે. પણ જેમને ધર્મનીજ આહવા છે, તેમને તો કોઈ પણ રૂડા પ્રકારે અને નિષ્કામ ભાવે દહાડા કાપ્યે જવાના છે.

શ્રાદ્ધ અને ગયાના પિંડદાનની આવશ્યકતા

શાસ્ત્રકારો શ્રાદ્ધ ઈત્યાદિના કેવા સુંદર નિયમો કરતા ગયા છે. ગયામાં પિંડ આપવાથી માણસનું કલ્યાણ થાય છે; પણ જેમનામાં કંઈ સંસ્કારજ નથી, તેમનું કંઈ હિત ન પણ થઈ શકે. કાર્યની અંદર જેની જેવી શ્રદ્ધા તેને તેવું ફળ મળે છે.

પ્રશ્ન—ધર્મનો લાભ થયેલો ક્યારે જાણી શકાય ?

ઉત્તર—વિપદમાં પણ જેનું ધૈર્ય ટકી રહે, સત્ય અને ધર્મ એકરસ રહી શકે, તથા સમભાવમાં ફરક ન પડે, ત્યારે સમજવું કે તેને ધર્મનો લાભ થયો છે.

પ્રશ્ન—સાધનામાં કોઈ કોઈ વાર અત્યંત નિરાશા અને શુષ્કતા આવે છે, ત્યારે સાધના ગમતી નથી. તો એમ થવાનું શું કારણ હશે ?

ઉત્તર—હિનાણાના તાપથી તળાવ, સરોવરો ને નાળાં વગેરે સુકાઈ જાય છે; મનુષ્ય અસ્થિર થાય છે, ઝાડપાન પણ પહેલાંના જેવાં રહેતાં નથી; પરંતુ જરા વિચાર કરી જોતાં સમજાય છે કે, આ ગ્રીષ્મકાળ ન હોય તો વરસાદ પણ ન આવે, ને પ્રકૃતિ પાછી સુંદર થાય નહિ. માટે એ ગ્રીષ્મકાળજ સકળ સૌંદર્યનું મૂળ છે. ગ્રીષ્મના તાપથીજ વર્ષાનું સુખ મળે છે. તેવીજ રીતે સાધનકાળમાં વિવિધ અવસ્થાઓ વેઠવી પડે છે માટેજ ધર્મનું આવડું સૌંદર્ય છે. સાધન કરવામાં જાતજાતની શુષ્કતા અને નિરાશાના ભાવ ન આવે, તો ધર્મની આવડી યોજા પણ હોય નહિ, અને ધર્મનું સુખ પણ સમજી શકાય નહિ. વિચિત્ર અવસ્થા-

એમાંથી પસાર થતાં થતાં જ્યારે ધર્મના ઉચ્ચતર શિખર પર પહોંચી જવાય છે, ત્યારે જ ચિરશાંતિની આપ્તિ થાય છે. એ શાંતિ એક વાર પ્રાપ્ત થયા પછી નષ્ટ થતી નથી.

પ્રશ્ન—અનેક શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી તથા અનેક સાધુઓના સંસંગથી કંઈ અનિષ્ટ થવા સંભવ ખરો ?

ઉત્તર—જ્યાં કોઈમાં અમુક અમુક પદ્ધતિ હોય છે, તેમ શાસ્ત્રોના અધ્યયનની પણ પદ્ધતિ છે. અસમયે અને પદ્ધતિવિના જ શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાથી કંઈ ફળ આવતું નથી. શાસ્ત્રમાં અનેક માર્ગો છે; તેમાંના એક માર્ગનું અવલંબન કરીને થોડા ઘણા આગળ વધ્યા પછી ધીરે ધીરે શાંતિપાક થઈ શકે છે. પોતાના સાધનમાર્ગમાં નિષ્ઠા બંધાયા વગર માત્ર શાસ્ત્રાધ્યયન કે સાધુસંગ ઠીક પડતો નથી. જ્યાં સાધુઓનો એક માર્ગ નથી હોતો, પોતાના માર્ગમાં સવિશેષ નિષ્ઠા બંધાયા પછી બિન્ને માર્ગજાળા સાધુઓની સંગતથી ફરવાપણું રહેતું નથી.

પ્રશ્ન—સાધુનાં લક્ષણ શાં ?

ઉત્તર—સાધુ હોય તે પોતાની પ્રશંસા કરે નહિ કે પરનિંદા કરે નહિ. કોઈનો પણ વિશ્વાસઘાત કરે નહિ કે કોઈને પોતાના મતમાં તાણવા મથે નહિ, તેમ કોઈ પ્રકારની મોટાઇ દેખાડે નહિ. સાધુજનો શાસ્ત્ર અને સદાચારને બંધ બેસતી વાતો બોલે, તથા પ્રાણાંત સુધી કથાની તૃણ શમે નહિ. સાધુ સદા સત્યવાદી અને જિતેન્દ્રિય હોય. કોઈ પણ બાદ્યચિહ્નનો જ માત્ર સાધુનાનાં લક્ષણ નથી; તથાપિ બાદ્ય વેશનું પણ સન્માન કરવું ઉચિત છે.

પ્રશ્ન—પરિશુના પરાજયનો કોઈ ઇલાજ છે ? કોઈ કોઈ રિપુ એકાએક અતિમથ્ય પ્રભળ થતો દેખાય છે તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર—હીવો હોઠવાવાનો થાય ત્યારે જેમ વધારે તેજસ્વી બને છે, તેમ આંતરક રિપુ સહતર નષ્ટ થવા પહેલાં અત્યંત પ્રભળ બને છે ત્યારે કેટલાકને સાધનની બાબતમાં અવિશ્વાસ ઉપજી આવી ન શકે તથા પણ પ્રગટે છે એ પ્રસંગ બહુ બયાનક હોય છે સાધક એ અવસ્થામાં ઉન્નત કિંવા બાંદા જેવો રહે છે એવે વખતે એ સાધના છોટી ન રેવાય, તે તો એ સાધક સદીસલામત પાડે ઉતરીને ઉદ્દૃષ્ટ અવસ્થાને

પ્રાપ્ત થાય છે; નહિ તો પછી અધોગતિના ખાડામાં પડે છે. બધાજ રિયુઓ શાંત થવા પહેલાં જળવાન થતા દેખાય છે; પણ ભજનરમણુ ચાલુ નાખવાથી કોઈ ભતનો ભય રહેતો નથી.

પ્રશ્ન—સત્સંગ દોને કહેવો ?

ઉત્તર—જે સ્થાનમાં જવાથી ધર્મભાવનો ઉદય થાય, તે અધર્મનો ભાવ ટળી જાય, તથા જે સ્થાનમાં કોઈ ભતની પંથાપંથી કે સંપ્રદાય ન હોય, તેજ સ્થાન સત્સંગનું છે. જે સ્થાનમાં સત્સંગ હોય, તે સ્થાન સારી કથાવાર્તા અને સાત્ત્વિક ગ્લાનંદ-ઉદ્વેગસથી ઉભરાતું હોય છે. જ્યાં કોઈ હસતું હોય તે કોઈ હાસમસ્ત થઈ નાચતુંગાતું હોય, તે સ્થાન સત્સંગનું છે એમ સમજવું; અને એવાનો સંગ એજ સત્સંગ. સાધુવ્યક્તિ આગળ સધગાજ સમાન હોય. આ માણ અને આ પારકું એવા ખ્યાલથી તેના આદરભાવમાં ન્યૂનાધિકતા આવતી નથી. એટલે લગી કે સાંસારિક લોકો જેને અત્યંત પાપી ને નરકગામી કહી તિરસ્કારતા હોય, તેનો પણ સાધુ જન એકસરખો આદર કરે છે. કારણકે તેને તો પાપીમાં પણ પ્રભુનાં દર્શન થઈ શકે છે, એટલે તેની પાસે પદ્માપસી કે પંથાપંથી આવવા પામતાં નથી.

પણ સાધુની સાથે વાતચીત કરી એટલે સત્સંગ થઈ શક્યો એમ નથી સમજવાનું. તેનો સહવાસ સેવી તેના કાર્ય-વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરવું, અને તે પરથી પેતાનામાં જે ત્રુટીઓ હોય તે સમજી જઈ તેમને સુધારવાનો ચક્રવ્ય કરવો તેનુંજ નામ અંગે સત્સંગ.

પ્રશ્ન—જાતિભેદ એટલે શું ?

ઉત્તર—અત્યારે આપણાં દેશમાં જે જાતનો જાતિ-ભેદ છે, તેથી જાતનો જાતિભેદ તો બધા દેશોમાં છે. જાણે હિંદુઓ જે જાતિભેદને ઉદ્વેગ કર્યાં છે, તે જાતિભેદ શુદ્ધકર્મભેદને અનુકરણે છે. એવો ભેદ તો વૃક્ષ, પેટ, વર્ણિતમાં પણ દેખાય છે. પ્રકૃતિભેદથી જાતિભેદ તો અર્થવ્યવસ્થા છે એવો ભય ન હોય. એક શબ્દ તેમ નથી. એમ જાણે. જાતિભેદ તો પદ્મવ્યવસ્થા ના નિર્દોષ સ્વરૂપ છે. એવો મુશ્કેલી અને પડે છે. અનુભવે. જાતિભેદરૂપે જોઈ શકી, જાતિભેદ જે જાતિભેદ અર્થવ્યવસ્થા છે તે જાતનો અનુભવે.

થયા છે. જેને જ્યાં એકજ અસ્તિત્વ દેખાય, એવો નર
હરકોઈ ઠેકાણે જન્મ્યો હોય તો પણ તેને હરકોઈ અવધા
અપવિત્ર ગણી શકાય નહિ. કિંતુ જ્યાંસુધી એવી અવસ્થા
પ્રાપ્ત થઈ ન હોય ત્યાંસુધી તો જેના તેના હાથનું 'ખાણું'
પીણું કેમ પાલવે? જેના મનમાંથી જાતિભેદનો હથ થયો
હોય, વિદ્યા અને યજ્ઞને જે સમાન દ્રષ્ટિએ જોઈ શકે,
તેનાજ જાતિભેદ દબ્યો છે, એમ 'સમજણ', સામાજિક
જાતિ અને પ્રકૃતિગત જાતિ બુદ્ધિ પ્રકારની છે. એ પ્રકૃતિ-
ગત જાતિભેદમાંથી પરમહંસ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા વગર
કોઈથી પાર ઉતરાય તેમ નથી. ઉચ્ચનીચનાં ખ્યાલ રહે,
ત્યાંસુધી અંતરમાં એક પ્રકારનો જાતિભેદ તો રહેવાનોજ,
પછી તે કાં તો આધ્યાત્મિક હોય, વ્યવસાયિક હોય કે પછી
પ્રકૃતિગત હોય. હિંસા, માન, લાજ એ વગેરે જ્યાંસુધી
હોય, ત્યાંસુધી કોઈ પણ પ્રકારના જાતિભેદથી, મનુષ્ય પર
થઈ શકતો નથી. જેના તેના હાથનું 'ખાણું' ખાવાથીજ માત્ર જાતિ-
ભાવ નાણુક થતું નથી, પણ એથી તો ઉલટું અહિત થાય છે.
જેના હાથનું 'ખાણું' ખાવામાં આવે છે, તેના આંતરિક ભાવો પણ
ખાવાના પદાર્થોની સાથે સાથે મનમાં સંકોત થાય છે; તેમ
તે સંધનારને કોઈ વ્યાધિ હોય તો તે પણ સંકોત થાય છે.
એ વસ્તુસ્થિતિ આંખો વઢે દેખી શકાતી નથી, પરંતુ એ
સર્વથા સાચી છે.

પ્રત્યેક કાર્યને માટે એકેક સમય હોય છે;

અસમયે કશુંજ થઈ શકતું નથી.

પ્રત્યેક કાર્યની એકેક તક હોય છે. અસમયે અથવા
ખીનતકે કશુંજ થતું નથી. જાડપર ફળ થાય છે એમ જોઈને
કોઈ વ્યક્તિ એવું ધારી લે કે, આ જાડમાં એ ફળ રહેલો
છે, માટે લાવ એને ચીરીને ફળ કાઢી લઉં; તો તેથી ઉલટો
એ જાડનો વિનાશજ થવાનો. પરંતુ એને બદલે જે ધીરજ
રાખી તેનો ચોખ્ખો સમય આવવા દે, તો વિનાપ્રયાસે એ
જાડમાંથી આપોઆપ ફળ દેખા દે છે. ધર્મની જાળમાં
પણ તેવોજ પ્રકાર છે. એમાં પણ અસમયે કશું થઈ શકતું
નથી. અસમયે કરાનો પ્રયત્ન પણ નકામો જાય છે. સમય
આવતાં હરકોઈ રીતે અને હરકોઈ રૂપે કાર્ય સિદ્ધ થાય

છે, જે વ્યક્તિ અસમયે કાંઈને સમજાવવા જાય છે, તે વ્યક્તિ પોતેજ કંઈ સમજતી નથી, એમ સમજવું.

પ્રશ્ન—પ્રાદ્યસમાજમાં જઈને મેં મારો વિશ્વાસ શુભાવ્યો છે, મારું મન વિવિધ પ્રકારના સંદેહોથી ભરાઈ ગયું છે, અને સત્ય માર્ગમાંથી અનેક વાર આડો ચાલ્યો છે, તો મારું પ્રાદ્યસમાજમાં જવું શું વૃથા નીવડ્યું છે?

ઉત્તર—પ્રાદ્યસમાજમાં જવાથી તો તમારું હિત થતું છે. પ્રાદ્યસમાજમાં જવાથીજ તમારાં જાતિ, ચરિત્ર વગેરેનું રક્ષણ થયું છે. પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રદ્યજ્ઞાનની જરૂર છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં ટોકી ટોકીને કહેવાયેલું છે કે, પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રદ્યજ્ઞાન જોઈએજ. જોઈએ. પ્રદ્યજ્ઞાન ન હોય તો ખરું તત્ત્વ જાણવા કે સમજવાનો અધિકારજ પ્રાપ્ત થતો નથી. એટલા માટે પ્રદ્યજ્ઞાનનું શિક્ષણ તો અપાવુંજ જોઈએ. પ્રદ્યજ્ઞાન સર્વ વ્યાપી, સત્ય, પવિત્ર, નિર્વિકાર, નિરાકાર અને મંગળમય લાવનું ધ્યાન કરતાં કરતાં, પરિણામે તેમાંથી એ લાવોની જ્યારે બહાર પ્રકટે, ત્યારેજ બધું સમજી શકાય.

પ્રશ્ન—સાધનાદિ પછી પ્રદ્યજ્ઞાન થાય કે નહિ?

ઉત્તર—થાય, કેમ ન થાય? પરંતુ એમ થતાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે. પ્રથમથીજ જેઓ પ્રદ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને સમગ્ર તત્ત્વ સમજવામાં મુશીબત પડતી નથી. પરંતુ જેમને પાછળથી પ્રદ્યજ્ઞાન થાય છે, તેમને બહુ મુશીબત વેઠવી પડે છે.

પ્રશ્ન—ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો સહેલો ઉપાય શો છે?

ઉત્તર—ગાય આમતેમ જતી હોય, ત્યારે કોઈ વ્યક્તિ તેના પાછરડાને લઈ ચાલવા માંડે; તો તત્તજ ગાય “હંબા હંબા” કરતી કરતી તેની પાછળ દોડી આવે છે, તેમ મનુષ્ય પણ ભગવાનને જાણતો નથી કે તેની ભક્તિ પણ કરી શકતો નથી, કિંતુ જો તે ભગવાનના ભક્તની પૂજા અને ભક્તિ કરે તો ભગવાન પણ તેને આપોઆપ વશ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન—મુખ શેમાં છે?

ઉત્તર—‘મૂર્મૈવ મુલ્યં નાન્તે મુલ્યમસ્તિ’-ભૂમા કહેતાં અનાદિ અનંત વસ્તુમાંથીજ મુખ મળે છે, અંતવાન વસ્તુમાં નથી હોતું. જે વસ્તુ અંતવાન છે, તે એક દિન નાશ પામશે.

તેથી તેના પર આસક્ત થવાથી એક દિન હું ખજ થવાનું છે.

શ્રીરામચંદ્ર તો સત્યનિષ્ઠાનો આદર્શ છે.

જગવાન પોતે અવતાર ધરીને દૃષ્ટાંતસ્વરૂપ થયા છે.

શ્રીરામચંદ્રનો અવતાર એ સત્યનિષ્ઠાનો આદર્શ છે. પિતાનું સત્ય બિરદ પાળવા માટે તેમણે ચૌદ વરસ વનવાસ સ્વીકાર્યો. પ્રજાનું રંજન એજ રાજધર્મ હોય તેના પાલન અર્થે તેમણે સીતાજીનો પણ ત્યાગ કર્યો; તેમ સત્યના પાલનમાટે લક્ષ્મણ જેવા સાધનો ત્યાગ કરતાં પણ પાછી પાની ફરી નહિ. એ શું સામાન્ય મનુષ્યથી થઈ શકે ખરું કે? સીતાજી ઉપર તેમનો સંપૂર્ણ અનુરાગ હતો. તે વખતનાં રાજાઓ હજાર હજાર શણીઓ કરતા હતા, પરંતુ જગવાન શ્રીરામચંદ્ર સુસ્ત એકપત્નીવ્રતધારી હતા. યજ્ઞ વખતે સીતાજીની ગેરહાજરીમાં સીતાની સોનાની પૂતળી પડોળે બેસાડી, પણ અન્ય સ્ત્રીનો અંગીકાર નહિ કર્યો. સીતાજી એ સંપૂર્ણ સાધ્વી સતી હતાં, તેમના પર શ્રીરામચંદ્રજીનો પૂરો વિશ્વાસ હતો. સકળ દેવતાઓએ પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરી હતી. એ જાતની સત્યનિષ્ઠા ત્યારે જાતીય અથવા રાષ્ટ્રીય ધર્મ બને, ત્યારેજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ઘેરઘેર બિરાજમાન થાય.

પ્રશ્ન—શ્રીરામચંદ્રે વાલીનો વધ કર્યો હતો, તે સંગ્રામમાં અનેક જણ અનેક વાતો કરે છે તેનું શું?

ઉત્તર—જેઓ શાસ્ત્રો બાણતાં નથી કે સમજતાં નથી, તેઓ એ પ્રમાણે ગમે તેમ બકે છે. તેમની એવી વાતો કાને ધરવી ઉચિત નથી. જેઓને શાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધા નથી, તેઓ વિવિધ બાજની ટીકા અને કુતકો કરે છે. સાધ્વમાં જે કંઈ છે, તે બધા પર વિશ્વાસ કરવો જોઈએ; અરધા-પરધા પર વિશ્વાસ કર્યો ન ચાલે. શાસ્ત્રકારોએ કશાનો ત્યાગ કર્યો નથી. બધીજ બાજનની મીમાંસા યાને બધીજ વાતોનો ખુલાસો તેઓ કરતા મથા છે. જેમને શાસ્ત્રપર વિશ્વાસ છે, અને જે શાસ્ત્રોની અસ્યો કરે છે, તેમને એ વાત સમજાય છે. ૬૯ બુદ્ધિવાળા વાલિએ પોતાના નાના બાઈ મુશ્યંવની શ્રીનું દરજ્જું કર્યું હતું, યાને તેને જગત્કારે પોતાના ધરમાં બેસાડી દીધી હતી, તેની ખબર કાને નધા? શ્રીરામચંદ્રે મુશ્યંવનું કોવ કરવા માટે રાજધર્મને અનુસરીનેજ જ નૃપત્તીનું દરજ્જું

છે. જે વ્યક્તિ અસમયે કોઈને સમજાવવા જાય છે, તે વ્યક્તિ પોતેજ કંઈ સમજતી નથી, એમ સમજવું.

પ્રશ્ન—પ્રાદ્યસમાજમાં જઈને મેં મારો વિશ્વાસ શું માવ્યો છે, મારું મન વિવિધ પ્રકારના સંદેહોથી ભરાઈ ગયું છે, અને સત્ય માર્ગમાંથી અનેક વાર આડો ચાલ્યો છે, તો મારું પ્રાદ્યસમાજમાં જવું શું વૃથા નીવડ્યું છે?

ઉત્તર—પ્રાદ્યસમાજમાં જવાથી તો તમારું હિત થયું છે. પ્રાદ્યસમાજમાં જવાથીજ તમારો જાતિ, ચરિત્ર વગેરેનું રક્ષણ થયું છે. પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રજ્ઞાનાની જરૂર છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં ટોકી ટોકીને કહેવાયેલું છે કે, પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રજ્ઞા જોઈએજ જોઈએ. પ્રજ્ઞાના ન હોય તો ખરું તત્ત્વ જાણવા કે સમજવાનો અધિકારજ પ્રાપ્ત થતો નથી. એટલા માટે પ્રજ્ઞાનાનું શિક્ષણ તો અપાવુંજ જોઈએ. પ્રજ્ઞાના સર્વ-વ્યાપી, સત્ય, પવિત્ર, નિર્વિકાર, નિરાકાર અને મંગળમય ભાવનું ધ્યાન કરતાં કરતાં, પરિણામે તેમાંથી એ ભાવોની જ્યારે બહાર પ્રકટે, ત્યારેજ બધું સમજી શકાય.

પ્રશ્ન—સાધનાદિ પછી પ્રજ્ઞાના થાય કે નહિ?

ઉત્તર—થાય, કેમ ન થાય? પરંતુ એમ થતાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે. પ્રથમથીજ જેઓ પ્રજ્ઞાના પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને સમગ્ર તત્ત્વ સમજવામાં મુશીબત પડતી નથી. પરંતુ જેમને પાછળથી પ્રજ્ઞાના થાય છે, તેમને બહુ મુશીબત વેઠવી પડે છે.

પ્રશ્ન—લગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો સહેલો ઉપાય શો છે?

ઉત્તર—ગાય આમતેમ જતી હોય, ત્યારે કોઈ વ્યક્તિ તેના પાછરડાને લઈ ચાલવા માંડે; તો તરતજ ગાય “હુંબા હુંબા” કરતી કરતી તેની પાછળ દોડી આવે છે, તેમ મનુષ્ય પણ લગવાનને જાણતો નથી કે તેની ભક્તિ પણ કરી શકતો નથી, કિંતુ જો તે લગવાનના ભક્તની પૂજા અને ભક્તિ કરે તો લગવાન પણ તેને આપોઆપ વશ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન—સુખ શેમાં છે?

ઉત્તર—‘મૃમૈવ સુખં નાન્તે સુખમસ્તિ’-ભૂમા કહેતાં અનાદિ અનંત વસ્તુમાંથીજ સુખ મળે છે, અંતવાન વસ્તુમાં સુખ નથી હોતું. જે વસ્તુ અંતવાન છે, તે એક દિન નાશ પામશે.

તેથી તેના પર આસક્ત થવાથી એક દિન દુઃખજ થવાનું છે.

શ્રીરામચંદ્ર તો સત્યનિષ્ઠાનો આદર્શ છે.

જગવાન પોતે અવતાર ધરીને દુષ્ટાંતસ્વરૂપ થયા છે. શ્રીરામચંદ્રનો અવતાર એ સત્યનિષ્ઠાનો આદર્શ છે. પિતાનું સત્ય બિરુદ પાળવા માટે તેમણે ચૌદ વરસ વનવાસ સ્વીકાર્યો. પ્રજાનું રંજન એજ રાજધર્મ હોઈ તેના પાલન અર્થે તેમણે સ્ત્રીનાણનો પણ ત્યાગ કર્યો; તેમ સત્યના પાલનમાટે લક્ષ્મણ જેવા ભાઈનો ત્યાગ કરતાં પાત્ર પાછી પાની કરી નહિ. એ મું સામાન્ય મનુષ્યથી થઈ શકે ખરું કે? સીતાણ ઉપર તેમનો સંપૂર્ણ અનુરાગ હતો. તે વખતના રાજાઓ હજાર હજાર શાળીઓ કરતા હતા, પરંતુ જગવાન શ્રીરામચંદ્ર ચુસ્ત એકપત્નીમતધારી હતા. થરા વખતે સીતાણની ગેરહાજરીમાં સ્ત્રીનાની સોનાની પૂતળી પકડે બેસાડી, પણ અન્ય સ્ત્રીનો ખંગીકાર નહિજ કર્યો. સીતાણ એ સંપૂર્ણ સાત્વી સતી હતાં, તેમના પર શ્રીરામચંદ્રણનો પૂરા વિશ્વાસ હતો. સકળ દેવતાઓએ પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરી હતી. એ જાતની સત્યનિષ્ઠા ક્યારે જાનીય અથવા રાષ્ટ્રીય ધર્મ બને, ત્યારેજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને પ્રાણ ઘેરઘેર બિરાજમાન થાય.

પ્રશ્ન—શ્રીરામચંદ્રે વાહીનો વધ કર્યો હતો, તે સંબંધમાં અનેક જણ અનેક વાતો કરે છે તેનું શું?

ઉત્તર—જેઓ શાંતો જાણતાં નથી કે સમજતાં નથી, તેઓ એ પ્રમાણે ગમે તેમ બકે છે. તેમની એવી વાતો કાને ધરવી ઉચિત નથી. જેઓને શાંતો પર થતા નથી, તેઓ વિવિધ જાતની ટીકા અને કુવર્કો કરે છે. શાસ્ત્રમાં તે કંઈ છે, તે જાણ પર વિશ્વાસ કરવો એકબે; અરધા-પરધા પર વિશ્વાસ કરવો ન થાતે. શાસ્ત્રકારોએ કશાનો ત્યાગ કર્યો નથી. બધીજ જાળનની મીમાંસા વાને બધીજ વાતોને સુકાસો તેઓ કરતાં થયા છે. જેમને શાસ્ત્રપર વિશ્વાસ છે, અને જે શાંતોની ભક્તી કરે છે, તેમને એ વાત સમજાય છે. દુષ્ટ મુદિવાળા વાહિને જે રાજા નવા જાઈ મુશીવની કોટ દરજી કર્યું હતું, અને તેને જગજગે ફાંસાના ધરમા બેસાડી દીધી હતી, તેના અજર કેને નથી? શ્રીરામચંદ્રે મુશીવનું કોટ કયા ને રૂપરૂપે અદરદીનેજ જ નુપન્દ્રનું છે.

કરનાર વાલિનો વધ કર્યો હતો. જે લોકો શાસ્ત્રની વાતોમાં આવી જાતના કુતર્ક ઉઠાવે છે, તેમણે ‘કૃતરો અને વાધ’ એ નામની અંગ્રેજી વાત એક વાર વાંચી જવી.

પ્રશ્ન—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરેને સંતુષ્ટ કર્યા વગર શું સુક્તિ ન મળે ?

ઉત્તર—બધાનું સન્માન કરવું જોઈએ, કોઈની અવગણના ન કરવી.

પરબ્રહ્મની પૂજાદ્વારા બધુંજ સિદ્ધ થાય છે. આડના મૂળમાં પાણી સિંચવાથી બધાં ડાળડાળખાં તથા પાંડદાંને તે પહોંચી જાય છે, તેમ એક પરબ્રહ્મની પૂજા કરવાથી તે બધાજ દેવદેવતાને પહોંચી જાય છે.

પ્રશ્ન—જ્ઞાન અને ભક્તિ—એ બેમાં કોણ શ્રેષ્ઠ ?

ઉત્તર—જ્ઞાન એ ભાઈ છે, અને ભક્તિ એ બહેન છે; તેથી બન્નેની મર્યાદા યાને બેઉનો દરજ્જો સમાન છે. વળી જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્નેની આવશ્યકતા છે. જ્ઞાન વગર ભક્તિ થતી નથી. જેની ભક્તિ કરવાની, તે વસ્તુનેજ ન જાણતો હોય તો પછી સાધક ભક્તિ કરે કોની ?

અવતારતત્ત્વ

ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે કે:—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

એનો અર્થ એવો નથી કે, એક યુગમાં તે એકજ વાર માત્ર અવતરે છે. પરંતુ જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ અને અધર્મનો ઉદય થાય છે, ત્યારે ત્યારે તેને દૂર કરવા સારૂ તે અવતાર ધારણ કરે છે. કોઈ વાર મૂર્ત સ્વરૂપ લઈને, તો કોઈ વાર શક્તિરૂપે, તો વળી કોઈ વાર ભાવરૂપે તે આવિર્ભૂત થાય છે. એમાં વળી, તે જે સમાજને માટે અવતરે છે, તે સમાજમાંજ તેનું કાર્ય થયેલું દેખાય છે. ઇસુ ખ્રીસ્ત પાશ્ચાત્ય જાતિઓ માટે અવતર્યો હતા, તેથી તેમનું તમામ કાર્ય તેમનેજ માટે છે. ભારતવર્ષમાં તેમનું કાર્ય તેવું દારૂગત ન નીવડે. એવા રજોગુણપ્રધાન લોકો માટે સેવા વગર અન્ય ઉપાય નથી, તેથી તેમના ઉદ્ધારમાટે તેઓ સેવા ધર્મનો ઉપદેશ આપતા ગયા છે.

બધાજ અવતારો પૂર્ણ હોય છે-પ્રકાશની

માત્ર ન્યૂનાધિકતા હોય છે.

કેાકે વખતે કેાઇ વિશેષ પ્રયોજન માટે ભગવાનની શક્તિ અમુક વ્યક્તિદ્વારા વિશેષ કાર્ય કરતી દેખાય છે. એ પણ ભગવાનનો એક અવતાર છે. એ વિશિષ્ટ પ્રયોજન બહાસ થતાં ભગવાનની એ શક્તિ તે વ્યક્તિમાં વધુ વાર રહેતી નથી; એટલે પછી તે અવતારતરીકે બંધ પડે છે. કેમકે પરશુરામ અમુક એક વિશિષ્ટ કાળ માટે અવતાર હતા. ચિરકાલિન અવતારો પણ હોય છે-જેમકે શ્રીરામચંદ્ર. વળી અંશ, કળા, આવિર્ભાવ, આવેશ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ ઇંદુ પ્રકારના અવતારો છે. અવતાર સર્વદા પૂર્ણ હોય છે, કારણ ભગવાનની શક્તિનો પ્રકાશ ચાને દેશ્ટ તેનું જ નામ અવતાર. ભગવાન સદા સર્વદા પૂર્ણ છે, તો પછી તેનો અંશ, અંશાંશ ઇત્યાદિ કહેવાનું તાત્પર્ય એજ કે, ક્યાંક જ્ઞાનનું કાર્ય હોય છે, તો ક્યાંક વીધ અર્થાત્ પરક્રમનું કાર્ય હોય છે. જે કાર્યમાં જેટલી શક્તિને પ્રકાશિત કરવાનું આવશ્યક લાગે છે તેટલીજ શક્તિને તે પ્રકાશિત કરે છે. તે પરથી એમ કહેવું કે, તેનામાં બીજી શક્તિજ નથી, એ ગેરવાજબી છે. એ અવતાર પોતાની શક્તિને સંપૂર્ણરૂપે પ્રકાશમાં આણતો નથી, એક ઘડી માટે પણ કોઇ હેતુમાં જે ભગવતશક્તિનો આવેશ આવે, તો ત્યાં પણ તેની પૂર્ણ શક્તિ રહેલી છે, એમજ સમજવું જોઇએ. ભગવાન ક્યાંય પણ અપૂર્ણ નથી, બધી જગ્યાએ અને બધીજ અવસ્થામાં તે પૂર્ણ છે. લોકો માત્ર તેના પ્રકાશ જેટલાજ તેને પીછાની શકે છે.

પ્રશ્ન—અધોરી તેમજ બીજા કેટલાક બાવાઓ નર-માંસ, ગુ, મૂતર વગેરેનો આહાર કરે છે, તેનું શું કારણ ? એ શું તેમની સાધનાનું એક અંગ છે ?

ઉત્તર—વૈષ્ણવમાર્ગના કેટલાકે બાવાઓ તથા અધોર-પંથીઓ ગુ, મૂતર તથા મરેલા મનુષ્યનું માંસ ખાય છે, તે સાધનની એક અવસ્થાનું ચિહ્ન છે. પ્રદ્ધ સિવાય કશુંજ નથી, એમ તેઓ પોતાના કાર્યથી સુચવે છે. તેથીજ મૂતિમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે “યતો વા ર્માનિ મૂતાનિ જાયન્તે, યાનિ જ્ઞાતાનિ જીવન્તિ, યસ્મિન્ પ્રત્યક્ષિષંબિદાન્તિ, તદેવ પ્રત્યયં વિદિ, નેદં યદિદમુપાતે.”

બ્રહ્મમાંથી સઘળું ઉત્પન્ન થાય છે, બ્રહ્મમાંજ જીવે છે, અને બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે. કરોળિયો જેમ પોતાના શરીરમાંથી તાંતણા બહાર કાઢીને બાળું તૈયાર કરે છે, તેવીજ રીતે બ્રહ્મમાંથી આ પ્રપંચસૃષ્ટિ પ્રાદુર્ભૂત થઈ છે. હવે જ્યારે બ્રહ્મવિના બીજું કશુંજ નથી, તો પછી શૂન્યમૂલનો આહાર કરવામાં દોષ કેવો? એવી બાતનો ભાવ થયો છે કે નહિ, તથા ભૂતપદાર્થમાત્રમાં બ્રહ્મની પ્રતીતિ થઈ છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા સારૂ તે લોકો એ પ્રમાણે વર્તે છે. તે એક બાતની પ્રજ્ઞાલીમાત્ર છે. બધાએ એમ કરી જોયું જોઈએ, એમ નથી સાધકોએ સ્ત્રીજનથી સાવધાન રહેવું જોઈએ, એ સંબંધમાં શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુનો ઉપદેશ

સ્ત્રીજનથી સાવધાન રહેવા વિષે ગૌરાંગ ભગવાને વિવિધ પ્રકારનો ઉપદેશ આપેલો હોવા છતાં, એક દહાડો ‘છોટા હરિદાસ’ નામના તેમના એક શિષ્ય કોઈએક સ્ત્રી પાસેથી ચોખ્ખાની લિક્ષા માગી લાગ્યા. એ અપરાધ માટે શ્રીમહાપ્રભુજીએ અન્ય લોકોને ધડો બેસાડવા માટે ત્યાગ કરી દીધો. પણ હરિદાસે શુરુવિરહ ન સહેવાયાથી પ્રયાગ-ક્ષેત્રના ત્રિવેણીસંગમમાં ઝંપલાવી પ્રાણ ત્યજ્યા.

શ્રીપુરીધામમાં (જગન્નાથજીમાં) એક દહાડો એક સ્ત્રી વેંગણ તોળતાં તોળતાં ગીતગોવિંદ ગાતી હતી. તેનો એ ગીતધ્વનિ કાને પડતાં શ્રીમહાપ્રભુજી ભાવાવેશમાં આવી જઈ તેણીની તરફ દોડવા લાગ્યા. તે વખતે ગોવિંદ નામના મહાપ્રભુજીના એક સેવકે તેમને રોકી રાખ્યા. પછી બરાબર શુદ્ધિમાં આવતાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહ્યું હતું કે “ગોવિંદ! તેં મને બચાવી લીધો છે, નહિ તો એ સ્ત્રીનો સ્પર્શ થયો હોત, તો મારે સમુદ્રમાં સમાઈ જવું પડત.”

એક વિધવાનો છોકરો રોજ તેમની પાસે આવતો હતો. મહાપ્રભુજી પણ તેનો અદરસત્કાર કરતા હતા. તે ઉપરથી દામોદર નામના એક ભક્તે એક દહાડો લાગ જોઈને કહ્યું કે “ગોસાંઈ પ્રભુ! અત્યારનો વખત વર્તો, તમે તમે તેવા પણ એક સુંદર ને તરુણ પુરુષ, અને એ છોકરાની મા રહી એક વિધવા. એટલે કેટલું દુઃખ લોકો કંઈ કંઈ લોકોને એવી સહજ જવાની

તે બાપી ઉપર કામચલાઉ રીતે જોઈને જોઈને પ્રભુએ
 કહ્યું "હાથાઈ ને આ કામ કરાવેલી મનુષ્યની છે."
 એ પ્રશ્ન પછી તે જાણીને જોઈને મનુષ્યના પાંચ મિત્ર
 શ્રીમદ્દામજીએ નિવેદન કરી દીધું હતું.

વેળાની (રામકી) રાખણી અને બેળ મનુષ્ય
 દરેક, એ શાસ્ત્રમંત્ર નથી.

કામિની-દાંતનથી કાલધાન ન કરેલા, તે પાત્રી બધા
 નો આદેશ રહેતો નથી. જાતકના ધોરી વેળાના તારિખ
 શેષવિવાદ અને વામાધારણ અનુકૂળ કરી વેળાની અધીન
 રામકી રાખે છે, એ વાન શાસ્ત્રમંત્ર નથી અને એ
 અવસ્થા વિશુદ્ધ નથી.

મદ્દામજીએ મુનાયદાસને મકંટવેગ્યનો ત્યાગ કરવા
 નો ઉપદેશ આપ્યો હતો, ને બદલાઈ કરી મનુષ્યને અંતર-
 માં અકર્તા રહેવાનું કહ્યું હતું. મકંટવેગ્ય એટલે કે
 આને કોપિત ધારણ કરવી, મૂઢસરવેપનો ત્યાગ કરી દેવો,
 ને થોડા દહાડા પછી પાત્રું ત્યજેછું બધું મનુષ્ય કરવું.
 આજકાલના બાણજીઓ, સાધી વેરાગ્ય પ્રકટયો છે કે નહિ
 તે જોવા બાણવાની દરકાર કયાં વગર બાળક, જુવાન, વૃદ્ધ
 દરકાઈને લેખ આપી કે છે, એવા લોકો લેખ લીધા પછી
 ઉદ્ધિયોનું દમન કરી શકતા નથી, એટલે તેઓ જાતજાતના
 દહાડામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વેળાવસ્થામાં, હરિભક્તિવિલાસ
 મંથમાં કે બીજે કયાંય પણ કોઈની પાસે લેખ લેવાની
 પાત્રો ઉત્તેજ સરખો નથી. ત્યારે ખરે વેરાગ્ય ઉત્પન્ન
 થાય, ત્યારે તે પાતાની ઈચ્છા પ્રમાણેનો લેખ લે. ખરે
 વેરાગ્ય પ્રકટતાં એ બાળતમાં જોવા વિચારવાનું રહેતું નથી.
 પરંતુ એવી અવસ્થા યથા ન હોય, ત્યાંથી તો ધરમાંજ રહીને
 અભ્યાસ અને કર્તવ્ય કર્યો કરવાં ઉચિત છે.

પ્રશ્ન—શક્તિસંચાર એટલે શું ?

ઉત્તર—ઈશ્વરની શક્તિ બધાની અંદર રહેલી છે.
 એ શક્તિને યાને કુલ કુન્ડલિનીને મહાપુરુષની પ્રબળ
 શક્તિવડે બાળ કરી આપવી, તેને શક્તિનો સંચાર કહે
 છે. એ શક્તિ સાધારણ રીતે નિશ્ચિત અવસ્થામાં રહે
 છે. તેથી શક્તિસંચારદ્વારા તેને બાળ કર્યો છતાં પણ

છે, તેવીજ રીતે ભક્તિરસમાં પણ મગજના અમુક ખાસ સ્થાનમાંથી એ લોહી ભિન્ન અવસ્થાને પામી શરીરમાં ફરી વળે છે. મગજમાં જે લોહી ભક્તિની ક્રિયા કરે છે, તે અત્યંત ગરમ બની જતાં (સામાન્ય ભક્તિમાં તેમ થતું નથી) તે લોહીમાંથી એક પ્રકારનો રસ ગરે છે. એ વખતે ભક્ત બે-ચાર ફાતરાં ખાઈને પણ પાંચસાત દિવસ સુધી અનાયાસે રહી શકે છે. એ રસમાં એટલી માદક શક્તિ હોય છે, કે ના પૂછે વાત. એ અમૃતનું પાન કરતાં લોકો બહારથી બેશુદ્ધ જેવા બને છે, પરંતુ તેમના અંતરમાં પૂર્ણ શુદ્ધિ હોય છે. એ રસનો સ્વાદ પણ હોય છે. ભક્તિના મહાભાવો સાથે તેનો સંબંધ છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે ભિન્ન ભિન્ન સ્વાદ હોય છે. કોઈ વાર ખારો તો કોઈ વાર તીખો; ને કોઈ કોઈ વાર તો તે કેવળ મીઠો મધુરો હોય છે. શરીરને માટે તે રસ મહા-દયાલુકારી હોય છે, એનેજ શાસ્ત્રમાં અમૃત કહેલ છે.

ઈશ્વરદર્શનનું એક ચિહ્ન

ઈશ્વરના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તોજ સાક્ષાત્કાર થાય-સૂર્યોદય થયા પછી તેનાં કિરણો બધે ફેલાઈ જાય છે ને પછી તે ઉચ્ચરૂપ ધારણ કરે છે; તેમ આનંદસ્વરૂપ પરમેશ્વરનો હૃદયરૂપી આકાશમાં ઉદય થયા પછી તેનાં આનંદકિરણો સર્વ અંગોમાં પથરાઈ જાય છે તેથી શરીર દેમાંચિત થાય છે, તથા આનંદાશ્રુથી ગાલ ભીંજાઈ જાય છે. એવો આનંદાનુભવ, એ પણ ઈશ્વરદર્શનનું લાક્ષણિક ચિહ્ન છે.

સાધનપંથની અગ્નિપરીક્ષા

કોઈ સાધકે પ્રશ્ન કર્યો કે “મારા અંતરનો કલેશ કેમ દૂર થતો નથી?” તેનો ઉત્તર આપતાં શ્રીગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—આહાર, વિહાર, કર્મ, સ્વભાવ અને પ્રહ વગેરેનો પ્રભાવ જેમ બહાર પડે છે, તેમ અંદર પણ પડે છે. જેઓ સંસારમાં રહ્યા પડ્યા હોય છે તેમને એની સમજણ પડતી નથી પરંતુ જેઓ સાધનભજન કરતા હોય છે, તેમને એનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. પૂર્વકાળમાં સાધકજનો એને ઇદ્રદેવનો અત્યાચાર કહેતા હતા. અનેક સાધકોને તો તેમણે અતિથય કહી આપ્યું છે. સુસલમાન અને ખિસ્તી સાધકો એને ‘સેતાન’નું નામ આપે છે. પહેલાં તો તે રાજેશુલ્કજન્ય કામદોષરૂપે

આવે છે, એટલાથી અસર ન થાય તો પછી વાસના અને કટપનારૂપે દેખા દે છે. એની પણ અસર સાધક પર ન પહોંચે, તો તે બાહ્યાચાર અથવા બાહ્યધર્મરૂપે દેખા દઈ રાજસ અથવા તામસ અહંકારનું રૂપ લઈને સાધકનો સર્વ નાશ કરી દે છે. મહાદેવજી, બુદ્ધદેવ, હરિદાસ ઠાકુર, શુકદેવજી, ઇત્યાદિએ સાધન કરતાં કરતાં તેનો પરાજય કર્યો છે. નરનારાયણ ઋષિ આગળ તેને વિશેષ અપમાનિત થવું પડ્યું હતું. એના નિવારણ માટે માત્ર એકજ ઔષધ છે કે, ધીરજપૂર્વક લગવાનું મહત્ત્વ સારી પેઠે સમજી એ મહત્ત્વના સ્મરણપૂર્વક તેનું નામ રટતાં રહેવું. લાંબા વખતના રોગીને ઓસડ ખાતાં ખાતાં ઓસડ ઉપર શ્રદ્ધા રહેતી નથી, દરદને લીધે તે કંઈકંઈ ધમપછાડા કરે છે; તથાપિ ઓસડ અને પરેજીનું સેવન તો કરવુંજ પડે છે. કારણકે વ્યાધિનિવારણનો ખીલે કોઈ ઇલાજજ નથી. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પૂર્વજન્મજન્મમાંતરનાં સર્વ કર્મોનાં ફળ ભોગવી લઈને તેમનો અંત આણવો જોઈએ. લગવાનના સ્મરણચિંતનના પ્રતાપે મુક્તિ સહજે પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ ઉપરોક્ત વિદ્ધ નામસ્મરણમાં રુચિ થવા દેતું નથી. છતાં એ વિદ્ધા વચ્ચે પણ સ્મરણચિંતન તો કરવુંજ જોઈએ. પ્રહ્લાદજીનું ચરિત્ર એ આનું જીવંત દૃષ્ટાંત છે. પ્રહ્લાદજીના દાખલામાં સંસાર પાપ છે, હિરણ્યકશિપુ શયતાન છે, ને પ્રહ્લાદ સાધક છે. સાધક પ્રહ્લાદજીને ખાનપાનમાં વિષ અપાયું હતું. અશિકુંડમાં નાખવામાં આવ્યો હતો, હાથીને પગે બાંધવામાં આવ્યો હતો, શસ્ત્રોના ઘા તેને કરવામાં આવ્યા હતા, સમુદ્રમાં ડૂબાડી દેવાના પ્રયત્નો થયા હતા. એ રીતે એ મહાભક્ત વિપદ, વિપદ ને વિપદથી ઘેરાયા હતા, ત્યારે સહાય હરિસ્મરણ સિવાય બીજી કોઈ ઔષધિ તેમની પાસે નહોતી. એ યંત્રણાથી પ્રહ્લાદજી હેરાન હેરાન થઈ ગયા; છતાં છેવટે જય તો તેમનોજ થયો. શ્રીહરિએ નૃસિંહરૂપ ધારણ કરીને હિરણ્યકશિપુને સંહાર્યો. પછી વરદાન માગવા કહેતાં પ્રહ્લાદજીએ માગ્યું કે, હિરણ્યકશિપુનું કલ્યાણ થ.અ. ત્યસ્તી સાધકોએ યાત્રાજીઓની ગતિ નામનું જે પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં આનુંજ વિવરણ મળી આવે છે. મુસલમાન સાધકો ત્રણ પણ એવી

ઘટનાઓ અનેક છે. એ યંત્રણાઓ બીજાઓને જેટલી દુઃખ-
દાયક દેખાય છે; તેટલી તે સાધકને પોતાને દુઃખદાયક
અનુભવાતી નથી. એટલું જ નહિ પણ એ અવસ્થા ઔષધિ-
રૂપ વ્યાધિવિહારક, અને મળવિરોધને ટાળી અંતઃકરણને
વિશુદ્ધ બનાવનારી હોવાથી, અને સાધકમાં જોવી સાચી
સમજણ હોય છે તેથી તે હૃદયના ઉંડાણમાંથી વૈષ્ણો નારાયણો
હરિ રૂપે દયાસિંધુ ભગવાનની દયાળુતા અને પોતાની અયો-
ગ્યતા માફ કરીને ગદ્ગદ હૃદયે તેનો આભાર પણ માને છે.
પ્રકૃતિ, સાધકની સહનશક્તિ અને સંસ્કાર ઇત્યાદિના પ્રમાણમાં
એ સમજણ, કષ્ટ અને અવસ્થાનું વસ્ત્રાઓછાપણું પણ હોય
છે. એનું ઓસડ શ્રીહરિનામ અર્થાત્ તારક બ્રહ્મનામ નામીની
મહત્તાના ઉંડા ભાવપૂર્વક રટવું એજ છે.

એ પ્રકારની અવસ્થામાં વિવશ બની એ વાર હું
આત્મહત્યા કરવા ગયો હતો. કેટલાંય જન્મજન્માંતરના પાપ-
પુન્યને બાળવા માટે પ્રયત્ન અર્પિત હોય તો વહેલો પાર
લાવી સધમોક્ષનો હેતુ બને છે. જે સાધક એ અવસ્થામાં
મુકાય છે, તેને દૃઢિમ ધર્મનું અને ગાદ્યાચારનું જ્ઞાન
સરખું રહેવા પામતું નથી. એને તો જેનાથી આંતરિક તીવ્ર
મોક્ષમ્મજ-આતુરતા યાંત થાય, તે પરમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત
કર્તા સિવાય બીજા કશાથી સંતોષજ નથી વળતો. આપણો
પાપપુન્ય કાયમ છતાં પણ આપણને એ આનંદ પ્રાપ્ત થાય,
તો એ ઉત્તરનારો છે. રાગી કુપથ્યનું સેવન કરે અને સ્વાદને
હીષે તત્કાળમાં મુખી બને, એના જેવું એમાં ઉત્તરાવાનું
અને પાછળથી રાગ વધો વધારે દુઃખી થવું પડવાનું છે;
માટે પ્રથમ તો સાધનારૂપી ઔષધ અને શમદમાદિરૂપ
પરેણ સેવીને વિષયસ્વાદ મૂકી દેવા જોઈએ. વિષયાસક્તિ
હોય ત્યાંમુખી બ્રહ્માનંદ આવતો નથી. એ સાધના અને
અને સાધક દશામાં અનેક સૂક્ષ્મ રહસ્યો રહેલાં છે, અને
વખત આવતાં તે બધાંય પ્રકાશી ઉઠે છે.

અત્યારે પણ મારી પરીક્ષા ચાલુ છે. સોમવારે રાત્રે
(૨૩, સાંજ, ૧૩૦૦ બંગાળ) બહુ કુદર ચાર મીઠો
પણે મારા બંગાળમાં ઘૂમી આવેને મારી પરીક્ષા કરવા
લાગી, પણ તેના બંધનું કંઈ ન ચાલવાથી તેમણે મને

ભયંકર અપરાધી અને હિ. નામાપરાધના લેણું પણ ત્યજી દેઈ જ નથી.

પ્રશ્ન—સાચું કેળ ?

ઉત્તર—જાનમાંસનો અનેહો આ રેડુ જો સદ્ગુણ નથી. સદ્ગુણ સર્વવ્યાપી છે. લેવી રીતે સામાન્યરૂપે અમિ સર્વ સ્થાનમાં વ્યાપી રહેલો છે, છતાં તે બધે દેખાતો નથી અને ત્યાં તે વિશેષરૂપે પ્રકટ થયો હોય છે ત્યાંજ તે ભેદ શકાય છે; તેવુંજ સદ્ગુણની સર્વવ્યાપકતા વિશે પણ સમજવાનું છે.

પ્રશ્ન—‘શુરુબ્રહ્મ’—એનો અર્થ શું ?

ઉત્તર—આધના કરતાં કરતાંન્યારે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો મહિમા દીક દીક સમજાય છે અને ચિત્ત પ્રભાવિત થતાં થતાં પરમહયા-પરબ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારેજ શુરુ અને બ્રહ્મની જોડરૂપતા યથાવત્ સમજાય છે. અને પરમાત્મા પોતાને અને સર્વને દોરવાનું કામ કેવા કેવા રૂપે, કેવી અજળ રીતે તથા કેટલું બધું બજાવ્યા કરે છે; તેનો દીક ખ્યાલ આવે છે. જેમને આવી જાતનાં દર્શનનો અને એવી જાતની સમજણનો લાભ ગળે છે, તેને માટેજ શુરુબ્રહ્મ છે. તેમ ન થાય ત્યાંસુધી તો ‘શુરુબ્રહ્મ’ એ કલ્પનાજ છે.

પ્રશ્ન—શુરુમાં પાકો વિશ્વાસ કેવી રીતે થાય ?

ઉત્તર—શુરુમાં વિશ્વાસ બંધાવો બહુ કઠણ છે. પૂર્વજન્મનાં સુકૃત વગર શુરુમાં ચહેજે વિશ્વાસ બંધાતો નથી. વિશ્વાસ દૃઢ થતાંજ કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે. વિશ્વાસ દૃઢ થવાનો એકજ માત્ર ઉપાય છે, અને તે એ કે, શુરુ જે ઉપદેશ આપે તેને આચરણમાં ઉતારવો. કારણ કે ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતાં વર્તતાં હૃદયનો વિકાસ થશે એટલે આપોઆપ દૃઢ વિશ્વાસ બંધાશે.

પ્રશ્ન—પાપનું જ્ઞાન ક્યારે થાય ?

ઉત્તર—સાધુસંતની કૃપાથી કેાઈ પાપી ન્યારે પોતાના પાપનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તેની જાણા એવી તો પ્રબળ હોય છે કે તેની આગળ નરકની ચંત્રણા પણ નજીવી લાગે. જગાઈ માધાઈનાં પાપ પોતે લેતાં શ્રીમહાપ્રભુના શરીરનો ગારો રત કાળો પડી ગયો હતો. તે પર જગાઈ માધાઈએ રુદન કરવા માંડતાં નવદીપનાં પશુપંખીઓ સુદ્ધાએ આકંઠ કયું હતું.

યોગસાધન વિષેનાં આઠ બંધનો

(૧) લાજ, (૨) ધૃષ્ટા, (૩) લય, (૪) શોક, (૫) બુદ્ધિ
આ યાને નિંદા, (૬) ક્રુદ્ધ, (૭) શીલ અને (૮) જાતિ.

પ્રશ્ન—મૃત્યુ પછી શું થાય છે? પરલોકને નામે જે
સંધર્ષનાં સ્થાનોની વાત સાંભળવામાં આવે છે, તે શું સત્ય છે?

ઉત્તર—મૃત્યુ પછી સૌ કોઈ પિતૃલોકમાં જાય છે. પિતૃ-
લોકમાં પ્રત્યેક વંશનો એકએક પિતૃપુરુષ હોય છે. તે એને
ત્યાં જે અવસ્થામાં રહેવાનું હોય છે તે બતાવી દે છે. ત્યાં
રહેતાં કમોકમે એનામાં વાસના પ્રગટે છે. એ વાસના અત્યંત
પ્રબળ બને છે, ત્યારે તેને જન્મવાની ઇચ્છા થાય છે. જન્મ
દેવળ આ પૃથ્વીપર જ થાય, એવું કંઈ નથી. સૌરજગત
કદી આપણે જેને જોઈએ છીએ, એવાં સૌરજગત તો
અસંખ્ય છે. વિષ્ણુલોક, ચંદ્રલોક વગેરે સ્થાનો પણ છે.
તે દરેકનો અધિષ્ઠાતા દેવ પણ હોય છે. વાસનાના યોગે
જન્મવાની ઇચ્છા અતિશય પ્રબળ બને છે, ત્યારે કયા
સ્થાનમાં જન્મવું તે તેને પેલો પિતૃપુરુષ કદી આપે છે.
એટલે તે જીવ તે પ્રમાણેની પ્રાર્થના કરે છે. પ્રાર્થના પૂરી થતાં
અવસ્થાના પ્રમાણમાં હરકોઈ એક અદ્વપર તેનો જન્મ થાય
છે. આ પૃથ્વીપર જેનો જન્મ થાય નહિ તેનો ઉદ્ધાર થઈ નથી
એવું માનવાનું નથી. બીજાં બ્રહ્મ ઉપબ્રહ્મમાં પણ જન્મવા અને
રહેવાનાં સ્થાન છે. ત્યાં શ્રીપુરુષનો સંબંધ આપણાં પૃથ્વીનાં
શ્રીપુરુષોના સંબંધ જેવો નથી. પરંતુ ત્યાં તે લોકે પણ
મોકલે આધીન છે. ત્યાં પણ વાસના હોય છે. એ પ્રમાણે
એક અદ્વપરથી બીજા અદ્વપર ને જન્મ લેતો કરે છે. વાસના
અનુસાર જન્મ થાય છે, એ વાત સાચી; પણ અપ્રાની વાસના
કંઈ એકતરફી હોતી નથી. એ વાસનાની ન્યુનાધિકતા પ્રમાણે
જિત્ત જિત્ત બ્રહ્મમાં જીવે, જન્મે છે. અદ્વપર જન્મ એક
અદ્વપર થતો નથી.

પ્રશ્નનામમાં કંઈ ન થતી હોય તો શું કરવું?

હરેક જ અદ્વ અદ્વ જન્મવા કરે પણ સાચા કલ્પ
એકમે તેમ જન્મવા કરે ન કલ્પે તે એક જન્મવાનું કલ્પે.
જિત્ત જિત્ત બ્રહ્મમાં જીવે, જન્મે છે. અદ્વપર જન્મ એક
અદ્વપર થતો નથી.

નામજ. લેખ પિત્તરોગમાં મોંઢું કડવું બની જાય છે ત્યારે સાકર પણ કઠવી લાગે છે, કિંતુ એ રોગનું જોસડ સાકરજ છે; ખાતાં ખાતાં સાકર મીઠી લાગવા માંડે છે; તેવીજ રીતે નામનો જપ ચાલુ રાખતાં નામમાં અભિરુચિ થાય છે.

પ્રશ્ન—ભગવતપ્રાપ્તિ ક્યારે થઈ શકે?

ઉત્તર—તપસ્યાદ્વારા અંતર નિર્મળ થતું જશે, તેમ તેમ સાધકે પોતાને શરીરભાવે નિષ્કૃષ્ટ માનતો થશે; અને આત્મભાવે પોતાને શરીરથી ભિન્ન પિછાનતો બની તેની આંતરિક દૃષ્ટિ પ્રબળ થશે.

તપ અને સત્સંગવડે જ્યારે સાર્વિકે ભાવો—દેવી સંપત્તિ પ્રબળ થાય છે, ત્યારે પાપ નિસ્તેજ બની જાય છે. એ અવસ્થામાં ભગવદ્વાચ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

જેટલો વખત આસક્તિ રહે, તેટલો વખત તો તાપ લાગે એજ ઉચિત છે. કેમકે એથી અંતરમાં રહેલી આસક્તિ બગી જાય છે. સોનું અગ્નિથી નિર્મળ બને છે, તેમ અંતર પણ કષ્ટતાપથી નિર્મળ બને છે. આસક્તિ ગયા પછી જ્યારે શુદ્ધ અંતઃકરણથી ભગવાનનું ભજનપૂજન થઈ શકે એવી સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે જો કોઈ દુઃખની બાળ લાગે છે, તો તેનો તાપ/ઇષ્ટદેવને લાગે છે, ભક્તથી એ સ્થિતિ સહેવાલી નથી, તેથી તે સંસારતાપમાંથી પલાયન કરી જાય છે.

વિચાર—કયી વસ્તુ નિત્ય છે અને કયી અનિત્ય છે, ઇત્યાદિનો નિરંતર વિચાર કરતાં રહેવું.

સંતોષ—જે દિવસે જે આવી બને, તેમાં સંતોષ માનવો. કોઈનું મનને ઉદ્વેગન પહોંચાડવો, કોઈની પાસે બદલાની આશા ન રાખવી, તથા ભગવાન એજ પાલનકર્તા છે એવો હૃદય વિશ્વાસ રાખવો એ સંતોષદ્વારને પહોંચવાનો ઉપાય છે. અને એજ મોક્ષનું સર્વોચ્ચ યાને સિંહદાર છે.

સત્સંગ—જેટલે કે સાધુજનોનો સમાગમ જેને જોતાંજ ભગવાનનું સ્ફૂરણ થાય, તેને સાધુ સમજવો.

પ્રશ્ન—કોઈએ યોડીએક તપસ્યા કરવા માંડતાંજ ચોતરફથી હાંફા તેની વચ્ચે ગૂંદી પડે છે તેનું કારણ શું?

ઉત્તર—ભગવાનના પાસે પહોંચ્યાં શકાય નહિ. જેટલે તે તેમને કંઈક કંઈક પ્રતિષ્ઠા વગેરે, આપીને વિદાય કરી દે છે.

ચોપટેહું હાંવહું એક છ કડી પડે એકજોડે એકે જોડે એકજોડે મારા મારા માણસ માને આવીએ. જનની જન્મે છે, તેમ જ પના મિંદ થતાં આગવતા, જલવતા, દિનજલવતા કે વિદ્યાજલવતા આગવતા રાખવું જોઈએ. વળી ને કાંઈને જાતો આપે તે: તેથી પણ લાભ થાય. હવે આપોને સુખા સાંભરામાં જ આજુ છે. પ્રવલ્લ કરતા છતાં પણ એ તેમ ન કરી શકાય તેો પછી તાગાર. વિશેષ કંઈ ન જાને તેો જુવ રહેતું આજુ છે; પ્રવલ્લ કે અહંકાર આવી જાય છે. અને તેમ જનાં સર્વનાથ થઈ ગયો સમજાયો. હવેશ કે વાંદાને લાલચ પાડતાં તે ગમે ને છાનીએ ચોટે છે. પણ આવતાવેંતલ એ રાહપુત્ર કરીએ તેો તે આપુ' રહે છે, ને પછી કંઈ આવતું આપીએ તે આવે બેહું બેહું ખાય છે. પ્રતિષ્ઠાનું પણ તેમજ છે.

પ્રશ્ન—સ્વપ્નમાં મંત્રપ્રાપ્તિ થાય છે તે કેવી રીતે ?

ઉત્તર—કોઈ કોઈ વાર પૂર્વજન્મજન્માંતરનો મંત્ર પ્રકટ થાય છે, અને કોઈ કોઈ વાર તે મહાપુરુષની કૃપાનું પરિણામ હોય છે.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં બધેજ અધિકારી અધિકારી વચ્ચેના ભેદનો ઉપદેશ બરેલો છે. શાસ્ત્રોના જે જે અર્થો પહેલાં ત્યંજ દેવા જેવા લાગતા હતા, તેમાંનો એક અક્ષર પણ અત્યારે છાડી દેવાય એવો દેખાતો નથી. ખ્રિસ્તી વગેરેનાં શાસ્ત્રમાં અધિકારી કે બીજાઅધિકારીના વિચાર વગર સધળાંને એકજ પ્રકારનો ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે. પરંતુ નાની વયના બાળકની ખાંધપર યુવકના જેટલો છ મણનો ખોળે ચઢાવી દઈએ, તેો તેતોનાથી શી રીતે ઉચકી શકાય ?

સાધકે નિત્ય અનિત્યનો વિચાર તથા

આત્માની ખોળ કરવી જોઈએ.

તપસ્યાદ્વારા આત્મા જેટલો નિર્મળ અને પવિત્ર જનશે, તેટલીજ ચોતાની જાતને નિષ્કૃષ્ટ ગણશે. શરીરથી ચોતાને વિષ્ણુ ચેખતાં ચેખતાં આત્મદષ્ટિ પ્રજ્વળ થશે. તપસ્યાદ્વારા ચોતાને નિષ્કૃષ્ટ (વચારતા થયા છતાં, તથા શરીર અને મનને શાસન કરતાં કરતા પણ એક પ્રકારનો અહંકાર જન્મે છે. તેના ચોગે મનમાં આવે છે કે, હું સ્વાધીન છું, હું સુખ છું. એ બાવ પ્રત્યેક મનુષ્યનામાં હોય છે; પણ તપસ્યાદ્વારા

તે પ્રબળ બને છે. એ વખતે આત્મગ્રમર્ષણ કરી દેવાની ઈચ્છા થાય છે, પણ તેમ થઈ શકતું નથી. કેમકે એજ વખતે અંદરથી બળે કોઈનું રહન સંભળાય છે અને જાણે તે નિષેધ કરતું હોય તેમ લાગે છે. એ નિષેધ કોણ કરે છે તે તો કહી શકાતું નથી. હવે એજ અવાજ જો તમને એમ કહે કે 'મરી જાઓ' તો શું કરવું? કહે કે "ધર છોડી વનમાં જાઓ" તો શું કરવું? એ જાતનો માનસિક સંભ્રામ પ્રત્યેક સાધકના અંતરને હચમચાવી મૂકે છે; એટલા સાફ પાણીની જાતને સારી પેટે છણી છણીને તપાસી જોવી. દાતાર એમ કહોવાતા ધારાને કાપી કાઢકાને લોટી માંસાળી અંકર જે નિષમ રોગનું મૂળ હોય છે તેને કાઢીને ફર ફેંકી દે છે, તેમ સાંભળેલી કે વાંચેલી વાતપરથી એકદમ સાધક મરિ કમ્પા અનંત વિચાર અને તપાસ કરીને પોતાની જે જનવિક્ષ અવસ્થા હોય તે પ્રમાણેજ વર્તવું ઉચિત છે.

સાધનભજન માટે અનુકૂળ સ્થાનો

સાધનભજનનું યથાર્થ સ્થાન તો હિમાલયજ છે. તેના પર્વત, મેંચા, યહુના નર્મદા, ગોદાવરી, એ બધી નદીઓના કાંઠાને પ્રદેશ પણ તેને માટે યોગ્ય છે. પંજાબની રાવી નદીના કાંઠાને યથગળ પ્રદેશ પણ સાધક છે. ગયાદુ પણ સંવત્સરના માટે અનુકૂળ સ્થાન છે. બંગાળાને પ્રદેશ અનેક કાંઠાને દરેકે એ કામ માટે અનુકૂળ નથી. બંગાળાની અગાઉ, જમીન વગેરે બધુંજ સ્વંત્ર માટે પ્રતિકૂળ છે.

સાધનપંથોની ક્રમ

૧, જાને સ્વીચ્છાનેજ એ કેઈ પુનઃક વાંચવા માટે, તે એ પુનઃક વાંચ્યે તેમાં તેને ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨, ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬, ૨૯૭, ૨૯૮, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૬, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૩૨, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૩૮, ૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૧, ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૬૮, ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૭૯, ૫૮૦, ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૫, ૫૯૬, ૫૯૭, ૫૯૮, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૮, ૬૦૯, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨, ૬૧૩, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૭, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૨, ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯, ૬૪૦, ૬૪૧, ૬૪૨, ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫, ૬૪૬, ૬૪૭, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૦, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૫૬, ૬૫૭, ૬૫૮, ૬૫૯, ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૨, ૬૬૩, ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૬૬, ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૭૪, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૭, ૬૭૮, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૮, ૬૮૯, ૬૯૦, ૬૯૧, ૬૯૨, ૬૯૩, ૬૯૪, ૬૯૫, ૬૯૬, ૬૯૭, ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૦૨, ૭૦૩, ૭૦૪, ૭૦૫, ૭૦૬, ૭૦૭, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૦, ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૩, ૭૧૪, ૭૧૫, ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૨૦, ૭૨૧, ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૨૪, ૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૨૯, ૭૩૦, ૭૩૧, ૭૩૨, ૭૩૩, ૭૩૪, ૭૩૫, ૭૩૬, ૭૩૭, ૭૩૮, ૭૩૯, ૭૪૦, ૭૪૧, ૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૪૭, ૭૪૮, ૭૪૯, ૭૫૦, ૭૫૧, ૭૫૨, ૭૫૩, ૭૫૪, ૭૫૫, ૭૫૬, ૭૫૭, ૭૫૮, ૭૫૯, ૭૬૦, ૭૬૧, ૭૬૨, ૭૬૩, ૭૬૪, ૭૬૫, ૭૬૬, ૭૬૭, ૭૬૮, ૭૬૯, ૭૭૦, ૭૭૧, ૭૭૨, ૭૭૩, ૭૭૪, ૭૭૫, ૭૭૬, ૭૭૭, ૭૭૮, ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧, ૭૮૨, ૭૮૩, ૭૮૪, ૭૮૫, ૭૮૬, ૭૮૭, ૭૮૮, ૭૮૯, ૭૯૦, ૭૯૧, ૭૯૨, ૭૯૩, ૭૯૪, ૭૯૫, ૭૯૬, ૭૯૭, ૭૯૮, ૭૯૯, ૮૦૦, ૮૦૧, ૮૦૨, ૮૦૩, ૮૦૪, ૮૦૫, ૮૦૬, ૮૦૭, ૮૦૮, ૮૦૯, ૮૧૦, ૮૧૧, ૮૧૨, ૮૧૩, ૮૧૪, ૮૧૫, ૮૧૬, ૮૧૭, ૮૧૮, ૮૧૯, ૮૨૦, ૮૨૧, ૮૨૨, ૮૨૩, ૮૨૪, ૮૨૫, ૮૨૬, ૮૨૭, ૮૨૮, ૮૨૯, ૮૩૦, ૮૩૧, ૮૩૨, ૮૩૩, ૮૩૪, ૮૩૫, ૮૩૬, ૮૩૭, ૮૩૮, ૮૩૯, ૮૪૦, ૮૪૧, ૮૪૨, ૮૪૩, ૮૪૪, ૮૪૫, ૮૪૬, ૮૪૭, ૮૪૮, ૮૪૯, ૮૫૦, ૮૫૧, ૮૫૨, ૮૫૩, ૮૫૪, ૮૫૫, ૮૫૬, ૮૫૭, ૮૫૮, ૮૫૯, ૮૬૦, ૮૬૧, ૮૬૨, ૮૬૩, ૮૬૪, ૮૬૫, ૮૬૬, ૮૬૭, ૮૬૮, ૮૬૯, ૮૭૦, ૮૭૧, ૮૭૨, ૮૭૩, ૮૭૪, ૮૭૫, ૮૭૬, ૮૭૭, ૮૭૮, ૮૭૯, ૮૮૦, ૮૮૧, ૮૮૨, ૮૮૩, ૮૮૪, ૮૮૫, ૮૮૬, ૮૮૭, ૮૮૮, ૮૮૯, ૮૯૦, ૮૯૧, ૮૯૨, ૮૯૩, ૮૯૪, ૮૯૫, ૮૯૬, ૮૯૭, ૮૯૮, ૮૯૯, ૯૦૦, ૯૦૧, ૯૦૨, ૯૦૩, ૯૦૪, ૯૦૫, ૯૦૬, ૯૦૭, ૯૦૮, ૯૦૯, ૯૧૦, ૯૧૧, ૯૧૨, ૯૧૩, ૯૧૪, ૯૧૫, ૯૧૬, ૯૧૭, ૯૧૮, ૯૧૯, ૯૨૦, ૯૨૧, ૯૨૨, ૯૨૩, ૯૨૪, ૯૨૫, ૯૨૬, ૯૨૭, ૯૨૮, ૯૨૯, ૯૩૦, ૯૩૧, ૯૩૨, ૯૩૩, ૯૩૪, ૯૩૫, ૯૩૬, ૯૩૭, ૯૩૮, ૯૩૯, ૯૪૦, ૯૪૧, ૯૪૨, ૯૪૩, ૯૪૪, ૯૪૫, ૯૪૬, ૯૪૭, ૯૪૮, ૯૪૯, ૯૫૦, ૯૫૧, ૯૫૨, ૯૫૩, ૯૫૪, ૯૫૫, ૯૫૬, ૯૫૭, ૯૫૮, ૯૫૯, ૯૬૦, ૯૬૧, ૯૬૨, ૯૬૩, ૯૬૪, ૯૬૫, ૯૬૬, ૯૬૭, ૯૬૮, ૯૬૯, ૯૭૦, ૯૭૧, ૯૭૨, ૯૭૩, ૯૭૪, ૯૭૫, ૯૭૬, ૯૭૭, ૯૭૮, ૯૭૯, ૯૮૦, ૯૮૧, ૯૮૨, ૯૮૩, ૯૮૪, ૯૮૫, ૯૮૬, ૯૮૭, ૯૮૮, ૯૮૯, ૯૯૦, ૯૯૧, ૯૯૨, ૯૯૩, ૯૯૪, ૯૯૫, ૯૯૬, ૯૯૭, ૯૯૮, ૯૯૯, ૧૦૦૦.

છે, એ પ્રકારે યોગસાધન યથાર્થ સિદ્ધ થતાં, ભગવાન જગત્માં ઠેવા રૂપે બિરાજી રહ્યો છે, તે પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. અગાઉના વખતમાં ઋષિજનો બહુ પરિશ્રમ ઉઠાવીને આ રીતે ક્રમે ક્રમે સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરતા હતા. જમીનમાં ખીજ રોપતાં તેના અંકુર ફૂટે છે, એમાં જેડુતનો કંઈ શુભ નથી. સાધનના સંબંધમાં પણ એમજ સમજવું.

મરણસમયે હરિનામમરણ સઘળાંના

ભાગ્યમાં હોતું નથી.

આખા જીવનમાં મનુષ્યે જે જાતના વિચાર અને કાર્યો કર્યાં હોય છે, તેનાજ વિચાર મરણકાળે તેને આવે છે. મરણકાળે હરિમરણ જધાના ભાગ્યમાં હોતું નથી. જાતજ અવસ્થામાં જેવા વિચાર હોય છે તેવાજ વિચારો સ્વપ્નાવસ્થામાં આવે છે; તેવાજ પ્રકાર મૃત્યુ વખતે જાને છે.

શ્રીભુદ્ધદેવને ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી, કોની આગળ એ તત્ત્વ પ્રકટ કરવું, એનો વિચાર કરતાં કરતાં તેમને પૂર્વના પાંચ શિષ્યો સાંભરી આવ્યા. તેમની આગળ શ્રીભુદ્ધદેવે સમસ્ત તત્ત્વનું વર્ણન કરીને પોતાનો શરીરરથ, તેમાં દેવતા અને કંઈપણનો પ્રકાશ, અને પછી બ્રહ્મલાલ-એ બધુંજ તેમને પ્રત્યક્ષ કરાવી દીધું; એજ એ રથ તે વખતથી પ્રત્યેક બૌદ્ધ મંદિરમાંથી રથયાત્રા નીકળે છે.

સાધન કરવા માટેનો સર્વોત્તમ સમય

મહાપુરુષો રાત્રિના દોઢ વાગે બહાર નીકળીને ચાર વાગ્યા સુધી બહાર રહે છે. એ વખતે રાત્રિ-જાગરણનો મહાવરો પાડવો એ સાધના માટે ઉચિત છે. સાધના માટે એ સર્વોત્તમ સમય છે. એએક વાર પ્રાણાયામ કરીને મંત્ર જપ કરવા માંડવો. જપ કરતી વખતે મહાપુરુષો સાધકની સોટે આવીને ઉભા રહે છે અને તેને ખપભેગી સહાય આપે છે. એવો દોઈ મહાપુરુષ આવતાં અંદાજ તથા પૂપની મુલાકાત આશ્ચર્ય દેલાઈ જાય છે. દોઈ દોઈ વાર ગાત્રર જેવી જપ પણ આવે છે. મહાત્માના શરીર-માથી આવતી મુનધથી મન અનિશ્ચય પ્રકુલિત જાની જાય છે.

બ્રહ્મમુદ્રાં યાને રાત્રિના આન્ને વખત, પહેલ પહેલનો પહેલો કલાક તથા સપ્તાનો સમય. એ બજન માટે ખરે-

ખરે સમય છે. એ ચાર, વેળાએ દેવતાઓ અને સાધુમહાત્માઓ વિચરણ કરે છે યાને બહાર ફરે છે. તેથી એ વખતે સાધન કરવાથી તમ કહેતાં અજ્ઞાનાધિકારનો સત્વર નાશ થાય છે.

પ્રશ્ન—જપ કરવા બેસતાં મન આમતેમ ભટકે છે, તેનો શો ઉપાય કરવો ?

ઉત્તર—જપ કરતાં કરતાં નામનો સ્વાદ પડવા માંડે છે, ત્યારે એક પ્રકારનો નાદ શરીરમાંથી નીકળતો સંભળાવા લાગે છે. એને શ્રવણ કર્યા કરવાથી મન ચલિત થતું નથી; છતાં પણ જો તે હજી ચલિત થતું લાગે, તો પછી મનને એક અલાયદી વ્યક્તિ કલ્પી તેની આગળ લગ્નગનો ત્યાગ કરી હાથ જોડીને બહુ બહુ રીતે પ્રાર્થના કરવી કે “ હે મન ! હું તારા પગે પડું છું, તું મારા નામજપમાં બલેલ ન પાડ ” ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રકારે પ્રાર્થના કરી શકશો, તો એક પ્રકારનો આદેશ સાંભળવા પામશો. એ આદેશ પ્રમાણે વર્તતાં તમારી કાર્યસિદ્ધિ થશે.

પરમહંસ કેને કહેવો ?

હંસ જેમ પાણી અને દૂધના મિશ્રણમાંથી દૂધ દૂધ ગ્રહણ કરી પાણીનો ભાગ ત્યજી દે છે, તેમ જે પુરુષ આ અનિત્ય મિથ્યા સંસારમાંથી કેવળ સાર-સાર વસ્તુનો સંગ્રહ કરે છે, તેજ પરમહંસ છે. તે માત્ર શુણ્ણગ્રાહીજ હોય છે.

સદ્ગુરુની કૃપાથી બધુંજ બને છે, એ વાત સાચી; તેમ સદ્ગુરુની જેવી ઇચ્છા થાય તેવું તે કરી શકે છે, અને ન્યારે પણ ઇચ્છા થાય ત્યારે કરી શકે છે, એ વાત પણ સાચી. પરંતુ એથી ફાયદો શું ? કોઈ પણ ચીજનું મૂલ્ય યથાર્થ સમજ્યા વગર જો તે ચીજ પ્રાપ્ત થાય, તો તે વસ્તુની પ્રાપ્તિથી આનંદ થતો નથી, તેમ તે વસ્તુપર એટલો ભાવ પણ બંધાતો નથી. વસ્તુની ગેરહાજરીના જ્ઞાનથી જીવને જેટલા પ્રમાણમાં દુઃખ-કષ્ટ થાય, તેટલાજ પ્રમાણમાં તે વસ્તુની પ્રાપ્તિથી આનંદ થાય છે, અને તેટલાજ પ્રમાણમાં તેની કિંમત વધુ સમજાય છે.

ચિત્તની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી એજ ધર્માર્થોનું પ્રધાન અને પ્રથમ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. ઉપાસના, આરાધના, ધ્યાન, ધારણા, જપ, તપ—એ બધાનો આધાર ચિત્તની સ્થિરતા પર છે.

સાધુ પુરુષો સ્થિરતાની પ્રાપ્તિ માટે અનેક ઉપાયો કરી ગયા છે. તે પૈકી નામસંકીર્તન તથા મોટે સ્વરે સ્તવન-પાઠ, એ શીઘ્ર ફળદાયી ઉપાય છે. તેથી કરી સાધકોને દરરોજ પ્રાતઃસંધ્યા, ભગવાનનું નામકીર્તન તથા સ્તવન-ભજન કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. અંગ્રગ ચિત્ત-વાળું બાળક પોતાનો પાઠ જો મોટેથી વારંવાર ગોખે છે, તોજ મોઢે કરીને ચાદ રાખી શકે છે; તેમ અંગ્રગ વૃત્તિવાળા સાધકે પણ પ્રથમ અવસ્થામાં વસ્તીમાં કે એકાંતમાં મોટે સ્વરે સ્તવનભજન અને કીર્તનગાન કરીને ભગવાનની પૂજા કરવી જોઈએ. નામસાધન તથા પ્રાણાયામ વગેરે પણ ચિત્ત-ને સ્થિર કરવાના ઉત્તમ ઉપાય ગણાયા છે.

દરરોજ એકજ સ્તવનપાઠ, એકજ સંકીર્તન ગાન અને એકજ મંત્રનો જપ કરવો ઉચિત છે. ભજનકીર્તનની બાબત-માં કેટલાક નિત્ય નિત્ય નૂતન ભજનકીર્તન કરે છે. જે દિવસે જે પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે દિવસે તે પ્રકારના ભાવવાળું ભજન કે કીર્તન ગાય છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે, સાધક ભાવને વશ બની જાય છે, ભાવ તેને પોતાને કહી વશ થતો નથી. ભાવના અરણ્યને રોકી રાખવું એ વાજબી નથી, પરંતુ ભાવને વશવર્તી બની જવું એ પણ વાજબી નથી; એક તરફ ભાવ પ્રકટવામાં અંતરાય આવીને ઉભો રહે છે, તો બીજી તરફ ચારિત્રગઠનમાં અંતરાય આવી નહે છે. ભાવનો આવેશ આવતો હાગે તો તેને મોકળે મને વધવાજ દેવો જોઈએ; કિંતુ પોતાની જાતને સદાને માટે એવા ભાવને વશ થવા દેવી ન જોઈએ. જે દિવસે જેવો ભાવ આવે તે દિવસે કેવળ તેજ ભાવનું કીર્તન-ભજન કરવાથી પરિણામ એ આવે છે કે, સાધક શક્તિહીન થઈ જઈ ભાવને વશ થઈ પડે છે. માટે અમુક સમયે તો રાજ અમુકજ પાઠ અને અમુકે અમુક ભજનકીર્તનોજ કરવા ઉચિત છે. એનાથી ચિત્તની સ્થિરતા, ભાવની ગહનતા અને ચારિત્ર-ની શક્તિ સિદ્ધ થઈ રહેશે.

પાઠ અને ભજનકીર્તનની બાબતમાં જેવું છે, તેવુંજ આસનના સંબંધમાં પણ સમજવાનું છે. આસનમા પણ એકજ સ્થિરતા જળવાઈ રહે તો સાર. દરરોજ સાધન કરવા બેસતાં

એકજ આસન પર, એકજ ખંડમાં અને એકજ દિશા તરફ મોં કરીને બેસવું જોઈએ. પોતાની પથારી કે સુવાનું સ્થાન બદલાતાં શરૂઆતમાં સ્વસ્થ નિદ્રામાં થોડી ઘણી ખલેલ પહોંચતી હરેક જણના અનુભવમાં આવે છે; તેવીજ રીતે આસન, સ્થાન કે દિશાભિમુખમાં ફેરફાર કરવાથી સાધનસમગ્રે ચિત્તની સ્થિરતાને ખલેલ પહોંચે છે. પ્રાચીનકાળમાં સાધનાની ઇચ્છા-વાળાઓ તેમના ધર્મજીવનના પ્રારંભમાંજ આ બધા સાધન-સંકેતનું શિક્ષણ ગુરુમુખે પ્રાપ્ત કરતા હતા. અભ્યારની ખંડ-ખેર વૃત્તિને પરિણામે એ બધી શિક્ષાપ્રણાલિ વિહુત થઈ જવાથી, અનેક સાધકોને એ જાતની બધી સામાન્ય સહાય પળ દુર્લભ થઈ પડી છે. વિશેષ કે, જેઓ આત્મપ્રયાસ પૂર્વક સાધન કરવાની કોશિષ કરે છે, તેઓને આ બધા સંકેતની ખખર નહિ હોવાને કીધે, જે સાધન વ્રણ અડવા-ટીઆંમાં પૂરું થઈ ગયે છે તેવું હોય છે, તે વ્રણ વર્ગમાં પણ તેઓ પૂરું કરી શકતા નથી. આવી જાતના બધા સામાન્ય ઉપદેશને અભાવે અનેક સરળ ધર્મપિપાસુઓ, લીધેકાળના પ્રયત્ન પછી પણ પોતાના ધર્મજીવનમાં વિશેષ ઉન્નતિ થયેલી જોતા નથી.

બાંહીરકાવે અને એકાગ્રતા ને બક્ષિપૂર્વક આરાધ્ય દેવતાનું સ્મરણ કરતાં કરતાં અથવા ઇષ્ટમંત્રનું સ્મરણ કરતાં કરતાં શરીરનાં બિન્ન બિન્ન અંગોને સ્મર્ય કરવાથી સાધકનાં તે તે અંગો અને ઇન્દ્રિયો ભગવદ્ભાવથી ભરપૂર અને વિશુદ્ધ થાય છે. જેની જે ઇન્દ્રિયની અંશજગતા અથવા મહિનતા સંદર્ભે વધારે હોય, તેણે તેટલા વિશેષ ભાવથી તે ઇન્દ્રિયને ન્યાસ કરતા. મહા ભગવન્નામનું અને પવિત્રનામું અરખણ સ્મરણવિંતન કરવાથી વિશેષ લાભ થાય છે. જેની દષ્ટિ અરવિંદ હોય, તેણે નિત્ય ચેતની આંખ પર દષ્ટિ નિહા કરીને કલિજલપૂર્વક ઇષ્ટદેવતાનું નામ દેવું-ઈન્દ્રવિ.

જેઓ શરિર-વિશ્વાસ કરતા હોય છે, તેમણે હુલિ અને અન્નપ્રત્યગ્નિની સાથે નેત્ર બેસાડીને આંખનાં બંધન છૂટાડી કર્ણોને નેત્ર સામેનાજ ઉપદેશ છે આપીને નેત્ર સળાની દિશા અહર નિરુદ્ધ હોવ છે, તેવું જ નિરુદ્ધ સ્વપ્ન સ્થિતિમાં હોતોને તર્ક ના પાડવાનું જોઈએ.

કોઈ પુરુષ કહે તેટલો ઉન્નત કાં ન હોય, પણ તેણે સ્ત્રીઓથી દૂર રહેવું જોઈએ. જિવ્હારેતા યથા છતાં યાને સુસ્ત પ્રસન્નચર્યાપાલનની શક્તિ કેળવ્યા છતાં સ્ત્રીજનોના સહવાસથી અનિષ્ટ પરિણામની વધી રહે છે.

ત્યાંસુધી નેત્ર-કણાદિ ઇન્દ્રિયો બહારના વિષયોથી આકર્ષાય છે, ત્યાંસુધી શરીરના વિસ્મરણપૂર્વક અંતરપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. અને સ્ત્રીતર પ્રવેશ ન કરી શકાય, તો અન્ય કોઈ ઉપાયથી શરીરને વીસરી શકાતું નથી. ભીતરમાં પ્રવેશ કરવાના વિભિન્ન ઉપાય છે. હરકોઈ ઉપાયે પરમાત્મદર્શન યથા પછી શરીર તરફ દ્રષ્ટિ રહેતી નથી, અને સહેલાઈથી શરીરનું વિસ્મરણ થઈ શકે છે. પરંતુ એ અવસ્થા સર્વ કોઈને સાધ્ય થતી નથી. માટે કોઈને પણ અતિશય સાહતા થવું જોઈએ, અકૃત્રિમ નિઃસ્વાર્થ ભાવથી સાહતા થવું જોઈએ. જોવો સાહ યાને જોવો પ્રેમ ભગવા માટે અહિંસાનો અવ્યાસ પાઠવો જોઈએ. કાયા, વાચા ને મનસા કોઈને દુઃખ આપવું નહિ. કોઈ તમને મારે કિંવા ગાળ ભાંટે, અરે ! તમારો સર્વનાશ કરી નાખે તોપણ તેનું અમંગળ ઇચ્છવું નહિ. જોવી રીતે દેવ-હિંસાનો નાશ થતાં, અકૃત્રિમ પ્રેમ પ્રગટ થાય છે. એ પ્રેમનું કોઈ ઠેકાણે સમર્પણ કરી તે પ્રેમપાત્રનું ચિંતન કર્યાંથી ખીણું અધુજ વિસ્મૃત થઈ જશે. ભગવાનમાં એ પ્રેમ સમર્પિત થતાં એ અવસ્થા સિદ્ધ થઈ સહેજે ઇષ્ટસાક્ષાત્કાર થાય છે.

પાપ—શારીરિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક પાપ જોટલે શું ? સ્વભાવથી વિપરીત કાર્ય તે પાપ. આધ્યાત્મિક પાપ, શારીરિક પાપ, માનસિક પાપ અને સામાજિક પાપ—એમ ચાર પ્રકારનાં પાપ હોય છે.

આધ્યાત્મિક પાપ—અપ્રેમ, નિષ્ક્રિયા, નીચતા એ વગેરે આધ્યાત્મિક પાપો છે.

માનસિક પાપ—ક્રોધ, ક્રોધધત્વ, દિમાનસિક પાપો છે.

સામાજિક પાપ—ચોરી, વ્યભિચાર ઇત્યાદિ સામાજિક પાપો છે. અને રોગ એ શારીરિક પાપ છે. આધ્યાત્મિક, શારીરિક અને માનસિક પાપ હોકાનો દરિયો થઈ જાય નથી, અને રહે છે તો તે તરફ તેઓ દુર્લ્લભ હરે છે. કેવળ

સામાજિક પાપોજ દષ્ટિએ ચઢે છે, અને તેનાજ નિવારણ માટે રાજ્યદંડ, સમાજદંડ વગેરેની ગોઠવણ હોય છે.

માત્ર બહારનાંજ કેટલાંક કાર્યો ન કરવાથી આનંદકાલ ના સમાજમાં ધાર્મિકતરીકે ગણાવાઈ શકાય છે. અત્યારે જો કોઈ વેશ્યાવાડામાં ન જતો હોય, ચોરી ન કરતો હોય, આગ લગાડવાનું કે એવું ણીબું કામ ન કરતો હોય, તો તેની ગણતરી સારા માણસ તરીકે સમાજમાં થાય છે. પરંતુ તેના અંતઃકરણમાં તો હિંસાવૃત્તિ ભરેલી હોય છે, કે જે તુપાક્ષિની માફક માનવી ચિત્તને દુઘ્ધ કરી નાખે છે. વળી સંભવ છે કે પરનિંદા, શાસ્ત્રનિંદા, દેવનિંદા કે નરહત્યા કરતાં પણ વધારે પાપજનક પ્રવૃત્તિઓ તે કરતો હશે; તથાપિ સમાજમાં તો તેની ગણના ધાર્મિક વ્યક્તિ તરીકેજ થાય છે. પણ ચાદ રાખો કે, ધર્મ એ દેવળ બહારનાંજ કેટલાંક કાર્યો નથી. જેમને આત્મપ્રવેશ કરવાની શક્તિ સાધ્ય થઈ હોય, તેઓએ પણ રોજ ને રોજ પોતાના ચિત્તની પરીક્ષા કરી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

ભજનીક નીલકંઠના ગાનથી અનેક જણને લાભ થયો છે. નાસ્તિક હતા તે આસ્તિક બન્યા છે. શાંતિપુરમાં હું એક દહાડો સ્નાનાર્થે જતો હતો, ત્યાં વાટે સાંભળાયું કે ગાન ચાલી રહ્યું છે, એટલે વિચાર આવ્યો કે ચાલ થોડુંક સાંભળી આવું. તે વખતે ચાર વાગ્યા હતા. એક મંદિરનાં સભામંડપમાં સંગીત ચાલતું હતું. ત્યાં એક સુસલમાન મગ્નચિત્તે ગાન સાંભળતો હતો, અને અશ્રુપ્રવાહથી તેનું વક્ષસ્થળ ભીંજતું જતું હતું. એવે વખતે એક ગોસાંધએ તેની પાસે આવીને કહ્યું કે “ઉઠે, બેટા! તું અહીં કેમ આવ્યો? આ શું હાટબજાર છે કે?” તે સાંભળતાંજ નીલકંઠે બે હાથ ભેડીને તે ગોસાંધ મહાશયને કહ્યું કે “પ્રભો! આ શું કહેવાય? કૃષ્ણના નામસ્મરણમાં જાતિને વિચાર! એ હરિદાસ યવન છતાં પણ હરિનામના પ્રતાપે જગતમાં પૂજ્ય થઈ ગયા છે.” પછી નીલકંઠે તે સુસલમાન વ્યક્તિને ગોસાંધ “ઉઠ, બેટા” કહે છે તે વખતે દેવતાઓ તેની ચરણરજ માટે પ્રાર્થના કરે છે, એવા ભાવવાળું એક નૂતન ભજન રચીને ત્યાં ગાયું.

કૃપા દાખવીને દોષ જો અવસ્થા બીજી આપે. તો
જે બધી વસ્તુનું મૂલ્ય રહે નહિ. તપસ્યાનું જે એક ફળ
છે, તે અવસ્થા સ્વીકારવા યોગ્ય છે. તપસ્યા થોડાકે વખત તો
નિદાન કરવીજ જોઈએ. દસ્તાપર વાદ્યા વગર દસ્તાનો વધાવત
અનુભવ જોઈ રીતે નધોજ મળતો; માટે તપસ્યાની જરૂર છે.

અયોગ્ય બ્યક્તિ પણ જો દીનદીન જે અકિંચનભાવે
અવતરણ થઈ રહે, તો ઈશ અને ભક્તિદેવીની કૃપા
અવસ્થા તેનાપર ઉતરે. પરંતુ હું ભક્ત છું એવું અભિમાન
હોય તેના ઉપર જો કૃપાપ્રસાદી ઉતરતી નથી. જે વૃત્તિને
ધર્મે અવલમ્બન સતત કર્યા કરાય, તેનું નામ પણ ભક્તિ
છે. સાધકોએ ભક્તિને વેધી અને અહેતુકી એવા જે પ્રકારની
કહેલી છે. વેધી ભક્તિ ચાર એણીના છવોમાં હોય છે. (૧)
આત્મ, (૨) નિરાશુ, (૩) અધાર્થી-દ્રવ્યાર્થી, અને (૪) શાની.
આત્મ એટલે કે, જ્યારે આપણું મન અવિશ્વાસ, અભક્તિ,
શુક્રતા અને પાપતાપથી મુગ્ધાઈ બળ્ય છે, ત્યારે આપણે
આત્મ ભક્તની શ્રેણીમાં આઠ્યા ગણાઈએ છીએ. જે અવસ્થામાં
સગવડ સ્મરણમાં પણ વિરક્તિ અને અવિશ્વાસ આવે છે.
પરંતુ એવી સ્થિતિમાં પણ કર જોડીને સ્મરણ કરવાનો જરૂર
પ્રયત્ન કરવો; કેમકે જે પ્રયત્ન વૃથા જતો નથી. કહ્યું
જોસક વિરક્તિ કંટાળીને પણ ખીવાથી રોગની શાંતિ થાય છે.

જેનું સાધન. (તેની પ્રકૃતિ ઇલાહિને અનુસરીને) જે
પ્રકારનું નક્કી થયું હોય, તેણે તે સાધન એકનિષ્ઠાપૂર્વક
કર્યું જઈ પ્રયેક સાધકે પોતપોતાની હઠ મર્યાદામાં ચાલવું
જો વેદવાક્ય છે, એમ સમજવું.

દીપક જો બળતો હોય તો તેમાંથી હજારો દીવા પ્રગટી
શકે છે. પરંતુ તેલ, બત્તી અને જ્વાલન હાજર હોવા છતાં પણ
જો દેવતા કે દીવાસળીનો સંયોગ થાય નહિ તો એકે દીવો
પ્રગટી શકતો નથી; તેમજ અગ્નિ સર્વત્ર રહેલો છે, એમ
કહ્યા કરવાથી પણ દીવો પ્રગટતો નથી-અર્થાત્ જે ઉપાયથી
તે પ્રગટે, તે ઉપાય લેવામાં ન આવે ત્યાંસુધી દીવો પ્રગટી શકતો
નથી. શક્તિસંચારની બાબતમાં પણ એમજ સમજવાનું છે.

સાધના કરવાને ચિત્ત જો ખરેખર વ્યાકુળ બનેલું
હોય, તોજ તે સાધનાની દીક્ષા લેવી વાજબી છે. માત્ર વાતો

સાંભળીને ઠોઠની દીક્ષા લેવા તત્પર થવું ઉચિત નથી. બળરમાંથી એક સામાન્ય વસ્તુ ખરીદવી હોય તો પણ લોકો તે વસ્તુ નજરે જોઈ તેના ગુણદોષ વિષે પૂછપરછ કરીને ખરીદે છે; તેમ જેની પાસે દીક્ષા લેવાની હોય તથા જે સાધના માટે દીક્ષા લેવાની હોય, તે શાસ્ત્ર અને સદાચારને સંમત છે કે નહિ તેની ચોક્કસ માહિતી મેળવ્યા પછી જ તે ગ્રહણ કરવી જોઈએ. દીક્ષા લેવા પહેલાં સંકેત સંદેશ આવે તેની હરકત નહિ, પરંતુ ગ્રહણ કર્યા પછી સંદેશ ઉભો થાય તો નુકસાન થાય છે. માટે દીક્ષા લેવા પહેલાં અત્યંત સાવચેત થઈ બારીકમાં બારીક તપાસ કર્યા પછી જ તે ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

પ્રશ્ન—ગુરુ સમક્ષ હોય તે વળતે અન્ય પૂજા, અર્ચા અને સાધનભજનનું પ્રયોજન ખરું કે નહિ?

ઉત્તર—ગુરુની અનુમતિ હોય તો તેમ થઈ શકે. પણ એથી ઠોઠ પ્રકારનું ઔદત્ય જણાવા જેવું હોય (બીજાઓને દેખાડવાના હેતુથી જે કરાય છે, તેને ઔદત્ય અથવા ઉદ્વેગ કહે છે); તો તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. ગુરુની અનુમતિ હોય અથવા ગુરુમાં વિશ્વાસ ન રહ્યા હોય, તો તે વાત જુદી છે; પરંતુ ગુરુમાં જે સર્વ દેવ હોવાની શ્રદ્ધા હોય, તો તો અન્ય ઠોઠની પૂજા કરવાનો ખાસ નિષેધ છે.

પ્રશ્ન—ગુરુનું ધ્યાન અને ગુરુની પૂજા કરવામાં દ્વિચરની પૂજા થઈ જાય કે નહિ?

ઉત્તર—અગ્નિ હોય છે તો બધે ઠેકાણે, પરંતુ તે અગ્નિને ત્યાંસુધી ઠોઠ પકડી શકે નહિ, ત્યાંસુધી તેના વડે કયું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે? અન્યમાં પણ અગ્નિ હોય છે; પણ ત્યાંથી તેને ઠોઠ સર્વ શક્ય નથી. દીવો, તાપણી, ચૂંકો, સગડી એ વગેરે જે વ્યવહારમાં અગ્નિ જ્વલતાવાયે વિશેષ રૂપે પ્રકાશી રહ્યા હોય, તે ઠેકાણે જ્યાં તોજ અગ્નિ મેળવી શકાય. એ પ્રમાણે દ્વિચર પણ સામાન્યરૂપે સર્વવ્યાપી હોવા છતાં ઠોઠ તેને જોઈ કે પામી શકતો નથી. ગુરુમાં દ્વિચરની ચિત્રાગ્નિ પ્રકાશનો દેખાય ને તેમનીજ પૂજા કરવી જોઈએ. તેમકે માત્ર ગુરુ કહેલા અન્ય મનુષ્ય નથી; બલકે ગુરુની પૂજા દ્વિચરનીજ પૂજા છે.

મન—એવા સુચારુ કુરુની પ્રજા હો કેવી રીતે છે ?
અને તે કેવું પ્રકારે મેળવી શકાય ?

ઉત્તર—જમનાં વધે તે કમ હે નહીં. એ તે, એકું
છે. પ્રજાનાં જીવ અત્રે પ્રજા હો, કમ હો, નેમનું. જાનમાં
રહી છે. દૂષા એજ પ્રજા હો. કુકળ જે તે નિરુપ રહી
આપે, તે અર્થે કલ્યાણ થઈને કમલોજ સુખી થાય
પ્રમાણી પ્રાપ્ત થાય છે.

મન—શ્રીજનને કાલે દીકા હેવાથી કમ જાય કે
નહીં ? તથા દીકા આપવાનાં શોભાને અધિકાર છે કે નહીં ?

ઉત્તર—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, કુકળે દેહ અર્થે પ્રદ
કમલે દર્શનપદ્યન કવાથી શિષ્યો પાવે જાને છે. પરંતુ
કેટલાં શાસ્ત્રિક અનિવાર્ય કારણેને કહીને શાસ્ત્રોએ
શરિરને અર્થે અપવિત્ર રહ્યા છે. આયોજ પ્રજાની મનો-
પરીતિ પાસે રહી શકતી નથી. શાસ્ત્રની અવસ્થા અને આપ
તેઓ માને નહિ, તેમને તો કંઈ કહેવાયલું છે નહિ.
પરંતુ છે. શાસ્ત્રસાર તો કાંદે પ્રજાવિદ્યા પ્રાપ્ત થયા
પછી પણ આશ્ચર્યપદ કે ગુરુપદ પાસે રહી શકે નહિ.

ત્યાં શ્રીજન પાસે દીકા લેવામાં આવે છે, ત્યાં કોઈ
પુત્રને ઉપશુક રહી તેની પાસે શિષ્ય મેળવીને પુરસ્કાર
કવાથી લાભ થાય છે; પણ એ દેશાચાર છે, શાસ્ત્ર
તેવું કરમાન નથી.

યોગતંત્રા—(૧) નામરૂપ કરતાં કરતાં સમસ્ત ઇદ્રિયો-
થી નિદ્રાની માફક ચિથિલ થઈ જવું, (૨) નિદ્રા આવતાં
અંતરમાંથી એક પ્રકારની વાણી દ્વારા કંઈ કંઈ વાતો
સંભળવામાં આવે છે; તે સર્વ ધ્યાનમાં લઈ તે પ્રમાણે
ચાલવું, (૩) ભાવિ અવસ્થાનું દર્શન સ્વપ્નની માફક થાય
છે, (૪) શારીરિક જ્ઞાન સુદૃઢ હોય નહિ, પણ અંતરમાં
સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય.

આત્મા પંચકોષમાં બંધાયેલો છે. એ પંચકોષથી પર
(બહાર) થઈ શકાય, ત્યારે સુખાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. પંચકોષ
આ પ્રમાણે:—(૧) અન્નમય કોષ, (૨) પ્રાણમય કોષ, (૩)
મનોમય કોષ, (૪) વિજ્ઞાનમય કોષ અને (૫) આનંદમય કોષ.
અન્નમય કોષમાંથી છુટાતાં પાર્થિવ વસ્તુઓનું આકર્ષણ

રહેતું નથી, પ્રાણુમય કોષમાંથી પસાર થયા પછી શારીરિક ઉત્તેજના રહેતી નથી, મનોમય કોષમાંથી મુક્ત થવા સંકલ્પ વિકલ્પ માત્ર નાબુદ થઈ જાય છે, વિજ્ઞાનમય કોષમાંથી પાર પડતાં સંશયબુદ્ધિ રહેવા પામતી નથી અને છેલ્લે આનંદમય કોષથી પર થવાતાં પાર્થિવ આનંદો મોહિત કરી શકતા નથી.

લોકો પૂછે છે કે, લગવાનનું ચિંતન અથવા નામસ્મરણ કરવાની ઈચ્છા કેમ થતી નથી? 'લગવાન' એવું નામ માત્ર સાંભળવામાં આવ્યું છે; પણ તે કોણ છે-કેવો છે, અને ક્યાં રહે છે તે જાણતા નથી, તેથી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ-એ પંચમહાભૂત આપણા તન મનનું પાલનપોષણ માટે એમને કાને પણ યજ્ઞ કરવો, વૃક્ષ, વેલા, ફૂલ, ધાન્ય, એમને માટે પણ યજ્ઞ કરવો. પશુ, પંખી અને જીવજંતુપ્રીત્યર્થે પણ યજ્ઞ કરવો. પિતામાતા વગેરે પિતૃપુરુષોના નામનો પણ યજ્ઞ કરવો તથા મનુષ્યની અને કોઈ પણ અતિથિની સેવા યજ્ઞબુદ્ધિથી કરવી. એ પ્રમાણે કરવાથી ક્રમેક્રમે લગવાનને જાણી શકાય છે. મિથ્યા બોલવું એ જેવી રીતે પાપ છે, તેવીજ રીતે મિથ્યા કલ્પના કરવી એ પણ પાપ છે.

સાધકોને માટે લગ્ન કરવું ઉચિત છે કે નહિ?

શાસ્ત્રકર્તાઓએ કહ્યું છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમ એ તો સાધકનો દુર્ગ અર્થાત્ કિલ્લો છે. લગ્ન કરવાથી અનિષ્ટ જ થાય છે, એવું નથી; પણ ઉલટું અવસ્થા અનુસાર લગ્ન કરવાથી ફાયદો થાય છે. વિષયવાસનાઓ જીત્યા વિનાજ ભેખલેવાથી અનેકોને પાછા સંસારી બનવું પડ્યું છે. સ્ત્રીપુરુષે સંસાર કરવો એમાં પાપ નથી. સંસારવાસનાનો ક્ષય કરવા માટે જો સંસાર કરવામાં આવે તો તેથી હિત જ થાય છે. સ્ત્રી, પુત્ર આદિ હોવાથી ધર્મ ન થઈ શકે, એવું કંઈ નથી; તથાપિ જો વાસ્તવિક વૈરાગ્યને પરિણામે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે એક નોખી વાત છે.

પાપ અને પુણ્ય વિષે બધાને માટે એક

ધોરણ ન કંડી શકાય.

આ પાપ અને આ પુણ્ય એવું બંધપણમાંથીજ સાંભ-

જવા અને વાંચવાથી 'પાપપુણ્ય' વિષે એક ભરતેના 'સંસ્કાર' બધાં જાય છે; પરંતુ આ કામ કર્યાથી 'પુણ્ય' થશે અને 'આ' કામ કર્યાથી પાપ થશે, એમ સૌની 'જાણતેમાં' એકસંસ્કાર કહી શકાય નહિ. સામે મોઢેના રણસંક્રાંતમાં 'ક્ષત્રિય' મંત્રિવંદિત્યા કરે છે, પણ એથી એને 'ક'ઈજ 'પાપ' લાગતું નથી; પરંતુ એક મોક્ષાથી ને માટે તો એક દીડી મારવામાં 'પણ' મહાપાપ છે. ચોરો સામાન્ય રીતે પાપકૃત્ય છે, પણ અમુક 'સંયોગોમાં' તે 'પુણ્યકાર્ય' લેખાય છે. 'મનુષ્ય' તો 'કેવળ' બહારનાં જ કાર્ય' એમ શકે છે, ત્યારે ભગવાન તો 'અંતરના' ઉદ્દેશ' બુદ્ધિ છે. 'કિંતુ' વાસ્તવિક પાપપુણ્ય દેને સંમર્જવું? તો કે જે કાર્ય, 'કરવાથી' આપણા 'ધર્મની' હાનિ થાય તેને 'પાપ' સંમર્જવું, અને જે કાર્ય 'કર્યાથી' 'ધર્મમાં' વધારો થાય તેને 'પુણ્ય' કૃત્ય સંમર્જવું.

શ્રીઓથી સર્વદા સાવધાન રહેવું એમ.

માત્રા સ્વસ્તા હૃદિન્ના વા ન વિચિત્તાસનો ધંસેત્ ।

યલ્લાન્ દ્રિયમામો વિદ્વાંસમપિ કર્પતિ ॥

અર્થાત્ કે માતા, ભગિની કિંવા પુત્રી સાથે પણ એકાંતમાં એક આસને બેસવું નહિ. કારણ કે પ્રબળ ઇદ્રિયો વિદ્વાનના ચિત્તને પણ ચળાવે છે.

આનો પ્રતિરોધ કરતાં એક દંડી સંન્યાસી કહેતો કે, વિદ્યાશક્તિ કદીયે ઇદ્રિયોને વશ થતી નથી. પણ પછી એક દહાટો એવું બન્યું કે, એજ દંડી સંન્યાસીને શત્રિના ગાઢ અંધકારને લીધે જે ઠેકાણે રાતની 'શવ રહેવું' પડ્યું, તે આશ્રમ એક શ્રીનો હતો. તેણીએ પોતાની બોરડીનાં બાંદણાં વાત્યાં હતાં. પણ તે દંડી કામરિપુને વશ બન્યો અને તે શ્રીને પોતાની મરણને અનુકૂળ થવાની અનેક કોશિયો તેણે કરી; પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પછી તેણે આશ્રમના જે અંદરમાં તે શ્રી હતી તેના આંતરમાં બાકાર પાડી અંદર પેસવાનું થયું, પણ ચમત્કાર એવો થયો કે તેનાથી નીચે પણ 'નિમાય' નહિ અને ઉપર ટટાર થવાય નહિ. એમ આખી રાત વીત્યા પછી સવારમાં આસપાસના લોકો આ દંડી સ્વામીની આવી દુસ્વસ્થા બોલેને કહેવા લાગ્યા કે, શું આ મુનિજીવ વ્યાસ ભગવાનના શાશ્વત્યને ઉઘામતી હતી કે? એવીજ હૃદય

શાસ્ત્રવચનને નહિ ગણકારવાથી થાય છે. માટે સ્ત્રીપુરુષે સ સાવધાનતાથી વર્તવું જોઈએ.

ધર્મસાધનમાં ચારિત્રજ મુખ્ય છે; તેથી ચારિત્ર નિર્મળ રાખવાનો યત્ન કરો.

“ઉપાધિ વ્યાધિરેવ ચ”

જીવમાત્ર કેવળ ઉપાધિમાં લપટાયલા હોઈ અધવ છે. એ ઉપાધિઓ જેમ જેમ કાપતા જવાય, તેમ તે દેવત્વને થમાય છે. તેથીજ જીવને ચિત્-કણ કહી ઓળખાવે છે. મુક્ત થતાંજ જીવ ચિત્ સાગરમાં લળી જઈ શિવ બને છે.

કલિયુગને ક્ષુદ્ર યુગ કહે છે.

કલિકાળનું નામ ક્ષુદ્ર યુગ છે. એટલે કે આ યુગમાં ક્ષુ યાને હલકી જાતિના લોકો ધર્મસાધન કરીને મહત્તા પામશે

પ્રકૃત સત્ય અને મિથ્યાસત્ય

જેનું લક્ષ્ય અસત્ પદાર્થ તરફ હોય તે મિથ્યા સત્ય અને જેનું લક્ષ્ય સત્ પદાર્થ તરફ હોય તે ખરું સત્ય છે એમ સમજવું.

પારકી ચર્ચા તજવા યોગ્ય છે.

સાધકોએ પારકાના જીવનનો વિચાર કરવામાં કં સાર નથી; પોતાનાજ જીવનને જોતા ને વિચારતા રહેવું સારું છે

પ્રશ્ન—ધર્મ એક છતાં પંથો જુદા જુદા છે તે શું કારણ ?

ઉત્તર—એકજ નિયમથી સૌનું ધર્મસાધન થાય નહિ શરીરની તેમજ મનની પ્રકૃતિઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; તેથીજ પંથો પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

ભગવાનની કૃપાવિના ગતિ કેવી ?

જે વ્યક્તિ પોતાનાજ જાળથી ભવસાગરને પાર કરવાનું ઇચ્છા ધરાવે છે, તે વ્યક્તિ ગળે મોટો પહોળો બાંધીને પાણીમાં તરવાની કોશિષ કરે છે. પરિણામ એ આવે છે કે, તે વ્યક્તિ ડૂબતીજ જાય છે.

વીર્યરક્ષાનું પ્રયોજન અને તેનો ઉપાય

જે સાધકો લગ્નગાંઠથી જોડાયેલા હોય, તેમણે જે ત્રણ સંતાનો થયા પછી વીર્યની રક્ષા કરવી જોઈએ. પરંતુ એ કામમાં તે સ્ત્રીપુરુષ બન્નેની પરસ્પર સહાય જોઈએ. સ્ત્રીપુરુષે

અલગ પધારીની યોદ્ધાશક્તિ દર્શિત છે, એવી સ્ત્રીને પુણ્ય પ્રથમ કરી ભેલો. પણ તે શક્તિથી કુપજ થયે નહિ, તો પછી આત્મમર્મણ મિથ્યા જીતે ઉપાય નથી.

વીર્યંદ્રશાસન શરીર નિરોગી અને મન સુસ્થિર જાને છે. વીર્યંદ્રશા નહિ થવાથી આપનાના મર્મમાં અહચલ આવે છે, તેથી વીર્યંદ્રશાનું ખાસ પ્રયોજન છે.

પ્રત્યેક આસમવાસે સમસ્ત ક્રમતા રહેવું એજ ઉત્તમ સાધન છે. તેનો જરાજર મદાવરો પડતાં વીર્ય પણ સ્થિર થાય છે, તથાપિ વીર્યંદ્રશા માટે પ્રથમ તો કર્તાંજ રહેવું જોઈએ.

મગ્ધી અને માંસાહારના હોષગુણ

મગ્ધી અને માંસ એ જન્નેનું ખાણું ક્ષપિત છે. માછલાંનો ખોરાક કામને વધારે છે, તથા જાતજાતના વ્યાધિ રે છે, અને માંસ સત્વગુણનો નાશ કરે છે.

પ્રશ્ન—જંગાળના હિંદુઓમાં માછલાંનો વ્યવહાર કેવી રીતે હાખલ થવા પામ્યો ?

ઉત્તર—જંગાળમાં પહેલપહેલાં કેવળ અનાય લોકોનો જ વસ્તી હતી. એ દેશમાં જે બધા આર્યો આવ્યા, તેઓએ પાછળથી અનાયોનો એ વ્યવહાર બદલ્યું કયો હતો.

પ્રશ્ન—વિષયપદાર્થ પ્રત્યેની આસક્તિજ શું પરલોક-ગત આત્માના પુનર્જન્મનું એકમાત્ર કારણ છે ?

ઉત્તર—એવું આકર્ષણ પુનર્જન્મનું એક કારણ છે ખરું, પણ તેના કરતાં પણ બીજાં વધારે ચોટાં કારણો છે.

સદ્ગુરુની શાસનપ્રણાલિ

જે પ્રકારના વેલો દીકામાં આવે છે; એક નિદાનને જાણનારા અને બીજા નહિ જાણનારા માને ઉંટવેદ. તાવ આવતાં ઠાંઠકોઈનું માથું દુઃખે છે, વગેરે કળતર થાય છે, બરોળ અને પિત્તાશયની વૃદ્ધિ થાય છે, વગેરે વગેરે ચિહ્નો થાય છે. ઉંટવેદ જાણનારા હોય છે, તે તો રોગના મૂળ તરફ જોયા વગર માથાના દુઃખાવા વગેરે માટે દવાજ ઠોકરે જાય છે; ત્યારે નિદાનને જાણવાવાળો વધ તાવનું જ નિવારણ કરવાના ઉપચાર કર્યે જાય છે તાવ જતાંજ એની પાછળ આવેલી પીડાઓ એની મેળે શમી જાય છે; તેમ સદ્ગુરુ પણ કામ, ક્રોધ વગેરે તરફ દષ્ટિ ન રાખતાં દેહાભિમાનપરજ

આધાત કરે છે. એનો નાશ થતાં બીજું બધું આપોઆપ નાશ થઈ જાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં અભિમાન જેવો બીજો શસ્ત્ર નથી.

જે જન ધર્મશાધના કરતો હોય છે, તેના શિરપર મોટો પાપાણ લટકે છે, અને તે કોઈ પણ રૂપમાં અભિમાન આવતાં માથાપર તટ્ટી પડીને ચગદી નાળે છે. જેમની નજર ધર્મ તરફ નથી, તેમની વાત નિરાળી છે. અનાજને ઉપજવા માંડતાં અનાજનો ઢગલો એક તરફ અને છાડાં-ગોતરનો ઢગ બીજી તરફ વળે છે; તેમ ભગવાન પણ સારા નરસાને નોખા પાડી લે છે. ધર્મમાર્ગમાં અભિમાન આવતાં ભલભલાને પણ ગુલાંટ ખાવી પડે છે. કારણ ભગવાન દર્પહારી યાને મદ ઉતારનાર છે.

પ્રશ્ન—ભગવાનની દયા કેવી રીતે મળે ?

ઉત્તર—પોતાનું જીવન તપાસતા રહેવાથી અને દંભ-રહિત સરલ બનાવવાથી એનો અનુભવ થાય. બીજાના જીવનપરથી તે ન સમજાય. અનેક ઘટનાઓમાં કંઈક કંઈક અનુભવ તો સહેજે મળે છે, કેમકે તેમાં પણ ભગવાનની જે ઈચ્છા અને દયા રહેલી હોય છે તે વધારે ઉંડા વિચાર કરવાથી સહેજે સમજી શકાય છે. સુખના સમયમાં તેની દયા એક પ્રકારની હોય છે; અને દુઃખના સમયની શાંતિકારી હોય છે.

બૌદ્ધ શાસ્ત્ર યોગમૂલક છે.

બૌદ્ધ શાસ્ત્રો બધાંજ યોગના પાયાપર રચાયેલાં છે. અથર્વવેદમાં યોગનો ઉપદેશ અધિક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. સધળાં તંત્રો તાપનિશ્ચુતિમાં સમાયેલાં છે. બૌદ્ધોની ઉપાસનાપ્રણાલિ તંત્રમૂલક છે યાને તંત્રના પાયા પર રચાયેલી છે. નિર્વાણ, એ તંત્રનો ઉદ્દેશ છે. એટલા માટેજ એને બૌદ્ધ શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. જ્યારે બૌદ્ધોની સાથે બ્રાહ્મણોનો વિવાદ ચાલતો હતો, ત્યારે પુરાણોમાં એવી જાતનાં વચનો પ્રક્ષિપ્ત થયાં છે યાને ધુસાડી દેવાયાં છે. દાખલા-તરીકે દેવી ભાગવતમાં કહેવાયું છે કે, કલિયુગના પ્રભાવે જે બધા બ્રાહ્મણો પતિત થયા છે, તેમને માટે મહાદેવજીએ તંત્રોની સૃષ્ટિ રચી છે.

આઘાત કરે છે. એનો નાશ થતાં બીજું બધું આપોઆપ નષ્ટ થઈ જાય છે.

ધર્મરાજ્યમાં અભિમાન જેવો બીજો શત્રુ નથી.

જે જન ધર્મસાધના કરતો હોય છે, તેના શિરપર મોટો માપાણુ લટકે છે, અને તે કોઈ પણ રૂપમાં અભિમાન આવતાં માથાપર તૂટી પડીને ચગદી નાખે છે. જેમની નજર ધર્મ તરફ નથી, તેમની વાત નિરાળી છે. અનાજને ઉપજાવવા માંડતાં અનાજનો ઢગલો એક તરફ અને છાત્રાં-ગોતરનો ઢગ બીજી તરફ વળે છે; તેમ લગવાન પણ સારા નરસાને નોખા પાડી લે છે. ધર્મમાર્ગમાં અભિમાન આવતાં ભલભલાને પણ ગુલાંટ ખાવી પડે છે. કારણ લગવાન દર્પહારી યાને મદ ઉતારનાર છે.

પ્રશ્ન—લગવાનની દયા કેવી રીતે મળે ?

ઉત્તર—પોતાનું જીવન તપાસતા રહેવાથી અને દંભ-રહિત સરલ બનાવવાથી એનો અનુભવ થાય. બીજાના જીવનપરથી તે ન સમજાય. અનેક ઘટનાઓમાં કંઈક કંઈક અનુભવ તો સહેજે મળે છે, કેમકે તેમાં પણ લગવાનની જે ઈચ્છા અને દયા રહેલી હોય છે તે વધારે ઉંડો વિચાર કરવાથી સહેજે સમજી શકાય છે. સુખના સમયમાં તેની દયા એક પ્રકારની હોય છે; અને દુઃખના સમયની શાંતિકારી હોય છે.

બૌદ્ધ શાસ્ત્ર યોગમૂલક છે.

બૌદ્ધ શાસ્ત્રો બધાંજ યોગના પાયાપર રચાયેલાં છે. અધર્મવેદમાં યોગનો ઉપદેશ અધિક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. સઘળાં તંત્રો તાપનિશ્ચુતિમાં સમાયેલાં છે. બૌદ્ધોની ઉપાસનાપ્રણાલિ તંત્રમૂલક છે યાને તંત્રના પાયા પર રચાયેલી છે. નિર્વાણ, એ તંત્રનો ઉદ્દેશ છે. એટલા માટેજ એને બૌદ્ધ શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. ત્યારે બૌદ્ધોની સાથે બ્રાહ્મણોનો વિવાદ ચાલતો હતો, ત્યારે પુરાણોમાં એવી જાતનાં વચનો પ્રસિદ્ધ થયાં છે યાને ઘુસાડી દેવાયાં છે. દાખલા તરીકે દેવી લાગવતમાં કહેવાયું છે કે, કલિયુગના પ્રભાવે જે બધા બ્રાહ્મણ પતિત થયા છે, તેમને માટે મહાદેવજીએ તંત્રોની સૃષ્ટિ રચી છે.

પ્રશ્ન—અંતઃશુદ્ધિનો ઉપાય શું ?

ઉત્તર—પ્રત્યેક શ્વાસપ્રવાસે ઇદ્રજપ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક કરવાથી અંતર શુદ્ધ અને સાર્વિક થઈ શકે છે. જુઓ, શ્વાસપ્રવાસથી જ દેહનું રક્ષણ થાય છે. શ્વાસપ્રવાસની અસર દેહના પ્રત્યેક પરમાણુ પર થાય છે. લોહી પણ શ્વાસપ્રવાસથી વિશુદ્ધ બને છે. હૃદયમાં ઠલીએ તો, દેહતાં ક્ષય, વૃદ્ધિ અને સ્થિતિ આ શ્વાસપ્રવાસની ક્રિયા પર આધાર રાખે છે. જો શ્વાસપ્રવાસની ક્રિયા સાથે ઇદ્રમરણુ ત્યારે શુદ્ધ થાય—જો પ્રત્યેક શ્વાસપ્રવાસની સાથે ઇદ્રજપ ચાલ્યા કરે, ત્યારે શ્વાસપ્રવાસની અસર સમગ્ર શરીર પર થાય છે, તેમ જ પની અસર સૂક્ષ્મ શરીરના પ્રત્યેક પરમાણુ પર થાય છે, અને કંઈ કંઈ તે પણ ઇદ્રમય થઈ જાય છે, અને જોમ થયા પછી જોવા મળુપ્પથી દેવળ સાર્વિક કર્મોજ થતાં રહે છે.

ત્યારે ઉંડા-હૃદયથી ઇદ્રમરણુ અખંડિતપણે થઈ શકે છે, ત્યારે અસ્થિ, માંસ અને રક્તમાં પણ નામની છાપ પડી રહે છે. સુસલમાનોના ધર્મપુસ્તકમાં એક દક્ષીરના મંબંધમાં લખાયલું છે કે, ત્યારે ત્યારે તેને લોહી નીકળતું ત્યારે ત્યારે તેના લોહીના પ્રત્યેક ઠણમાં “અન-અલ-હક” એ શબ્દ જોવા મળતો હતો. (જો દક્ષીર સાહેબ એ નામનો જપ કરતા હતા. એ નામનો અર્થ આપણાં શાસ્ત્રોમાંના ‘સોડહમ્’ શબ્દને મળતો છે.)

પ્રશ્ન—આજકાલ અનેક પુસ્તકોમાં યોગાભ્યાસની સમસ્ત પ્રણાલી છપાયલી જેવામાં આવે છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને તે મુજબ યોગાભ્યાસ કરવાથી તેવો લાભ થાય કે નહિ ?

ઉત્તર—લાભ દેવો ! પુસ્તકો જોઈને યોગાભ્યાસ કરવા જતાં તો ભયાનક પરિણામ આવે છે. અનેક જણ એ પ્રમાણે કરવા જતાં સારણ, કોઈ, અધુમનિક, મસ્તકપીટા હંત્યાદિના જોગ બની અથવા દેઈક વાર બીજા પ્રકારના લીમ રૂઝમાં સપડાઈ દેહ છોડે છે. સાધનભજનની કેઈપણ ક્રિયા બને તેનું દોશલ યાને વદસ્થ બાપ્યા ૧૨૦, માત્ર પુસ્તકપંદીજ પ્રયત્ન કરવા જેવે. નથી કેમકે હજારો બધીજ ક્રિયાનો અનુદાનવિધિ શાસ્ત્રકોનો મૂળ સદેનમાં દબી જાય છે, જેથી ક્રિયાનો અભ્યાસ કરવો દેવ તે ક્રિયા કદાચ શક્ય

પાસે જઈને તેનું રહસ્ય સમજવું જોઈએ, તથા પ્રભુલી પૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

મનુષ્યની સ્વાધીનતા દોરડે બાંધેલા પશુ જેવી છે.

મનુષ્યની સ્વાધીનતા અતિ અલ્પ છે. જેમ એક ગાયને ગળે દોરડું બાંધ્યું હોય, તે દોરડું જેટલું લાંબું હોય તેટલા સુધીજ તેનાથી હરીફરી શકાય છે તેવીજ રીતે નેત્રોમાં જોવાની, કાનમાં સાંભળવાની, અને નાકમાં સુંઘવાની જે કાંઈ શક્તિ રહેલી છે તેના કરતાં વિશેષ કાર્ય કરવાની કોઈમાં શક્તિ નથી. માણસ પોતાના બાળકને જેટલા અને જેવા ભાવથી ગ્રાહી છે, તેવા ને તેટલા ભાવથી તે પારકાના બાળકને ગ્રાહી શકતો નથી. હજારો કોશિષ કરવા છતાં પણ અંતરમાં તે તેવો ભાવ આણી શકતો નથી; તેથી કહેવાની મતલબ એ છે કે, મનુષ્ય બાંધેલા પશુના જેટલોજ અમુક હદ સુધીજ બહુ થોડોજ સ્વાધીન છે.

દાન, દાતા અને દાનને પાત્ર

જે મનુષ્ય સદાસર્વદા યાચના કરતો ફરે છે, તે દાનને પાત્ર નથી. ભય, રોષ, શરમ, માન, કુળ, મર્યાદા, બદલાની આશા—એવા એવા ભાવોથી કરવામાં આવેલું દાન ખરૂં દાન—સાત્ત્વિક દાન નથી.

સ્વર્ગકામના, પાપમોચન તથા પરલોકમાટે પુણ્યસંચય વગેરે હેતુથી કરાયેલું દાન પણ સાત્ત્વિક નથી; તેમ જે દાન કર્યા પછી પસ્તાવો થાય તે તો તામસિક દાન હોવાથી નુકસાન કરે તોપણ આશ્ચર્ય નથી.

જેવી રીતે ખરી તરસ લાગતાં વ્યથતાપૂર્વક પાણી પીવાય છે, તેવીજ રીતે જે સાત્ત્વિક દાતા હોય છે તે દાન-પાત્ર વ્યક્તિને ભાળતાંજ વ્યથા બની જાય છે અને સર્વસ્વ આપીને પણ તેનું દુઃખ દૂર કરી શકાતું હોય, તો તેમ કરવામાં પણ પાછી પાની કરતો નથી; તેમ દાન કર્યા પછી તેના આનંદની સીમા રહેતી નથી. ઉંછ વૃત્તિ પ્રાપ્તવતું એવાજ એક સર્વશ્રેષ્ઠ દાતાતરીકે મહાભારતમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

વૈરાગ્ય ન ઉપજે ત્યાંસુધી નિયમપૂર્વકજ સમય ગુન્નરવો જોઈએ. કોઈ પણ દારણે એ બધા નિયમોમાં ખામી આવે એ ઉચિત નથી. સંસારમાં રહીને જે વ્યક્તિ સાધન

ન કરી શકે, તે વ્યક્તિ બની શકે તેટલું કરે. બધાના રસ્તા એક હોતા નથી. કર્મમાત્રનો ત્યાગ કરી દેવો—સમ્યક્ પ્રકારે આત્મસમર્પણ કરી દેવું તેનું જ નામ સંન્યાસ.

પ્રશ્ન—પુરુષાર્થ ક્યાંસુધી કામ આવે? સહાય ક્યારે દેવી પડે? અને કૃપા એટલે શું?

ઉત્તર—પંડા ને મેઘના જેવી પ્રચંડ અને વેગવાન નદીઓને પાર કરી જવી હોય, તો હોડીને ગુણ (સત્ત્વ, રજ અને તમ) રૂપી સદ બાંધીને નદીને સામે કાંઠે જ્યાં જવું હોય તે સ્થાનથી ઘણે આથે પ્રવાહની ઉલટી દિશામાં હોડી લઈ જઈને પછી તે સદ છોડી નાખવા જોઈએ. આ ઠેકાણેજ પુરુષાર્થની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. તે પછી તો ખલાસી (શુર) પરજ આધાર રાખવો પડે છે. સશક્ત અને બાહોશ ખલાસી તે પછી સુકાન પકડીને ગરાબર સાવચેત થઈ જોસે છે. હવે પછી કૃપારૂપી પવન સિવાય અન્ય ગતિજ નથી. પવન અનુકૂળ વહેવા માંડતાં કુશળ ખલાસી હલેસાં મારીને ઉતારીઓ સહિત હોડીને સામે પાર સહીસલામત લઈ જાય છે.

કળિના અધિકારનાં ઠેકાણાં

પરીક્ષિત રાજા જ્યારે કળિનો વધ કરવાને તત્પર થયા, ત્યારે કળિ કહેવા લાગ્યો કે “મહારાજ! આપને જેણે પેદા કર્યો છે, તેણેજ મને પણ પેદા કર્યો છે. તોપછી મારો વધ કરવાનો તમને શ્રી અધિકાર છે!” તે પછી તેણે પરીક્ષિત રાજા આગળ ઠેટલાંક સ્થાન પોતાના નિવાસ માટે માગ્યાં. તે પર પરીક્ષિત રાજાએ અનુમતિ આપી કે “જે સ્થાનમાં જીતાર, મુરખાન, વેશ્યાવૃત્તિ અને પ્રાણીકૃત્યા—એવાર અધર્મો પ્રવર્તતા હોય, ત્યાં જઈને તારે વાસ કરવો.” કળિએ બીજાં પણ સ્થાન માગ્યાં. એટલે રાજાએ તેને અસત્ય, ગર્વ, કામના, દિંસા અને વેરનાં સ્થાનક આપ્યાં. તેથી આપણે એ બધાં રથજોથી સાવધાન રહેવું જોઈએ.

મહાપુરુષાની શક્તિસંચારણની પ્રજ્ઞાલી

મહાપુરુષો ત્રણ પ્રકારે શક્તિનો સંચાર કરે છે. દષ્ટિ દ્વારા, સ્પર્શદ્વારા અને ધ્યાનદ્વારા. દષ્ટિદ્વારા શક્તિસંચારણ દહાદહણ માછલું છે. માછલી ઇંડુ મૃગયા પછી તે દહાને સર્વદા પોતાની દષ્ટિમાં રાખે છે, અને એજ દષ્ટિશક્તિ

ઇડામાં સંચારિત થઇને તે ઇંડુ ફૂટે છે ને અંદરથી માછલું નીકળે છે. સ્પર્શશક્તિનું ઉદાહરણ પક્ષી છે. પક્ષી ઇંડુ મૂંઝ્યા પછી તેનું સેવન કરે છે. પક્ષીના સ્પર્શથી ઇડામાં શક્તિનો સંચાર થાય છે અને તે ફૂટે છે. ધ્યાનનું ઉદાહરણ કાચળો છે. કાચળી ઇંડુ મૂંઝીને માટી તળે દાળી દે છે, ને પછી ત્યાંથી ચાલી જાય છે; પરંતુ મનમાં તે તેનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. એ ધ્યાનશક્તિદ્વારા કાચળીનું ઇંડુ ફૂટે છે ને બચ્ચું નીકળે છે.

અર્થ—જેટલો વખત હું બ્રાહ્મસમાજમાં હતો, તેટલો વખત મનમાં જે એક પ્રકારની તેજસ્વિતા, સત્યાનુરાગ, ઉત્કર્ષ ઇત્યાદિ વિવિધ વિષયમાં જે એક જાતની સુંદર અવસ્થા હતી, તે આજકાલ રહી નથી; તો શું સાધન ગ્રહણ કરવાથી મારી અવનતિ તો થઇ નહિ હોય ?

ઉત્તર—આ સાધનમાર્ગમાં જેટલા લોકો આવે છે, તે બધાની એ અવસ્થા થાય છે. બધી બાબતનો હું કર્તા છું, મારી જાતને હું ઉન્નત કરી શકું છું, અવનત પણ હું જ કરી શકું છું, એવી જાતનું જે અભિમાન હોય છે, તેનો નાશ થવા માટે એમ થવાની જરૂર રહે છે. પરમ પદાર્થને પામવા માટે જે સાધના, શક્તિ અને ચોચ્યતા જોઇએ, તે જોતાં મનુષ્ય પોતે કંઇ જ નથી, એ જ વાત બરાબર સમજવી જોઇએ; નહિ તો ખરી ઉન્નતિ થઇ શકતી નથી. ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સંગ્રામ કરવાનું કહ્યું છે; એવો સંગ્રામ સાધકમાત્રના જીવનમાં એક યા બીજા પ્રકારનો જરૂર આવે છે. જાતજાતનાં પ્રલોભનોમાંથી પસાર થતાં થતાં સાધકને એ સંગ્રામ કરવો પડે છે. તેમાં ક્યારેક જય તો ક્યારેક પરાજય મળે છે. એવા વિષમ સંગ્રામમાં બહુ દિવસ વીતાવવા પડે છે. એ સંગ્રામના સમયમાં ગુરુમંત્ર અને ઇષ્ટમાં શ્રદ્ધાનો આશરો લઇ, અત્યંત ધીરજપૂર્વક રિપુઓને જીતવાની જરૂર છે. આ સંગ્રામનો સમય આવતાં અનેક જણ સાધનમાં અવિશ્વાસી બનીને નાસ્તિક થઇ જાય છે. સાધકના જીવનમાં આવી ભયાનક અવસ્થા બીજી નથી. એ સંગ્રામમાં જેઓ પ્રાપ્ત સાધના ત્યજી દે છે, તેમને ઇષ્ટસિદ્ધિ મળનાં વિશંખ લાગે છે, અનેક ભાગમાં પડવું પડે છે; અને જેઓ હૃદય પૂર્વક એ સંગ્રામ ખેલી શકે છે, તેમનો સંગ્રામ ચોક્કસ પૂરે.

યાય છે. જેની જેવી પ્રકૃતિ, હોય છે, તે તેવી જાતનું; યુદ્ધ કરે છે. જેનામાં રમેયુષ્ય વધારે હોય છે, તેને અધિક સમય યુદ્ધ કરવું પડે છે. એ સંગ્રામમાં સર્વને પરાજિત થવું પડે છે. એમ પરાજિત થતાં થતાં ત્યારે કુટાઇ છુંઠાઇ ને રૂણવિરૂણ બને છે, ત્યારે સાધકને સમજાય છે કે, તેનામાં યત્ન સામે ઝૂઝવા જેટલી, શક્તિ નથી અને બધી બાબતમાં તે અત્યંત હીન છે, અને પોતાના પુરુષાર્થ, વડે, જીવન ઉત્તર કરી પરમ પદાર્થ પામવાને તે કેવળ અસમર્થ છે. આ પ્રમાણે ત્યારે તે પોતાને સાવ હીન અને અશક્ત સમજીને અન્ય કોઈ શક્તિનો આશ્રય ગ્રહણ કરે છે, ત્યારેજ તે ખરી ભક્તિને પામે, થકે છે અને પછી તેને પોતાને કોઈ પ્રકારનો પ્રયત્ન, ઇચ્છા કે સ્વાધીનતા રહેતી નથી. સર્વ કંઈ શ્રીહરિજી કરે છે; એમ તે હવે સ્પષ્ટ રીતે સમજી અને જોઈ શકે છે.

સંગ્રામની કથા ગીતાજીના કર્મયોગમાં આવે છે; અને તે પછીજ ભક્તિયોગનો વિષય આવે છે. એ ભક્તિયોગ આરંભાયા પછી ભક્ત ક્રમે ક્રમે દરેક અને બધી બાબતમાં ભગવાનનો હાથ રહેલો પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે, ત્યારેજ પછી વિવિધ આર્થ્યજનક તત્ત્વો તેની આગળ પ્રકાશિત થાય છે. એ અવસ્થાને ગીતામાં જ્ઞાનયોગ કહી વર્ણવી છે. મતલબ કે, સંગ્રામ કર્યે જવો. કેમકે જીવનમાં એવી સંગ્રામની સ્થિતિ આવવી એ પણ કાંઈ સહેલ નથી. અનેકાનેક ઉપર-ચાટિયા સાધકોના જીવનમાં એ સંગ્રામનો પ્રસંગજ આવવા પામતો નથી. એવો પ્રસંગ આવતાંજ સમજી લેવું કે, હવેજ ધર્મજીવનનો ખરો આરંભ થયો છે. આ જાતના સાધનમાર્ગમાં જેટલા લોકો છે, તેમાંના કોઈને પણ એ સંગ્રામ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. બધાએ સર્વ પ્રકારના રિપુઓ આગળ પરાજય પામ્યાની કણુલાત કર્યેજ છૂટકો છે. પોતાની સ્વાભાવિક અવસ્થામાંજ એ પ્રસંગે ઉભા રહેવું પડે છે. એ વખતે "હે દીનબંધુ, પતિતપાવન" એમ કહીને પોતાર કર્યા વગર બીજી મતિજ નથી. પોતાની દીનહીન અવસ્થાનો અનુભવ કર્યા પછી ભગવાનના નામનો ઉઠા હૃદયથીજ પોતાર કરાય છે; એટલે તે પોતાર વસ્ત્રજ સ્વીકારી પૂરો કરાય છે, યાને ભગવાનની સદાય શીઘ્ર આવી મળે છે.

ઘડામાં સંચારિત થઇને તે ઇંડુ ફૂટે છે ને અંદરથી માછલું નીકળે છે. સ્પર્શશક્તિનું ઉદાહરણ પક્ષી છે. પક્ષી ઇંડુ મૂક્યા પછી તેનું સેવન કરે છે. પક્ષીના સ્પર્શથી ઘડામાં શક્તિનો સંચાર થાય છે અને તે ફૂટે છે. ધ્યાનનું ઉદાહરણ કાચબો છે. કાચબી ઇંડુ મૂકીને માટી તળે દાબી દે છે, ને પછી ત્યાંથી ચાલી જાય છે; પરંતુ મનમાં તે તેનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. એ ધ્યાનશક્તિદ્વારા કાચબીનું ઇંડુ ફૂટે છે ને ગરુડ નીકળે છે.

પ્રશ્ન—જેટલો વખત હું ગ્રાહ્યસમાજમાં હોતો, તેટલો વખત મનમાં જે એક પ્રકારની તેજસ્વિતા, સત્યાનુરાગ, ઉત્કર્ષ ઇત્યાદિ વિવિધ વિષયમાં જે એક જાતની સુંદર અવસ્થા હતી, તે આજકાલ રહી નથી; તો શું સાધન ગ્રહણ કરવાથી મારી અવનતિ તો થઇ નહિ હોય ?

ઉત્તર—આ સાધનમાર્ગમાં જેટલા લોકો આવે છે, તે બધાયની એ અવસ્થા થાય છે. બધી બાબતનો હું કર્તા છું, મારી જાતને હું ઉન્નત કરી શકું છું, અવનત પણ હું કરી શકું છું, એવી જાતનું જે અભિમાન હોય છે, તેનો નાશ થવા માટે એમ થવાની જરૂર રહે છે. પરમ પદાર્થને પામવા માટે જે સાધના, શક્તિ અને યોગ્યતા જોઈએ, તે જોતાં મનુષ્ય પોતે ઠંઠજ નથી, એજ વાત ગરાળર સમજાવી જોઈએ; નહિ તો ખરી ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી. ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સંગ્રામ કરવાનું કહ્યું છે; એવો સંગ્રામ સાધકમાત્રના જીવનમાં એક યા બીજા પ્રકારનો જરૂર આવે છે. જાતજાતનાં પ્રલોભનોમાંથી પરાર થતાં થતાં સાધકને એ સંગ્રામ કરવો પડે છે. તેમાં ક્યારેક જય તો ક્યારેક પરાજય મળે છે. એવા વિષમ સંગ્રામમાં બહુ દિવસ વીતાવવા પડે છે. એ સંગ્રામના સમયમાં ગુરુમંત્ર અને ઇષ્ટમાં શ્રદ્ધાનો આશરો લઈ, અત્યંત ધીરજપૂર્વક ત્રિપુળોને જીતવાની જરૂર છે. આ સંગ્રામનો સમય આવતાં અનેક જાણુ સાધનમાં અસ્થિરાઈ બનીને નાસ્તિક થઈ જાય છે. સાધકના જીવનમાં આવી જવાનું અવસર બીજો નથી. એ સંગ્રામમાં જેઓ પ્રમ સાધના ત્યજી દે છે, તેમને ઇષ્ટસ્થિતિ મળતાં વિરલ લાગે છે, અનેક જાતનાં પાપ પડે છે; અને જેઓ ધૈર્ય પૂર્વક એ સંગ્રામ એકી શકે છે, તેમને સ્વયં સીધા પુરે.

થાય છે. તેની જેવી પ્રતિ રેખ છે. તે તેવી જગત મુદ્દ
કરે છે. જેનામાં સ્નેહબુદ્ધિ વધારે દેવ છે. તેને અધિક
સમય મુદ્દ, કષ્ટ પડે છે. જો અધિક સમય મળે તો સમજાવે
પણ પડે છે. જોમ પગલિત થતાં થતાં જ્યારે કુદાસ મુદ્દામ-
ને સુવિવર્ણ બને છે, ત્યારે જાણકારને સમજાય છે કે,
તેનામાં યત્ન સામે મૂંઝવણ નેટલો, ઘણી નથી બને. જાણી
વાળામાં તે અત્યંત દીન છે, અને પોતાના ગુણમાં વડે
જીવન ઉત્તર કરી પરમ પદમાં પામવાને તે કેવળ અસમર્થ છે.
આ પ્રમાણે ત્યારે તે પોતાને શાવ દીન અને અધ્યત્ન સમજીને
અન્ય કોઈ સહિને આશ્રય લેવું કરે છે, ત્યારેજ તે ખરી
લક્ષિને પામે શકે છે અને પછી તેને પોતાને કોઈ પ્રકારનો
પ્રયત્ન, ઇચ્છા કે સ્વાધીનતા રહેતી નથી. સર્વ કંઈ સ્વીકારી
કરે છે; જોમ તે હવે સ્પષ્ટ રીતે સમજી અને જોઈ શકે છે.
સંશ્રામની કથા ગીતાજીના કમંચોગમાં આવે છે; અને
તે પછીજ ભક્તિયોગનો વિષય આવે છે. જો ભક્તિયોગ
આરંભાયાં પછી ભક્ત કમં કમં રહેતો અને જાણી જાણતમાં
ભગવાનનો દ્વાય રહેલો પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે, ત્યારેજ પછી
વિવિધ આશ્ચર્યજનક તત્ત્વો તેની આગળ પ્રકાશિત થાય છે.
જો અવસ્થાને ગીતામાં જ્ઞાનયોગ કહી, વર્ણવી છે. મતલબ
કે, સંશ્રામ કર્યો જવો. કેમકે જીવનમાં એવી સંશ્રામની
સ્થિતિ આવવી જો પણ કાંઈ સહેલ નથી. અનેકાનેક ઉપર-
ચોટિયા સાધકોના જીવનમાં જો સંશ્રામનો પ્રસંગજ આવવા
પામતો નથી. એવો પ્રસંગ આવતાંજ સમજી લેવું, કે, હવેજ
ધર્મજીવનનો ખરો આરંભ થયો છે. આ જીવનના સાધનમાર્ગ-
માં નેટલા લોકો છે, તેમાંના કોઈને પણ જો સંશ્રામ કર્યા
વિના ચાલે તેમ નથી. બધાએ સર્વ પ્રકારના રિપુઓ આગળ
પરાજય પામ્યાની કબુલાત કર્યોજ છૂટકો છે. પોતાની
સ્વાભાવિક અવસ્થામાંજ જો પ્રસંગે ઉભા રહેવું પડે છે. જો
વખતે “હે દીનજાંધુ, પતિતપાવન” જોમ કહીને પોકાર કર્યા
વગર ખીજી ગતિજ નથી. પોતાની દીનહીન અવસ્થાનો
અનુભવ કર્યા પછી ભગવાનના નામનો ઉડા હૃદયથીજ પોકાર
કરાય છે; એટલે તે પોકાર તરતજ સ્વીકારી પૂરો કરાય છે,
યાને ભગવાનની સહાય શીઘ્ર આવી મળે છે.

ઇડામાં સંચારિત થઇને તે ઇંડુ ફૂટે છે ને અંદરથી માછલું નીકળે છે. સ્પર્શશક્તિનું ઉદાહરણ પક્ષી છે. પક્ષી ઇંડુ મૂક્યા પછી તેનું સેવન કરે છે. પક્ષીના સ્પર્શથી ઇડામાં શક્તિનો સંચાર થાય છે અને તે ફૂટે છે. ધ્યાનનું ઉદાહરણ કાચળો છે. કાચળી ઇંડુ મૂકીને માટી તળે દાળી દે છે, ને પછી ત્યાંથી ચાલી જાય છે; પરંતુ મનમાં તે તેનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. એ ધ્યાનશક્તિદ્વારા કાચળીનું ઇંડુ ફૂટે છે ને બચ્ચું નીકળે છે.

પ્રશ્ન—જેટલો વખત હું ગ્રાહ્યસમાજમાં હતો, તેટલો વખત મનમાં જે એક પ્રકારની તેજસ્વિતા, સત્યાનુરાગ, ઉત્કર્ષ ઇત્યાદિ વિવિધ વિષયમાં જે એક જાતની સુંદર અવસ્થા હતી, તે આજકાલ રહી નથી; તો શું સાધન ગ્રહણ કરવાથી મારી અવનતિ તો થઇ નહિ હોય ?

ઉત્તર—આ સાધનમાર્ગમાં જેટલા લોકો આવે છે, તે બધાયની એ અવસ્થા થાય છે. જાંધી બાળતનો હું કર્તા છું, મારી જાતને હું ઉત્તત કરી શકું છું, અવનત પણ હું કરી શકું છું, એવી જાતનું જે અભિમાન હોય છે, તેનો નાશ થવા માટે એમ થવાની જરૂર રહે છે. પરમ પદાર્થને પામવા માટે જે સાધના, શક્તિ અને ચોક્ષ્યતા જોઇએ, તે જોતાં મનુષ્ય પોતે કંઈજ નથી, એજ વાત બરાબર સમજાવી જોઇએ; નહિ તો ખરી ઉત્તતિ થઇ શકતી નથી. ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સંગ્રામ કરવાનું કહ્યું છે; એવો સંગ્રામ સાધકમાત્રના જીવનમાં એક યા બીજા પ્રકારનો જરૂર આવે છે. જાતજાતનાં પ્રલોભનોમાંથી પસાર થતાં થતાં સાધકને એ સંગ્રામ કરવો પડે છે. તેમાં ક્યારેક જય તો ક્યારેક પરાજય મળે છે. એવા વિષમ સંગ્રામમાં બહુ દિવસ લીતાવવા પડે છે. એ સંગ્રામના સમયમાં ગુરુમંત્ર અને કૃતિમાં શ્રદ્ધાનો આશરો લઇ, અત્યંત ધીરજપૂર્વક વિષુદ્ધિને જીતવાની જરૂર છે. આ સંગ્રામનો સમય આવતાં અનેક જણ સાધનમાં અવિશ્વાસી બનીને ત્યાગિત થઇ જાય છે. સાધકના જીવનમાં જાડી બચાવક અવસ્થા બીજી નથી. એ સંગ્રામમાં જેઓ પ્રમદ સાધન ત્યાગ દે છે, તેમને કૃત્તિનિદિ મળતાં વિરજ લાગે છે, અનેક લોકમાં પાવું પડે છે; અને જેઓ હૃદય પૂર્વક એ સંગ્રામ જેટી રહે છે, તેમને સંગ્રામ શીઘ્ર પૂરે.

બધાયે સત્યની સાથે યોગ સમવેશ જોઈએ. અસાર નાટક, નવલકથા ઇત્યાદિનો યોગશાસ્ત્રમાં નિરોધ કરેલો છે.

ભગવાનને વશ કરવાનો સહેલો ઉપાય

ગાયને દોરડે બાંધીને ઘસડી જવા માગતાં તે અનિચ્છા-પૂર્વક જરા તરા આવે છે; પરંતુ જ્યાં તેના વાછરડાને ઉચકી ચાલવા માંડીએ કે તે પોતાની મેળેજ 'હંબા' 'હંબા' કરતી પાછળ પાછળ ચાલી આવે છે. તેવીજ રીતે મનુષ્ય ભગવાનને જોળખતો હોતો નથી, તેથીજ તેની ભક્તિ તે કરી શકતો નથી; પણ જો તે ભગવાનના ભક્તને શોધી જોળખીને તેની પૂજા કરે છે, તો ભક્તનો સદ્ભાવ અને દયાવૃત્તિ બગવાથી ભગવાનની પણ તેને જોળખાણ અને ઉદારતા પ્રાપ્ત થાય છે.

સાધકને માટે અહંકાર જેવો અન્ય શત્રુ નથી.

જ્યાંસુધી અહંભાવ કાયમ છે, ત્યાંસુધી માથાપર ભારે બોલો રહ્યો છે. ભગવાન દર્પહારી હોવાથી સહેજ પણ અહંકાર થતાં લપડાક ચોટી કાઢે છે; અને જોટલેથી સંમળ લાગે તો ઠીક, નહિ તો પછી જોવી દુર્ગતિ થાય છે કે પછી પત્તોજ ન લાગે.

“સાધનભજન મેં કયું” છે, તેથી મને આવી આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે, મારી આટઆટલી ઉન્નતિ થઈ છે” એવો અહંકાર આવે છે, તોપણ ઉગરી શકાતું નથી. લક્ષમણુદેવ સીતાજીને પગે લાગતા હતા, એ પરથી શું એમ સમજવાનું છે કે, તેઓ ખીજ કોઈને પગે લાગતા નહિ? તેઓ વડીલો અને શુરજનો વગેરેને નમસ્કાર કરતા હતા—અર્થાત્ ઉન્નત થવા ઇચ્છનારે પશુ, પંખી, કીટપતંગ, વૃક્ષ-લતા—સર્વને નમતા રહેવું જોઈએ. એથી સહેલાઈથી કૃત-કાર્ય થઈ જવાશે.

શ્રીજનમાત્રને માતાતુલ્ય ભાવે નીરખવી જોઈએ; શ્રી-માત્રમાં જગદંબાને નીરખી તેને પ્રણામ કરો. સમસ્ત નર-નારીમાં જો જો આનંદમયી જગદંબાને જોને પરમ પિતાને નીરખતા થાઓ, ને પછી કોઈ પણ જીને જોતાં તેને જોવાજ ભવથી ચાલી શકે, તો તેજ દેવી છે, દેવી છે, દેવી છે! એને એવા ભવે પ્રણામ કરવાથી પાપમાત્ર દૂર થઈ જઈ ઇદરિદિ પ્રાપ્ત થાય છે. વડીલાસને ધિજવૃષ્ટ

પ્રશ્ન—સંસારમાં રહીને મનને એકાગ્ર કેવી રીતે કરી શકાય ? કેને એકાગ્રતા સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તર—મન અંતર્મુખ થયા વગર તો એકાગ્ર બનેજ નહિ. સ્મરણ, કીર્તન, જપ—એ બધાથી મન અંતર્મુખ થાય છે. સમીપમાં કોઈ ન હોય તોજ એકાગ્ર થઈ શકાય, એવું નથી. મનરૂપી ઘોડો કુંકું કરતો ઘૂમ્યે જાય છે. નિર્જન સ્થાનમાં હો કે ઘરનાં દ્વાર બંધ કરીને એકાંતમાં એકલા બેસો, અથવા તો સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને અરણ્યમાં જઈને રહો, એથી એકાંતવાસ થાય તો ખરો, પરંતુ એકાગ્રતા માટે મૂળ વાત તો એજ છે કે, મન અંતર્મુખ બનવું જોઈએ. બાકી નિર્જન વાસમાં પણ મન બાહ્ય વિચારમાં લટકતું હોય તો એકાગ્રતા સિદ્ધ થતી નથી. એક ફકીર મારા જોવામાં આવ્યો હતો. તે ભરખજારમાં બેસી રહેતો, અને બેઠો બેઠો ત્યાં ધ્યાન ધર્યાં કરતો કિંવા જપ કર્યાં કરતો. તે જોઈ મેં તેને સવાલ કર્યો કે “આપ આવા કોલાહલ વચ્ચે શામાટે રહો છો ?” તેણે જણાવ્યું કે “આવા કોલાહલમાં પણ મન એકાગ્ર થાય, તોજ એકાગ્રતા ખરાખર સિદ્ધ થઈ ગણાય.”

પ્રશ્ન—જો નામપ્રત્યે આસક્તિ થાય તો ?

ઉત્તર—હાં, એમ થવાની તો જરૂરજ છે. અસત વિષય યાને જેનું અસ્તિત્વજ નથી અને જે અનિત્ય છે, તેમાં આસક્તિ રાખવી નહિ. અને જે સત્ય વિષય છે તેમાં તો આસક્તિ કરવીજ રહી અને તે થાયજ.

પ્રશ્ન—યોગસિદ્ધ કરવાને કયા નિયમપૂર્વક ચાલવું જોઈએ ?

ઉત્તર—વીર્યનું ધારણ અને સત્યની રક્ષા ન થાય તો યોગલાભ થતો નથી. કલ્પના પણ સત્યમયી હોવાની જરૂર છે. વીર્યધારણ એ જેવી રીતે શરીર, મન અને આત્માની રક્ષાનું એક સાધન છે, તેવીજ રીતે સત્યપાલન પણ શરીર, મન અને આત્માની રક્ષાનું આવશ્યક સાધન છે. વૃથા વિચારોથી વિશેષ હાનિ થાય છે. ભગવદ્વિચારથી અંતઃકરણની અને મગજની શક્તિ બહુ વધે છે; ત્યારે વૃથા વિચારોથી એ શક્તિનો ક્ષય થાય છે. મિથ્યા બાપણ કરવું એ જેમ પાપ છે, તેમ મિથ્યા કલ્પના કરવી એ પણ પાપ છે. જેમને યોગના માર્ગે ચાલવું હોય, તેમણે

વધાયે સત્યની સાથે યોગ બાંધવાનું જોઈએ. અત્યાર નારક,
નરકમાં ઇત્યાદિનો યોગદાનમાં નિરોધ કરેલો છે.

અમવાનને વશ કરવાનો પ્રયત્ન હાથ

માથે દોડે બાંધીને યમથી જવા માગતાં તે અનિશ્ચિત-

પૂર્વક જરા તમા ચાલે છે; પરંતુ જ્યાં તેના વાહરકને ઉગમી
સહજા મોડીએ છે તે પોતાની પ્રેરણા 'કંબા' 'કંબા' કરતી
પાછળ પાછળ ચાલી આવે છે. તેવીજ રીતે મનુષ્ય ભગવાનને
જોગબતો હોતો નથી, તેથીજ તેની બંધિ તે કરી શકતો
નથી; પણ જો ને ભગવાનના બક્ષને ચોધી જોગબોને તેની
પૂર્ણ કરે છે, તો બક્ષનો સહભાવ અને દયાવૃત્તિ ભગવાથી
ભગવાનની પણ તેને જોગબાજ અને ઉદારતા પ્રાપ્ત થાય છે.

સાધકને માટે અહંકાર જેવો અન્ય શત્રુ નથી.

ત્યાંસુધી અહંભાવ કાયમ છે, ત્યાંસુધી માયાપર ભાર
બોલે રહ્યો છે. ભગવાન કર્પકારી હોવાથી સહેજ પણ
અહંકાર થતાં લપકકે ચોલી કાઢે છે; અને જોટલેથી સમજી
જાયો તો ઠીક, નહિ તો પછી એવી દુર્ગતિ થાય છે કે
પછી પતોજ ન લાગે.

"સાધનસજ્જન મેં કયું" છે, તેથી મને આવી આવી
અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે, મારી આટઆટલી ઉન્નતિ થઈ છે"
જેવો અહંકાર આવે છે, તોપણ ઉગરી શકાતું નથી. લક્ષમણજી
રાજ સીતાજીને પગે લાગતા હતા, એ પરથી શું એમ
સમજવાતું છે કે, તેઓ બીજા કોઈને પગે લાગતા નહિ ?
તેઓ વહીવે અને શુરજનો વગેરેને નમસ્કાર કરતા હતા-
અર્થાત્ ઉન્નત થવા ઇચ્છનારે પણ, પંખી, કીટપતંગ, વૃક્ષ-
લતા-સર્પને નમતા રહેવું જોઈએ. એથી સહેલાઈથી કૃત-
કાર્ય થઈ જવાશે.

શ્રીજનમાત્રને માતાતુલ્ય ભાવે નીરખવી જોઈએ; શ્રી-
માત્રમાં જગદંબાને નીરખી તેને પ્રણામ કરો. સમસ્ત નર-
નારીમાં જો એ આનંદમયી જગદંબાને અને પરમ પિતાને
નીરખતા ચાઓ, ને પછી કોઈ પણ શ્રીને જોતાં તેને
જોવાજ ભાવથી ચાલી શકે, તો તેજ દેવી છે, દેવી છે,
દેવી છે ! એને એવા ભાવે પ્રણામ કરવાથી પાપમાત્ર દૂર
થઈ જઈ ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચંડીદાસને ધોબણપર

માતૃભાવ રાખવાથી સિદ્ધિ મળી હતી, તેમાં હોડો જે દોષા-
રોપણ કરે છે તે મિથ્યા વાત છે. નારી પ્રતિ કુદૃષ્ટિ કરનારું
તો મરણ થાય એજ સારું.

પ્રશ્ન—ઈશ્વરનો આદેશ કેવી રીતે સમજી શકાય ?

ઉત્તર—વીસ વર્ષે કોઈ ખાસ મિત્ર યોગ્યિતો આવીને
આપણું નામ દઈ જોલાવે છે, તો તેનો સાદ આપણે કેવી
રીતે પિછાણી શકીએ છીએ ? એનો ખુલાસો આપણે કદી
કરી શકીએ તેમ નથી, તેમજ ઈશ્વરનો આદેશ કેવી રીતે
જાણી શકાય છે, તે પણ કહી જતાવાય તેમ નથી.

પ્રશ્ન—કેટલાક વૈષ્ણવોમાં બે ગુરુ કરવાનો ચાલ કેમ છે ?

ઉત્તર—શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ શ્રીપાદ ઈશ્વરપુરી
પાસે દીક્ષા લીધી હતી, પણ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું રામાનંદની
પાસે. દીક્ષા પછી ઈશ્વરપુરીનો મેળાપ સરખો થયો નહોતો.
જાતિ અભિમાન ટાળવા માટે શ્રીમહાપ્રભુએ તે શૂદ્ર જાતિ-
વાળા રામાનંદજી પાસે શિક્ષણ લીધું હતું; અને મહાપ્રભુ
પાસે કોઈ બ્રાહ્મણ શિક્ષણ લેવા જતો, તો તેઓશ્રી તેને
રાય રામાનંદની પાસેજ મોકલી આપતા. આથીજ ગૌડીય
વૈષ્ણવોમાં દીક્ષાગુરુ અને શિક્ષાગુરુના ભેદથી બે ગુરુ કરવાની
પ્રથા પ્રચલિત થઈ છે.

અભિમાન પણ શું સહેજે જતું રહે છે ? ના, જનસેવા-
દારાજ એનાપર જય મેળવી શકાય છે. સંસારમાં તમને
જેઓ નીચ અથવા દીનદુઃખી લાગતા હોય તેમનીજ સેવા
તમારે ઉઠાવવી જોઈએ.

પ્રશ્ન—ખરી સેવા કેને કહેવી ?

ઉત્તર—જેવી રીતે પોતાને જેની જરૂર પડે છે તે પૂર્ણ
કરવાની ઇચ્છા આપોઆપ થાય છે, તેવીજ રીતે બીજાની
જરૂર જાણમાં આવતાં તે પણ પૂર્ણ કરવાની વ્યાકુળતા આપણા
મનમાં પ્રગટે તેનુંજ નામ સાચો સેવાભાવ. માતા બાળકની
સેવા એજ ભાવે કરે છે. બાળકને કશાની જરૂર જણાતાં
માતાનું ચિત્ત વ્યાકુળ બની જાય છે; એનુંજ નામ સાચો
સેવાભાવ છે. બાકી અંદરબાને લાગણી નહિ છતાં દેખાદેખી
કે શરમાશરમી કોઈને કાંઈ આપો કે કોઈ રીતે મદાયબૂત
થાઓ, તે સેવા દરી કહેવાય નહિ.

શ્રીમોક્ષમ પ્રભુએ કહ્યું છે કે, દિગ્વિજયમાં અનેક મનુષ્યો (બીજાઓમાં બહુ કહેવાયા સ્થાવરા જલજીવી વાનસ્પતી પેદાશો) નાચીકૂદીને નરકમાં જશે. અનંતના આસ્તિક કર્મો માટે સાધકોએ સાધવેની ગાળવાની છે. જીવંતોને તે રૂપાડ વાયો દાનિ થાય છે.

પ્રશ્ન—શંકરાચાર્યે સધાકૃત્યનું સ્તોત્ર રચ્યું છે શું ? કેવા પ્રામાણિક અંધમાં તેનો ઉલ્લેખ છે ?

ઉત્તર—શ્રીશંકરાચાર્યે તેમના શિષ્યોને એક કહાડો કહ્યું કે “તમારે કંઈ જિજ્ઞાસા કરવી હોય તો કહો.” એટલે શિષ્યોએ વિનંતિ કરી કે “અમને બહિ પ્રાપ્ત થતી નથી તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય શો છે તે કહો.” એ પર શ્રીશંકરાચાર્યે જોડ્યા કે “સગુણ ઉપાસનાવગર બક્ષિ સાધ્ય થતી નથી.” તે પછી તેઓશ્રીએ શારદામઠ, જોતિર્મઠ, ગોવર્ધનમઠ અને શૃંગેરી મઠ—ઈત્યાદિ મઠોની સ્થાપના કરી. હવે બધાને એકજ બાતની સગુણ ઉપાસના રૂથતી આવતી નથી. કોઈને શંકિતની ઉપાસના તો કોઈને વિષ્ણુની ઉપાસના, તો બીજા કોઈને વળી શિવજીની ઉપાસના રૂથે છે. તે બધી જાંઘને શ્રીશંકરાચાર્યે તે વખતે વિવિધ સ્તવ-સ્તોત્રોની રચના કરી હતી. સધાકૃત્યનું સ્તોત્ર પણ તેમણે તેજ વખતે રચ્યું હતું. ‘શંકર દિગ્વિજય’ નામના અંધમાં એ બધાંજ સ્તોત્રો આપેલાં છે. આ હેશમાં શંકરદિગ્વિજય અત્યારે પ્રચલિત છે, છતાં અનેક જાણુને શંકરદિગ્વિજયની વાતની ખબર સરખી નથી.

શૂન્ય સમાધિ અને તેની નિરર્થકતા

આસન અને પ્રાણાયામાદિ રથૂજ સાધનોથી શરીર સ્વસ્થ રહે છે અને મન એકાગ્ર બને છે. એ રીતે એકાગ્રતાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં મનનો નિરોધ થઈ જે સમાધિ થાય છે, તેને શૂન્ય સમાધિ કહે છે. એવા પ્રકારની શૂન્ય સમાધિમાં હૃવર વરસ ગાળ્યા છતાં કંઈજ લાભ થતો નથી. એ સંબંધમાં યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે, એક પ્રસંગે શ્રીવસિષ્ઠ શુરુ શ્રીરામચંદ્રજીને સાથે લઈને વનવિહાર માટે નગર બહાર નીકળ્યા. તે વખતે એક ગાઠ જંગલમાં એક છોકરીને સમાધિસ્થ થયેલી જોઈને શ્રીરામચંદ્રજીને વિસ્મય થયું અને તે તેમણે વસિષ્ઠશુરુ આગળ કહી બતાવ્યું. તે છોકરી

એક મોટા વડના ઝાડની મૂળીથી એવી તો જકડાઈ ગઈ હતી, કે તે જોતાંજ સહેજે ખ્યાલ આવે કે આ સમાધિની અવસ્થામાં તે ઘણા લાંબા કાળથી હોવી જોઈએ. શ્રીરામચંદ્રને વિસ્મિત થતા જોઈને વસિષ્ઠગુરુએ એક પ્રક્રિયા કરતાં કરતાં ત્રણ વખત તે બાલિકાના અંગપર હાથ ફેરવતાંમાં તે છોકરી ઝાડના પાશમાંથી પોતાના અંગને છોડવીને ઉભી થઈ ગઈ ને અનુગ્રહમાટે પ્રાર્થના કરતી મસ્તક નીચું નમાવવા લાગી. એ જોઈને તો રામચંદ્રજી અવાકજાળ બની ગયા. એટલે વસિષ્ઠ દેવે કહ્યું કે, આ સ્થાને ઘણાં વર્ષ ઉપર એક રાજમહેલ હતો. ત્યાં આગળ રાજપરિવારને પોતાના તમાશા દેખાડવાને કેટલાક નટો એક છોકરીને સાથે લઈને આવ્યા. ખીજા કેટલીક ક્રિયાઓ દેખાડ્યા પછી આ બાલિકા સમાધિવશ થઈને અદ્ધર આકાશમાં ચઢી બતાવવાનું કૌશલ દેખાડવા ગઈ. તે અદ્ધર ઉંચે ચઢી તો ખરી, પણ બહુ વાર થયા છતાં તે અદ્ધર ને અદ્ધર રહી ગઈ, કંઈ કરતાં પણ તે ભૂતળપર ફરીને ઉતરી શકી નહિ. એટલે સાથેનાં બધાં માણસો કહેવા લાગ્યા કે, એ છોકરી નીચે ઉતરવાની પ્રક્રિયા વીસરી ગઈ છે, અમને પણ તે આવડતી નથી; તેથી તેને નીચે ઉતારવાનું અમારે માટે પણ શક્ય નથી. તથાપિ ફિક્કર કરવા જેવું કંઈ નથી, કેમકે જ્યાંસુધી તેની આવી અવસ્થા રહેશે ત્યાંસુધી ભૂત-તરસ એના દેહને પીડી શકશે નહિ. એમ કહીને સંઘનાં માણસો તો ચાલ્યાં ગયાં. પછી ત્યાંના રાજાએ દયાવશ બનીને તે છોકરીના આસન નીચે ઠેક ઉંચે સુધી એક ચોતરો ચણાબોને તેના પર એક વડનું ઝાડ પણ રોપાવ્યું. અત્યારે એ રાજાએ નથી, અને તેની રાજનગરી પણ ઉગમડ થઈને ઘોર અરણ્ય બની ગઈ છે, તેમ તેણે રોપાવેલું વડનું ઝાડ પણ અત્યારે જળરજ્જસ્ત મોટું વધી ગયું છે; પરંતુ કાળના એ સપાટામાં પણ આ છોકરીનું શરીર પહેલાં જેવું હતું તેવું ને તેવુંજ અત્યારે પણ છે; છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, એનો માનસિક લાવ બરાબર પહેલાંના જેવોજ કાયમ ટકી રહ્યો છે. તેથીજ એણે મારી પાસે અનુગ્રહમાટે પ્રાર્થના કરી.”

આ પ્રમાણે બાહ્ય પ્રક્રિયાદ્વારા જે સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની કંઈ કિંમત નથી. અધ્યાત્મમેગથી યાત્રા જવાત્માનો

પરમાત્માની આધે સંયોગ થવારૂપે જે સમાધિ થાય છે, તેનાથી જ જ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇષ્ટકૃપાવિના જોવી સમાધિ થતી નથી.

બાહ્ય પ્રક્રિયાદ્વારા અને ઇષ્ટકૃપાથી થયેલી

અવસ્થા વચ્ચેનો ભેદ

શુરે નાનકે જોઈ વખતે પોતાના શિષ્યો સહિત રામેશ્વરની યાત્રાએ ગયા; ત્યારે સીધા મંદિરમાં ન જતાં સમુદ્રને કાંઠે બેઠા. એ વખતે ત્રણ હંકયોગીઓએ ત્યાં જઈને શુરે નાનકને વંદન કર્યું. તેઓ શુરેનાનકના પ્રભાવની વાત જાણતા હતા. યોગેક સદાવાપ આલ્યા પછી તેમણે નાનકજીને પૂછ્યું કે “શ્રીરામેશ્વરનાં દર્શન કરવામાં આવડો વિલાંબ શાને કરો છે?” તેના જવાબમાં નાનકે શુરેએ જણાવ્યું કે “આટલા બંધાને લઈને સમુદ્રપાર ફેવી રીતે જઈ શકું તેનાજ વિચારમાં છું. શ્રીરામેશ્વર દેવની કૃપા કોઈ દહાડો થાય તો તે જાણે.” એ સાંભળીને તે ત્રણે યોગીઓ બોલ્યા કે “એ વળી કેવું! આપ આવડા મોટા મહાત્મા થઈને સમુદ્રપાર જઈ શકતા નથી, તો આટલા દહાડા કેવું યોગશિષ્યજ્ઞ જાણ્યું?” એમ કહીને તે ત્રણે જણા એકાદ પ્રક્રિયાદ્વારા અદ્વર આકાશમાં ચઢીને સમુદ્રપાર જવા લાગ્યા; પરંતુ સામે પાર પહોંચીને તેઓ જુએ છે તો શુરે નાનકેવ પણ પોતાના શિષ્યોસહિત ત્યાં સામે પાર બેઠેલા છે. તે જોઈને તેમને અતિશય આશ્ચર્ય ઉપજ્યું, ને આશ્ચર્યચકિત દશામાંજ તેમણે શ્રીનાનકજીને નિશાસા કરી કે “મહારાજ! આટલા બધા માણસોને લઈને આટલા જલદી આપ-આ પારે ફેવી રીતે આલ્યા?” શુરે નાનકે ઉત્તર આપતાં કહ્યું કે “શ્રીરામેશ્વરદેવ કૃપા કરીને અમને આ પાર સખી ગયા છે; બાકી મને પોતાને તો ઠોરાલ નામની પણ ખબર નથી હું તો મારે જગવાનની કૃપા ઉપરજ આધાર રાખું છું.” આ બધું જોઈ સાંભળીને એ ત્રણે યોગીઓને પોતાની દુર્ગતિ ચારી પેઠે સમજાઈ ગઈ, તથા આટલા દહાડા તેમણે ધર્મને નામે જે સઘળો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો તે બધાજ વ્યર્થ જાણી શુરે નાનકના શિષ્ય થયા.

સ્રીવિવિધને સન્માન આપવાનું સીખ્યા

વગર આ દેશનું દ્રવ્ય નથી થવાનું.

આજ્યા અને પુરુષોત્તમ એક ઠેકાણું રહવામાં સદા

સાવધાન રહેવું જરૂરી છે, કદાપિ ગાઢ સહવાસમાં રહેવું ઉચિત નથી. સ્ત્રીજાતિનું જેટલું સન્માન કરશો, તેટલાજ પોતે પવિત્ર રહી શકશો. જેનું સન્માન કરતા હોઈએ તેના પ્રત્યે ક્રુદ્ધિ કરી શકાતીજ નથી. બંગાળામાં તો સ્ત્રીજાતિનું સન્માન કરવું, એ જાણે એક ઉપહાસનો વિષય થઈ પડ્યો છે. બાળુઓને જો કહેવામાં આવે છે કે, સ્ત્રીજાતિનું સન્માન કરો, તો તેઓ હો હો કરી હસવા લાગે છે.

ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશોમાં સ્ત્રીજાતિપ્રતિ સન્માનની લાગણી છે. દક્ષિણી લોકોમાં નારીજાતિનું સન્માન વિશેષ હોવાથી તેમનામાં વીર પુરુષો પાકે છે. અંગ્રેજો જગતમાં પ્રધાન જાતિ થઈ પડી છે, તેનું કારણ પણ નારીજાતિ પ્રત્યેનું તેમનું સન્માન છે. પુરાણોમાં કથાયું છે કે, જ્યાં નારીજાતિનું સન્માન થાય છે ત્યાં લક્ષ્મીનારાયણની હાજરી હોય છે. વળી, યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ । તે મુજબ અંગ્રેજ પ્રજામાં અત્યારે લક્ષ્મીનારાયણ ખિરાજે છે.

નારિજાતિનું સન્માન કરાવુંજ જોઈએ, નહિ તો દેશનું શ્રેય કશાથી થવાનું નથી. એક સતીના યાને દ્રૌપદી દેવીના અપમાનથી ભારતવર્ષ અત્યારે પણ બળી રહ્યો છે.

ગૃહસ્થ પુરુષે પત્નીને ભગવદ્શક્તિ ગણીને તેની મર્યાદા રાખવી જોઈએ; તેમ પત્નીએ સ્વામીને નારાયણરૂપ સમજીને તેની સેવા-શુશ્રૂષા કરવી જોઈએ. જે સંસારમાં પતિ-પત્ની વચ્ચે એવો સંબંધ સ્થપાયો હોય છે, તે સંસારનું કદી પણ અમંગળ થતું નથી; ત્યારે જે સંસારમાં સ્ત્રીજનોની મર્યાદા જળવાતી નથી અને તેમને વારે વારે ધૂતકારી કાઢવામાં આવે છે, તે સંસારનું મંગળ કદી પણ થઈ શકતું નથી.

પતિસેવા એજ નારીજાતિનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે.

પતિની પ્રત્યે અસહ્યવહાર આચરનાર તથા પતિને હરહમેશ કડવા શુકનોથી હુલવનાર સ્ત્રીને ઘોર યાતના ભોગવવી પડે છે, એમ શાસ્ત્રકારોએ પોકારી પોકારીને ફરી ફરીથી કહ્યું છે. એ રોગનું એકજ ઓસડ છે અને તે એ કે, પાતેના ચરણોમાં પડીને થયેલા અપરાધની તેની પ.સે સમા માગવી. પતિ એ દેવતા છે, એ અત્યંત દુઃખદારિદ્ર્યમાં હોય તો પણ સ્ત્રીને માટે પૂજનીય છે. પતિએ પણ આને ભગવત્ શક્તિ ગણીને

તેના પ્રત્યે સદા સહૃદયવદાર અને સન્માનરૂતિ રાખવાં જોઈએ.
પોતાના મનની પેઠે પરમતનું પણ
સન્માન કરવું જોઈએ.

વિવેકબુદ્ધિએ નિર્ભંજ હોય છે તો તે પોતાના મનની
પેઠે પારકાના મનનું પણ સન્માન કરી શકે છે. જૂલ, શાંતિ
અને કુટિબો તો બધામાં હોય છે; પણ કાળે કરીને તે બાકી
બચે છે. કેવળ પોતાનાજ મનની સાથે જેઓ મજાતા આવે
તેઓજ ઉત્તમ, એ મત અત્યંત અનુદાર છે. સત્ય હંમેશાં
ઉદાર હોય છે, અનુદાર કરી હોઈ નથી.

સંબંધ—દૈહિક અને આત્મિક

સંબંધ એ જાતનો હોય છે—દૈહિક અને આત્મિક.
આત્મિક સંબંધ અતિ વિરલ હોય છે. જે બે આત્માઓનું
એકજ લક્ષ્ય હોય છે, તેમની વચ્ચે આત્મિક સંબંધ હોય
છે. જેમકે ભક્ત ભક્ત વચ્ચેનો.

શોક, મોહ એ દૈહિક સંબંધનાં પરિણામ છે; તેથીજ
જે શોકમોહ થાય છે; તે અસ્થિર હોય છે. આત્મિક
સંબંધમાં શોક-મોહને સ્થાન નથી, પરંતુ વિરલને અવકાશ
છે. એ વિરલ આશાજનક હોઈ સહાકાળ ટકવાવાળો નથી.
પણ પાંછો મેળાપ સધાય છે. જહું ફર હોવા છતાં બન્નેની
વચ્ચે એક પ્રકારનું જોડાણ હોય છે; તેથી તેઓ સર્વદા
એક મનવાળા રહે છે.

મિત્રની આવશ્યકતા

અમાઉ સર્વ કોઈને બેએક મિત્ર તો રહેતાજ. બે
જણના મત મજાતા આવે તેનું નામ મિત્રતા નથી. અત્યારે
સાચા મિત્રો ફુલંબ થઈ ગયા છે. મિત્ર મળવાની વાત
તો ફર રહી, પણ જેની આગળ મનના ઉભરા ખાલી કરી
શકાય, એવા વિશ્વાસુ માણસો મળવા પણ ફુલંબ થઈ પડ્યા
છે વિશ્વાસ કરીને કોઈની આગળ આપણે અતિ એકાંતમાં
વાત કરીએ છીએ તે થોડીજ મુદ્દામાં હાટેબજારે સંભળાતી
જણાય છે, અને બધા ત્યાં આપણી હાંસી થાય છે. એ કાળનું
માહાત્મ્ય છે. પોતાના મનનું કં.ખ કોઈ આગળ કહી શકાય
નહિ તે તેથી કમે કમે હૃદય કુટિલ થઈ બચે છે. કુટિલતા
એ મહાપાપ છે મનુષ્યથી કોઈ પણ જાતનું સાધનબજન

ન થાય, અને પૂરેપૂરી હોય તો તેટલાથી પણ મુક્તિનો લાભ મળી શકે છે; કેમકે સરળહૃદયી માણસ સર્વદા સત્ય વાદી હોય છે. કપટી માણસ હજારો યજ્ઞયાગ ને સાધનમગ્ન કરવા છતાં પણ નરકગામી થાય છે. કપટી હૃદય હમેશા અસત્ય આવે છે ને અસત્યજ વાગોળે છે—એટલે કે ત્યારે ને ત્યારે અસત્યજ બોલ્યા કરે છે. સાચા મિત્રને અમાયે આટલી બધી દુર્ગતિ થાય છે.

પ્રશ્ન—શોકનિવારણનો ઉપાય શો ?

ઉત્તર—જેને શોકાનુભવ થયો હોતો નથી, તેને શોક એ શી વસ્તુ છે તેની સમજણ હોતી નથી. મહર્ષિ વસિષ્ઠ જેવા પણ પુત્રશોકથી વિહ્વળ બનીને પ્રાણુભાગ કરવા તૈયાર થયા હતા. શોકથી શરીરમાં આગ ઉઠે છે, તેથીજ એને શોકાગ્નિ કહેવામાં આવે છે. ભગવાન કાળસ્વરૂપ પણ છે. એ કાળ સર્જન કરે છે, પાલન કરે છે અને નાશ પણ કરે છે. એ કાળજ દુઃખ દે છે, તેમ શાંતિ પણ દે છે. શોકજ દુઃખ પણ કાળે કરીનેજ શાંત થાય છે. દુઃખની તીવ્રતા એકસરખી ટકી રહે તો પછી ઉગરવા વારો ક્યાં રહે ? શોકની વેળાએ કોઈથી કશું થઈ શકતું નથી; તથાપિ કોઈ માણસ દુઃખી માણસને અપૂર્ણ સહાનુભૂતિપૂર્વક મળે તો શોક કમી થાય છે. તે વખતે જેને માટે શોક કરતા દોષએ તેના ગુણજ ગાવા જોઈએ. દોષ કાઢીને તેના પ્રત્યે અમરકા પ્રગટાવી શોક ટાળવા ઇચ્છવું એ ભયંકર બૂઝ છે. ભગવાન બુદ્ધદેવની આગળ પુત્રશોકથી વિહ્વળ બનેલી એક વિધવા ગાઈ આવી. તેને ઉદરેથીને તેઓગ્રીએ કણું હતું કે “જેઓ શોકથી પીડાતા હોય, તેમનાં આંસુ નાશ લાગે તેટલી નાખા એટલે તારો શોક શાંત થઈ જશે.” વિધવામાં પુત્રજ નહિવાથી શોક મહેજે મટતો નથી. એવી અવસ્થામાં વૃદ્ધોદન કરવું ઉચિત છે. વૃદ્ધોદનમાં મુરેન્દ્ર નંદને અને સાચા સહુરને તો દર્શનલેખનમાં કરવાથી હાલ ધ્યાન છે અને હરદા હોય ને મનને મેલ પણ થાય છે. તીર્થવાસા અને સ્નાનથી જે સંકલ્પના સ્વપ્નથી પણ દૂર કરી શકાય છે.

સર્વ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને વચી કોઈએ.

સર્વ કલ્યાણી જીવનમાં નરક સ્થાનમાં ને દેવતામાં

બોધે. કોઈની સાથે વિપરીત અવસ્થા દેખાય, છતાં પણ તેના પ્રત્યે જે મનુષ્ય સહાનુભૂતિ દેખાડતો નથી, તે મનુષ્ય-કોટિનોજ નથી. જાગવાનના રાજ્યમાં કોઈ પણ જે પદાર્થ એકસરખા નથી; પરંતુ જુદાપણું છે તેથીજ તેઓ ટકી રહ્યા છે. એ વિવિધ વિચિત્રતા અને વિભિન્નતામાં એક સુંદર મુશબદતા રહેલી ન બોધ સકવાથીજ લોકો ગોટાળો કરે છે. ખાગમાં જેમ ભાતભાતનાં વૃક્ષવેલાથી સુંદર શોભા થઈ રહે છે, તેમ સંસારમાં પણ વિભિન્ન વિભિન્ન લોકોને લીધે સુંદર શોભા આવે છે.

દુર્ભિક્ષનું કારણ અને તેના નિવારણનો ઈલાજ.

અત્યારને વખતે ધનચોર દુર્ભિક્ષ કહેતાં દુકાળ પ્રવર્તી રહ્યો છે. અગાઉ અમુક અમુક ઉદ્યોગધંધા કરેકા જાતિને માટે કરેલા હતા, અત્યારે તેમ રહ્યું નથી. ઘણા ખરા લોકો આજે કાંઈ કારીગરી કે ધંધા ન કરતાં નોકરી કરે છે. મોટાં નગરોમાં કારખાનાંને મીલો નીકળ્યાથી લોકો ખેતી છોડી દઈને, મજૂરી કરતા થયા છે. રેલ્વે, કોલસાની ખાણો વગેરે ઠેકાણે મજૂરી કરી પૈસા પેદા કરવાના લોકોમાં ખેડુતો ખેતીનું કાર્ય ભૂલવા લાગ્યા છે.

પહેલાંની માફક કામના વિભાગ સ્થિર નહિ થાય તો આ મોંઘવાદી દીર્ઘકાળ ટકશે, અને એમ થતાં પછી તે સ્વાભાવિક લાગશે.

મનુષ્યનાં પાપો વધવાથી પણ અનાજ વગેરેની પેદાશ ઘટતી જાય છે, તેમ જમીની ઉત્પાદક શક્તિમાં ઘટાટો થયો છે, અને ગાયો પણ ઘટતી થાણી છે; એટલે વારંવાર દુકાળ પડે છે. પણ તેથી હડબડી ન જતાં જાગવાનને પોકાર વામાં આવશે તો સૌ સાગ વાનાં થશે.

પ્રશ્ન—દુષ્ટ અને વ્યસની લોકોને દાન આપવું ઉચિત છે?

ઉત્તર—દુ ખી અને બુદ્ધનેજ દાનના ખરો અધિકાર છે એક વાર દુ ખ કન કયા જ દ તેન. દેવો દુખના કારણ તરીકે દે.ય તે તેન સનખવવ દે.ય નો સમજરી શકાય

દાનના લક્ષ્યના અભાવે કોઈક દે.ય નો પ્રથમ તેનુ નિવ નહીં કરી તેન જ દ તેનુ અનૈતિક દે.યનુ નહીં નહીં પણ પ્રથમ તેન લેની અવસ્થા દે.ય ને પૂર્વે

તે પછી જો તે રહેવાનો હોય, તો પ્રસંગ સાધીને તેના મતની અનુચિતતા અને અશાસ્ત્રીયતા તેને સમજાવવાની કોશિષ કરવી. અતિથિનો અર્થ આજકાલ સમજવામાં આવે છે તેમ જોળખીતા-પારખીતા પરોણા નહિ, પણ કુધાર્ત અને શ્રમિત થઈને જે કોઈ આવ્યો હોય, તેને અતિથિ સમજવાનો છે. ભૂખની વખતે તેની ભ્રમણા ભાંગવા બેસવું, એ તો નિષ્કુરતાજ કહેવાય.

જે દેશમાં દાનેશ્વરી કર્ણ જેવા થઈ ગયા અને જે દેશમાં અતિથિસેવાથે પોતાના પુત્રને ખાંડણીમાં ઘાલી છુંદનાર સગાળશા દંપતી જેવાં ધર્મિષ્ઠ દંપતી થઈ ગયાં છે, તેજ દેશના લોકો અતિથિસેવા હાય ! આજે કેમ ભૂલતા ચાલ્યા છે !

નિરપેક્ષ થયા વગર સત્યનું પ્રતિપાલન કરવું સંભવિત નથી.

નિરપેક્ષ ગન્યા વગર સત્ય વાત કહી શકાતી નથી. આપણે જો કોઈને ચાહતા હોઈએ છીએ, તો તેના દોષોને દોષતરીકે ગણી શકતા નથી. ત્યારે કોઈના પ્રત્યે જો આપણને વેર કે વિદ્વેષ હોય છે, તો તેના ઉપર નાહક દોષારોપણ કરવામાં પણ પાછા પડતા નથી. એમ કરવાથી સત્યની રક્ષા થતી નથી. માટે નિરપેક્ષ ગનવું જોઈએ. બાળક જેમ બધાને સમાનભાવે જુએ છે, એજ પ્રમાણે જોતાં થવું જોઈએ. કોઈના પણ પ્રત્યે આપણને જો વિદ્વેષ હોય તો તે વ્યક્તિ આપણું અહિત કરનારી છે, એવી ધારણા આપણી બંધાઈ જાય છે. પરિણામે એની વિરુદ્ધની જે જે કંઈ વાત સાંભળવામાં આવે છે, તેને આપણે એકદમ માની લઈએ છીએ. પણ એ બરાબર નથી.

મિષ્ટ વાક્યનું બહુ પ્રયોજન છે.

મિષ્ટ વાક્યો ઉચ્ચારવાની અત્યંત જરૂર છે. શ્રીરામચંદ્રજીએ અશ્વમેધના પ્રસંગે હનુમાનજીને ભંડારીપદે સ્થાપ્યા હતા; તે એટલા માટે કે હનુમાનજી મોકળે અંતરે ને મોકળે હાથે દાન કરે. હનુમાનજી પણ જે બ્રાહ્મણ જેની ઇચ્છા કરતો તેને તેનું દાન તરતજ દઈ દેતા; તેપણ વચમાં વચમાં તેઓ ધુરંડતા, તેથી બ્રાહ્મણો તેમનાથી બહુ ખેડીતા. સર્વદેશી ભગવાન રામચંદ્રજી આ વાત પામી ગયા. એટલે તેમણે હનુમાનને બોલાવીને કહ્યું કે “વત્સ ! તું નીલ-

મળ હું આપવા કુળે અમુક પદાડપર જા." તે સૂચવ
હનુમાનજી તે પદાડ પર આવ્યોને જુએ છે નો જ્યાં આગળ નોક
સાંઝ કુંદર સોનાના દેડવાળો પુરુષ જોડો છે, પણ તેનું
મોઢું ચકર અર્ધાત જુડના જેવું છે. ને પચ્ચી હનુમાનજીને
બહુ આશ્ચર્ય ઉપાનું ને તેની તૃપ્તિ આપે નમણે તેને પૂછ્યું
કે "આપ આવા કુંદર દોવા છતાં ને આવ્યો દેડ સોનાનો
દેડ? છતાં આપનું મુખ જુડ ચરીણું કેમ છે વાર?" તેનો
જવાબ આપતાં તે મુવળેકાય પુછ્યે બોલ્યો કે—

નત્તા દાનં મયા દર્શં જ્ઞાનિ શિષ્યાનિ જા

ન દર્શં મધુરં વાક્યં તેનાદં શુદ્ધગુણઃ ॥

અર્થાત્ મેં અનેક પ્રકારનાં દાન કર્યાં હતાં, અને
તેમાં વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો આપ્યાં હતાં; પણ મધુર વાક્યનું
દાન મેં કર્યું નહોતું; તેથીજ મારે ચકરમુખ થવું પડ્યું છે.
એ સાંભળતાંજ હનુમાનજી પામી ગયા કે, તેમને પોતાને
પરો આપવા માટેજ ભગવાન રામચંદ્રજીએ આ પગલું લીધું
છે. તે પછી હનુમાનજીએ શ્રીરામચંદ્રજીની પાસે પાછા
ફરોને કહ્યું કે "મહારાજ! જોડેથી કહ્યું હોત તોયે બસ
હવું, જોડલા માટે અને 'પદાડપર' એને મોકલ્યો?" શ્રી-
રામચંદ્રજીએ જવાબ વાળતાં કહ્યું કે "સ્વયંજીએ આ ઘટના
તેં જોઈ છે, તેનાથી તારી જોડલી ખાત્રી થઈ છે તેટલી ખાત્રી
માત્ર મોહાની વાતથી ન થાત."

દત્ત વસ્તુપર દાતાનો કર્મોજ અધિકાર નથી:

સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ, એવુંજ નામ દાન. જેને જે વસ્તુ
આપવામાં આવે, તે વસ્તુને તે દેવતામાં ફૂંદી કે, તોપણ
દાતાથી તેને કંઈજ કહી શકાય નહિ. કારણ તે વસ્તુ પછી
તેની પોતાની માલીકીની રહેતી નથી. દાતા જો જરાયે એવી
ભાવના રાખે કે, તેના અભિપ્રાય પ્રમાણેજ તેની આપેલી
ચીજનો ઉપયોગ થવો જોઈએ, તો તેણે દાન કર્યું કહેવાય-
જ નહિ. એ તો માપણ મૂંઝી રાખી કહેવાય.

દૈર્ઘ્ય એજ અનુખ્યનું અનુખ્યત્વ છે.

વિપદના વખતમાં જેટલા અધીર થવાય છે, તેટલાજ
જેરથી વિપદ આપી રાખે છે. અધીર બનવાથી કંઈજ લાભ
થતો નથી, ઉલટું વિપદનો ઉપાય કરવામાં અડચણ આવે છે.

ધૈર્યનો અભાવ એજ મનુષ્યમાત્રનું મનુષ્યત્વ છે. સંશયતાએ અશાંતિનું કારણ છે.

બલિદાન-બલિ એટલે પૂજોપહાર

બલિનો અર્થ પૂજોપહાર યાને પૂજાને માટે કરેલી જે એવો થાય છે. પૂજના હેતુથી જે જે કંઈ આપવામાં આવે છે, તે બધાંની ગણુના બલિમાં થાય છે. બકરાં વગેરે વધેરવાંજ એક એવો કંઈ વિધિ નથી. અસલના વખતમાં યજ્ઞો વગેરેમાં પશુનો લોગ આપવામાં આવતો હતો, પરંતુ તેમને વધેર્યા પછી ફરી છુવતા કરી આપવામાં આવતા હતા. એ પ્રમાણે ન કરે તો હત્યા કરનારાને મારી નાખતા. સુરથ રાજા એનું દર્શાવ છે.

અહિંસાનું માહાત્મ્ય

સાધુઓ ગણન અરણ્યોમાં વાઘ, સીંછ વગેરે વિના જનાવરો હોવા છતાં સહીસત્તાગત રહે છે. એમાં એ લોકો કોઈ તરેહનો તંત્ર, મંત્ર કે અન્ય ઇલામનો પ્રયોગ કરે છે એવું નથી હોતું; જરી અહિંસા એજ એનું એકમાત્ર કારણ છે. મનમાં કિંચિત્ પણ હિંસા ન હોય તો વાઘ વગેરે પણ ઉપદ્રવ કર્યા વગર ચૂપચાપ પસાર થઈ જાય છે.

ગંગાસ્નાનનો મહિમા

ગંગાજળનો આશાદ મહિમા છે. હિમાલયના પાતિ હિમ શિખરપરથી ગંગાજી ઉતરી આવ્યાં છે. તેથી અનેક પ્રકારનાં ઔષધોનાં સરવો એના જળમાં પ્રવેશ્યાં હોય છે. ગંગાજીમાં સ્નાન કરતાં પદાર્થો આજે શરીરે તેની મુલિકાનું મર્દન કરીને પછીથી સ્નાન કરવું ઉચિત છે. ગંગાજળનાં પાતથી સરવો હુણ્ની રૂદિ થાય છે, અને અદિત્યાસ્ટીએને પણ લાભ થાય છે.

અહાશન લખતે જ્ઞાન સત્યઃ મેઘમૈત્રિવાઃ

શાન્ત લગ્યા વરો શાન્તિસાગરોઽપિગતઃ

(મોક્ષ મ્હા. ૪, સ્તો. ૧૬)

અર્થાત્ શાન્ત તથા શુદ્ધચત્તર્થો ૧૬ વિદ્યાપ્રપ્તિઃ
જનનમ્મૃત્યુ અને મૃત્યુરિદિવ અર્થેન જનનમ્મૃત્યુ
તન્મૈત્રિ સત્યઃ કરોઃ કંઈ દેવેન્દ્ર નવદન્તે પન્નમૈત્રિરેત્યેતિ

અ શાન્તિઃ શાન્તેન શાન્તિઃ ૭ સ્તો. ૬૨

મુનિવા

（一）農業生產之發展。農業為我國經濟之基礎，其生產之發展，實為經濟發展之先決條件。自上古以來，農業生產不斷進步，由原始之刀耕火種，而進至農具之改良，農作之精進，農產之增加，農業生產之發展，實為我國經濟發展之先決條件。

（二）農業生產之發展與經濟發展之關係

農業生產之發展，與經濟發展之關係，實為我國經濟史研究之重要問題。農業生產之發展，不僅為經濟發展之基礎，且為經濟發展之動力。農業生產之發展，可分為原始農業、封建農業、資本主義農業三種。原始農業為我國經濟之基礎，封建農業為我國經濟之動力，資本主義農業為我國經濟之先鋒。農業生產之發展，實為我國經濟發展之先決條件。

（三）農業生產之發展與經濟發展之關係

農業生產之發展，與經濟發展之關係，實為我國經濟史研究之重要問題。農業生產之發展，不僅為經濟發展之基礎，且為經濟發展之動力。農業生產之發展，可分為原始農業、封建農業、資本主義農業三種。原始農業為我國經濟之基礎，封建農業為我國經濟之動力，資本主義農業為我國經濟之先鋒。農業生產之發展，實為我國經濟發展之先決條件。

（四）農業生產之發展與經濟發展之關係

農業生產之發展，與經濟發展之關係，實為我國經濟史研究之重要問題。農業生產之發展，不僅為經濟發展之基礎，且為經濟發展之動力。農業生產之發展，可分為原始農業、封建農業、資本主義農業三種。原始農業為我國經濟之基礎，封建農業為我國經濟之動力，資本主義農業為我國經濟之先鋒。農業生產之發展，實為我國經濟發展之先決條件。

（五）農業生產之發展與經濟發展之關係

農業生產之發展，與經濟發展之關係，實為我國經濟史研究之重要問題。農業生產之發展，不僅為經濟發展之基礎，且為經濟發展之動力。農業生產之發展，可分為原始農業、封建農業、資本主義農業三種。原始農業為我國經濟之基礎，封建農業為我國經濟之動力，資本主義農業為我國經濟之先鋒。農業生產之發展，實為我國經濟發展之先決條件。

農業生產之發展，與經濟發展之關係，實為我國經濟史研究之重要問題。農業生產之發展，不僅為經濟發展之基礎，且為經濟發展之動力。農業生產之發展，可分為原始農業、封建農業、資本主義農業三種。原始農業為我國經濟之基礎，封建農業為我國經濟之動力，資本主義農業為我國經濟之先鋒。農業生產之發展，實為我國經濟發展之先決條件。

農業生產之發展，與經濟發展之關係，實為我國經濟史研究之重要問題。農業生產之發展，不僅為經濟發展之基礎，且為經濟發展之動力。農業生產之發展，可分為原始農業、封建農業、資本主義農業三種。原始農業為我國經濟之基礎，封建農業為我國經濟之動力，資本主義農業為我國經濟之先鋒。農業生產之發展，實為我國經濟發展之先決條件。

